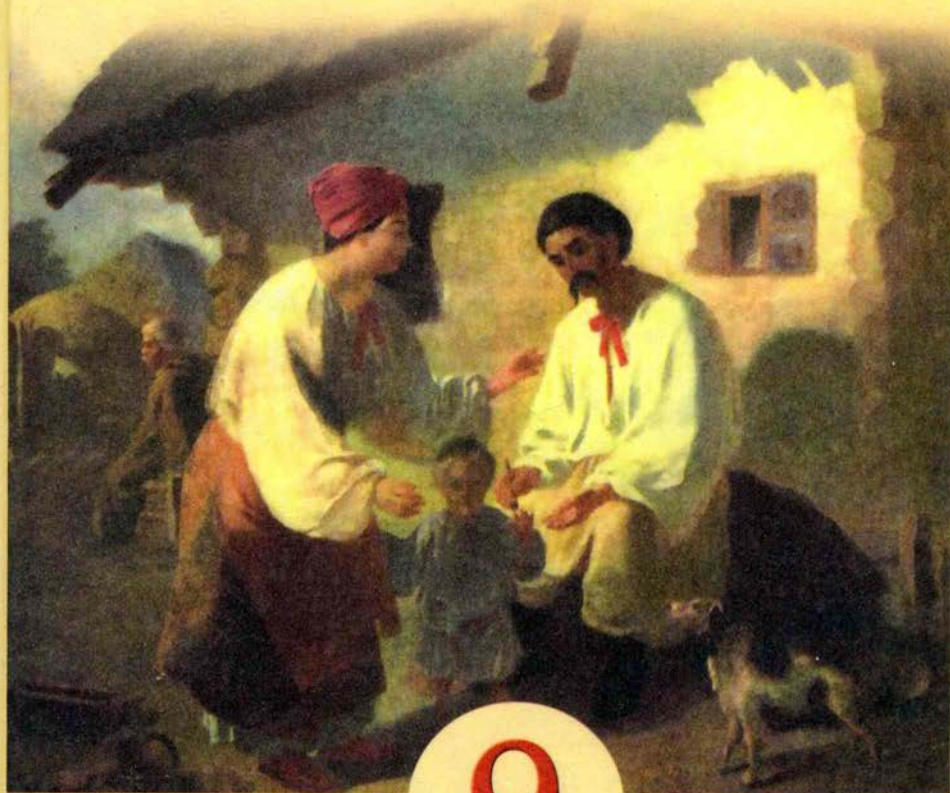

Василь
Пахаренко

УКРАЇНСЬКА література

9

ББК 83.34УКР.я721

П21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

Незалежні експерти:

Шевченко З.О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України; *Мовчан Р.В.*, кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; *Стефак О.П.*, учитель-методист СЗШ № 18 м. Львова; *Линь О.С.*, учитель Рівненського міського економіко-правового ліцею; *Ключник Г.М.*, методист відділу освіти Рівненської районної державної адміністрації; *Римар Л.Я.*, методист відділу освіти Кам'янської районної державної адміністрації Рівненської області; *Мелешко В.А.*, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Таранік-Ткачук К.В., головний спеціаліст МОН України;

Шинкарук Н.І., завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Пахаренко, В.І.

П21 Українська література: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Василь Пахаренко. – К.: Генеза, 2009. – 368 с.: іл.

ISBN 978-966-504-905-0.

Підручник ознайомлює дев'ятикласників з українським фольклором і літературним процесом від найдавніших часів до середини XIX ст., останній його розділ є екскурсом в літературу XX ст. Книжка містить оглядові розділи теоретико-літературного, культурологічного та історико-літературного характеру, нариси життя і творчості письменників, а також аналіз художніх творів, вивчення яких передбачене чинною програмою для дванадцятирічної школи.

Запитання, завдання, додаткові матеріали під рубриками «Факт», «Доказ», «Сумнів», «Судження», «Консультація», «Для допитливих», репродукції полотен класиків вітчизняного й зарубіжного живопису допоможуть учням глибше осмислити особливості літературного процесу. Підручник спрямований на виховання в школярів високих гуманістичних, патріотичних, естетичних почуттів.

ББК 83.34УКР.я721

© Пахаренко В.І., 2008

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

ISBN 978-966-504-905-0

З Нагірної проповіді Ісуса Христа

А вам, хто слухає, Я кажу: «Любіть ворогів своїх, робіть добро тим, хто ненавидить вас.

Благословляйте тих, хто вас проклинає, і моліться за тих, хто кривду вам чинить...

І кожному, хто в тебе просить, – подай, а від того, хто твоє забирає, – назад не жадай.

І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви...

А коли любите тих, хто любить вас, – то що ж особливого робите? Люблять-бо й грішники тих, хто їх любить.

І коли добре чините тим, хто добро чинить вам, – то що ж особливого робите? Бо те саме й грішники чинять.

А коли позичаєте тим, що й від них сподіваєтесь взяти, – то що ж особливого робите? Позичають-бо й грішники грішникам, щоб одержати стільки ж.

Тож любіть своїх ворогів, робіть добро, позичайте, не ждучи нічого назад, – і ваша за це нагорода великою буде, і синами Всевишнього станете ви, – добрий-бо Він навіть до невдячних і злих!..

Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний!

Також не судіть, щоб не судили й вас; і не засуджуйте, щоб і вас не засуджували; прощайте, то простять і вам.

Давайте – і дадуть вам... Бо якою ви мірою міряєте, такою відміряють і вам...»

Любі друзі!

Ось і стали ви дорослішими ще на один рік. І, напевно, вже серйозніше замислюєтеся над тим, як улаштувати своє майбутнє, шукаєте відповіді на запитання: що є добро, а що – зло, у чому сенс людського існування, намагаєтеся знайти й реалізувати себе, щоб стати зрештою мудрими, вільними, щасливими людьми.

Надійною порадицею в цих пошуках буде художня література. Вона відкриє вам видимі й невидимі світи, найсокровенніші глибини людської душі, допоможе бачити, цінувати і творити красу, а найголовніше – навчить любити родину, Батьківщину, усе живе на землі. Одначе для цього маєте щиро захопитися літературою, ознайомитися з її історією, опанувати закони її творення, тобто стати заповзятими й умілими *читачами*. Вашим помічником, радником у цій складній, проте надзвичайно цікавій справі буде щойно розгорнутий підручник.

За яким принципом він укладений? Спочатку подано теоретичний і фольклорний блоки. Далі в кожному вступному розділі розглянуто певну культурно-історичну епоху та породжений нею мистецький напрям. Потім докладно схарактеризовано життя і творчість видатних представників цього напрямку. Наступний етап – аналіз одного чи кількох ключових творів автора в контексті художніх прикмет відповідного напрямку (докладніше побудову підручника розгляньте на *схемі 1, стор. 6*).

Духовний досвід людства засвідчив два шляхи здобування знань:

- ♦ *монологічний* (коли одна людина, що нібито пізнала істину, передає інформацію всім іншим, а ті просто запам'ятовують і приймають на віру почуте);

- ♦ *діалогічний* (коли люди разом пізнають якесь явище шляхом діалогів, дискусій, зближення своїх позицій).

Перший шлях видається легшим, але він небезпечніший, адже жодній людині не відома вся істина. Ми можемо бачити лише одну чи кілька її граней. І якщо хтось своє бачення оголосить єдино правильним і обов'язковим для всіх, то тільки збіднить, спотворить істину. Навчитися ж слухати, розуміти один одного, терпимо, з повагою ставитися до інших, навіть протилежних міркувань значно складніше, але тільки цей шлях пізнання гідний духовно зрілої людини, адже максимально наближає до багатогранної істини.

Отож перед вами фактично *підручник-діалог*. Він побудований так, щоб ви не просто заучували готовий матеріал, а

постійно вели бесіду з письменником та прихильно й критично до нього налаштованими читачами, мали власну оцінку його творчості, пізнавали секрети майстерності, вчилися дискутувати, самостійно аналізувати твір.

І ще одне: не намагайтеся підміняти художні тексти підручником (тим паче докладних переказів сюжетів тут немає). Найперший, найважливіший і найприємніший етап вивчення літератури – *читання творів*. Можливо, це поки що видається вам нудним обов'язком, та невдовзі збагнете: насправді це захоплива *гра* розгадування загадок, ребусів, це випробування на ерудицію, допитливість, спостережливість, людяність, шляхетність душі, патріотизм, вишуканість смаку тощо. Вигадливі автори підготували для своїх читачів безліч цікавинок чи не на кожній сторінці оповідання, повісті, роману, п'єси, чи не в кожному рядку вірша.

Тож якщо ви не просто пробіжите очима твір, а пропустите його крізь власну душу, перевтілитеся в героїв, поживете їхніми радощами й болями, дослухаєтеся порад вашого мудрого вчителя й цього підручника, лише тоді неодмінно здобудете перемогу в усіх літературних змаганнях.

Ще одне ваше завдання – *опанувати мистецтво виразного читання і мовлення*. Таке вміння допоможе виявити вашу інтелігентність, вихованість. Оволодівши ним, ви станете цікавим, бажаним співрозмовником у будь-якому товаристві, а найголовніше те, що воно спонукатиме вас до ретельного, всебічного осмислення твору, адже без цього неможливо витримати належні інтонації, паузи, темп, розставити логічні наголоси.

Важливою школою творчого мислення та зв'язного, точного, стилістично грамотного викладу думок стануть для вас письмові, а особливо усні творчі роботи. Для цього вам слід назавжди відмовитися від бездумного списування, завченого повторення чужих фраз, загальновідомих істин, а натомість узяти за правило самостійність, оригінальність мислення, пильну увагу до мовлення, постійне вдосконалення техніки творення тексту.

Зверніть увагу на наукові терміни, що траплятимуться в підручнику. Намагайтеся зрозуміти їх, вивчити і доречно використовувати у своїх міркуваннях, виступах – це розширить ваш світогляд, дозволить поглиблено аналізувати явища мистецтва.

Тож хай таланить вам у дорозі до рідного художнього слова, а значить, і до себе, до України, до щастя.

*З повагою,
автор*

Схема 1

СТРУКТУРА ПІДРУЧНИКА

ОСНОВНІ РУБРИКИ:

Завдання основного рівня – для відтворення та закріплення вивченого (рекомендовані всім дев'ятикласникам).

Творчі завдання – для самостійного трактування твору й розвитку творчих здібностей (рекомендовані тим учням, які хочуть знати і вміти більше).

Радимо прочитати – наукові праці та художні твори, що сприятимуть поглибленню знань з відповідної теми.

ДОПОМІЖНІ РУБРИКИ:

Факт – стисле повідомлення про якусь промовисту подію, вчинок тощо.

Доказ – матеріали, що обґрунтовують певну тезу.

Сумнів – зазвичай гостра, критична оцінка певного твору чи його автора, яку ви можете підтримати або заперечити.

Судження – роздуми митців з приводу обговорюваної проблеми.

Консультація – поради, рекомендації щодо виконання поставлених завдань.

Консультація. Теорія літератури – визначення основних теоретико-літературних понять, що допоможуть зрозуміти й проаналізувати відповідний період чи твір.

Для допитливих – інформація, що поглибить, розширить основні відомості з теми (для тих, хто зацікавився й воліє одержати ґрунтовніші знання).

1 РОЗДІЛ

ЕОРЕТИЧНИЙ ВСТУП

1 РОЗДІЛ

ТЕОРЕТИЧНИЙ ВСТУП

Своєрідність і розвиток художньої літератури

ЧУТТЄВО-МИСЛЕННЄВЕ ДЕРЕВО

Творче завдання Як ви вважаєте, чи пов'язані між собою три головні вияви людської духовності – віра, мистецтво, наука? Чому?

Історія людства налічує десятки тисяч років. Увесь цей час людина не просто жила, а пізнавала світ, себе, наближалася до істини, вдосконалювалася, творила себе як істоту духовну. Власне, це себетворення продовжується й зараз і триватиме доти, доки існуватиме світ.

Духовний розвиток людства можна уявити у вигляді **чуттєво-мисленнєвого дерева**¹ (схема 2). Спочатку воно було тоненьким паростком, під листочками якого чаїлися зародки майбутньої крони. Той паросток – **міф** (грец. *слово, переказ*), міфологія, себто найдавніші уявлення предків про буття, світ, Бога, людину, істину. У міфі поєднувалися вірування, знання з астрономії, фізики, хімії, медицини, математики, словесна творчість, музика, пісня, танець, малюнок тощо.

Згодом паросток-міф став стовбуром, з якого виростили три потужні гілки:

- ♦ **віра** – з інтуїтивним² відчуттям Бога та мораллю, що поступово оформилися в різні релігійні вчення (юдаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, іслам);

- ♦ **мистецтво** – з образно-емоційним виявом творчості;

- ♦ **наука** – розумово-понятійне пізнання світу.

Поступово кожна з цих гілок розгалужується на десятки й сотні гілочок. Водночас ці три вияви духовності (віра – мистецтво – наука) тісно пов'язані між собою, адже виростають зі спільного стовбура (міфу).

Наприклад, гілка мистецтва розділилася на музику, живопис, скульптуру, хореографію (танець), літературу, театр, кіно тощо. Усе це – *види мистецтва*. Наука має три потужні гілки: природознавчу, математичну (дослідження чисел та просторових форм) і гуманітарну (людинознавчу). Від останньої, поруч із

¹ Цю ідею докладно розробив літературознавець А. Ткаченко в підручнику «Мистецтво слова». – К., 1998.

² Інтуїція (лат. *пильно дивлюся*) – процес безпосереднього осягнення істини без допомоги досвіду та знань, осягнення, що виявляється незалежно від розуму в образах і відчуттях.

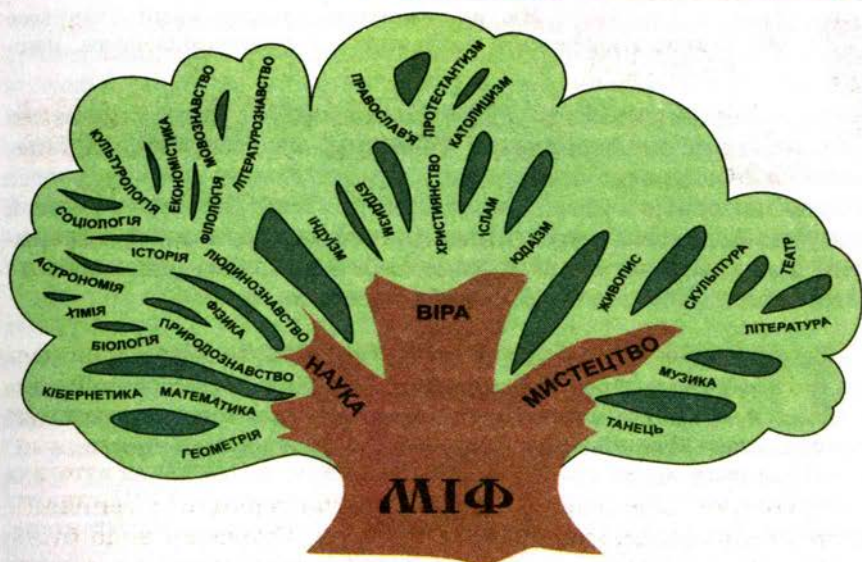

Схема 2. Чуттєво-мисленнєве дерево

філософією, історією, психологією, відгалужується **філологія** (грец. *любов до слова, вчених занять*) – наука про мову, слово, що об'єднує **мовознавство** (вивчення мови в усіх її виявах) і **літературознавство** (вивчення природи художнього слова).

СЕКРЕТИ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

У попередніх класах ви вже чимало довідалися про мистецтво та один з основних його видів – художню літературу. Спробуймо пригадати й узагальнити раніше вивчене.

1. Що таке мистецтво? **2.** Чому мистецтво вважають образним відтворенням довколишнього світу і водночас творенням нової, художньої реальності? **3.** Що таке художня література? Які найважливіші її функції? **4.** Дайте визначення поняття «художній образ». Наведіть приклади образів з літературних творів. **5.** Уважно прочитайте визначення. На його основі виділіть п'ять ключових ознак художнього образу.

Художній образ – це суб'єктивне, емоційне, естетичне, конкретно-чуттєве змалювання митцем узагальнених явищ (рис людської душі, явищ природи, законів світоустрою та ін.).

6. Які різновиди образів ви знаєте? **7.** Пригадайте повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною», яку вивчали торік. Доведіть, що вона являє собою світ художніх образів. Які різновиди образів створені в цій повісті?

Творче завдання Як ви вважаєте, мистецький твір має об'єктивно відображати реальність чи цілком відкидати, ігнорувати її?

Справжній митець не зобов'язаний та й не може копіювати життя, адже виготовляє не світлинку, не газетний чи телевізійний репортаж про реальну подію. Кожен його твір стає окремою, новою художньою дійсністю. Вона конструється й існує за власними естетичними (а не фізичними чи суспільними) законами, зберігаючи зв'язок із зовнішнім, позамистецьким світом (зумовлюється ним, впливає на нього).

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Естетика (грец. *чуттєво сприйманий*) – наука про прекрасне і пов'язані з ним переживання, про художнє освоєння дійсності, загальні закони краси і мистецької творчості.

Як окрема наука з окресленим предметом дослідження естетика відокремилася від системи філософського знання у XVIII столітті завдяки творчості німецьких філософів Олександра Баумгартена, Емануїла Канта, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Проте її традиції сягають у глибину тисячоліть і пов'язані із судженнями давніх народів, передовсім греків (Сократа, Платона, Арістотеля), про сутність краси, прекрасного, потворного, величного, трагічного, комічного, про природу та функції мистецтва.

В Україні проблеми естетики досліджували Іван Франко, Богдан Лепкий, Богдан-Ігор Антонич, Василь Стус, Лариса Левчук та ін.

СУДЖЕННЯ

«Митець створює окрему дійсність. Але створити щось із нічого не можна. Навіть природа не творить із нічого. До кожної творчості потрібний матеріал. Матеріалом мистецького творення є уявлення митця. Барва та лінія, фарба, вугіль та туш для маляра чи графіка; брила, мармур та дерево для різьбяр; слово для письменника тощо – це тільки засіб зовнішнього оформлення, відтворення уявлень, їхньої матеріалізації. Помилковим є загально досі поширений погляд, що матеріалом творчості є колір, площина або слово. Митець будує твір виключно з власних уявлень. Уявлення постають на основі вражень, вражіння мусять мати спонуки; вони є витвором нервів під впливом зовнішніх побуджень, себто постають вони на основі зовнішньої дійсності. Ось такий далекий шлях від реальної дійсності до мистецької дійсності».

*Богдан-Ігор Антонич (1909–1937),
видатний український поет і літературознавець*

Зобразіть у вигляді схеми наведений Б.-І. Антоничем ланцюжок зв'язку між реальною і мистецькою дійсністю.

Творче завдання Як ви вважаєте, мистецтво покликане зосереджувати увагу на актуальних проблемах свого часу чи на вічних питаннях буття?

Досконалий мистецький твір глибоко розкриває характери сучасників, злободенні проблеми своєї доби і водночас шукає відповіді на вічні питання: у чому сенс життя, що є любов і ненависть, добро і зло, щастя, смерть, свобода тощо. Цю дивовижну закономірність мистецтва – *поєднувати сьогоденне й вічне*, точніше, висвітлювати вічне в сьогоденному – уможливорює вже сама природа художнього образу (дивіться щойно наведене визначення). У ньому узагальнені ідеї, явища втілюються в конкретній мистецькій формі.

Якщо, скажімо, *повсякденне життя* зосереджується на конкретиці, а *наука* – на абстрактних узагальненнях, то *мистецтво* вміло поєднує ці два виміри. Наприклад, у вже згадуваній повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» йдеться про боротьбу поневоленої людини за свободу і щастя. Це *узагальнена картина*, типова для змалюваної епохи (30-ті роки XIX століття) і багатьох інших епох, але вона втілена в *конкретній формі* – повісті, представлена *конкретними* героями – Остапом і Соломією, які є неповторними особистостями зі своїми долями, характерами, рисами зовнішності, особливостями мовлення тощо. Себто узагальнене тут розкривається через конкретне.

Завдяки цій дивовижній здатності мистецтво може глибше, аніж наука, розкривати таємниці людської душі й світобудови.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС

Літератури окремих націй і світова література як їх єдність – живий організм, котрий постійно розвивається, змінюється за власними законами, взаємодіє з іншими організмами (розростається гілка літератури чуттєво-мисленнєвого дерева людства).

Окремий твір чи цілий доробок письменника можна досягнути лише у взаємозв'язках з тими різноманітними чинниками, котрі на них впливають, тобто в контексті літературного процесу.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

У мовознавстві *контекст* трактують як уривок тексту із закінченою думкою, який дає змогу визначити зміст окремого слова чи вислову, що є в цьому уривкові. У літературознавстві під **к о н т е к с т о м** розуміють ті різноманітні зв'язки, без урахування яких не можна зрозуміти художній твір або його частину.

Контекстом фрази, строфи, розділу є цілий твір (тоді йдеться про *вузький контекст*). Контекстом твору є культурно-історична доба, у яку його написано, біографія і світогляд автора, впливи творів інших авторів тощо (це – *широкий контекст*). Як синонімічний до широкого контексту іноді використовують термін *діскурс* (лат. *міркування* і франц. *промова, виступ*).

Літературний процес певної доби (епохи) – сукупність усіх виявів літературного життя цієї доби. Зокрема це:

- ◆ художні твори;
- ◆ мистецькі стилі, напрями, школи, організації;
- ◆ книговидання, літературна періодика;
- ◆ літературна критика тощо.

Основою, серцевиною літературного процесу є *художній твір*, а відтак і його автор. Аби породити щось вартісне, письменник насамперед має бути *творчою індивідуальністю* – сформулювати оригінальне світобачення, власну художню дійсність, цілий світ з неповторними ідеями, образами, прийомами.

Інакше кажучи, у процесі творчого становлення митець виробляє свій **індивідуальний, авторський стиль**. Це сукупність, єдність *усіх художніх особливостей* (ідейно-тематичних, жанрових, мовних) творчості певного автора, що *вирізняють його* з-поміж інших авторів. Читач, який добре вивчив стиль певного письменника, може пізнати його непідписаний текст серед багатьох інших.

У стилях різних авторів виявляються деякі спільні закономірності. Відтак їх можна якось групувати. Найзагальніший поділ авторських стилів здійснюють за **методами** (грец. *шлях до чогось*), або типами творчості. Митці, як і решта людей, за вдачею, світосприйняттям можуть бути або романтиками, або реалістами.

◆ **Романтики** зосереджують увагу на ідеалі, з його позицій заперечують недосконале повсякдення, цінують красу, емоції¹, таємничі грані буття, окрім розуму, покладаються на інтуїцію.

◆ **Реалісти** цікавляться суспільно-побутовими реаліями, намагаються поступово вдосконалювати дійсність, цінують насамперед розум, науку, суспільну мораль, практичну доцільність.

Проаналізувавши закономірності духовного розвитку людства, можна зробити висновок, що реалістична (за методом) епоха приходить на зміну романтичній і так далі по колу, точніше, по спіралі духовно-мистецького поступу.

Мистецькі методи самі собою існувати не можуть (бо є чистою ідеєю, абстракцією), тож вони втілюються у відповідних напрямках. **Напрямок** творять митці, яких об'єднують спільні метод, нація, епоха та стильові ознаки.

Якщо методи постійно *чергуються*, то напрями *змінюються* (єдиний раз народжуються, розвиваються й зникають назав-

¹ Емоції (лат. *хвилюю*) – душевні переживання, почуття любові, гніву, радості, печалі, страху, обурення.

жди). У межах одного напрямку можуть виділятися різні течії, угруповання, школи.

Творче завдання Пригадайте вивчену торік п'єсу Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» (її тему, ідею, проблематику, характери персонажів) і доведіть: цей твір романтичний чи реалістичний за методом?

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

У філологічній науці розроблено декілька періодизацій історії літератури: *історично-жанрова* (простеження еволюції жанрів), *соціологічна* (відображення в літературі суспільних проблем), *хронологічна* (аналіз літературного процесу за століттями й десятиліттями). Проте найточніше відображає розвиток літератури як мистецтва слова **естетико-стильова періодизація**, започаткована видатними українськими літературознавцями Богданом Лепким, Миколою Зеровим, Дмитром Чижевським.

За визначальний критерій поділу літератури в ній узято *стиль доби*, адже це поняття поєднує ідеологічні, соціологічні й естетичні грані художньої літератури.

Розглядаючи людську культуру (у найширшому сенсі – і духовну, і матеріальну), дослідники давно помітили, що вона в певну добу в усіх своїх виявах має спільні прикмети, *розвивається як цілість*, як єдиний живий організм. Власне, зміна цих прикмет якраз і означає прихід нової доби. Отже, кожна доба має свій стиль.

Стиль доби – це найзагальніші традиції, погляди, переконання, смаки певної культурно-історичної доби, якими та *відрізняється* від інших епох. Стиль доби виявляється в мистецтві, науці, моралі, політиці, побуті – у всіх царинах життя людини.

У розвитку європейської культури можна виділити такі епохи: фольклор, античність, Середньовіччя, Ренесанс, бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм, модернізм, постмодернізм (*схема 3, стор. 14*).

Звісно, в культурах різних народів ці епохи мали конкретні, неповторні особливості. Але, попри те, виразно проступають і спільні тенденції. До того ж чи не кожна доба має *панівний, визначальний стиль* (який і дає їй назву), але водночас на задньому плані ще або вже проступає, сказати б, *«тіньовий» стиль*. Від початку ХХ століття співіснування, взаємопроникнення різних стилів посилюється.

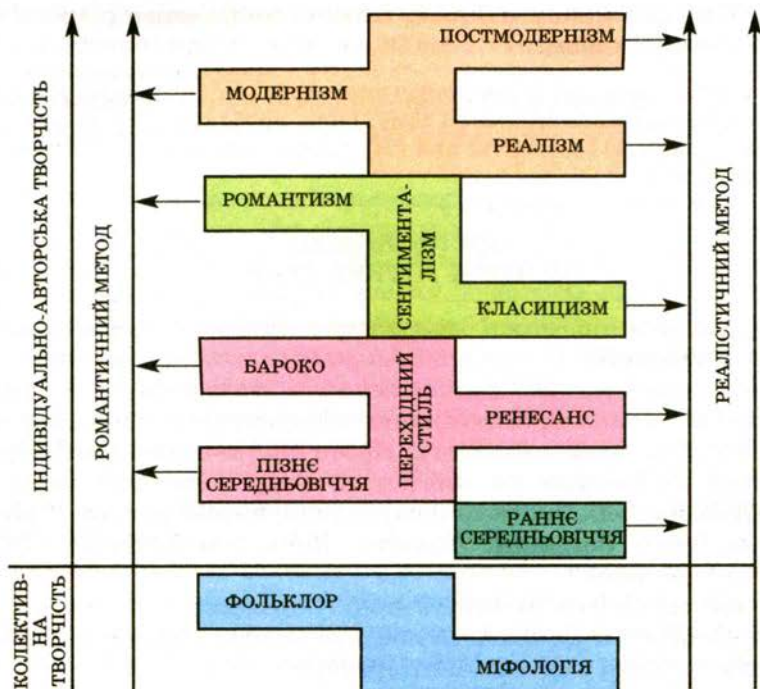

Схема 3. Літературний процес

ЛІТЕРАТУРА І НАЦІЯ

Творче завдання Поміркуйте, у чому суть загальнолюдського й національного. Як ці категорії поєднуються між собою?

Література нерозривно пов'язана з життям народу, який її творить. Нація має спільні цінності, ідеали, традиції, риси характеру. Усе це іменується *національною душею* (або національним менталітетом¹). Кожен справжній митець намагається якомога глибше пізнати й повніше втілити душу свого народу, його характер.

З іншого боку, нація найяскравіше виявляє себе, засвідчує свій розквіт саме через високорозвинену, самобутню національну культуру, передовсім літературу. Пригадаймо хоч би Стародавню Грецію, що залишилася славною у віках якраз завдяки своїм філософам і письменникам (Гомеру, Езопу, Сократу, Платону, Арістотелю, Есхілу, Софоклу, Еврипіді та ін.).

¹ Менталітет (лат. *розум, мислення*) – образ думок, світосприймання, психологія окремої особи, соціальної групи чи національної спільноти.

Людство споконвіків мало єдиний *спільний надідеал* (вершинну цінність життя) – людинолюбство, добротворення, свободу, духовну і фізичну досконалість, красу, справедливість, щастя. Це – *загальнолюдські цінності*. Але кожна нація наближається до цього ідеалу своїм неповторним шляхом, бачить і трактує його по-різному.

СУДЖЕННЯ

«Є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, до єдності людства – шлях національного зростання і розвитку, національної творчості. Вселюдськість розкриває себе лише під виглядом національностей. Денаціоналізація є чистісінька порожнеча, небуття».

*Микола Бердяєв (1874–1948),
видатний російський та український релігійний
філософ і літературознавець*

Художні твори відображають історичне минуле чи сучасне життя, побут, звичаї народу, його мову, особливості світобачення, своєрідність образного мислення тощо. Так у мистецтві виявляється національний характер.

Серед визначальних прикмет української літератури – її *послідовний націоналізм*, тобто посилена увага до національної проблематики. У тисячах творів досліджено історію, культуру, духовність, спосіб існування народу. Водночас наша література – це література боротьби за збереження й утвердження української нації, за її державність. І саме завдяки художньому слову вистояла Україна у вкрай несприятливих історичних умовах.

СУДЖЕННЯ

«Що найбільше мені до серця промовляє й зворушує мене в новому українському письменстві, так це величезна його внутрішня краса... Збудити великий народ... до свідомого життя, духа живого вдмукнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дуже націю – я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей».

*Сергій Єфремов (1878 – бл. 1939),
видатний український літературознавець, публіцист, академік*

ХУДОЖНІЙ АНАЛІЗ ТВОРУ

Аналізувати твори ви вже вчилися торік. Отож пригадайте, які виділяють етапи аналізу твору.

Повторимо й поглибимо вивчене. **Аналіз мистецького твору** передбачає осмислення єдності його змісту і форми, себто *художності*. Слід нагадати, що *зміст* включає в себе тему,

ідею, проблематику, конфлікт твору; *форма* – жанр, композицію, мову, віршування (якщо це поезія).

Виділяють кілька принципів аналізу художнього твору.

I. Принцип єдності змісту і форми, за яким твір необхідно розглядати насамперед як змістово-формальну цілісність, зорганізовану ідейним задумом.

II. Принцип історизму важливий остільки, оскільки література є явищем суспільним, конкретно-історичним. Дотримуючись цього принципу, слід осмислювати твір в контексті тієї епохи, в яку він був написаний. Адже на особливості його творення вплинули тогочасна суспільно-культурна дійсність, літературний процес, напрям, школа, у межах яких працював автор, тодішні уявлення про істину, красу, художність.

III. Принцип художньої якості важливий тому, що мистецтво проникає в духовний світ, розкриває вічні теми й ідеї, творить красу. За цим принципом аналізувати твір варто з позицій вічних критеріїв духовної глибини й естетичної довершеності.

Безперечно, необхідно зважено поєднувати історичний і художній підходи. Проте залежно від особливостей твору, завдань та уподобань дослідника один з підходів може переважати.

Найчастіше застосовують такі *види аналізу* художнього твору.

◆ **Сюжетний** (розкриваючи сюжет твору, характеризують його тему, ідею, проблематику, систему образів, жанрову й композиційну специфіку, стильову своєрідність).

◆ **Проблемний** (ґрунтовний розгляд основних проблем твору, з огляду на які визначають жанрову, композиційну, мовно-стильову своєрідність твору, характеризують героїв).

◆ **Системний** (усебічний розгляд твору як художньої системи, цілісності, що є найефективнішим видом його аналізу).

Окреслимо докладніше *можливий порядок такого аналізу*.

Як відомо, є три основні роди літератури – епос, лірика й драма. Проте умовно епос і драму можна об'єднати, адже головний об'єкт змалювання в них спільний – *події та їх учасники*; а об'єкт лірики дещо інший – *почуття й думки*. Це дасть змогу обмежитися двома схемами системного аналізу твору.

Схема аналізу епічного та драматичного творів

1. Короткі відомості про автора (передовсім ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).

2. Історія написання і видання твору (у разі потреби).

3. Жанр (роман, повість, оповідання, трагедія, комедія, власне драма та ін.).

4. Життєва основа (реальні факти, які стали поштовхом для написання твору і лягли в основу його сюжету).

5. Тема, ідея, проблематика, конфлікт.

6. Композиція, особливості сюжету, їхня роль у розкритті проблем.

7. Значення позасюжетних елементів (авторських відступів, описів, епіграфів, присвят, назви твору тощо).

8. Система образів, їхня роль у розкритті проблем твору. Прийоми творення характерів.

9. Мовностильова своєрідність твору (на рівні лексики, тропів, синтаксичних фігур, фоніки, ритміки).

10. Підсумок (художня цінність твору, його оцінення критикою і читачами тощо).

Схема аналізу ліричного твору

1. Короткі відомості про автора (передовсім ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).

2. Історія написання і видання твору (в разі потреби).

3. Жанр твору (громадянська, інтимна, релігійна лірика тощо).

4. Провідний мотив поезії, її зв'язок з іншими творами у збірці й у всій творчості митця.

5. Композиція твору (варто пам'ятати, що в ліричному творі сюжету в класичному розумінні немає, натомість увага зосереджується на певному почутті; виділяють такі композиційні етапи розгортання почуття: а) вихідний момент – поштовх до появи почуття; б) розвиток почуття; в) кульмінація (можлива); г) резюме, або авторський висновок).

6. Ключові образи твору (звернімо увагу, що найчастіше визначальним у ліриці є образ ліричного героя – це умовна дійова особа, думки й почуття якої розкриваються в ліричному творі).

7. Мовні засоби, що сприяють емоційному навантаженню твору (йдеться про лексику, тропи, фігури, фоніку).

8. Версифікація (рими, спосіб римування, віршовий розмір, вид строфи), її роль у розкритті провідного мотиву.

9. Підсумок (почуття і роздуми, викликані твором).

Запитання і завдання

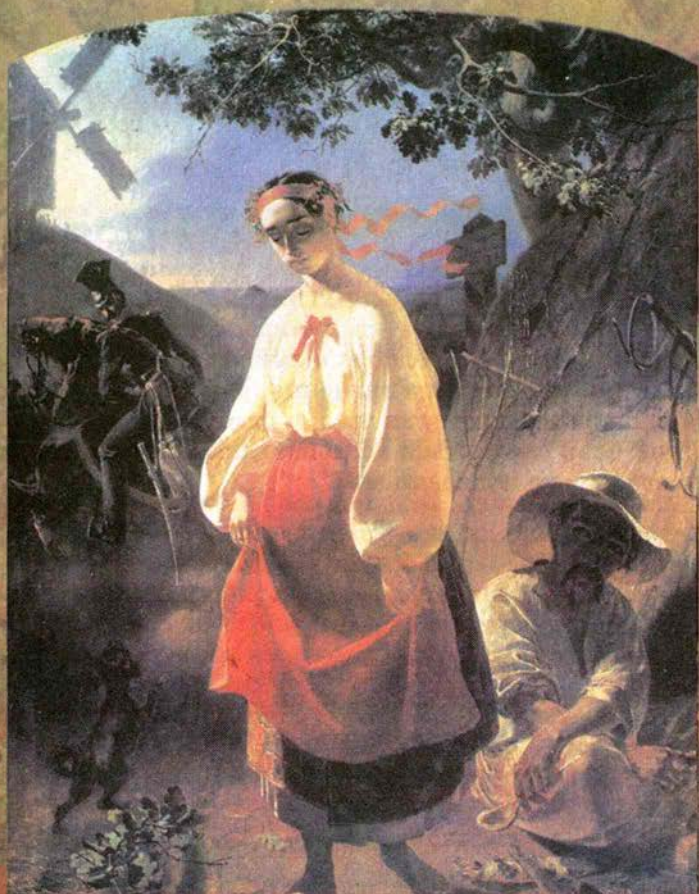
- 1. Як пов'язані між собою художня і життєва дійсність?
- 2. Як мистецтво поєднує злободенне, конкретно-історичне й вічне?
- 3. Що вивчає естетика?
- 4. Дайте визначення поняття «контекст». Чим різняться вузький і широкий контексти?
- 5. Що включає в себе літературний процес?

- 6. Що таке авторський стиль? Які його складники?
- 7. Чим різняться романтичний і реалістичний методи?
- 8. Які періодизації історії літератури вам відомі?
- 9. Назвіть епохи, що виокремлюють в європейській культурі. Які з них за методом романтичні, а які – реалістичні?
- 10. У чому полягає послідовний націоналізм української літератури?
- 11. Схарактеризуйте принципи художнього аналізу твору.
- 12. Розкрийте суть основних видів аналізу.
- 13. Яка послідовність аналізу епічного і драматичного творів?
- 14. За якою схемою можна аналізувати ліричні твори?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Ключек Г. У світлі вічних критеріїв. – К., 1989.
2. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. – К., 1997.
3. Маланюк Є. Думки про мистецтво // Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1997. – С. 74–82.
4. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К., 1998.
5. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник. – К., 2001.
6. Літературознавча енциклопедія /Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К., 2007. – Т. 1, 2.
7. Пахаренко В. Основи теорії літератури. – К., 2007.

2 РОЗДІЛ

КРАЇНСЬКА
ДУША

2 РОЗДІЛ

УКРАЇНЬСКА ДУША

Риси національного характеру

Творче завдання Які ментальні риси притаманні українцям?

У попередньому розділі ми вже з'ясували, що література тісно пов'язана з національним характером (менталітетом) народу, який її творить, – цим характером зумовлюється і потім на нього впливає. Тож ознайомлення з літературою будь-якої нації треба починати з вивчення її душі. Душу нашого народу можна представити у вигляді піраміди (схема 4), де кожен наступний блок спирається на попередні (тобто кожна наступна риса зумовлена попередніми).

Схема 4. Структура українського національного характеру

В основі цієї піраміди – *особливий зв'язок із землею* (1). Сприятливий клімат, родючі ґрунти, незрівнянні у своїй красі краєвиди зробили осердям нашої душі культ доброї, лагідної, родючої Неньки-Землі. Тож визначальним для українців стало *прагнення до гармонії* з довколишнім світом природи (не випадково наші предки споконвіку були хліборобами).

Українське село. Світлина початку ХХ століття

Культ Неньки-Землі закономірно привів до **обожнення матері, жінки** (2). Були для цього й інші, так би мовити, суто практичні причини: жінка (і це природно) краще обходилася біля землі, аніж чоловік; окрім того, чоловіцтво постійно змушене було обороняти свій дім, край від напасників, а жінкам доводилося самотужки вести господарство, виховувати дітей, а то й захищатися від якихось заброд.

Словом, в одвічній боротьбі між чоловічою (сила, агресія) і жіночою (любов) первинами в Праукраїні, на відміну від сусідніх народів, перемогла остання. Це засвідчено, зокрема, у фольклорі й обрядовості. Мабуть, жоден народ, окрім нашого, не має стільки творів, де жінка переважала б над чоловіком і частіше була позитивним героєм. Або ще ось такий яскравий вияв: головна персона, на яку орієнтувався весь обряд в українському традиційному весіллі, – мати, тоді як, скажімо, у російському – батько. В українців посад молодих відбувався в домі молодої, у росіян – у домі молодого і т. п.

Таке становище жінки витворило специфічну структуру української родини: у ній жінка була або рівноправним членом, або й головною особою. Та й сама Україна уособлена в образі жінки (матері, вдови, дівчини, дружини, полонянки). І це закономірно, адже саме жінка була хранителькою національної духовності, від неї нові покоління переймали рідну мову, віру, пісню, звичай, завдяки їй ставали українцями.

Гармонійний зв'язок із землею та домінування жінки стали підґрунтям найвиразнішої зовні риси українського характеру – **панівної емоційності** (3). Звідси – доброта, лагідність, м'якість, ніжність, привітність, щирість наших земляків, їхнє прагнення до краси, розуміння прекрасного і вміння творити

його в мові, фольклорі, стосунках, одязі. Звідси ж надмірна гарчковість, амбітність¹, неорганізованість деяких українців, небажання зосереджуватися на тривалій цілеспрямованій праці над якоюсь спільною, важливою для всієї нації справою.

Також помітний вплив на українську ментальність зробило **магічне² мислення наших предків** (4) (а не раціональне чи казково-міфічне). Річ у тім, що врожай українського хлібороба залежав від його працьовитості і, безперечно, від природи, впливати на яку можна було тільки магічними засобами (обряд, моління, заклинання, жертвоприношення, згодом його імітація).

У магічному світогляді величезне значення відводиться *слову*, його наділяють чаклунською силою. Магічне забарвлення слова витворило в мисленні, мові, фольклорі українців цілий пласт усталених символів (тополя – дівчина; калина – жінка; зозуля – мати, доля; явір – зажурений козак, самотній юнак; квітучий сад – подружнє щастя; річка – рубіж вибору; гадюка – туґа, гріховна думка і т. д.).

У яких відомих вам українських народних піснях, думах, легендах, казках використано ці символи?

Наступний визначальний складник української душі – **філософський склад мислення, глибока, самобутня релігійність, християнськість** (5). Значну роль відіграв *краєвид*: вдивляючись у безкраю далечинь степу, наші предки замислювалися над нескінченним, недосяжним і абсолютним. Крім того, українська душа надзвичайно емоційна. А будь-яка релігія виростає саме і передовсім з почуття (а не з інтелекту). Любов – себто найвища емоція – є серцевиною вчення Христа. Отож християнство цілком гармоніює з нашою ментальністю.

Ще одна риса національної душі, зумовлена попередніми, – **шанобливе ставлення до батьків, до старших** (6). Наші пращури будували родинні стосунки на засадах любові, взаємоповаги, спільності інтересів, духовного життя. Батьки (тим паче батьки батьків) вважалися не просто годувальниками – вони були навчителями Господньої й прадідівської мудрості, хранителями національної душі, життєвої істини. Тому ослуhatися, зневажити батьків значило вчинити тяжкий злочин, гріх, який карався так, як боговідступництво.

Усі згадані складники національної вдачі й зумовили влаштування нашого суспільного життя. Українці прагнули жити в невеликих спільнотах, що трималися на особистій приязні,

¹ Амбіція (лат. *честолюбність, пиха*) – гонор, честолюбність.

² Магія (грец. *ворожба*) – обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

В українській хаті. Світлина

сердечності стосунків, взаєморозумінні, спільності інтересів. Проте це часто призводило до надмірного індивідуалізму, перешкоджало об'єднанню всіх українців для боротьби за загальнонаціональні ідеї.

Приглушене чоловіче (агресивно-войовниче) начало заважало нашим предкам успішно боронитися від загарбників. Проте в поєднанні з культом свободи воно викликало органічну *ворожість українців до влади*, зокрема авторитарної¹, віками чужої, окупаційної. Тому, коли падає стара влада, ми, як правило, довго не можемо встановити чи втримати нову, боячись заміни одного ярма іншим. Найсправедливішою формою суспільного співжиття в нас завжди вважалася *демократія* (влада народу).

Отже, кількасотлітня бездержавність України спричинена не лише зовнішнім, геополітичним чинником, а й українською ментальністю, скаліченою тією бездержавністю. Перетворити свою державу на авторитарну не дозволяла душа, а розбудови демократії не допускали сусіди. І так аж до серпня 1991 року.

Україна нагадує посудину, в якій змішали вогонь і кригу. Народ, що понад усе прагнув до гармонії, волею Божою опинився між двома антагоністичними цивілізаціями – лісовою і степовою, між християнським і мусульманським, православ-

¹ **А в т о р и т а р і з м** (лат. *вплив, влада*) – антидемократична система політичного володарювання, коли в руках однієї особи зосереджується необмежена влада.

ним і католицьким світами, між Росією і Європою. Ця розірваність між протилежностями та ще кількавікова бездержавність постійно примушували українця *вибирати* – жити чи воля, зрада чи вбогість, честь чи кар'єра...

Через отаку дисгармонійність ми надто часто рухалися життям, як подорожній болотом, – перестрибуючи з купини на купину, з крайності в крайність. Тому в українській душі й переплітаються непокеровані протилежності: ніжність і жорстокість, працьовитість і гультьяйство, цнота і вульгарність, покора і бунтарство...

Недарма і сам національний характер розділився на два типи – *хліборобський* і *козацький*. У козацькому вже запанувала чоловічо-вольова первина, хоча, на диво, не зникла й емоційна. Так у козацькій душі збереглися головні складники всеукраїнської ментальності, насамперед демократизм. Найголовніше, що козацька первина загартувала в українському характері *дух лицарства*, непереможний, незнищений дух волі. Завдяки цьому ми вижили й залишилися народом.

Отака структура нашого національного характеру, що, як переконуємося згодом, виявляється в кожному творі української літератури. Найсвятішою метою вітчизняних письменників було не просто осягнути і художньо втілити українську душу, а творчістю, громадським служінням пробудити, зцілити її.

За півтисячоліття колоніального поневолення український характер було брутально спотворено, скалічено. І це духовне каліцтво трагічно виявляється донині. Отож маємо зробити все, щоб наша душа таки відродилася, здобула омріяну гармонію у світі любові та краси.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Яворницький Д. Характеристика запорізького козака // Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 173–181.
2. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992.
3. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
4. Українська душа. – К., 1992.

3 РОЗДІЛ

ОЛЬКЛОР

3 РОЗДІЛ

ФОЛЬКЛОР

Своєрідність фольклору

Фольклор (англ. *народна мудрість, знання*), або усна народна творчість, – це *перший напрям* в історії українського мистецтва слова¹. У літературному процесі він посідає окреме місце як цілісний, своєрідний організм.

А втім, про фольклор ви вже знаєте досить багато.

1. У чому відмінність між фольклором і літературою? **2.** Які жанри народної творчості вам відомі? **3.** Пригадайте першу у вашому житті народну казку. Хто вам її розказав? Про що вона? **4.** Які улюблені народні пісні вашої родини? **5.** Що вам відомо про народну поетесу-піснярку Марусю Чурай?

Підсумовуючи вивчене раніше, наголосимо тільки, що усна народна творчість і писемна, авторська література є двома *стадіями* і двома *формами* словесного мистецтва. Тут виявляється така послідовність: у ході духовного розвитку людства з міфології виділився фольклор, а вже з нього – література (це – стадії). Далі ж фольклор і письменство розвиваються паралельно, часом переплітаючись (є формами).

Ці дві форми словесної творчості різняться між собою:

- ♦ фольклор твориться й передається *усно*, література – *письмово*;

- ♦ літературний текст створюється конкретним автором і в єдиному варіанті, фольклорний текст може змінюватися, «досотворюватися» кожним виконавцем, тому він має *колективне (народне) авторство*;

- ♦ фольклорний твір часто поширюється *в різних варіантах*.

З розвитком цивілізації² фольклор поступово занепадає. Тому життєво важливе завдання кожного нового покоління – зберегти й передати нащадкам народні казки, легенди, прислів'я, загадки, думи, пісні, обряди. Адже все це – несказанна краса, невичерпна мудрість, жива пам'ять наших пращурів.

¹ Як уже згадувалося, словесна творчість починалася з міфічного періоду, з міфології. Однак її не можна безпосередньо пов'язувати тільки з літературою, адже в міфі вміщалося, зливалося все духовне життя стародавньої людини.

² Ц и в і л і з а ц і я (лат. *гідний, вихований*) – тут: освіченість, високий рівень розвитку техніки, індустрії, раціонально-практичний підхід до світу.

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Багатьма скарбами – матеріальними і духовними – обдарована Україна, проте насамперед три набутки прославили її на весь світ: навдивовижу родючі чорноземи, надзвичайно працюючі, привітні люди і невимовно красиві народні пісні.

ДОКАЗ

У багатьох арміях Європи солдати співали аранжовану композиторами Вебером, Бетховеном українську пісню «Їхав козак за Дунай». А мелодію нашого популярного танцю «Козачок» Бетховен додав у славетну «Апасіонату». Тепер стало відомо, що пісню Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки» використав Моцарт. Українські пісні й мелодії надихали багатьох інших видатних зарубіжних композиторів – Баха, Брамса, Гайдна, Шуберта, Шопена, Чайковського, Глінку.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Пісня – невеликий поетичний твір, призначений для співу. Пісні бувають народні й літературні.

Пісня має куплетну будову. **Куплетом** у ній називають строфу. Куплет складається з двох або чотирьох рядків, які між собою римуються. Пісні з куплетною будовою часто мають **приспів**, або **рефрени** (це рядки, що повторюються після кожного куплету).

Найхарактерніша особливість пісні – *єдність слів і мелодії*. Мелодія залежить від змісту, мотиву, настрою пісні.

Скільки пісень склали українці? Достеменно на це запитання не відповість ніхто. Записано близько *п'ятисот тисяч* (!) пісень. А скільки їх залишилося невідомими для збирачів, фольклористів! На думку дослідників, загальне число українських народних пісень – від мільйона до двох.

З піснею українці народжувалися (колискові), виростили (дитячий фольклор), кохали (пісні про кохання), одружувалися (весільні), працювали (жниварські, кріпацькі, чумацькі тощо), святкували (колядки, щедрівки, веснянки), відпочивали (жартівливі), воювали (козацькі), умирали (голосіння). З народної пісні буквально випромінюється енергія краси, добра, людинолюбства, пам'яті. Споконвіків українці, співаючи пісень (а значить, щоразу досотворюючи їх), зцілювалися духовно, очищалися від усього потворного, дріб'язкового, осягали свою національну душу.

Вдумливо прочитайте в хрестоматії епізод сільського весілля з оповідання Григора Тютюнника «Оддавали Катрю» (від слів «Жінки завели пісні...» до слів «Вони то були – і не вони»).

Які роздуми, почуття й переживання або, можливо, спогади з власного життєвого досвіду викликав у вас цей епізод?

ДОКАЗ

«Ця нація співає плачучи. Так чинять на планеті лише українці».

*Гійом де Боплан (бл. 1600–1673),
французький мандрівник*

«Моя радість, життя моє, пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі холодні літописи... перед цими дзвінкими, живими літописами! Пісня для Малоросії – все: і поезія, й історія, і батьківська могила. Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями. Я не можу жити без пісень».

Микола Гоголь

«Українські пісні будуть покладені в основу літератури майбутнього».

*Юліуш Словацький (1809–1849),
видатний польський поет*

Фольклорні твори (як і власне літературні) поділяють на три роди: **епос** (казка, легенда, переказ, дума, історична пісня), **лірика** (ліричні пісні), **драма** (весілля, обрядові ігри «Ляля», «Воротар», «Просо», «Коза», «Меланка» тощо). Трапляються і **суміжні міжродові форми** (балада).

Вельми різноманітними за жанрами й тематикою, особливо вишуканими, тонкопоетичними є **ліричні пісні** – народні твори про почуття, переживання людини. Жанрову систему народної лірики представлено на *схемі 5*.

Обрядова поезія. Народна драма

Мабуть, найзадушевнішими в українському фольклорі є родинно-обрядові та родинно-побутові пісні.

Родинно-обрядові – це пісенні твори, що емоційно супроводжували важливі обряди, пов'язані з родинним життям (одруження, похорон та ін.).

Наші предки, як уже згадувалося в другому розділі, мали *магічне* мислення, тож свято вірили в чудодійну силу слова, у те, що з його допомогою можна відвернути лихо, збільшити врожай, зберегти злагоду й добробут у родині. Тож вони надзвичайно серйозно ставилися до обрядової поезії, в якій переплелися два роди фольклору – лірика і драма.

Народна драма – це драматичний твір, у якому сюжет розгортається через сполучення мовних, музичних і сценічних засобів, активно застосовуються діалоги й монологи.

Схема 5. Жанри народної лірики

ВЕСІЛЛЯ ЯК ДРАМАТИЧНЕ ДІЙСТВО

Поруч з драмами календарного циклу, що розгорталися на Різдво, Новий рік, Великдень, у жнива, особливе значення в народному житті мало весілля. Воно стало найпопулярнішою та найграндіознішою народною драмою, елементи якої зберігаються в побуті українців донині.

Весілля – це комплекс обрядових дій, звичаїв, символів, пісень, спрямованих на забезпечення міцного шлюбу, здоров'я і багатства подружжя. Весільному обрядові надавали такого самого значення, як і вінчання в церкві, тому виконували його особливо ретельно.

Цей обряд зберігає елементи побуту різних епох, тому й інсценізує те, що в минулому було дійсністю:

- ♦ у *доісторичний період* – викрадення нареченої, укладання шлюбу при воді, освячення його хлібом, угода між родинами, викуп;

- ♦ у *княжу добу* – життя княжого двору, дружини (війська), військові походи, з того часу величання молодого князем, весільні бояри;

- ♦ у *козацький період* – елементи козацького устрою, одягу.

І. Соколов. Весілля

В українському весіллі (як і в календарно-обрядовій творчості) поєдналися риси двох світоглядів: *язичницького* (коровай, кроплення водою, посипання зерном тощо) і *християнського*. Яскраво засвідчує цю цілість, наприклад, така весільна пісня:

Сам Бог коровай місить,
А Пречистая світить,
А янголи да воду носять,
За всіх Бога просять.

За християнським звичаєм шлюб відбувався у формі зізнання двох закоханих перед Богом і людьми у взаємній любові та скріплення її присягою вірності одне одному до кінця життя (незалежно від обставин – хвороби, каліцтва чи бідності).

Уважно прочитайте опис весільного обряду в хрестоматії і дайте відповіді на запитання. **1.** Коли справляли весілля? Чому саме тоді? **2.** Чому весілля називають великою народною оперою? Які його дійові особи? **3.** Розкажіть про основні етапи передвесільного циклу. **4.** Як пекли коровай? Що він символізував? **5.** Які етапи самого весілля? **6.** Що таке циганщина? **7.** Як змінилося весілля нині?

ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ

Усі весільні обряди супроводжувалися співом. Звучали три жіночі хори – дружок, світільок і свах. Чоловіки зазвичай не співали, а виголошували розмовні діалоги й монологи. Хорові

пісні пояснювали зміст і значення кожного обряду, величали молодят, їхніх батьків, родичів і гостей. Між обрядами хори співали пісні різних жанрів: застільні, козацькі, танцювальні, любовні, жартівливі тощо. Так створювалася відповідна лірична атмосфера.

Мова пісень і розмовних партій багата на символіку, паралелізи, яскраві епітети й порівняння, літоти¹. Так, молодого величали князем (відгомін ще руської доби), царенком, королевичем, паном, соколом, ясним місяцем. Молоду порівнювали із зіркою, квіткою, ягідкою, ластівкою, сонечком; називали її княгинею, царівною, королівною, панночкою.

Прочитайте з хрестоматії чи зі збірника фольклору кілька весільних пісень. Проілюструйте прикладами багатство і красу мови цих творів.

Вражає чисельність весільних пісень. У 20-х роках ХХ століття фольклорист Гнат Танцюра записав на Поділлі вісімсот цих народних творів, а ще раніше – у 1869–1870 роках – Павло Чубинський у різних місцевостях України зібрав майже дві тисячі таких пісень, хоча, звісно, було їх значно більше.

Весільна пісня виявляє свій глибокий зміст і неповторну чарівність лише в обряді. До прикладу, усе дійство **приготування весільного гільця** супроводжувалося відповідними піснями. Спочатку пісня закликала парубків-друзьб (бояр) до бору по деревце:

До бору, дружбочки, до бору,
Та рубайте *сосну* здорову,
Та несіть же її додому,
Та ставте її на столі,
Та на гранчастій перебирчастій скатерці.

Зверніть увагу на деталі: йдеться не про яке-небудь дерево, а саме про сосну й неодмінно «здорову». Річ у тім, що сосна символізувала в українців дівочість і водночас приготування до шлюбу.

Прикрашання весільного деревця теж супроводжувалося співом:

Ой у місті, місті бубни б'ють,
А в нашім домі гільце в'ють –
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку...

Гільце було одним з центральних обрядових об'єктів весілля. З ним наречена і дружки ходили запрошувати гостей, бояри на конях везли його перед молодим до вінчання; воно стояло на

¹ Лі́тот а (грец. *простота*) – художнє зменшення величини, сили, значення зображуваного предмета чи явища, пестливе слово.

столі перед молодими під час гостини. Тож у чому особливе значення гільця? Відповідає на це запитання знову ж таки пісня:

Колесом, колесом вгору сонце йде;
А наші Марусі *рай* ся віє.
– Марусенько, дівонько, хто ж тобі той рай дав?
– Дав мені Біг і батенько мій.

Пригадаймо, що і в колядках дерево називають «райським». Річ у тім, що в прадавні, язичницькі часи наші предки поклонялися деревам як божествам, вшановували священні гаї та плодоносні дерева, словом «рай» називали небесне дерево, воно ж було центральним зображенням на рушнику. Так, у вигляді дерева уявляли будову Всесвіту: рай – верхівка, світ небесний, Божий; вирай (вирий) – корінь, світ мертвих; край – світ земний, світ людей (саме від цього слова, припускають, походить назва «Україна»). Отже, гільце не лише уособлювало наречену, а символізувало народження нової родини, нового світу. От які глибокі, тисячолітні пласти національної пам'яті відкрили перед нами пісні весільного обряду.

Надзвичайно чуйні, вишукано поетичні пісні дружок супроводжували обряди *розплітання коси* та *посаду* молодої. Ці дієства нагадували про неминучу близьку розлуку дівчини з батьками, рідними, домом, про закінчення дівування (юності, безтурботності, розваг тощо), викликали тривогу за те, як складеться майбутнє життя з чоловіком, у чужій родині, у дорослому світі. Усі ці переливи почуттів звучать у піснях («А брат сестрицю та й розплітає»). Під час посаду дружки співали:

Летіли галочки у три рядочки,	Іде Маруся попереду,
А зозуля попереду;	А всі дружечки за нею,
Всі галочки на лугах сіли,	Всі дружечки по лавках сіли,
А зозуля на калині.	А Маруся на посаді,
Всі галочки защебетали,	Всі дружечки заспівали,
А зозуля закувала.	А Маруся заплакала.

Тут передовсім впадає в око паралелізм строф, який розкриває розгорнуту метафору першої строфи. Порівняння світів – людського і пташиного – свідчить про прадавність твору, наближає до нас той час, коли людина відчувала свою нерозривну єдність з довкіллям – рослинами, тваринами, птахами. Традиційний образ зозулі символізує печаль, самотність. Зауважмо, зозуля сідає саме на калину – натяк на те, що наречена з дівчини стає жінкою. Вишуканою є милозвучність пісні, хоча зовнішніх рим немає. «Словесну музику» творять тут внутрішні рима (у першому рядку), численні повтори, той же паралелізм, а надто – алітерація на [л] (підкреслює ніжність, лагідність) та асонанс на [а] (увиразнює спів, створює ефект плачу, голосіння).

Проте на весіллі переважала життєрадісна, запальна атмосфера, брали гору жартівливі пісні, особливо за весільною үчтою (обідом), у переспівках за столом (перєдирках), під час танців, поділу короваю, частування й дарування тощо. Адже єдналися на все життя в пару двоє закоханих, творилася нова родина, продовжувався рід. Не випадково ж і обряд весь називається «весіллям» – від «веселитися», «весело».

Щирість, доброта і красномовність образного мислення наших предків яскраво виявляються у весільних побажаннях:

Щоб ви були веселі, як весна,
Швидкі, як вода,
Багаті, як земля.
Щоб у вас було стільки дочок,
Як у стелі дощок,
Щоб у вас було стільки синів,
Як у лісі дубів.
Щоб з толком, до пуття
Ви прожили все життя.

Отже, як бачимо, українські весільні пісні увібрали в себе багатовіковий досвід народу; у них збереглися сліди прадавніх вірувань, елементи заклинальної магії, зразки міфологічної символіки, світоглядні нашарування різних епох. У цих піснях утілено ідеали народу, що спонукають берегти й шанувати родинні зв'язки, не цуратися батька-неньки, чесно працювати й жити поміж своїх і чужих людей.

Родинно-побутові пісні

Окремий пласт фольклору становлять **родинно-побутові пісні**. Це ліричні поетично-музичні твори, що розкривають світ *особистих переживань* людини.

За тематикою родинно-побутові пісні поділяються на три великі групи:

- ♦ пісні про кохання;
- ♦ пісні про родинне життя;
- ♦ пісні про трагічні сімейні обставини (сирітські, вдовині).

Надзвичайно різноманітними є *пісні про родинне життя*, бо охоплюють різні грані буття: сімейні взаємини, життєві конфлікти, побут тощо. Найпоширеніша тема цих пісень – болісні переживання жінки, що терпить наругу від свекрухи або чоловіка-пияка, нєлюба («Чи я в лузі не калина була», «Іще сонце не заходило», «Летіла зозуля», «Ой журилася матінка мною», «Ой, глибокий колодязю, золотії ключі» та ін.).

Ще глибшим драматизмом пройняті *пісні про трагічні сімейні обставини*. Це передовсім *сирітські пісні*, у яких оплакується гірка доля сиріт, що залишилися без батьківського

тепла та підтримки, з дитинства поневірялися в наймах («Та немає гірш нікому», «Ой матусенько моя, та коли б же ти знала», «Ой налетіли голуби»).

З огляду на особливо трагічну історію нашого народу вельми численними були *вдовині пісні* (не випадково Україну називали «вдовиним краєм»). Тут змальована важка доля жінки, що залишилася без пари, сама мусить виконувати всю роботу, виховує дітей-сиріт, не маючи надії на допомогу інших людей – жонатий чоловік не допомагав, бо остерігався ревностів дружини, а парубка не пускала мати, бо боялася, що вдова його приворожить («Поза гаєм зелененьким», «Ой у полі калина стояла», «Ой жила я сім год удовою», «Усі гори зеленіють»).

Жартівливі пісні вирізняються гумористично-сатиричним змістом. На цих творах позначилася весела вдача українців, які вміли з усмішкою сприймати несподівані повороти долі, знаходили розраду у влучному дотепі. Жартівливі пісні розкривають різні теми – від комічних життєвих ситуацій і до зовсім невеселих подій, які люди намагалися сприймати з іронією («Ярема», «А до мене Яків приходив», «Явтух», «Кину кужіль на полицю», «Гоп, мої гречаники», «Ой під вишнею, під черешнею», «Ой упав же комар на помості»).

ПІСНІ ПРО КОХАННЯ

Серцевиною і окрасою жанру родинно-побутової народної лірики є саме *пісні про кохання*. Їхній лейтмотив¹ – поетизація найінтимніших стосунків між закоханими. Любов тут постає такою, як і в житті: вірною чи зрадливою, взаємною чи нерозділеною, щасливою чи нещасною. Йдеться тут і про взаємини закоханих з їхніми рідними (матерями, батьками, братами, сестрами), сторонніми людьми (сусідами, друзями, ворогами), що часто визначали долю молоді пари.

Ліричними героями цих пісень є *закохані*.

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько!
Ой вийди, вийди, та не барися,
Моє серденько, розвеселися.
Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Пташенько, рибонько, милий кришталю!
Ой вийди, вийди, не бійсь морозу,
Я ж твої ніженьки в шапочку вложу.

Нерідко з'являється тут і образ *матері*. Саме від неї часто залежить майбутнє закоханих, у неї (а не в батька) діти просять

¹ Лейтмотив (нім. *основна тема, думка*) – основна думка, мотив, що проходить через художній твір чи групу творів.

С. Васильківський. «А що мати скажуть?»

дозволу на продовження стосунків чи й на шлюб. Так виявляється характерне для української душі обоження матері та й реальна її роль у традиційній українській родині. Мати в піснях змальована або чуйною порадицею (застерігає дочку від необдуманих вчинків, не пускає до хлопця-гульця; сина застерігає від дівчат, що вміють чаклувати), або ж бездушною розлучницею («Дозволь мені, мати, криницю копати», «По садочку ходжу», «Поза гаєм зелененьким», «За городом качки пливуть»).

Які ж *мотиви* розгортаються в піснях про кохання?

♦ Мотив *вірності*. Наші предки твердо знали, що щастя в любові можливе лише при взаємності почуттів. Тому щиро закохані присягаються любити одне одного до смерті, вічно:

Вийди до мене, голубко мила,
Буду любити вік до могили.

♦ Мотив *невірного, зрадливого кохання*, яке завжди сприймалося як найболісніша трагедія для обдуреного козака чи дівчини («Ой Боже ж, мій Боже, милий покидає»). У багатьох піснях психологічно тонко передано картини безсонних ночей (коли дівчина марно чекає коханого до ранку, а він пішов до іншої), відчуття безвихідності, болю зради. Класичний зразок такої пісні – «Цвіте терен, цвіте терен»:

Ой візьму я кріселечко,
Сяду край віконця,
Іще очі не дрімали,
А вже сходить сонце.

Хоч дрімайте, не дрімайте –
Не будете спати:
Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.

♦ З двома попередніми переплітається мотив *розлуки*. Це може бути вимушена розлука двох закоханих, що сподівалися на зустріч, або зловісна розлука, яка передвіщає втрату милого, розрив стосунків. Майстерно розкриває цей стан пісня Марусі Чурай «В кінці греблі шумлять верби» або ось ця її ж таки сповідь:

Болить моя головонька від самого чола:
Не бачила миленького ні тепер, ні вчора.
Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся.
А як вийду за ворота, од вітру валюся.
Ой бачиться, що не плачу, самі сльози ллються:
Од милого нема людей, од нелюба шлються.

♦ Вельми драматичний мотив *нерозділеного кохання*. Часом дівчина (чи юнак) і не знає про почуття ліричного героя (героїні) або ж просто не відповідає взаємністю. Усе це завдає героєві душевних страждань, може спричинити хворобу чи навіть смерть. Кульмінація цього мотиву – в піснях про козака, кохана якого виходить заміж за іншого (особливо якщо не з власної волі, а з примусу) і усвідомлює, що їм уже ніколи не бути разом («Гиля, гиля, сиві гуси»).

Усі художні прийоми і засоби пісень про кохання скеровані на поетизацію людських почуттів, оспівування внутрішньої краси і величі душі. Важливу роль тут відіграє мова персонажів, насичена *ніжно-пестливими словами (літотами)*: дівчонька, козаченько, рученьки, зіронька, віченьки.

Побожне захоплення коханою (коханим), тремтливу ніжність почуттів, біль розлуки передають *постійні епітети* (біле личко, ясні очі, уста малинові), *порівняння* (чорні очки, як терен), *метафори* («Посадила огірочки близько над водою. Сама буду поливати дрібною сльозою»), *синекдохи* («Плачте, очі, плачте, карі, така ваша доля»).

Інтимність задушевної атмосфери створюється і за допомогою *пейзажів*. Усе в піснях про кохання відбувається на тлі казкової природи – квітучого вишневого саду («Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав»), зоряної місячної ночі («Місяць на небі,

Тамара Гордова.
Розмай-зілля

зіроньки сяють»), вечірнього весняного гаю («Ой у гаю при Дунаю соловей щебече»). Ці романтичні пейзажі фактично виконують функцію *художнього паралелізму* – допомагають розкрити внутрішній світ ліричного героя (буяння молодості, тихі ліричні стани юної душі).

У піснях про кохання виявляється *традиційна символіка*, у якій відгукуються прадавні, ще міфологічні вірування, уявлення. Наші предки відчували духовний зв'язок з довколишньою природою, обожнювали її. Звідси велика кількість символів на основі природних явищ, рослинного і тваринного світу. Ось лише деякі з них: пара голубів – закохані; зірка – вродлива дівчина; місяць, сокіл – парубок; квітучий сад – родинне щастя.

Скориставшись хрестоматією, збірниками фольклору, Інтернетом, доберіть конкретні приклади цих та інших символів з пісень про кохання.

У піснях про кохання досить поширеною є *символіка*, пов'язана з водою (часто будь-яка водойма образно іменується Дунаєм). Річ у тім, що вода символізувала жіноче начало («Місяць на небі, зіроньки сяють»), крім того, річка означала рубіж вибору: перейти (перескочити, перебрести, перепливати) річку – зробити однозначний вибір, узяти на себе відповідальність за майбутнє:

Тече річка невеличка,
Схочу – перескочу...
Віддайте мене, моя матінко,
За кого я хочу.

Лише тепер стає зрозумілим символічний підтекст козакового прохання в пісні «Сонце низенько, вечір близенько» – йдеться про одруження:

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє золото,
Подай рученьку, подай другюю,
Подай личенько – найпоцілую.

Пісні про кохання були найпопулярнішими в народі, кристалізували в собі найхарактерніші думки, уявлення, моральні норми українців, отже, найповніше розкривають присутні риси, вищі етичні¹ цінності нашої національної душі (доброту, лагідність, чутливість, вразливість, вірність, взаємоповагу, щирість).

¹ Е т и к а (грец. *звичай*) – тут: сукупність моральних правил певного народу.

Балади

Синтетичним¹ жанром українського фольклору є балада. У ній переплетені епічні, ліричні та драматичні засоби змалювання світу, поєднані елементи міфу, казки, легенди, ліричної пісні, думи.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Термін *бала́да* походить від грецького слова *ballo*, що означає «рухатися» (той самий корінь у латинського *ballo* – «танцюю», від якого утворилося італійське *ballare*, що дійшло до нас у спільно-кореневих словах «болеро», «балет»). Баладами в Західній Європі спершу (у XII–XIII століттях) називали пісні про кохання, що супроводжували танець. Тому вони відрізнялися від ліричних пісень ритмом, поєднувалися з різними танцювальними рухами. Згодом тематичні рамки жанру розширилися. Перейшовши в літературу (передовсім завдяки Данте Аліґ'єрі, Франсуа Війону), балада стала жанром ліро-епічної поезії, хоча в деяких народів зберегла своє первісне значення (танцювальні пісні англосаксів і скандинавів).

Балада вважається досить пізнім жанром фольклору, бо виконувала вже не ужиткову функцію (лікувальну, обрядову), а естетичну. На думку науковців, час виникнення балад у данців і французів – XII століття, у англійців і шотландців – XIII–XIV, в українців – XIV століття. *Вперше письмово* була зафіксована українська балада «*Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?*» чеським філологом Яном Благославом 1571 року (запис здійснено перед 1550 роком). До речі, це найдавніший зразок живої української народної мови, що дійшов до нас. З кінця XVIII століття і донині записано *понад триста* цих творів.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Народна бала́да – це ліро-епічна сумовита пісня з драматично напруженим сюжетом, у якій ідеться про незвичайні або й фантастичні події, трагічні конфлікти в особистому, родинному чи суспільному житті звичайних людей.

Схарактеризуємо основні жанрово-стильові ознаки балади.

1. Сюжетність. Цим балада відрізняється від близької до неї ліричної пісні. Відтак у ній не один (як у більшості пісень), а кілька героїв; можна визначити зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, розв'язку. Цим балада споріднена з думою. Однак, на відміну від думи, сюжет у ній стислий, зосереджений навколо одного, але найважливішого вузла.

2. Незвичайні чи й фантастичні події. В основі сюжетів балад лежать виняткові, часом фантастичні події (молода жінка

¹ С и н т е з (грец. *з'єднання, складання*) – тут: органічне поєднання різних компонентів у одному цілому.

перетворюється на тополлю, брат продає сестру, чоловік за намовою коханки вбиває дружину, дівчина отруєє зрадливого коханого, мати пропиває дочку тощо). Елементи чудесного, прийом *метаморфози* (перетворення людини на дерево, квітку, пташку, камінь) є відлунням прадавніх, ще міфологічних вірувань (чаклунства, жертвопринесень) і споріднюють балади з казками та легендами.

3. *Приватність*. Як і б виняткові події не зображалися в баладі, її персоналії, як правило, звичайні люди (свекруха, невістка, брат із сестрою, зрадливий парубок) і змальовані картини стосуються життя конкретних людей, родин (а не цілого народу, як у думах, билинах чи історичних піснях).

4. *Трагізм*. Балада ніколи не завершується щасливо. Цим вона відрізняється від усіх жанрів фольклору. Зло в баладі найчастіше залишається непокараним (убивця продовжує жити, негідник уникає викриття, винуватців навіть не мучить совість).

5. *Драматичність* (театральність). Це виявляється передовсім у діалогічній формі балад. Також дія в баладі розвивається швидко, напружено й фрагментарно (як у драмі). Опис подій доповнюється пейзажами – найчастіше бурі чи ночі (це нагадує ремарки в п'єсах і декорації у виставі).

Усі ці прийоми, як і *традиційні мовні засоби* (епітети, порівняння, метафори, повтори, літоти), скеровані на те, щоб посилити ліричний струмінь, викликати глибокі переживання.

Найчастіше виділяють дві *тематичні групи* балад: родинно-побутові й історичні. Розглянемо їх докладніше.

1. *Родинно-побутові балади*. У них розгортаються сюжети про чарування, отруєння чарами, суперництво в коханні, самогубство (смерть) насильно розлучених, зрадливе зведення дівчини, дітовбивство, про наглу смерть вірної дружини (чоловіка), про подружню зраду, про знущання свекрухи над невісткою, сирітську долю і т. п.

Мабуть, найвідоміша з цієї групи балада «Ой чие ж то жито, чий ж то покоси», у якій ідеться про перетворення ненависної для свекрухи невістки на тополлю. Моторошна і водночас тонко психологічна, наскрізь лірична балада – «Коваленко». Коваль завжди починав працювати пораненьку, а віднедавна перестав кувати залізо. Чому? Бо в нього страшно горе: дочка згарячу втопила в криниці щойно народжене позашлюбне дитя, аби приховати свій гріх. Потому збожеволіла (стала причинною): щодня виходить за ворота і розмовляє з буйним вітром:

Да не вій, вітре, да тихенький,
Да повій, вітре, да буйненький!
Да нажени хмарку чорнесеньку,
Да запусти дощик дрібнесенький!

Да залий стежки і доріжки,
Щоб туди люди не ходили,
З колодязя води не носили,
Щоб мого сина не ворушили,
Щоб мого серця не сушили.

2. Історичні балади. З них довідуємося про турецько-татарські напади на Україну, про боротьбу з польськими поневолювачами, про гайдамаків, опришків, чумакування, про війни та їхні жертви тощо. За основу багатьох цих балад узято епізоди з життя конкретних історичних осіб. Це балада про Байду в турецькій неволі, про поєдинок Нечая зі шляхетським загоном, про страту гайдамаками зрадника Сави Чалого, про Бондарівну і пана Каньовського тощо.

Увага в баладі зосереджується не на самій події (як в історичній пісні), а на *почуттях і переживаннях*, з нею пов'язаних. Автора балади подія цікавить не своєю конкретикою, а характерністю для змалюваної епохи, щоб відтворити психологічний, духовний портрет доби.

Так, у баладі «**Бондарівна**» оповідається історія, що була типовою в часи панування Польщі над Україною: пихатий пан Каньовський грубо залицяється до гордої красуні-козачки й одержує відкоша:

Ой не годен, пан Каньовський, мене цілувати,
Тільки годен, пан Каньовський, мене роззувати!

За порадою добрих людей Бондарівна втікає додому, проте її наздоганяють «два жовніри¹ з голими шаблями». Дівчину жорстоко катують, а далі пан пропонує їй вибір:

Ой чи хочеш, Бондарівно, меду-вина пити,
А чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити?

На що дівчина гордо відповідає:

Краще мені, пан Каньовський, в сирій землі гнити,
Ніж з тобою, з безчесником, на цім світі жити!

Почувши це, розлючений шляхтич убив її.

Як бачимо, в баладі ушлявлена *національна гордість* наших предків, яка й допомогла нам пережити і, зрештою, перемогти півтисячолітнє рабство. До речі, ця ідея не нав'язується автором, вона проступає з самого сюжету та характеристик персонажів. Бондарівна яскраво представляє тип української жінки-козачки – несказанно вродливої (це передають традиційні порівняння: «як пишна пава», «як сива голубка»), волюбної, гордої, мужньої, сильної духом. Чому вона відкидає

¹ Ж о в н і р – польський солдат.

залицяння Каньовського, та ще й так різко? Тому що той поводить по-бузувірськи (підійшовши, і «шапки не зняв», одразу кинувся насильно цілувати), тому що пропонує дівчині не щирю любов, а розпусту, п'яне, бридке гульбище («меду-вина пити»), словом, бо він «безчесник», загарбник, ворог. Напрошується – не без волі автора (народу) – узагальнення: Бондарівна уособлює нашу націю, українську душу, котру не раз було вбивано за її гідність і волелюбність (пригадати хоча б добу Наливайка, Трясила, Виговського, Мазепи, Полуботка, зруйнування Січі – й аж до визвольних змагань 1917–1920 років, боротьбу УПА).

Автор ненав'язливо, лише окремими художніми деталями викликає в слухача співчуття до Бондарівни й пекучий гнів до загарбника. Ось, для прикладу, така картина:

А на тії Бондарівні червонії стрічки,
Куди вели Бондарівну, там криваві річки.

Перед нами паралелізм, але який моторошний контраст: щойно Бондарівна прикрашала свою вроду червоними стрічками, а за якусь часину вже червоніють за нею криваві сліди. Загарбник збиткується і з уже мертвої дівчини: Бондарівна лежить на тесовій лаві «сутки ще й годину», «поки звелів пан Каньовський зробити домовину» – батько без панського дозволу не має права навіть поховати доньку.

Деякі твори цієї групи підіймаються над історичною конкретикою, порушують вічні філософські, моральні проблеми. Скажімо, в баладі «Ой на горі вогонь горить» таврується людино-вбивча жорстокість війни (про яку конкретно війну йдеться – невідомо): помираючи на бойовищі, козак просить свого коня повернутися додому, передати про нього останню звістку:

Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився,
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

Про смерть козака дізнаємося з розгорнутої метафори-контрасту, котра є водночас прадавнім символом: ще в «Слові про похід Ігорів», а також у думах («Іван Удовиченко, Коновченко») героїчна загибель у бою змальовується як весілля.

Балада «Козака несуть» тонко передає непоправну трагедію дівчини, що навіки прощається із загиблим коханим.

У баладі «Ой летіла стріла» мотив безглузлого душогубства війни розкрито ще узагальненіше: *стріла* (символ людино-вбивства) випадково влучає у вдовиного сина, що й зброї в руках не тримав, бо працював у полі. Оплакувати його прилетіли *три зозулі* – мати, кохана і сестра. Знову традиційний символ: зозуля – це печаль, самотність. Та зозуля, що сіла в головах, – мати, що «край серденька» – «то його миленька», у ногах – сестриця.

Т. Гордова.
Птах, що летить

Де матінка плаче,
Там Дунай розлився; (гіпербола)
Де плаче сестриця,
Там слізок криниця; (гіпербола)
Де плаче миленька –
Там земля сухенька. (літота)

Ой матінка плаче,
Поки жити буде;
А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить.

Разом з ліричними піснями балади відіграли чи не найвищину роль у розвитку української літератури ХІХ–ХХ століть. Першими звернулися до них поети-романтики на початку ХІХ століття: Петро Гулак-Артемівський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Левко Боровиковський, Маркіян Шашкевич та ін. Високого рівня узагальнення й авторської майстерності сягнули балади в ранній творчості Тараса Шевченка («Причинна», «Тополя», «Лілея», «Утоплена»). Цю традицію продовжили Степан Руданський, Борис Грінченко, Іван Франко, Микола Вороний, Євген Маланюк, Іван Драч, Ірина Жиленко та інші автори.

Чимало сюжетів народних балад лягли в основу епічних і драматичних творів українських письменників. За баладою «Жила вдова на Подолі» Марко Вовчок написала казку «Дев'ять братів і десята сестриця Галя». Баладу «Лимерівна» використали Марко Вовчок і Панас Мирний. Балада «Ой жив у Січі старий козак» лягла в основу драм з однаковою назвою «Сава Чалий» Миколи Костомарова й Івана Карпенка-Карого. Баладу «Пісня про шандаря» переспівав у драмі «Украдене щастя» Іван Франко. Низка прекрасних літературних творів написана на сюжет популярної в народі балади «Ой не ходи, Грицю». Це однойменна п'єса Михайла Старицького, драма Володимира Самійленка «Чураївна», повість Ольги Кобилянської «У неділю рано зілля копала», а також роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Запитання і завдання

- 1. Чим різняться фольклор і авторська література?
- 2. Назвіть основні жанри епічного і драматичного фольклору.
- 3. На які жанрові форми поділяється народна лірика?
- 4. Прикмети яких епох збереглися в народному весіллі?
- 5. Які язичницькі та християнські традиції переплелися у весільно-му обряді?

- 6. У яких етапах весільного обряду переважає сум, у яких – радість?
- 7. Які символічні образи використовують у піснях, пов'язаних з випіканням короваю?
- 8. Що символізує гільце?
- 9. Доберіть якомога більше епітетів і порівнянь, що характеризують нареченого і наречену у весільних піснях.
- 10. Прочитайте народні пісні про родинне життя, дослідіть основні мотиви та поетику цих творів.
- 11. Прочитайте вдовині пісні. Який образ жінки постає в них? Якими художніми засобами його створено?
- 12. Які основні стилізові особливості пісень про кохання? Доберіть власні приклади для їх характеристики.
- 13. Дайте визначення поняття «балада». Проілюструйте кожну жанрово-стильову ознаку балади самостійно дібраними прикладами.
- 14. Чому фольклорист Олексій Дей назвав балади «епосом нещасних людських доль»?
- 15. Проаналізуйте мотиви, символіку й поетику кількох самостійно дібраних родинно-побутових та історичних балад.
- 16. Доберіть якомога більше народних пісень, у яких використано символічний образ Дунаю.
- 17. Проаналізуйте пісні, які починаються паралелізмами. Де це можливо, з'ясуйте їхню символіку.
- 18. Доберіть п'ять балад, у яких використовуються пейзажі, поясніть їхнє символічне значення.
- 19. Поясніть, чому твір «Цвіте терен, цвіте терен» – лірична пісня, а «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси» – балада.
- 20. Пам'ятаючи, що текст без мелодії – лише половина народної пісні, прослухайте кілька пісень про кохання і балад у запису чи в живому виконанні. Як мелодія допомагає розкрити мотив пісні?
- 21. Які риси української душі яскраво виявилися в народних піснях? Проілюструйте конкретними прикладами.

Творчі завдання 1. Перечитайте пісні про кохання. Який ідеал дівчини і парубка постає з цих творів? Як народ розуміє сутність справжньої любові? Свої міркування ілюструйте текстами пісень. **2.** Детально вивчивши народну творчість, прокоментуйте висловлювання діячів культури про українську пісню. Проілюструйте їх конкретними прикладами. **3.** Уважно перечитайте чи прослухайте пісню «Сонце низенько, вечір близенько». Як український національний характер позначився на змісті та формі цього твору? **4.** Підготуйте стислу промову на тему «Значення української народної творчості для сучасної людини».

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Основні етапи підготовки і виголошення промови

1. *Визначити мету* промови (інформувати, переконати, закликати слухачів до дії тощо).
2. *Зібрати матеріал.* Звернутися до різноманітних джерел (книг, статей тощо). Зафіксувати власні думки.

3. *Врахувати особливості аудиторії*, перед якою заплановано виступ. Продумати прийоми, які допоможуть встановити контакт зі слухачами (цікавий факт, звернення до авторитетних оцінок, парадоксальна ситуація, гумористичне зауваження).

4. *Скласти конспект і продумати структуру промови*. Вимоги: користуватися повними реченнями, текст розділити на три частини (вступ, основна частина, висновок), які в свою чергу складатимуться з підрозділів і пунктів; поділити промову на логічні частини і запам'ятати кожну з них та всі разом. *Репетиція* промови.

5. *Робота з поставою* промовця, виразністю і природністю жестів, мовою, її образністю, інтонаційною виразністю.

6. *Початок промови*, який має зацікавити аудиторію. *Повідомлення теми і мети*.

7. *Виголошення основної частини*. *Логічність* розвитку теми (побудова виступу у вигляді ланцюжка: «думка – доказ», «причина – наслідок»). Переконаливість доказів і прикладів.

8. *Завершення промови*. Мета: підсумувати сказане, закріпити і посилити враження від виступу, закликати аудиторію до безпосередніх дій. Методи досягнення мети: коротке повторення основних проблем чи висновків; узагальнення сказаного; застосування яскравого прикладу, цитати, що акцентують на потрібній для завершення промови думці, заклик до дії.

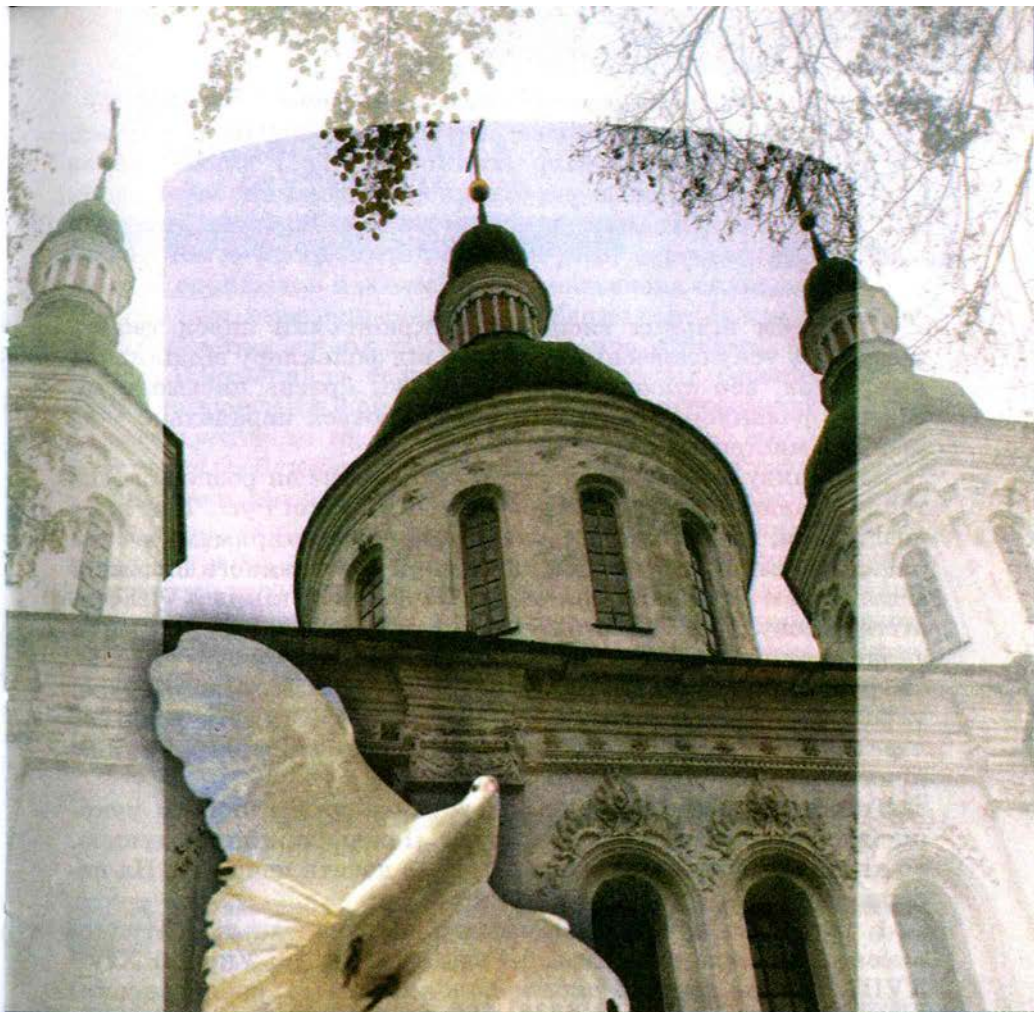
РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Художні тексти

1. Дівчина з легенди. Маруся Чурай. – К., 1974.
2. Пісні кохання. – К., 1986.
3. Балади. – К., 1987.
4. Весільні пісні. – К., 1988.
5. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989.
6. Українознавство / За ред. В. Сайка. – К., 1994.
7. [http:// www.umka.com.ua](http://www.umka.com.ua)
8. [http:// poetry.uazone.net/ua](http://poetry.uazone.net/ua)
9. [http:// www.pisni.org.ua](http://www.pisni.org.ua)

Фольклористичні праці

1. Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1985.
2. Дей О. Українські народні балади. – К., 1986.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К., 2001.
4. Киченко О. Фольклор як художня система (проблеми поетики). – Дрогобич, 2002.
5. Напко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
6. Китова С. Християнська суть українського весілля. – Черкаси, 2008.

4 РОЗДІЛ

АВНІА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА

Протягом кількох тисячоліть український народ творив прекрасну усну словесність. Згодом від фольклору відділилася література, або *писане* художнє слово, красне письменство. Відтоді фольклор і література розвиваються паралельно – за різними мистецькими законами.

Захопливу екскурсію в мистецьке минуле ви розпочали ще торік, ознайомившись з літературою Київської Русі. Тоді ж ви довідалися, що, крім стильового поділу (за напрямками), є ще одна, традиційна, класифікація історії вітчизняного письменства. За нею виділяють *давнію* (від початків до кінця XVIII століття) і *нову* (XIX–XX століття) українську літературу. Давня складається з двох періодів – *княжого* (прадавніоукраїнське, або руське, письменство – IX–XIII століття) і *козацького* (староукраїнське письменство – XVI–XVIII століття). Їх розділяє *перехідний* період (XIV–XV століття), коли в літературі майже нічого оригінального не було створено.

Тож погортаймо старезні книги, поживклі сторінки рукописів давньоукраїнської літератури. Певно, сприйняти душею, до кінця зрозуміти ці тексти вам буде досить непросто. На перешкоді стоятимуть два чинники.

1. **Мовний.** Із часу прийняття християнства літературно-писемною мовою в Київській Русі, а відтак і в Україні XIV–XVIII століть була *церковнослов'янська* (староболгарська) мова. Щоправда, вона постійно українізувалася під впливом живої народної мови. Скажімо, літера *ѣ* у нас читалася як [i], а в болгар і росіян – як [e]: хлѣбъ, вѣра. Поруч з болгарською як літературні, офіційні використовували також латину, польську, іноді старогрецьку, з XVIII століття – і російську мови. Усі вони помітно впливали на панівну церковнослов'янську. Уже до XVI століття сформувалася *староукраїнська книжна мова* на основі церковнослов'янської з лексичними й граматичними елементами живої народної мови, латини, давньогрецької, литовської, польської, згодом – російської. Цією мовою писали й перекладали художні твори, наукові, церковні праці, державні документи.

Сприймати нині цю штучну, ускладнену, мішану мову дуже важко. Але вона несе в собі дух, живі інтонації давніх загадкових, героїчних і трагічних епох, – лишень вслухаймося, напружмо уяву.

2. Світоглядно-естетичний. Література в ті давні часи мала *прикладне* значення: слугувала насамперед знаряддям пропаганди певних ідей (релігійних, філософських, державницьких). Давнє письменство існувало передовсім у церковному середовищі, тому абсолютна більшість творів тісно пов'язувалася з релігійною проблематикою. Тож нам, переважно світським людям, сприймати й розуміти такі настанови складно.

Крім того, естетичні смаки, уподобання постійно змінюються. Тому уявлення давніх письменників про цінність, красу, художню майстерність твору відрізняються від сучасних. Щоб належно зрозуміти й оцінити твір, написаний у минулому, треба застосувати до нього *конкретно-історичний підхід*, тобто врахувати особливості суспільно-політичного й духовного життя тієї епохи, рівень розвитку і специфіку тогочасної літератури.

Подолавши ці перешкоди, ми перенесемося в княжу й козацьку Україну, познайомимося з найвидатнішими книжниками-мудрецькими того часу, довідаємося, що думали і відчували наші предки тисячу років тому, зрештою, краще зрозуміємо свою епоху, самих себе. Адже, як наголошував Іван Франко, «повне та всестороннє відображення нашої національності неможливе без докладного пізнання та визискання того засобу духової сили, яку маємо в нашій старій письменстві».

Європейське Середньовіччя (I–II – XIV–XV століття)

Що вам відомо з уроків історії, літератури, книжок і фільмів про епоху Середньовіччя? Якими, на вашу думку, були світогляд і життя людей тих часів?

На межі старої та нової ери після тисячолітнього розквіту поступово занепадав античний¹ світ (його остаточний крах завершило знищення Римської імперії 476 року). Людина на той час уже переросла «дитячі» язичницькі уявлення, дозріла до того, щоб замінити поклоніння Природі поклонінням Духу (вільній творчій енергії). Світоглядом, який вдихнув нове життя в європейську цивілізацію, стало *християнство*. Звісно, середньовічні духовні пошуки – це лише початкові, іноді надто наївні спроби осягнути й зреалізувати Істину, яку відкрив людям Ісус з Назарета.

Найпотужнішою середньовічною державою довгий час залишалася *Візантійська імперія* зі столицею Константинополем (або Царгородом, нині це Стамбул). Вона утворилася 395 року

¹ **Античність** (лат. *давнина, старовина*) – давньогрецька й давньоримська цивілізація, її культура.

зі східної частини зруйнованої Римської імперії, а була знищена 1453 року під ударами турків-османів. У Візантії панували грецька мова, культура та православна (грецька) церква. Поступово з'являлися й міцніли інші європейські держави – Болгарія, Київська Русь, Франція, Англія, Іспанія, Польща, Литва, Швеція...

Середньовічну систему цінностей визначав наскрізний *теоцентризм* (від грец. *бог* і *центр*) – цілковите зосередження на ідеї Бога, настанова, за якою Бог є творцем, найвищим ідеалом, основою й метою буття. Не випадково більшість найвидатніших діячів середньовічної культури були саме *богословами*: Августин Блаженний, Тертуліан, Фома (Тома) Аквінський, Григорій Богослов, Василій Великий. Людину в цю епоху розглядали як найвище творіння Боже, котре, щоправда, занпастило себе первородним гріхом. На цій підставі формувалося войовничо негативне ставлення до позацерковних, світських граней людського життя (природних, суспільно-побутових, наукових, творчих). Згодом у католицизмі ця крайність вилилася в моторошні, антихристиянські за суттю злодіяння інквізиції.

Водночас не так швидко вивітрувалися з людських душ і старі, язичницькі уявлення. Іноді вони непомітно перепліталися з новими, християнськими. Так сформувалася друга ключова риса середньовічного світосприймання – *двовір'я* (занадто конкретне, земне, природне уявлення про Бога, людину, духовність, боротьбу добра і зла тощо).

Моральний та естетичний ідеал доби – *аскетизм*¹ та *етичне самовдосконалення*, найшанованіші суспільні типи – шляхетний *лицар* і побожний *монах*. Повсякденну земну реальність мислителі й митці сприймали лише як тінь, відблиск, знаки світу небесного – «граду Божого». Відтак найхарактернішими рисами середньовічного мистецтва стали *алегоричність* і *символізм*.

Головним замовником мистецьких творів, а тому й законодавцем художніх канонів² була церква. Найпоширеніші тоді види мистецтва – архітектура, живопис, скульптура, спів, музика, література – мали переважно церковну спрямованість.

Основні мистецькі стилі (школи) Середньовіччя виявлялися насамперед в архітектурі – під час будівництва церков, монастирів, палаців, ратуш (міських управ).

♦ **Романський стиль** (IX–XIII століття) – прості, масивні об'єми на геометричній основі, півкруглі арки, товсті стіни, вузькі невеликі вікна (зразок – Пізанський собор в Італії).

¹ А с к е т (від грец. *добре навчений*) – релігійний подвижник, самітник, який бореться зі своєю плоттю, земними потягами, вдаючись до голоду та інших самокатувань.

² К а н о н (від грец. *палиця*) – твердо встановлене правило, норма.

♦ **Готичний стиль** (середина XII – початок XVI століття) – арки, склепіння, гострокутні вузькі високі шпили, великі вікна з вітражами¹, чорні, сірі, коричневі кольори (собори в Парижі, Реймсі, Кельні, Кракові). Готика поширилася також на скульптуру, живопис, книжкову мініатюру, на одяг, зачіски, прикраси.

Собор у Кельні

♦ **Візантійський стиль** – продовження і християнізація давньогрецької традиції. В архітектурі – специфічні прямокутні храми з колонадою (базіліки), поєднання напівсферичного великого купола з меншими напівкуполами, декоративні мозаїки, ікони з плоскими (необ'ємними) простими обрисами – щоб підкреслити безтілесність святих, символічність зображення (найвизначніша пам'ятка Візантії – собор Святої Софії в Константинополі).

♦ **Києворуський стиль** (про нього – згодом).

Яскраві зразки *середньовічної літератури* – релігійно-філософські твори («Сповідь» Августина Блаженного); героїчний епос («Пісня про Роланда», «Пісня про нібелунгів»); лірична поезія рицарства (пісні трубадурів про піднесену любов до Дами серця); рицарський роман (зокрема «Трістан та Ізольда»). У візантійському письменстві переважали суто церковні жанри (гімни, проповіді Івана Золотоуста, Єфрема Сирина, Григорія Богослова, Романа Солодкоспівця). Найвидатніший митець Середньовіччя і водночас провісник наступної доби Відродження – італієць Данте Аліґ'єрі.

Українське Середньовіччя (IX–XIII століття)

Ще в 5-му класі ви вивчали праукраїнські міфи, напевне, довідувалися про них і пізніше. Які з них ви пам'ятаєте? Як вони творилися?

УКРАЇНСЬКА АНТИКА

Найвідомішою у світі стала грецька й римська давнина. Проте решта європейських народів також розпочинали свій розвиток з міфічно-язичницького періоду. Праукраїнці

¹ Вітраж (франц. *вставляння шиб*) – різні зображення з кольорового скла у вікнах, дверях тощо.

(русичі, русіни) витворили потужну, високоорганізовану цивілізацію, котра проіснувала кілька тисячоліть, починаючи з трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.). Вони стали першими *землеробами* в Європі (що й визначило українську ментальність), займалися також скотарством, мисливством, рибальством, розвивали ремесла – гончарство, медоваріння, обробляли метали. Намагалися жити мирно й демократично. На чужі землі не зазіхали, а тільки обороняли свої. Верховну владу в племені здійснювали народні збори – *віча*, де «всяк міг слово сказати». Віче обирало князя й контролювало його діяльність.

Релігія праукраїнців також вирізнялася гуманністю й високопоетичністю.

♦ Вона була *конкретною*: наші предки обожнювали й задобрювали обрядами та жертвопринесеннями те, від чого залежало їхнє існування, – сонце, вогонь, громовицю, воду, рослини, птахів, тварин.

♦ Вона була *анімістичною*¹ й *антропоморфною*² – виростала з настанови, що все у світі – предмети, рослини, тварини, природні явища – має душу: відчуває, мислить, сумує, радіє, мріє, живе, як і людина; що божества народжуються, одружуються, мають родини, обійстя, сваряться, миряться, закохуються тощо.

♦ Вона була *інтимною*, *сердечною*, *тотемічною*³: вважали, що божества доводяться людям предками, прямими родичами, відтак ставилися до них з повагою, щиро, довірливо (у «Слові про похід Ігорів» русичів названо Дажбожими внуками, славетного співця Боiana – Велесовим онуком).

Пригадайте народні казки, легенди, весільні обряди, «Слово про похід Ігорів». Як виявляються в них анімістичні, антропоморфні й тотемічні вірування наших пращурів?

Цікавими були уявлення русичів про **світобудову**: джерелом світла й життя вважали небесне яйце (звідси збережений досі культ писанки), з нього струмує творча сила, що впорядковує й нашу землю, підвішену над безоднею. Простір навколо землі заповнений своєрідною захисною енергією – душами пращурів, які допомагають живим чинити добро (звідси культ предків, обряд поминок).

¹ Анімізм (лат. *душа*) – віра в те, що все у світі має душу.

² Антропоморфний (від грец. *людина* і *вид, форма*) – людиноподібний.

³ Тотемізм – стародавні вірування в кровну спорідненість між певними родом і *тотемом* – видом тварин, рослин, явищем природи.

Пригадайте вивчене на уроках історії: яким був пантеон¹ руських богів?

Місію духовних провідників свого племені на Русі виконували *вохві* (так називали жерців). Вони здійснювали релігійні обряди, займалися науками, зокрема астрономією, тлумачили в проповідях сутність предківської віри, передавали знання, були моральними суддями й порадиниками.

Відомостей про нашу прадавню язичницьку цивілізацію вкрай мало: принагідні згадки в літописах, «Слові про похід Ігорів», відблиски у фольклорі, археологічні знахідки. Єдиним докладним джерелом вважають «Велесову книгу». Це звід (збірка) міфів, літописів, легенд, проповідей, складених усно вохвами у V–VIII століттях нашої ери й записаних близько 870 року. У книзі йдеться про походження й розселення русичів, їхню героїчну боротьбу із загарбниками (обрами, готами, хозарами, греками, римлянами), про релігійні вірування й обряди, родовий уклад, державне правління, побут і ремесла.

Творче завдання Скориставшись дослідженням Григорія Ключека «Світ “Велесової книги”» та матеріалами з Інтернету, підготуйте усну доповідь «Таємниці “Велесової книги”». Зверніть увагу на дискусію науковців з приводу достовірності пам'ятки.

КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ КУЛЬТУРА

Власне Середньовіччя на українських землях розпочалося з розбудови централізованої держави – Київської Русі зі столицею в Києві (IX століття) та прийняття християнства (X століття). У час свого розквіту – за князювання Святослава Хороброго (рік народження невідомий – загинув 972 року), Володимира Великого (рік народження невідомий – помер 1015 року) та Ярослава Мудрого (987–1054) – руська держава охоплювала величезні території від Балтики до Чорного моря і від Карпат до Волги, підпорядковувала собі всі східнослов'янські та деякі фінські племена. Поступово вона стала найбільшою та наймогутнішою державою Європи. Ще в язичницький період русини досягли великих успіхів у військовій справі, зовнішній політиці, ремеслах, торгівлі, культурі, освіті, громадському житті.

Усі ці здобутки значно помножилися після того, як **988 року** князь Володимир запровадив християнство.

Також поступово закладалися основи правового суспільства: за князя Ярослава Мудрого було прийняте перше зведення світського права (прообраз майбутніх конституцій) – «Руська

¹ П а н т е о н (від грец. *храм, присвячений богам*) – усі боги певного культу, віровчення.

Д. Нарбут. Київська Русь

правда». Це був найгуманніший, найдемократичніший правовий акт у тогочасній Європі.

Монархи провідних європейських держав мали за честь поріднитися з київськими князями. Так, доньки Ярослава були одружені з королями Франції, Швеції, Норвегії, Угорщини. Русичі підтримували тісні політичні, торговельні, культурні зв'язки з Візантією, Західною Європою, країнами Сходу.

Далеко за кордоном високо цінували ювелірні, різьбярські, зброярні, гончарні та інші вироби з Русі (наші предки освоїли понад 60 видів ремесел). Надзвичайної майстерності й самобутності досягли в Києві та інших містах краю дерев'яна, а потім і кам'яна архітектура, техніка будівництва золотoverхих теремів і церков, живопис і декоративне мистецтво. Переконливі свідчення цього – Десятинна церква (991–996 роки), Михайлівський собор, Золоті ворота, Софійський собор (1030–1050-ті роки) у Києві, Спасо-Преображенський, Єлицько-Успенський собори (XI століття), Борисо-Глібський собор (XII століття), Троїцько-Іллінський монастир (1069 рік) у Чернігові та інші численні шедеври зодчества.

Середньовічні українці виробили в архітектурі, інших видах мистецтва й ремесел власний **києворуський стиль**. Постав він безпосередньо з візантійського, але поступово набув непо-

вторних національних особливостей. Наші зодчі будували храми й палаци з плімфи (квадратної світложовтої дуже тонкої цегли). У мурування вкраплювали необроблений камінь. З дещо висунутих і заглиблених у стіну рядів плімфи та розжевуватого розчину викладали цегляні орнаменти, що надавало інтер'єру легкості й стриманої опатності.

Найвеличнішим храмом візантійської традиції, що зберігся досі, є **собор Святої Софії** (це значить – Премудрості Божої), зведений у Києві за наказом Ярослава Мудрого. Первісно собор мав 13 куполів (бань), що символізували Ісуса Христа й 12 апостолів; 4 вищі куполи, найближчі до центрального, нагадували про чотирьох євангелістів – Матвія, Марка, Луку й Івана. Простір під головним куполом являє собою обрамлений арками величезний хрест. Христос Вседержитель зображений у куполі, ніби в недсяжній даліні неба, а на стіні над вівтарем (підвищенням у центрі храму) – зосереджена й сувора постать Богоматері (Оранти). Її руки піднесені високо вгору в молитві. Вишневий колір убрання, що огортає її голову й плечі, символізує страждання. Так з християнською традицією переплівся прадавній український культ жінки-матері. Стіни собору прикрашені чудовими фресками та мозаїкою (її виконували зі смальти – кольорового непрозорого скла).

Богоматір Оранта
в Софійському соборі. Київ

У Києві та інших руських містах налічувалося *більше 200 шкіл*, де навчалася майже тисяча учнів (хлопчиків). У столиці працювала школа і для дівчат. Такими здобутками не могла похвалитися тоді жодна європейська столиця.

Розвивалися в руській державі *малярство* (іконопис, мозаїка, книжкова мініатюра), *музичне й театральне мистецтво*. При князівських дворах готували професійних музикантів, співаків, танцюристів, акторів. Вони виступали на святах, урочистостях. Поширені на той час музичні інструменти – сопілка, лютня, гуслі, арфа, гобой, флейта, тарілки, сурма, бубон, литаври.

Ще з дохристиянських часів існували на Русі *писемність і література*. Найстаріша серед відомих пам'яток прадавньо-українського письменства – уже згадувана «Велесова книга». Її текст написаний специфічною ранньослов'янською абеткою («велесовицею»), літери випалені на дубових дощечках, зв'яза-

них між собою. Так, очевидно, виглядали наші первісні дерев'яні «книги».

З утвердженням християнства прадавньоукраїнська мова була витіснена з культурно-державного вжитку (але залишалася живою розмовною). Натомість поширилося письменство *церковнослов'янською мовою*. Разом з нею запровадили нову, простішу абетку, укладену болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм близько 863 року на основі ранньослов'янських та грецьких літер (*кирилиця*). Інтерес до письменства зріс особливо відтоді, як Володимир запровадив на Русі школи, а Ярослав відкрив першу бібліотеку при Софійському соборі.

У цей час книги писали вже на пергаменті (особливим способом обробленій шкірі). Точніше сказати – не писали, а «малювали»: кожну букву виводили пензликом окремо від інших, застосовуючи спеціальну фарбу. Заголовні літери робили значно більшими й прикрашали химерними орнаментами. Вміщували також у книгах витончені мініатюри (малюнки у вигляді заставки чи на всю сторінку), що зображали християнські сюжети або картини з життя Русі. Таке письмо називають *устав* (з XIV століття його замінив простіший *півустав*, а в XV столітті перейшли на ще простіший – *скоріпис*, який нагадує сучасне письмо).

Рукописних пам'яток руських часів було десятки тисяч. Адже «укладання» книг на Русі вважалося благочестивою державною справою, слову ж відводили роль посередника, що забезпечує зв'язок між божественним і земним.

Найдавніші руські книги християнської доби, що збереглися до наших днів, – Остромирове євангеліє та Ізборники Святослава.

Остромирове євангеліє містить 294 пергаментні аркуші з євангельськими читаннями для недільних днів і свят. Написав його в 1056–1057 роках, імовірно, дяк-киянин Григорій для новгородського посадника (намісника київського князя) Остромира. Святиня зберігалася в Софійському соборі в Новгороді, від початку XIX століття знаходиться в Петербурзі.

Ізборники Святослава – це дві книги, написані для київського князя Святослава Ярославовича. Ізборник 1073 року – копія збірника, створеного в Болгарії для царя Симеона. У ньому викладено Святе Письмо, вміщено статті про історію християнства та відомості з тогочасних наук (граматики, ри-

Остромирове євангеліє

торики, логіки, поетики). В Ізборник 1076 року вже увійшли не перекладні матеріали, а твори руських авторів, що проповідували морально-християнські заповіді. Є тут пояснення складних місць Святого Письма, поради для заможних, повчання батьків дітям, статті про піст, молитву, про читання книг. Уклав книгу Іван, ігумен Печерський. Цей Ізборник цінний тим, що доносить до нас уявлення далеких предків про добро і зло, духовність, істину.

Князівські міжусобиці та монголо-татарська навала (1237–1241 роки) призвели до роздроблення й занепаду Русі, більшість удільних князівств потрапила під владу Золотої Орди. Але оплотом руської державності й культури ще понад сто років (до 1340 року) залишалося могутнє *Галицько-Волинське князівство*. Лише потому Україна-Русь втратила незалежність – опинилася під владою Литви, а згодом Польщі.

ОСОБЛИВОСТІ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. З огляду на бурхливу, трагічну історію до нас дійшло в первісному вигляді дуже мало пам'яток давньої літератури (з XI століття, наприклад, усього 33), хоча існувало їх десятки тисяч. Деякі твори збереглися частково, деякі втрачені цілком, і ми дізнаємося про них лише зі згадок в інших джерелах. На цій підставі досі тривають дискусії серед науковців з приводу *автентичності*¹, скажімо, «Велесової книги» чи «Слова про похід Ігорів». Скептики твердять, що це підробки, виготовлені у XVIII, XIX або й XX століттях. Але більшість дослідників переконливо доводять, що ці пам'ятки справжні.

2. Досі залишаються невідомими імена авторів багатьох творів руської літератури. Адже тоді важливо було те, що написано в книзі, а не хто її написав. Більше того, повідомляти про своє авторство вважали великим гріхом – виявом гордині автора, бо писання книг – дар Божий.

Також варто враховувати, що книги на Русі поширювалися шляхом численних переписувань (адже друкарський верстат винайдено лише в середині XV століття). І майже кожен переписувач щось доповнював чи змінював у книзі: про якісь описані події знав більше і додавав своє, якісь епізоди твору йому не подобалися, тому викидав чи переробляв їх, зрештою, не міг розібрати слово і пропускав його чи замінював іншим, просто робив описки. Кожне таке переписування тексту з його змінами називають *редакцією*. Отож на основі початкової редакції (первісного тексту) з'являлася друга, а на її основі третя і т. д.

¹ А в т е н т и ч н и й (грец. *достовірно*) – справжній, достовірний текст певного автора.

3. Рамки літератури в ту добу були значно ширшими, аніж зараз, – сюди входили майже всі писані тексти (тому прийнятнішим для цього періоду є термін не «художня література», а «письменство»).

✳ **Основні жанри руського письменства.** В українському середньовічному письменстві розрізняють такі види творів:

- ✳ за авторством – *перекладні* (запозичені в інших народів, перекладені) й *оригінальні* (написані нашими авторами);
- ✳ за тематикою – *церковні* (на релігійні теми та богослужбового призначення) і *світські* (що змальовували світське, позацерковне життя).

Руська словесність того часу виробила цілу систему різноманітних жанрів. Стисло розглянемо найпоширеніші з них.

✳ **Житія, або агіографія** (від грец. *святий* і *пишу*) – життєписи людей, що прославилися богоспасенними справами і долучені християнською церквою до числа святих (канонізовані). Мета таких творів – дати взірць подвижництва для наслідування.

Розрізняють два типи збірників житій – *календарні* й *некалендарні*. У *календарних* твори розміщувалися за річним колом церковного календаря, у порядку днів пам'яті святих. Це, зокрема, так звані Четьї мінії. До *некалендарних* належали патерики (тобто отечники), у яких житія святих отців розміщувалися за абеткою, тематикою чи за територіальним принципом (Єгипетський або Римський патерики, Києво-Печерський патерик).

✳ **Літописи** (тобто описи літ, років) – це зводи (зібрання) в *хронологічному* порядку коротких записів чи докладних розповідей про історичні події руської та козацької епох.

Літописи укладали для того, аби зберегти пам'ять про минулі часи. Це одночасно й історичні документи, й художні твори. Вони містять легенди, воєцькі повісті, житія, різноманітні документи. У язичницьку добу їх складали волхви («Велесова книга»), у християнську – ченці («Повість минулих літ»).

У літописах за роками (літами) фіксували інформацію про князювання, війни, державні перевороти, дипломатичні угоди, стихійні лиха тощо. Автори спиралися переважно на попередні літописні зводи, а також на доступні тоді документи, усні розповіді (легенди, міфи, перекази, свідчення очевидців), а то й на власні враження (якщо доводилося самому спостерігати за описаними подіями). Найвидатнішою пам'яткою руського літописання вважається «Повість минулих літ».

✳ **Прόповіді** – літературно-ораторські твори релігійного змісту, урочистого або повчального характеру. Здавна викори-

стовувалися церквою для пропаганди й тлумачення християнських ідей. Визнаними майстрами цього жанру були Іван Золотуст і Августин Блаженний. На Русі проповіді з'явилися разом з християнством, спочатку – переклади візантійських авторів, а далі й оригінальні твори. Найвідоміша серед перших руських проповідей – *«Слово про Закон і Благодать» Іларіона* – першого русина, висвяченого на митрополита київського. Автор зіставляє у творі Старий Заповіт, що спирався на закон (примус, насильство, страх, кару), і Новий Заповіт, що несе благодать (любов, віру, свободу). У творі прославлено мудрість і далекоглядність Володимира Великого, що відкрив благодать християнства Руській землі. Пізніше жанр проповіді активізувала *полемічна література* (кінець XVI – початок XVII століття).

♦ **Послання** – це публіцистичний твір, написаний у формі листа-звернення до певної особи чи багатьох осіб. Фундатором цього жанру вважають римського поета, який жив у I столітті до нашої ери, *Горация*. У *«Посланні до Пізонів»* він виклав свої погляди на поетичну творчість, правила творення мистецтва.

Жанрові ознаки послання:

- ♦ обов'язковий образ адресата;
- ♦ настанова на спілкування з ним автора;
- ♦ діалогічна форма, звернення, зокрема риторичні, розмовні інтонації тощо.

Яскравим зразком цього жанру в прадавньоукраїнській літературі є *«Повчання дітям» Володимира Мономаха* (очевидно, 1117 року). Це духовний заповіт київського князя Володимира (1053–1125) нащадкам. Мономах пристрасно заповідає руським князям жити в мирі та взаємодопомозі, понад усе дбати про єдність і розквіт вітчизни. *«Повчання дітям»* розкриває цілу концепцію виховання – від родинного до державного, від релігійного до практично-житейського. Князь наголошує, що вчити й виховувати треба насамперед любов'ю й доброчинністю. Фактично в цьому творі закладаються основи такої популярної надалі в Україні *«філософії серця»*, яку розвинуть згодом Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Памфил Юркевич.

Визначним майстром послання в староукраїнську добу був *Іван Вишенський* (*«Посланіє до єпископів»*). Цю традицію продовжили Тарас Шевченко (*«До Основ'яненка»*, *«Гоголю»*, *«Посланіє»*), Іван Франко (*«Сідоглавному»*) та інші автори.

СВІТ БІБЛІЇ

Чи читали ви Біблію? Хто й коли написав цю книгу? Скільки частин вона має? Чому така популярна у світі? Що пов'язує дві релігії – юдаїзм і християнство?

✳ **Загальні відомості про Біблію.** Від часів прийняття християнства найпопулярнішою перекладною книгою в Русі-Україні була і залишається Біблія. Власне, це найавторитетніша на всій планеті книга. Напевно, немає жодного мислителя, митця в західному (європейськоцентричному) світі, котрий би не звертався до ідей, образів, мотивів цієї богонатхненної книги.

Б і б л і я (грец. *збірка книг*) – це стародавній священний збірник духовних творів. Богослови визначають Біблію як слово Боже, яким Всевишній об'явив нам вічну правду про Себе і про нас. Має Біблія дві частини – Старий (Вітхий) і Новий Заповіти. Юдеї визнають священною лише першу частину, християни – обидві.

Час появи перших біблійних текстів – 3500 років тому. Це майже за тисячу років до Будди й Конфуція – творців найвпливовіших східних релігійно-філософських учень. Писано Біблію трьома мовами – староеврейською (гібрім), арамейською і грецькою. Донині у світі видано близько трьох мільярдів примірників цієї книги майже двома тисячами мов.

✳ **Побудова і жанрова палітра Біблії.** Біблія – справжня бібліотека під однією обкладинкою. Налічує вона 66 книг (39 у Старому Заповіті, 27 – у Новому). Тексти творилися на трьох континентах (в Азії, Африці, Європі) сорока авторами протягом півтори тисячі років. Попри це, загальна *побудова* Святого Письма вельми гармонійна й послідовна, причому однотипна в обох частинах.

Старий Заповіт сформовано з чотирьох блоків:

- 1) передісторія єврейських племен, прадавнина (це – П'ятикнижжя Мойсея: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня);
- 2) історія єврейського народу (книги Суддів, Рут, Самуїла, Царів, Хронік, Естер та ін.);
- 3) літературні пам'ятки євреїв (книги навчальні поетичні – Йова, Псалмів, Приповідок Соломонових, Мудрості, Пісня пісень);
- 4) передбачення майбутнього (книги пророків Ісаїї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла, Осії та ін.).

За тим самим принципом укладений і Новий Заповіт:

- 1) чотири Євангелія (грец. *блага, радісна вість про спасіння*) – це розповіді апостолів (учнів) про народження, життя, вчення, подвиги, смерть і воскресіння Вчителя – Ісуса Христа;
- 2) Діяння святих апостолів – розповідь про долю апостолів після вознесіння Спасителя, про перші християнські громади;

3) Послання святих апостолів Павла, Якова, Петра, Івана, Юди – ідеологічна частина, де розкривається суть християнського віровчення;

4) Апокаліпсис (Об'явлення) Івана Богослова – прикінцеве пророцтво майбутнього, яке було показане (об'явлене) Іванові.

Біблія вирізняється *жанровим розмаїттям*. Тут знаходимо міфи, хроніки, ритуальні та юридичні кодекси, народні пісні, псалми, любовну лірику, притчі, афоризми, героїчні описи тощо.

Яскравий зразок біблійної лірики – **Книга псалмів**. Слово «псалом» грецького походження, воно означає піснеспів у супроводі струнного музичного інструмента, схожого на гуслі, – псалтеріона. У канонічній збірці 150 псалмів. Створювали їх різні псалмоспівці. Більшу частину – 73 – приписують найславнішому цареві Ізраїлю *Давидові*. У цих творах виявляються різноманітні почуття людської душі, що молиться, говорить з Богом, – смуток і радість, віра й сумнів, подяка й нарікання.

Знайдіть у Книзі псалмів бодай по одному твору, що розгортає кожен зі згаданих мотивів. Навчіться виразно читати псалом, який вас найбільше зацікавив.

Читаючи псалми, врахуйте: вони пройняті орієнтальною (східною) метафорикую та фразеологією, що іноді дивує, а то й насторожує. Візьмімо хоч би постійні благання псалмоспівців до Бога, аби помстився їхнім ворогам. Річ у тім, що на Сході прокльонами, як і іншими афоризмами, просто виявляли бурхливі емоції, але не вдумувалися в їхнє дослівне значення. Бог у псалмах наділений людськими почуттями – гнівається, ревнує, стомлюється. Автори звертаються до Нього, як один до одного в повсякденні («обернися до мене», «зверни очі свої», «не барися»). Так псалмоспівці намагалися збудити й постійно підтримувати в людях довіру до Всевишнього, бажання діяти за Його заповідями.

В Україні Псалтир набув особливої популярності. Його використовували як богослужбник, молитовник, шкільний підручник. За мотивами псалмів лірники складали «духовні вірші», або псальми. Ці твори справили великий вплив на Григорія Сковороду (збірка «Сад божественних пісень»). За сковородинівськими псальмами навчався грамоти Тарас Шевченко, а згодом написав цикл переспівів «Давидові псалми». Відомі переспіви псалмів і в XX столітті – цикл Ліни Костенко.

Дивовижною збіркою лірики кохання є **Пісня пісень**, автором якої вважають царя-мудреця *Соломона*, Давидового сина. Очевидно, спершу це були пісні, що виконувалися під час

весільного обряду нареченим, нареченою, друзками, гостями. Але проступає й глибший, алегоричний зміст: у книзі високо-поетично оспівується й прославляється палке, щире кохання як найвище людське щастя. Дарована нам здатність кохати засвідчує безмежну любов Творця до людини.

Неоціненну скарбницю біблійної мудрості дарує нам **Книга приповідок** (або приказок, тобто афоризмів). Вона дає настанови, як треба чинити, аби жити чесно, мудро, богоугодно. Тут розглянуті визначальні моральні якості: мудрість і глупота, любов і ненависть, побожність і безбожність. Багато сказано про етику взаємин між людиною і Богом, батьками й дітьми, можновладцями й підвладними, чоловіками й жінками, друзями й ворогами. Більшість приповідок написав цар Соломон.

Прочитайте з Книги приповідок вислови 5:22 (5-та глава, 22-й вірш), 15:12, 15:30, 24:19–20, 3:13–18, 11:24–25. Чи згодні ви з цими повчаннями? Чи можете підтвердити або спростувати їх власними життєвими спостереженнями?

✳ **Біблійна картина світу.** Читати, а головне, розуміти Біблію справді складно. Однак в ній закодована найвища мудрість буття, Істина. Лишень осягати її кожен має сам для себе (тут чужий досвід мало допоможе), осягати все життя, щоразу заново. Що мудрішою, духовно багатшою стає людина, то глибший рівень цієї книги відкриває. Річ у тім, що Біблія, за твердженням богословів, написана людьми, але натхненними Святим Духом. Відтак це наскрізь *символічний текст*. У ній прочитуються одразу два смислові рівні: *зовнішній*, створений суто земним, практичним людським розумом, і *внутрішній* – голос ідеально досконалого Божого і людського духу, що може звертатися до нас, істот матеріальних, тільки інакомовно. Не випадково найпоширеніший жанр Біблії – *притча*.

Пригадайте вивчене у попередніх класах. **1.** Що таке символ, алегорія? Чим вони схожі, а чим різняться? **2.** Що таке притча? Чим відрізняється притча від байки? **3.** Які образи-символи з Біблії та світової літератури ви вже знаєте?

Будь-яка язичницька релігія виходить з уявлення про багатобожжя (нібито кожною гранню життя опікується відповідне божество). Давні ж євреї одні з перших дійшли думки, що за всієї різноманітності світу **Бог єдиний**.

Він – Той, хто створив Всесвіт, дав буття всьому сущому, а тепер упорядковує і виправляє світорух. Господню волю здійснюють сила-силенна **янголів**, або ангелів (з грец. *посланець, вісник*). Це духи, досконаліші за людей, але створені служити Богові й людині.

Відомі імена деяких **архангелів** (старших янголів) – Михаїл, Гавриїл, Рафаїл. Архангелом спочатку був і Люцифёр

(або Сатанайл, Самаель). Але його здолала гордіня: він позаздри́в Госпо́дові й забажав сам стати богом. За це він і ті янголи, що його підтримали, були скинуті з Неба в пекло. Відтоді у Всесвіті точиться непримиренна боротьба двох начал – світла й темряви, добра і зла. Поле цього бою – людські душі. Ставши першогрішником, Сатана спокусив на гріх і Єву, далі – Каїна (першого людиновбивцю), зманює й досі на шлях зла слабких духом людей. Сатана в перекладі – противник, диявол – наклепник.

Добро в Біблії втілює *рай* (дослівно *закритий сад*), зло – *пекло* (від *пекти*). Рай знаходиться на землі (в країні Еден, Едем) і на Небі, пекло – під землею. Це фактично символи гармонії і дисгармонії.

Творчі завдання Вдумливо прочитайте глави 1–3 Книги Буття про творення світу і людини та прабатьківський гріх. Дайте відповіді на запитання. **1.** Чому людина відрізняється від решти творінь Божих? **2.** Бог створив людину за образом і подобою своєю. Як ви вважаєте, тут ідеться про зовнішню, тілесну схожість чи внутрішню, духовну? **3.** З якою метою Господь створив людину (відтак у чому людська природа, покликання)? **4.** Що значить «хай панують» (Буття. – 1:26)? Тобто ми маємо стати жорстокими тиранами, визискувачами світу чи дбайливими господарями, творцями? **5.** Над ким Бог дозволив нам панувати, а над ким – ні (Буття. – 1:26)? Себто якою створена сама людина – підлеглою чи цілком вільною? **6.** У чому полягає прабатьківський гріх (Буття. – 2–3): у тому, що людина пізнала добро і зло (здобула свідомість), чи в тому, що відмовилася слухати Бога, вирішила жити лише власним розумом, іти своїм, окремим шляхом? **7.** Чи справдилася після гріхопадіння обіцянка диявола – люди стали «немов боги»? Що не дозволяє людині бути Богом? **8.** У Біблії є три схожі епізоди, коли Господь міг припинити зло чи запобігти йому, але не зробив цього: 1. Будучи всемогутнім, Він не знищив диявола-спокусника, а тільки повалив його в пекло. 2. Знаючи майбутнє, Він, одначе, не перешкодив Єві й Адамові вчинити первородний гріх. 3. Нарешті, будучи всесильним, Ісус не зійшов з хреста в славі й величі. Якби це зробив, усі переконалися б, що Він – Бог, і в страху впали б перед ним на коліна. Чому Бог діяв саме так? Свобода – це привілей чи відповідальність? Створивши людину абсолютно вільною, чи може Господь якось обмежувати її свободу? **9.** Чому вважають, що до появи людини світ був монологічним (говорив і активно діяв тільки Бог), зі створенням людини світ став діалогічним? **10.** Чи згодні ви з таким судженням Миколи Бердяєва: «Міф про гріхопадіння надзвичайно підносить, а не принижує людину... Якщо людина є істотою, що впала, і якщо впала вона через притаманну їй первісну свободу, то це значить, що вона є істота висока, вільний дух. Усвідомлення в собі первородного гріха є не тільки самоприниженням людини, але і її самозвеличенням. Людина впала з висоти і може на висоту піднятися... Міф про гріхопадіння є міфом про велич людини»? Свої докази вмотивуйте.

Суворим біблійним попередженням людству звучить розповідь про **Всесвітній потоп** (Буття. – 4–8). Господь тут показаний дуже суворим суддею. Але, вочевидь, ця історія насамперед має педагогічну мету – застерегти слабкодушких, несвідомих людей. Насправді не Бог карає людину, а вона сама себе, зрікаючись любові, відходячи від Бога – джерела життя. Ще одна гіпербола: потоп, очевидно, не був планетарним. Вислів «уся земля» у Старому Заповіті часто означає «весь відомий нам (тобто давнім євреям) світ». Хоча тоді, напевно, справді відбувся гігантський катаклізм, бо згадки про нього збереглися в міфах багатьох східних народів. Але суть повчання в тому, що одержав попередження від Бога і вижив не найсильніший чи найхитріший, а найправедніший чоловік.

Творчі завдання Прочитайте притчу про вавилонську вежу (Буття. – 11). Який, на ваш погляд, її символічний зміст? Порівняйте ваше трактування із запропонованим нижче.

Зібравшись будувати місто й башту до неба, нащадки Ноя, власне, повторюють прабатьківський гріх через ту ж гординю: хочуть «вчинити собі ім'я» (стати «як боги»). Цей лихий вибір зробили *не всі, але для всіх*. Бо ж очільники Вавилону намагаються втримати людство єдиним. Тому Господь розділив мови (а отже, й способи мислення людей), розділивши людство на різні народи. А відтак допоміг людям уникнути ще одного гріхопадіння. Тобто всезагальна єдність людей – не завжди благо. Важливо, для чого ця єдність. Лише прагнення людини до чогось вищого, ніж є вона сама, підносить, вивисує її. Гординя ж, егоїстичне поклоніння собі (а не Духові, не Богові) знищує. Оскільки ніхто з нас не знає остаточної істини, то хай зав'язується діалог часткових істин різних людей і народів. Лише так можемо долати помилки й наївні уявлення, духовно виростати.

Чи не помічаєте ви в сучасному світі спроб повторити замір будівників вавилонської вежі? Якщо так, то в чому ці спроби виявляються?

Найціннішими в Старому Заповіті є **десять заповідей Божих**, які стали основою загальнолюдської моралі. Як вони з'явилися?

Щоб відповісти на це запитання, огляньмо побіжно біблійну історію євреїв – символічну історію пошуку Істини, шляху до Бога. Близько 1850 року до Різдва невелика частина (рід, близько 300 душ) племені арамеїв, котрі жили в Месопотамії, вирушила на захід, у землю Ханаан (Палестина). Їх очолив вождь

Авраам. Ці люди заснували новий народ – єврейський¹. Як уже мовилося, ці прибульці були монотеїстами. Релігія Авраама (юдаїзм) набула форми Союзу, або Завіту, з Богом. За Біблією, Бог пообіцяв, що колись нащадки Авраама вже не будуть вигнанцями в чужому краю, а стануть народом і одержать Ханаан у володіння. Звідси вислів «земля обітована» (себто обіцяна).

Близько 1700 року до Різдва через Ханаан прокотилися спустошливі війни та ще й почалася небачена посуха. Тому **Яків** (або Ізраїль), спадкоємець Авраама, який об'єднав єврейські роди (коліна), повів свій народ у Єгипет. Фараони доручили євреям пасти худобу. Утікачі жили в цій країні досить спокійно понад 400 років. Але близько 1300 року почалося нове (останнє) зміцнення єгипетської держави, розгорнулися численні гігантські новобудови. Отож єврейських пастухів пригнали на ці будівництва й визискували, зневажали. З часом серед принижених з'явилися проповідники, що закликали євреїв покинути рабську працю і йти в пустелю поклонятися Богові Авраама (предків). Найвідомішим із цих проповідників став Месу́ (або **Мойсей**). Він був вихідцем з привілейованого стану, мав єгипетське виховання, навіть ім'я, але зберіг національну гідність. Побачивши, як на будівництві єгипетський наглядач мордує єврея, Мойсей убив кривдника. Від покарання втік у Синайську пустелю, де став пастухом.

Одного разу Мойсей зайшов з худобою далеко в гори й опинився в якомусь прадавньому святилищі. Там чудесним вогнем перед ним спалахнув терновий кущ, що не обпалює і не гасне (*неопалима купина*). З того полум'я чоловік почув голос Бога Ягве (Той, що являється, Сущий). Ягве звелів йому визволити свій народ з рабства, привести до цієї святої гори Сіон і пообіцяв указати шлях до землі обітованої.

З такою новиною Мойсей повернувся до народу. Але євреї зустріли його спочатку недовірливо і навіть вороже. У цей час у країні спалахнула епідемія. І народ таки зважився на втечу (вихід).

З Божою допомогою втікачі врятувалися від переслідувань колісниць фараона, від спраги й дісталися до Сіону. Мойсей зійшов на гору, де шаленіла гроза, і за мить з'явився з-за чорних хмар, несучи в руках скрижаль – дві кам'яні плити, на яких було викарбовано десять заповідей Божих.

Прочитайте ці заповіді (Вихід. – 20:1–17). Як ви розумієте кожную з них? Чи залишаються вони актуальними нині?

¹ Є в р е ї (від давньоєвр. *той бік, заріччя*) – так називали плем'я Авраама, що прийшло з-за ріки Йордан, корінні мешканці Ханаану. Звідси й «іврит» – мова ібрів.

Натхненні Мойсеєм, євреї таки домоглися свого – дійшли до Ханаану, а згодом збудували на цих благословених землях могутнє царство Ізраїль.

✿ **Суть християнства.** На початку нової ери в Ізраїлі, вже знесиленому й загарбаному Римом, з глибин юдаїзму виникла принципово нова релігія – **християнство**. Її творцем став **Ісус Христос**. Хто Він?

Уважно прочитайте Євангеліє від Матвія, а краще – усі чотири Євангелія, аби знайти відповіді на ці запитання. **1.** Де і коли народився Христос? **2.** Що в житті Ісуса вас найбільше вразило? **3.** За що Його арештували й стратили? **4.** Як повелися під час розправи над Учителем апостоли? Чому? **5.** За якою логікою діяв Пилат? У чому його злочин? **6.** Як відбулося воскресіння?

Як свідчить Новий Заповіт, єдиний Бог виявляє себе у світі в трьох іпостасях (особах, вимірах): Бог-Отець, що створив усе суще; Бог-Син, Спаситель людства, і Дух Божий (Святий) – вільна енергія, що творить з мертвого живе, з примітивного – досконале. Дух пов'язує Отця і Сина, а також людину з Богом. Це і називають таїнством Пресвятої Трійці.

Бог-Син (Слово, Світло) був народжений ще до створення світу. Більше того, сам світ одержав своє життя через Нього.

Прочитайте початок Євангелія від Івана (1:1–5). Як ви розумієте символіку цього опису?

Але коли людство «подорослішало» настільки, щоб робити свідомий самостійний вибір, Бог-Син народився вдруге, уже фізично. Він прийшов до людей, щоб повернути їх до Бога. Син

Й. Кондзелевич. Нерукотворний Спас

Божий став і Сином Людським. Ці дві іпостасі існували в Ньому неподільно. Бог як буття суто духовне не має тіла, не знає болю, смерті; як повнота всього – нічого не потребує. В особі ж Спасителя Він здобув тіло, став смертним: стомлювався, терпів біль, голод, спрагу, по-людськи любив, дружив, мріяв, гамував гнів тощо. Тобто набув усіх людських якостей, крім злих, подивився на світ очима людини. І водночас показав людині, що можна бути тілесним, але досконалим, безгрішним – Боголюдиною. Отже, Христос – це найвищий вияв розпочатого ще в час творіння діалогу Бога й людини.

Прочитайте главу 14 Євангелія від Івана, знайдіть у ній підтвердження щойно висловленої думки.

У чому ж істина Христова?

1. Прочитайте вірші 35–40 глави 22 Євангелія від Матвія. Подумайте, чи можна любити людину, не люблячи Бога, і навпаки? Чому? **2.** Прочитайте вірші 38–48 глави 5 Євангелія від Матвія. Поміркуйте: Христос закликає не противитися злу фізично чи духовно? Любити ворога – це підкорятися його злу чи відверто протестувати, обстоювати правду, але прощати кривдників? **3.** Прочитайте вірші 31–45 глави 25 Євангелія від Матвія. Узагальніть названі якості. За яким критерієм буде розрізняти Ісус на Останньому суді людей добрих і злих? **4.** Чи легко виконувати Христові заповіді в повсякденному житті? Чому ми це так рідко робимо?

Творче завдання Прочитайте Нагірну проповідь Ісуса Христа (Матвій. – 4–7; Лука. – 6:20–49). Зробіть розгорнутий висновок, пояснивши суть Христового вчення.

Прочитайте притчу про сіяча (Матвій. – 13:1–23) і дайте відповіді на запитання. **1.** Що може перешкодити людині пізнати Христове вчення і жити за ним? Чи є ці перешкоди й нині? **2.** Прочитайте притчу про блудного сина (Лука. – 15:11–32). Поміркуйте над її алегоричним змістом. **3.** Чи прощає Бог грішників? Чому? **4.** Що повинна відчувати, пережити в душі людина, аби мати шанс на прощення? **5.** Чи поділяєте ви обурення старшого сина? Вчитайтеся у зміст слів, якими батько потішає його. Що вони значать? **6.** Поміркуйте, чи не пов'язана якимось історією українців, усього людства з притчею про блудного сина. Якщо так, то на якому етапі життєвого шляху молодшого сина ми перебуваємо?

✶ Біблія і Україна. Перший слов'янський переклад Святого Письма зробили болгарські просвітники Кирило і Мефодій близько 863 року. Цей текст поширився й на Русі староболгарською (згодом вона названа *церковнослов'янською*), адже ця мова була досить зрозумілою для русичів. Пізніші переписувачі Біблії наповнювали текст живомовними, українськими

Пересопницьке євангеліє

елементами (*Остромирове, Реймське¹, Пересопницьке євангелія*). Ця ж традиція продовжилася і в друкованих виданнях (*Острозька біблія* 1581 року – перша повна друкована Біблія церковнослов'янською мовою).

До середини XIX століття на-зріла нагальна потреба перекласти Святе Письмо живою українською мовою. З одного боку, церковнослов'янський текст ставав для народу незрозумілим, з іншого – уже досить розвинулася рідна літературна мова. Ідею перекладу Біблії виношував Тарас Шевченко (але встиг зробити лише переспіви з пророків і псалмів). Його задум після багатьох літ копіткої праці втілили *Пантелеймон Куліш, Іван Пулюй, Іван Нечуй-Левицький*. Перший повний переклад Святого Письма

українською мовою з'явився друком 1903 року за кордоном (у Відні), бо московські імперські й церковні власті дозволяли перекладати Біблію тільки російською. Українські переклади здійснювали також Олександр Бачинський (1903), Ярослав Левицький (1921), Іван Огієнко (митрополит Іларіон) (1962), Іван Хоменко, за сприяння Василя Барки й Михайла Ореста (1963), багато інших культурних діячів.

Біблія справила величезний вплив на українську культуру не лише Середньовіччя, а й усіх подальших епох. *Письменники* постійно брали з неї сюжети, ідеї, мотиви, образи, афоризми, запозичували жанри (псалом, притча, послання тощо). Особливо виразно біблійні мотиви виявилися у творчості Іларіона Київського, Івана Вишенського, Григорія Сковороди, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Гната Хоткевича, Наталени Королеви, Ольги Кобилянської, Павла Тичини, Богдана-Ігоря Антонича, Василя Барки, Євгена Маланюка, Наталії Лівицької-Холодної, Олега Ольжича, Емми Андієвської, Василя Стуса, Дмитра Павличка, Ліни Костенко, Івана Драча та багатьох інших майстрів слова.

Біблійні сюжети успішно розробляли *художники*: Іван

¹ Реймське євангеліє створене в першій половині XI століття, його вивезла до Франції як віно (посаг) дочка Ярослава Мудрого Анна, виходячи заміж за короля Генріха I. На цьому Євангелії присягали під час коронації французькі королі аж до початку XIX століття.

Щирський, Олександр і Леон Тарасевичі, Григорій Левицький, Антін Лосенко, Володимир Боровиковський, Тарас Шевченко, Микола Ге, Петро Холодний, Іван Марчук; *архітектори*: Степан Ковнір, Іван Григорівич-Бáрський, Владислав Городецький; *композитори*: Максим Березовський, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський, Кирило Стеценко. Святе Письмо на віки-вічні є живильним джерелом натхнення для митців, співрозмовником для мислителів, розрадою для читачів. Бо несе в собі незгасне світло Істини і Краси.

Творче завдання Як ви розумієте нижчеподані міркування мислителів? Підтверджуючи або заперечуючи їх, наведіть приклади з літератури, історії, точних наук, власного життєвого досвіду.

♦ «У Біблії закладено (як і в усьому) подвійне начало, вона і Бог, і змії одночасно. Хто не здатний духовно розуміти її, той може накоїти собі багато лиха, замість користі мати шкоду» (Григорій Сковорода).

♦ «Коли людина заперечує Бога, то одразу стає на його місце або накладає на себе руки» (Федір Достоевський).

♦ «Малі знання ведуть від Бога, а великі повертають до Нього» (Френсис Бекон, видатний англійський філософ, засновник експериментальної науки Нового часу).

♦ «Сумніватися в існуванні Бога значило б заперечувати, що будь-який наслідок має свою причину, і твердити, що ніщо змогло зробити щось» (Ален Кардек, англійський мислитель-містик).

♦ «Порядок у Всесвіті свідчить про істинність твердження: «На початку – Бог»» (Артур Комптон, видатний фізик, лауреат Нобелівської премії).

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА РУСИ-УКРАЇНИ

В українському письменстві, культурі Середньовіччя по чергово розвинулися два напрями – монументалізм і орнаменталізм.

Монументалізм¹

(IX – початок XII століття)

Для мистецтва цього напрямку характерні:

1. Масштабність, величавість, суворість.
2. Зосередження уваги на змісті.
3. Незначна кількість формальних прикрас, серед яких найхарактерніші – паралелізм сусідніх речень або думок, алітерації, окремі порівняння («стріли, як дощ, ворожі полки, як ліси»), епітети-прізвиська (Святополк Окаянний, Боняк Шолудивий).

¹ М о н у м е н т а л ь н и й (від лат. *нагаду*) – ґрунтовний, міцний, величезний, пов'язаний зі спорудами, пам'ятниками.

4. Чіткість, простота композиції та синтаксису.

5. Християнський оптимізм, радість з того, що Русь об'єдналася навколо однієї правдивої віри.

6. Державницька ідеологія – заклик до творення централізованої могутньої держави.

Серед визначних творів монументального напрямку – «Повість минулих літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, проповіді Феодосія Печерського, «Житіє Феодосія Печерського», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Житіє Бориса і Гліба».

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

Найвідоміший зразок монументалізму – «Повість врем'яних (тобто минулих. – В.П.) літ». Це – перше відоме нам літописне зведення, укладене в Києві на початку XII століття, яке згодом увійшло до всіх літописних зводів XIV–XVI століть. Відомі *три редакції* пам'ятки: першу здійснив близько 1113 року монах Києво-Печерської лаври *Нестор Літописець*, другу – 1116 року ігумен Видубицького монастиря *Сильвестр*, третя укладена 1118 року невідомим автором. Кожна редакція доповнювалася новими матеріалами та зосереджувала увагу на певних подіях. Оригінали до нас не дійшли. Відомі лише списки (копії) – Лаврентіївський та Іпатіївський, зроблені наприкінці XIV і на початку XV століття.

ФАКТ

Першотворцем «Повісті минулих літ», а відтак і батьком української історії вважають Нестора Літописця. Народився він у середині XI століття. У сімнадцятирічному віці прийшов до Печерського монастиря. Від печерських подвижників переймав душевну чистоту і смирення, а ще ретельно студіював книги монастирської й Софійської бібліотеки, досконало вивчив церковнослов'янську, чеську, грецьку, інші мови, захоплювався фольклором, вітчизняною і зарубіжною старовиною. Виявився в Нестора і талант до слова. З-під його пера вийшли житія Феодосія Печерського, Бориса і Гліба, «Сказання про те, від чого дістав назву Печерський монастир», багато інших творів. Тому саме Несторові київський князь Святополк Ізяславич замовив укласти розлогий руський літопис. Задля цього князь дозволив навіть користуватися своїм архівом з державними договорами та іншими доку-

Л. Тарасевич.
Нестор Літописець

ментами. Описуючи минувшину, Нестор спирався на давніші літописи, фольклорні твори, свідчення очевидців, чужоземні хроніки, державні документи, власні спостереження й узагальнення. Робота над «Повістю...» тривала майже до кінця життя. Не стало славетного книжника 9 листопада 1114 року. Поховано його з почестями в ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Мощі славного літописця покаяться там і досі. 9 листопада в українських церквах проводять відправу пам'яті преподобного Нестора, а також на його честь у всій державі з 1997 року відзначають День української писемності й мови.

Завдання «Повісті...» – розповісти про минуле Русі (охоплюється період від 852 до 1110 року) і на основі уроків історії скласти позитивну програму дій для сучасників та нащадків, виховувати в них патріотичні, державницькі почуття. Така *ідейно-тематична основа твору*.

Починається літопис *вступом*, де з'ясовується питання: «Откуда есть пошла Руская земля». Тут переповідається біблійна історія про Всесвітній потоп, про розподіл землі між синами Ноя та виникнення різних народів, зокрема слов'ян, від племені Яфета – улюбленого сина Ноя. Так, у літописі вітчизняна історія поєднується зі всесвітньою, наголошується, що наші предки – високоморальні люди, улюбленці Божі. Після цього мова заходить про подальшу долю слов'ян, про те, як вони розселилися по землі і стали іменуватися залежно від місця мешкання – поляни, древляни, волиняни, сіверяни та ін.

У наступних *двох частинах* викладається історія Русі, головну увагу автори зосереджують на діяльності київських князів: Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира, Ярослава. Вельми докладно розповідається про події, пов'язані з хрещенням Русі. З осудом і болем згадують літописці міжусобну, внутрішню боротьбу князів, зате піднесено говорять про героїчний захист русичами рідної землі від загарбників, насамперед від печенігів.

У «Повісті...» вміщено чимало *легенд і переказів*, зокрема про те, що народження Києва передбачив ще апостол Андрій, який благословив нашу прекрасну землю; про заснування Києва трьома братами – Києм, Щеком і Хоривом та їхньою сестрою Либіддю; про смерть Олега від свого коня; про вбивство Ігоря древлянами й помсту Ольги; про облогу Києва печенігами, про подвиг Кирила Кожум'яки, який переміг у поєдинку найсильнішого печенізького воїна і врятував місто від розорення.

У *третьій частині*, що охоплює події від середини XI до початку XII століття, вже широко використовуються писемні джерела, точніше датуються й докладно описуються події. При цьому літописці не просто викладають факти, а намагаються їх осмислювати й пояснювати: Так, поразку руських князів у битві 1068 року з половцями трактують як наслідок Божого гніву.

Представлені в «Повісті...» й життя перших українських святих християнської церкви – Ольги, Володимира, Антонія і Феодосія Печерських, Бориса і Гліба.

Наскрізний мотив твору – заклик до безкорисливого служіння вітчизні, до єдності як запоруки величі держави і процвітання народу.

Знайдіть і прочитайте за повним текстом «Повісті...» чи за хрестоматією епізоди про подорож апостола Андрія на Русь і заснування Києва, про похід на Візантію князя Олега та його смерть, про загибель Ігоря й помсту Ольги древлянам, про Кирила Кожум'яку, про хрещення Русі та смерть Бориса і Гліба. Які з цих історій переповнили вашу душу гордістю, які – сумом, які – обуренням? Чому?

Мова «Повісті...» образна, наспівно-ритмізована, попри церковнослов'янську основу, переповнена живими народними висловами, прислів'ями й приказками (самовидець, тріска, свита, женуть, стріха, джерело; коли вовк поवादиться до овець, то виносить усю отару; не передавши бджіл, меду не їсти; мертві сорому не мають; поки камінь почне плавати, а хміль тонути тощо).

У літописі проступають виразні *ознаки монументалізму*. Серед них:

- ♦ короткі афористичні речення, репліки дійових осіб (наприклад, перед битвою князі мовлять: «Будемо або живі, або мертві»);

- ♦ схильність до ритмізації мови та алітерацій: «І встав Бояк отїха от вой і поча вити волчски»;

- ♦ перевага сталих формул у змалюванні певних ситуацій (так, початок битви завше означається словами: «поставити стяг», «зломити спис»);

- ♦ утвердження ідеї про те, що Русь здатна до самостійного духовного й політичного існування, без чужоземної варязької чи грецької опіки;

- ♦ палке засудження міжусобних чвар і здирства князів;

- ♦ осуд язичництва, утвердження християнського світогляду.

«Повість минулих літ» служить найавторитетнішим джерелом для нашої історичної літератури (поема для дітей Олександра Олеся «Княжа Україна», драма Наталі Забіли «Троянові діти» про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, драматична поема Івана Кочерги «Ярослав Мудрий», роман Павла Загребельного «Диво», багато інших творів).

Традицію «Повісті...» продовжили Київський і Галицько-Волинський літописи, у яких зафіксовано основні події з життя руської землі від 1111 до 1292 року. В Іпатіївському зводі всі

три твори було об'єднано в єдиний Літопис руський. Він став національним зводом української духовності й історії від найдавніших часів до кінця XIII століття.

Орнаменталізм¹ (XII–XIII століття)

Поступово на зміну монументалізму прийшов новий напрям – орнаменталізм. Основні його риси:

1. *Мозаїчність* композиції та *багатотематичність* творів, екскурси в минуле, ліричні відступи.

2. Погляд на світ як на *систему символів*, тобто художня настановка, за якою довколишня дійсність є знаком чогось іншого, вищого, духовного.

3. *Багата тропіка*: порівняння стають поширенішими й набувають символічного забарвлення (битва – бенкет або весілля; весна – символ воскресіння тощо), типовими стають гіперболи, з'являються фольклорні постійні епітети.

4. Складна, заплутана *синтаксична побудова тексту*.

5. Утвердження *культу аскетизму*².

6. На зміну християнському оптимізму монументалістської епохи приходить песимізм (до прикладу, жажливі уявлення єпископа Серапіона про землю, яка хоче струсити із себе весь заплямований гріхами рід людський).

Зразки цього напрямку: героїчна поема «Слово про похід Ігорів», проповіді Кирила Турівського та Серапіона, Києво-Печерський патерик, Київський (Іпатіївський) літопис, Галицько-Волинський літопис.

Пригадайте вивчену торік поему «Слово про похід Ігорів». Які риси орнаментального стилю можна виділити в цьому творі?

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

Великою популярністю в усіх християнських країнах користувалися **патерики** (від лат. *батько, отець*). Це збірники житійних оповідей про подвижницьку, богоугодну діяльність

¹ **Орнамент** (лат. *оздоба, прикраса*) – оздоблювальний візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

² **Аскетизм** (грец. *добре навчений*) – моральний принцип, що полягає в крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові від життєвих благ і насолод заради самовдосконалення, досягнення релігійного ідеалу.

Києво-Печерський патерик

отців-ченців певного монастиря чи місцевості. Спочатку на Русі поширювалися перекладні візантійські патерики. Згодом з'явився і свій – Київський.

З утвердженням на наших землях християнства почали з'являтися й монастирі. Туди йшли люди, що жертвували земним життям заради служіння Отцеві Небесному. Монастирі стали потужними осередками культури. Ченці організовували школи й шпиталі, займалися наукою, писали книги, славилися добродієм. Могутнім оплотом християнства й культури на Русі став *Києво-Печерський монастир*, заснований преподобними *Антонієм* і *Феодосієм* ще за князів

Володимира та Ярослава Мудрого. Духовну історію цієї обителі й розповідає *Києво-Печерський патерик*.

Прочитайте житіє Антонія, яким починається патерик. Розкажіть про становлення Печерського монастиря.

В основі книги – листування початку XIII століття двох печерських ченців, друзів *Полікарпа* і *Симона*. Симона призначили єпископом у місто Володимир-Суздальський. І ось Полікарп скаржиться в листі, що йому такої високої посади не дочекається, бо в обителі не помічають, не цінують його талантів. У відповіді Симон зізнається, що волів би стояти жебраком перед ворітьми рідної лаври, аніж мати цю «тимчасову честь» на чужині, і закликає друга зректися лихих честолюбних мрій, гордині. Для переконливості наводить кілька оповідей із життя печерських ченців, які стали святими завдяки своїй смиренності та невсипущій праці. Полікарп покаюся і, захопившись прикладом товариша, сам переповів у формі листа (уже до ігумена свого монастиря) кілька історій ченців-подвижників. Пізніше писання Симона і Полікарпа об'єднали й доповнили «Словом про перших чорноризців печерських», яке приписують *Несторові*. Взагалі *композиція* твору незамкнена, відкрита, що давало змогу пізнішим авторам доповнювати його, змінювати.

Патерик містить у собі різні за жанром тексти: житія, похвальні й повчальні слова, фрагменти літописів, легенди тощо. Центральна *ідея* книги – утвердження київської релігійно-містичної традиції як духовного осердя українства.

Патерик відтворює атмосферу поступового руйнування Київської держави, коли монастир стояв самотнім острівцем духовності серед переважно чужого йому гріховно-дріб'язкового «світу». Але навіть в обителі не всі ченці були працюючими, смиренними та милосердними, траплялися й егоїстичні, корисливі. На цьому тлі автори особливо наголошують на необхідності суворої аскези й самозречення.

Деякі оповіді мають дидактичну мету, деякі – прославляють монастир, у якому жили праведники й чудотворці. Зокрема, *Онисифор* бачив гріхи або чесноти кожної людини, *Євстафій* і *Нікіт* – мученики за віру, які зуміли повернути до християнства навіть своїх мучителів. *Лаврентій Затворник* проганяв бісів, *Аганіт* був умілим лікарем, *Прохір* у голодні роки робив хліб з лободи, а сіль – з попелу, *Григорій-чудотворець* безпомилково вгадував приховані думки й майбутнє людей. Для іконописця *Алінія* янголи малювали образи. Проте ченці *Тит* і *Євагрій* завжди сварилися між собою, і навіть коли один з них помирав, другий не забажав помиритися. Коли помер *Афанасій Затворник*, брати-ченці не захотіли його поховати, бо той був дуже бідним. Та за два дні небіжчик воскрес і прожив ще 12 років.

Прочитайте за повним текстом патерика чи за хрестоматією житіє Прохора-чорноризеця (Слово 31). Дайте відповіді на запитання, підтверджуючи свої висновки цитатами з твору.

1. Як в оповіді відображено поступовий занепад Київської Русі?
2. Аскетизм для Прохора – самоціль чи засіб? Що монах доводить, нагадує людям, споживаючи тільки лободу?
3. Які чудеса робить чорноризець? Для чого? Щоб тільки нагодувати голодних чи з вищою, духовною метою? Чи вдалося Прохорові чудотворенням досягнути цієї мети?
4. Які риси орнаменталізму виявилися в патерику, зокрема в житті Прохора?

Києво-Печерський патерик багато разів переписували, а згодом (із середини XVII століття) і передруковували. Практично до кінця XIX століття він (поруч з Біблією) залишався найчитанішою книгою, сіяв у людські серця зерна доброчестя. В умовах жорстокого спольщення, а потім ще лютішого зросійщення нагадував українцям віковічність, самобутність і безперервність вітчизняної духовної традиції.

Вплив орнаменталізму був відчутний і в так звану *перехідну добу* (XIV – початок XV століття). Це був період переписування давніх творів та укладання *книг-зводів*. Звід означає об'єднання (зведення) різних літописів в один у певній послідовності (часовій, алфавітній тощо). Серед таких зводів – Літопис руський, Лаврентіївський літопис, нові редакції Києво-Печерського патерика.

Загалом письменство княжої доби переконливо засвідчило високий рівень культурного розвитку наших предків і стало міцним підмурівком української літератури наступних епох.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Шевчук В. Мисленне дерево. – К., 1989.
2. Повесть врем'яних літ. – К., 1990.
3. Слабошпицький М. З голосу нашої Клію. – К., 1993, 2000, 2003.
4. Полек В. Історія української літератури Х–ХVII ст. – К., 1994.
5. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
6. Шморгун Є. Забуті боги предків. – К., 1994.
7. Соболев В. З глибини віків. – К., 1995.
8. Патерик Києво-Печерський. – К., 1998.
9. Українська література в портретах і довідках. – К., 2000.
10. Клочек Г. Світ «Велесової книги». – Кіровоград, 2001.
11. Кирилюк З. Література середньовіччя. – Х., 2003.
12. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2009.
13. Сліпущко О. Література Київської Русі. Нариси. – К., 2005.
14. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К., 2006.
15. Білоус П. Давня українська література в школі. – Житомир, 2007.
16. Пахаренко В. Основи теорії літератури. – К., 2007.
17. [http:// wek.kiev.ua/](http://wek.kiev.ua/) Категорія: Київська Русь
18. [http:// litopys.org.ua](http://litopys.org.ua)

БІБЛЕЇСТИКА

1. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії кінця ХІХ – поч. ХХ ст. // Українська мова і література в школі. – 1991. – Ч. 10.
2. Огієнко І. Українська церква. – К., 1993.
3. Мень О. Син Людський. – Л., 1994.
4. Сележан Й.-Т. Дорога до храму. – Чернівці, 1994.
5. Кураев А. Школьное богословие. – М., 1997.
6. Сулима В. Біблія і українська література. – К., 1998.
7. Куценко Л. Час вчитися любити. Біблія на уроках літератури. – Кіровоград, 1999.
8. Слобідський Серафим. Закон Божий. – К., 2003.
9. [http:// wikipedia.org/wiki/ Біблеїстика](http://wikipedia.org/wiki/Біблеїстика)
10. [http:// www.bogoslov.ru](http://www.bogoslov.ru)

СТАРОУКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Європейський Ренесанс (XIV–XVI століття)

Торік на уроках зарубіжної літератури ви докладно вивчали європейський Ренесанс. Пригадайте: 1. Які суспільно-культурні процеси сприяли утвердженню нової епохи? 2. Які концепції стали ідеологічною основою Ренесансу? 3. Як доба Відродження позначилася на розвитку мистецтва? 4. Назвіть найвидатніших європейських діячів Відродження.

Підсумуємо: розвиток людського духу знову підштовхнув до кардинальних соціальних змін – з XIV–XV століть провідною верствою в європейських суспільствах стають вільні мешканці міст – *купці та ремісники*. Вони утверджують нові цінності (особисту свободу, активність, прагнення до збагачення, радощів земного життя). На зміну культові духовних пошуків, віри приходить культ матеріально-побутових потреб, практичних знань. Жваво розвиваються природничі, математичні науки, здійснюються географічні й астрономічні відкриття, шириться світська освіта. Розвиткові науки й освіти посприяла з'ява книгодрукування. У 40-х роках XV століття німецький ювелір Йоганн Гутенберг розпочав виготовляти друкарські форми із застосуванням рухомих літер. Активно відроджуються традиції античності (звідси й назва епохи).

Світогляд Ренесансу зумовили дві концепції¹ – гуманізм (лат. *людяний, людський*) і реформація (рух за оновлення церкви). Гуманізм розвинувся передовсім у *романському* світі (Італія, Іспанія, Франція), він протиставив закостенілому католицизмові античні цінності; проповідував культ земного щастя, людинолюбство і людинознавство, вважав вільний творчий розвиток людини вищою цінністю світобудови. **Реформація** поширилася насамперед у *германському* світі (Німеччина, Швейцарія, Швеція, Англія), вона протиставила католицизмові цінності ранньохристиянські – особисту щирі віру, духовну свободу людини. Реформація зумовила появу нової потужної течії християнства – *протестантизму*.

Ренесанс – доба небаченого доти *розквіту мистецтва*. Розвивалися насамперед малярство, архітектура, скульптура. Заможні міщани замовляли будинки й палаци, картини і статуї. Найбільшим замовником стала католицька церква – під впливом гуманізму і вона почала схилитися до думки про красу людини та світу, про цінність мистецтва.

¹ **К о н ц е п ц і я** (лат. *сприймання*) – система поглядів на певне явище.

В епоху Середньовіччя переважали вузькі, загострені форми, високі стіни похмурих, строгих храмів і замків – щоб людина відчувала себе мізерною перед величчю Бога і тягнулася до нього вгору. Ренесанс породив нову архітектуру: просторі храми й палаци, заповнені повітрям і світлом, прикрашені розписами та скульптурами. Часто використовували розкішний античний декор, колони, арки, куполи.

Найвидатніші постаті доби Відродження в Італії: письменники Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Данте Аліґ'єрі; філософ Джордано Бруно; скульптор і художник Мікеланджело Буонарроті; художники Рафаель Санти, Леонардо да Вінчі. Вершиною ренесансу у Франції став роман «Гаргантюа і Пантаґрюель» Франсуа Рабле; в Іспанії – роман «Дон Кіхот» Міґеля де Сервантеса; в Англії – драми Вільяма Шекспіра.

Український Ренесанс (XV – початок XVII століття)

В Україні Ренесанс проіснував недовго. Це зумовлено двома причинами: зовнішньою (суспільно-історичною) і внутрішньою (духовною). *Зовнішня причина* – колоніальний гніт. Ослаблена монголо-татарською навалою та міжусобними чварами князів і бояр, Україна до середини XIV століття цілком утратила державність. Її поступово окупували, розділили між собою сусідні держави: Закарпаття поглинула Угорщина, Буковину – Молдова, більшу частину Правобережжя і Лівобережжя – Литва. *Внутрішня причина* – Ренесанс як

спосіб життєустрою, мистецький стиль, раціоналістичний, реалістичний за методом, виявився не цілком суголосним романтичній, емоційній українській душі.

З огляду на все це українська культура і в XIV, і в XV, і навіть у XVI–XVII століттях залишалася ще під значним впливом *середньовічної візантійської традиції*. Ця традиція вже була віджилою, проте сприймалася багатьма книжниками-патріотами як рідне творіння, яке потрібно обороняти від культурного наступу Заходу (так сприймалися спольщення й окатоличення). Однак цілком відгородитися від віянь нового часу теж не можна було.

Вежа Корнякта. Львів.
1572–1580 роки

Отож для українського Ренесансу характерні такі *особливості*:

- 1) він не переміг Середньовіччя, як, скажімо, в Італії. У нас співіснували дві епохи водночас, ніби два потоки в одній річці;
- 2) він набув значно більшого поширення в суспільно-культурному житті, ніж у мистецтві, літературі.

СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Реальна загроза цілковитого знищення змобілізувала внутрішні сили нашої нації – розгорнулося потужне українське відродження, перше з довгого славного ряду. Сприяли його розвою козацтво і православні братства.

Відважніші селяни, рятуючись від неволі, втікали на Дике Поле – безлюдний унаслідок постійних нападів турків і татар південь України, вибирали свободу, хай навіть ціною небезпек порубіжного життя. Уже до кінця XV століття виникла нова суспільна верства вільних лицарів – *козаки* (тюрк. *вартувий*). Незабаром (у середині XVI століття) столицею козацтва стала Запорозька Січ. Відтоді близько трьох століть Військо Запорозьке було неподоланими збройними силами України. Воно захищало Батьківщину і всю Європу від турецько-татарських набігів, а згодом стало опорою в боротьбі народу проти польських та московських загарбників. Діячі західного Ренесансу вигадували утопії¹ – літературні твори про уявні чудесні острови, де нібито створено ідеальний суспільний лад. Українці ж в оточенні самодержавних деспотій зуміли створити реальну демократичну республіку.

Для багатьох поколінь українців і європейських народів Січ була взірцем вільнолюбства і народовладдя.

Та якщо козацтво стало насамперед військовою опорою українства, то духовною були *братства*. Ці церковно-просвітницькі товариства парафіян² організовували при православних церквах. Найактивнішими серед них були Львівське, Острозьке, Луцьке та Київське. До братств входили священики, православні шляхтичі, ремісники, купці, селяни, городові козаки (що постійно служили в містах). Впливовість і авторитет цих організацій значно зросли після того, як 1620 року до Київського братства вступив гетьман Петро Сагайдачний з усім Військом Запорозьким.

¹ У т о п і я (грец. *місце, якого немає*) – вигадана Томасом Мором назва фантастичного острова; художній твір, що змальовує уявний майбутній досконалий світ.

² П а р а ф і я н и – члени громади, що об'єднуються навколо одного храму, церковного приходу (парафії).

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Петро Конашевич-Сагайдачний (рік н. невід. – 1622) – гетьман Війська Запорозького, видатний політичний і військовий діяч. Походив з православної шляхти з Галичини (ймовірно, народився 1570 року в с. Кульчицях на Самбірщині); вихованець Острозької колегії. З початку XVII століття постійно перебував на Січі, брав участь у протитатарських і протитурецьких походах, перетворив козацьке військо на регулярне військове формування. Під проводом Сагайдачного козаки захопили міста Очаків, Перекоп (1607), Синоп, Кафу (1616). На чолі двадцятитисячного козацького війська брав участь у поході польського королевича Владислава на Москву, кілька разів розгромив московські війська. Одночасно боровся за релігійні й культурні права українського народу. За сприяння Сагайдачного відновлено православну ієрархію в Україні (висвячено митрополита і єпископів) усупереч польській державній політиці. 1621 року на чолі сотокатисячного козацького війська брав участь разом з польською армією в битві під Хотином, у якій було переможено турецькі війська. Поранений у цих боях, Сагайдачний помер 20 квітня 1622 року в Києві і похований у Києво-Братському монастирі. Свої майно заповів братству на церковні та культурні потреби.

У такий спосіб братства одержали потужну грошову і військову підтримку, а козацтво засвідчило, що вже стало не просто збройною, а основною національно-політичною силою України. Сагайдачний переніс свій осідок до Києва, відтоді місто знову (через 400 літ) стало культурно-політичною столицею України.

Відродження найбухливіше виявилось в *освітній царині*. Шкільництво в Україні розвивалося ще від часів Київської Русі: при церквах і монастирях діяли початкові школи-діяківки, завдяки яким майже все чоловіче населення і частково жіноче було грамотним.

1576 року в м. Острозі зусиллями князя Василя-Костянтина Острозького засновано *греко-слов'яно-латинську колегію*.

Це була перша українська школа, що давала повну середню освіту.

У багатьох містах за зразком Острозької створювали братські школи. Діяла школа для козацьких дітей (звісно, тільки хлопчиків) і на Запорозжі.

Ширилося *книгодрукування*¹. Традицію грушівських першодрукарів 1460 року продовжили у Львові: заможний львівський міщанин *Степан Дроп'ян* подарував одному з монастирів друкарню. Книги для України церковнослов'янською мовою виходили й за кордоном. 1491 року німецький майстер *Швайпгольт Фіоль* надрукував у Кракові з допомогою когось з

¹ За версією сучасного дослідника О. Ороса, задовго до Гутенберга, ще в 1380–1400 роках, у Грушівському монастирі на Закарпатті вперше в Європі було надруковано Четвероевангеліє.

українців, що там мешкали, «Осьмогласник» і «Часослов». Ці видання оформлені за зразком рукописних книг Прикарпаття; післямови в них написані староукраїнською книжною мовою. У 1517–1519 роках у чеській столиці Празі видавав книги білоруський просвітник Франціск Скоріна рідною та староукраїнською мовами.

1572 року до Львова прибув московський першодрукар Іван Федоров (Федорівч). Він мусив шукати прихистку на чужині: переписувачі богослужбових книг спалили його друкарню, а самого вигнали з Москви. На той час друкарська справа у Львові занепадала. Тож Федоров оновив стару друкарню. 1574 року тут вийшли друком «Апостол» і «Буквар». Невдовзі Федоров переїхав до Острога і видав там славнозвісну *Острозьку біблію* (1581), а також чимало книг світського змісту. У наступні десятиліття в різних землях України засновують приватні, а згодом і державні друкарні (протягом 1574–1648 років їх діяло вже понад двадцять).

Разом з друкованими ширилися за давньою традицією і рукописні книги. Найвідоміша серед них – *Пересопницьке євангеліє* (створене на Волині в 1556–1561 роках), на якому від 1991 року присягають під час інавгурації¹ президенти України.

Були українці й серед перших інтелектуалів ренесансової доби. Один з них – *Юрій Дрогобич*.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Юрій Дрогобич (бл. 1450–1494) походив з міста Дрогобича, що на Львівщині, з родини ремісника Михайла Котермака. Навчався спочатку в Дрогобичі і Львові, далі – у Краківському університеті. У Болонському університеті здобув ступінь доктора філософії та медицини. Викладав там, згодом був обраний ректором. Пізніше працював професором медицини й астрономії Краківського університету. Одним з його учнів був Микола Коперник. 1483 року вийшла у світ книга Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року». Це перша (з відомих досі) друкована книга українського автора. Тут викладено окремі наукові відомості з філософії, астрономії, географії.

Невдовзі і в Україні завдяки піднесенню освіти, поширенню книг почала розвиватися світська наука – філософія, історія, математика тощо. Особливих успіхів досягло *мовознавство*. І це не випадково: у такий спосіб наші культурні діячі намагалися утвердити українську літературну мову на противагу настанові польської. 1596 року Лаврентій Зизаній видав перший буквар староукраїнської мови. Згодом (1619) з'явилася «Грамматика словенська» *Мелетія Смотрицького*, що понад 150 років

¹ І н а в г у р а ц і я (від лат. *посвячення*) – урочиста процедура вступу на посаду глави держави або на високий духовний сан.

була основним підручником не тільки в українських, а й у білоруських, російських, сербських і болгарських школах. Ця увага до мовних проблем, наближення писемної мови до живої розмовної так само відповідає духові Ренесансу.

Отже, в соціальному, загальнокультурному аспекті Україна XV – початку XVII століть цілком уписується в загальноєвропейський контекст.

УКРАЇНСЬКА РЕНЕСАНСОВА ПОЕЗІЯ

Проте, як уже зазначалося, в українській духовності новий напрям закріплювався повільно. Він видавався несумісним із православною традицією.

Тому закономірно, що започаткували Ренесанс в українському письменстві не православні автори, а так звана *римо-католицька Русь*. Це були юнаки, що в XV–XVI століттях виїздили на навчання до Західної Європи, приймали католицизм і ставали професорами тамтешніх університетів. Багато хто з них виявляв літературний талант. Писали вони здебільшого латиною. Проте додавали до своїх імен прикладки: Русин, Рутенець¹, Роксолянин², Дрогобич тощо. У такий спосіб засвідчували свій патріотизм, зв'язок з Батьківщиною. Серед цих авторів – уже згадуваний *Юрій Дрогобич* (його «Прогностична оцінка...» починається великою віршованою присвятою), *Павло Русин з Крбсна*, *Григорій Чуй Русин із Самбора*, *Георгій Тичінський Рутенець*; *Станіслав Роксолянин Оріховський* – один з найвидатніших мислителів XVI століття, котрий писав: «Я русин, і гордий цим, і охоче говорю про це повсюдно». Дехто з цих латиномовних поетів докладно описував і прославляв Україну, наприклад *Себастьян Кленович* у поемі «Роксолянія» (1584).

Пізніше тенденції Ренесансу проникли і в *україномовну* поезію. Скажімо, ренесансовими за стилем є «Вірші на жалосний погребъ зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска его Королевской Милости запорозкого» (1622) *Касіяна Саковича*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Касіян Сакович (бл. 1578–1647) – визначний філософ, поет, педагог. Син православного священника з Галичини. Навчався у Замойській і Краківській академіях. У 1620–1624 роках був ректором Київської братської школи. Згодом прийняв унію, а далі перейшов у католицизм. Написав кілька полемічних трактатів, скерованих проти православ'я. Помер у Кракові.

¹ Рутенець – так іменували русичів-українців ще з XI–XII століть.

² Роксолянія – поетична назва України.

Причина такого різкого світоглядного перелому, очевидно, криється в тому, що Сакович розчарувався в українській еліті, яка виявилася неспроможною послідовно йти шляхом духовно-національного відродження, ренесансового життєустрою.

ПОЛЕМІЧНА ПРОЗА

1050 року стався розкол раніше єдиної християнської церкви на два табори – *католицький* (зі столицею Ватиканом у Римі) і *православний* (із центром у Константинополі). Зовнішнім приводом цього розколу були розходження в трактуванні деяких християнських догматів, обрядів і традицій (так, Різдво і Великдень католики святкують раніше за православних; під час м'ясниць¹ православні постують у п'ятницю, католики – у суботу; православні священники можуть одружуватися, католицькі мають зберігати безшлюбність тощо). Однак головною причиною була суто *земною* – змагання церковних і державних верхівок Риму та Візантії за панування в християнському світі. Отож ворожнеча між католицьким Заходом і православним Сходом загострювалася.

В особливо складному становищі опинилася *Українська православна церква*: ♦ в умовах окупації катастрофічно полонізувалися, а значить, і окатоличувалися вищі верстви суспільства; ♦ сама церква, гнана окупаційною владою, поступово деградувала: чимало священників були неграмотні, а вище духовенство часто здобувало собі посади завдяки зв'язкам і підкупу тощо; ♦ із крахом Візантійської імперії (1453) Константинопольський патріархат утратив реальний вплив; ♦ Москва створила власний патріархат (1589), що почав зазіхати на підкорення всього православного світу, насамперед України.

У цій ситуації частина вищого православного духовенства вирішила піти на *об'єднання* з римо-католицькою церквою. Цей процес очолили єзуїт² *Петро Скарґа* та українські єпископи³ *Інатій Пótій* і *Кирило Терлецький*.

Після тривалої підготовки в жовтні 1596 року в місті *Берестя*⁴ було скликано церковний собор, який незначною більшістю голосів затвердив *унію* (союз) Української православної церкви з римським престолом. Суть порозуміння

¹ М'я с н і ц і – певний період після посту, коли за законом православної церкви дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися тощо.

² Єзуїт (від лат. *Ісус*) – члени впливового католицького чернечого ордену, заснованого 1534 року Ігнатієм Лойолою для зміцнення католицизму та боротьби проти реформації.

³ Єп і с к о п (грец. *наглядач, охоронець*) – особа, яка посідає вищий духовний чин у християнській церкві.

⁴ Нині входить до складу Білорусі і з XIX століття офіційно іменується Брест-Литовськ.

полягала в тому, що наша церква визнає своїм головою Папу Римського, але зберігає православний (грецький) обряд і широку автономію. Нова церква стала називатися *уніатською*, а з кінця XVIII століття – *греко-католицькою*.

Унію вітав Папа Римський, її з певних міркувань підтримала Польща, а також значна частина українського духовенства та шляхти. Проте більшість українського суспільства виступила *проти*, бо об'єктивно на той час унія означала поступку загарбникові, посилення польського впливу на національне духовне й культурне життя. Пізніше, у XIX столітті, особливо на початку XX століття, греко-католицька церква, що закріпилася на західноукраїнських землях, зробила неocenний внесок у розвиток духовності, культури, у пробудження національної самосвідомості народу.

Однак тоді, наприкінці XVI – у XVII століттях, проголошення унії фактично розкололо українське суспільство на два ворожі табори. Це протистояння виливалося у словесні полеміки¹ між прихильниками і противниками унії. Так виникло цікаве й суперечливе явище – **полемічна література**.

Найвизначніші полемічні писання православних діячів: «Ключь царствія небеснаго» (1587) *Герасима Смотрицького*, «Апокрисисъ, альбо Отповѣдь... на книжки о соборѣ Брейстискомъ» (1597) *Христофора Філалета*, «Треность, альбо Плачь схидай церкви» (1610) *Мелетія Смотрицького*, «Палинодія» (1622) *Захарія Копистенського*. Уніатські – «Антиризисъ» (1599), «Гармонія, тобто згода віри...» (1608) *Іпатія Потія*, «Окуляри», «Оскард», «Перспектива» (1642) *Касіяна Саковича*.

Однозначно оцінити цю літературу важко. Бо, по-перше, проголошення унії було подією неоднозначною. Мали рацію православні опоненти, трактуючи її як відступ від давніх духовних традицій, загрозу спольщення, призвідницю розколу нації. Так, чимало духовенства прийняло унію з корисливих міркувань, бо за це польський уряд надав значні пільги і привілеї (аж до місць у сенаті для єпископів).

Водночас так само мали рацію уніати, критикуючи за аморальність, невігластво, консерватизм² багатьох православних священиків. І справді, унія зупинила процес перетворення українських церков на польські костьоли; гарантувала збереження всіх молитов і обрядів українською мовою; перешкоджала московській духовній експансії³. По-друге, у затятій суперечці

¹ **Полеміка** (грец. *військова майстерність*) – дискусія, зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-якого спірного питання.

² **Консерватизм** (лат. *зберігаю, охороняю*) – прихильність до застарілого, віджилого, вороже ставлення до всього нового.

³ **Експансія** (лат. *поширення, розширення*) – загарбання чужих територій, політика, спрямована на поневолення інших країн.

годі сподіватися на об'єктивність і виваженість. Отож і полемічна література переповнена сліпим гнівом, взаємними образами, запальними звинуваченнями, однобокими оцінками.

Нині полемічна література залишається для нас цінною своїми художніми якостями, філософськими узагальненнями, патріотичними мотивами, оскарженням аморальності й суспільного зла.

Іван ВИШЕНСЬКИЙ

Особливо яскравим, оригінальним явищем серед полемічних писань стала творчість Івана Вишенського. У долі й доробку цього подвижника¹ навдивовижу точно відобразилися суперечливість, трагічна розчахнутість тієї доби.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

Відомості про життя письменника уривчасті, неточні, почерпнуті зі згадок у його ж листах і скупих фактів з інших джерел. Народився Іван у 50-х роках XVI століття в містечку *Судова Вишня*, що тепер входить до Львова. Як видно з писань Вишенського, він був людиною освіченою (вправно володів літературним стилем, знав грецьку, латинську, польську). Тож, імовірно, навчався в Острозькій колегії. Потім, очевидно, служив у маєтках різних вельмож. Тогочасна ситуація в суспільстві викликала у Вишенського відразу і відчай. Бо панство жорстоко визискує народ. Бо вищі верстви, навіть церковники (і католицькі, і православні), потопують в аморальності й паразитизмі. Бо загарбники знищують православну віру, а національна еліта охоче окатоличується.

Після тяжких роздумів і вагань Іван з Вишні вирішує зректися цього світу, присвятити себе духовному вдосконаленню, наближенню до Бога – стати ченцем. У середині 80-х років XVI століття він прийшов на гору Афон², де прийняв постриг (обряд посвячення в монахи). Тут Вишенський вів украй суво-

¹ П о д в и ж н и к – слово має три значення: 1) людина, яка з релігійних міркувань позбавила себе життєвих благ; 2) самовідданий трудівник; 3) людина, здатна на подвиг, самопожертву заради високої мети. Вишенський був подвижником у всіх трьох значеннях.

² А ф о н – гора в північно-східній частині Греції, вкрита лісами й садами. На ній розміщено понад 20 чоловічих православних монастирів, багато скітів (монастирів без земельних угідь), понад тисячу окремих келій (це скромні кімнати чи хатини, де усамітнено мешкають ченці).

рий, аскетичний спосіб життя – постійно постував, тяжко працював. Водночас не поривав зв'язків з рідним краєм. З багатьох монастирів Афону щороку в православні країни ходили численні групи монахів за милостинею для своїх обителів. Постійно відвідували Афон богомольці з України. З розповідей ченців і паломників Вишенський знав, що відбувається на Батьківщині, й замислювався над тим, як запобігти лихові.

Свої роздуми він викладав у посланнях, трактатах, листах і рукописи передавав в Україну. Там їх переписували й поширювали по всій країні. Православні священники та монахи читали їх людям у церквах і на різних зібраннях. Твори Вишенського підтримували дух народу, укріплювали його у вірі, у прагненні жити за Христовими заповідями.

Слава про талановитого патріота-проповідника ширилася Україною. Друзі й однодумці, зокрема львівські братчики, пересилали до нього листи з проханням повернутися на Батьківщину, взяти безпосередню участь у боротьбі з польсько-католицькою експансією, нести в народ Слово Правди. Однак він увесь час відмовлявся, вважаючи, що його писання й полум'яні молитви до Бога дадуть Україні більше користі.

Нарешті Іван Вишенський здався на вмовляння і, очевидно, наприкінці 1604 року прибув у Галичину, але з львівськими братчиками не дійшов згоди і відмовився виголошувати проповіді в їхній церкві. Річ у тім, що в програми своїх шкіл братчики вводили, крім православного богослов'я, ті науки, які вивчали в єзуїтських колегіях, зокрема піїтику, риторіку, філософію, латину, логіку, музику. Братчики вважали, що українська молодь має оволодівати досягненнями передової європейської науки. А палкий і непоступливий Вишенський був твердо переконаний, що лише православне віровчення врятує Україну, а всі новітні європейські науки й теорії – «бѣсовское навожденіе». Опановуючи їх, молоді українці приймали й чужу культуру, нерідко зрікалися своєї, ставали пóкручами. Свідком численних подібних випадків Вишенський був сам ще в молоді роки.

Сутички з братчиками закінчилися тим, що Вишенський усамітнівся в монастирі. Як не намагалися львів'яни повернути видатного проповідника, та марно. Пробувши в Україні близько двох років, Вишенський повернувся на Афон. Через кілька років він ще раз відвідав Україну, але з тим самим результатом. Відтоді залишався на Афоні до кінця своїх днів.

Незадовго до смерті Вишенський взагалі прийняв обітницю мовчання й усамітнівся в печері. Ця печера була видовбана в прямовисному схилі гори, далеко від нижнього і верхнього її країв. Івана спустили туди на мотузках. І так само на мотузках

подавали раз на тиждень кошик з нужденною їжею та водою. Часом, витягаючи кошик назад, виявляли там рукопис, який потім передавали на Батьківщину. Цей період докладно змалював Іван Франко в поемі «Іван Вишенський».

Вишенський щиро, палко, самозречено любив Україну-Русь. Однак цілком і безпосередньо *ототожнював її з православною церквою*. На глибоке (фанатичне) переконання мислителя, порятунком і процвітання Вітчизни – це утвердження саме його моделі православ'я. Усе, що не вписувалося в цю модель, відкидалося як другорядне чи шкідливе. Так, Вишенський засуджував використання у службі Божій живої народної мови: «Євангелія і Апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочайте». Народні колядки і щедрівки вважав язичницьким бісівством.

СУМНІВ

«Захищаючи свій крайній егоцентризм... і прагнення до спасіння тільки власної особи, Іван Вишенський пішов ще далі – він зрікся не тільки цього “світу”, а й рідного народу».

*Володимир Полек,
сучасний український літературознавець*

Перечитайте поему Івана Франка «Іван Вишенський». Простежте, які аргументи висловлює герой твору, роблячи остаточний вибір на користь служіння Батьківщині.

Останній рукопис проповідника надійшов в Україну 1616 року. Помер письменник, як припускають, у середині 20-х років XVII століття (у документі 1622 року його згадують ще серед живих, а 1633 року – уже серед померлих).

ОГЛЯД ТВОРЧОСТІ

Писати Вишенський почав, мабуть, уже в зрілому віці, коли його світогляд цілком сформувався і було визначено життєву мету. Його твори поширювалися в рукописах. Єдиним надрукованим за життя автора було «*Посланіє к утѣкшимъ от православное вѣры епископомъ*» (скорочено – «*Послання до єпископів*»), уміщене в широковідомій тоді «Острозькій книжці» (1598). Сам автор мало дбав про долю своїх творінь: відіславши рукописи в Україну, він більше не цікавився, що з ними відбувалося. Уже в другій половині XVII століття твори Вишенського були забуті, рукописи припадали пилом і трухлявіли в монастирських бібліотеках та церковних архівах; чимало з них загублено. Серед визначних текстів письменника – послання «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська...» (інша назва – «Послання до всіх, в Лядській землі живущих»), «По-

слання до єпископів», «Послання до князя Острозького», «Викриття диявола-світодержця» та ін.

Творчу манеру Вишенського характеризують чіткість і ясність вислову, пристрасний ліризм, багатство і майстерність мовних риторичних засобів. Він найчастіше вдавався до традиційних уже тоді алегорій, метафор, антитез, контрастів, паралелізмів, тавтологій, епітетів і порівнянь, риторичних фігур. Скажімо, «Послання до єпископів» побудовано на наскрізній *антитезі*: багатству, можновладності, паразитизмові й духовному розтлінню єпископів, що прийняли унію, протиставлено злиденне існування простого люду, його упослідженість, але високу моральність.

Особливе місце у творчій спадщині Івана Вишенського посідає філософський діалог «*Облічення диявола-миродержця*» («*Викриття диявола-світодержця*»). Це своєрідна авторська сповідь, декларація життєвого і творчого кредо. Письменник відобразив у творі власну внутрішню боротьбу розуму і почуття, пов'язану з переходом од світського до аскетичного життя на Афоні (на чужині, «в пустелі»). Хоча світ «слави, розкоші, багатства» постає в описі диявола дуже привабливим, мандрівець («странник») крок за кроком відкидає цей світ, розуміючи його огидність і тимчасовість. Примарним земним спокусам він протиставляє свою високу мету: поклонитися і послужити Богові. Отже, зовнішній конфлікт вирішується просто й однозначно. А от внутрішній – ні.

Центральні образи твору «*голяк-мандрівець*» і *диявол*. Перший з них явно співвідноситься з автором. Диявол же має не лише класичні риси підступного спокусника, що підбиває на гріх, а й дещо від авторського «я». Полеміка з ним іноді нагадує діалог роздвоєного героя із самим собою. Чому так сталося? У позацерковному світі є грішне, але і святе (любов до ближнього, до Батьківщини, кохання, народження і виховання дітей). Аскет Вишенський, удаючись у крайність, ототожнює все у світі з дияволом – щоб легше було цього світу зрікатися. Однак відчуття святого у світі примушує погоджуватися зрідка навіть з уявним дияволом.

Цей твір ніколи не втратить актуальності, бо колись, тепер і завше в майбутньому кожна людина, покладаючись передовсім на власну совість, мусить постійно розрізняти Боже й диявольське, святе і грішне у своїй душі, вибрати, яким шляхом йти життям.

✳ **Вишенський і Ренесанс.** Письменник-полеміст рішуче відкидав ренесанс та реформацію вже тому, що це було щось нове і прийшло через Польщу із Заходу. Проте в його житті і творчості помічаємо виразні *ознаки* цих стилів (насамперед реформаційного): ✳ пошук життєвого ідеалу; ✳ звернення до ранньохристиянської традиції; ✳ аскетизм; ✳ утопічність світосприймання; ✳ релігійний індивідуалізм і патріотизм;

♦ різку критику католицької церкви; ♦ ясність стилю тощо. Зрештою, уважно проаналізувавши доробок письменника, цей ряд ви зможете продовжити й деталізувати.

Запитання і завдання

1. Які причини призвели до того, що в Україні Ренесанс проіснував недовго і виявився слабо?
2. Які характерні особливості українського Ренесансу?
3. Чому братства стали духовною опорою українства?
4. Розкажіть про початки книгодрукування в Україні, перші друковані книги та їхніх творців.
5. Кого з яскравих представників Ренесансу в українській історії та культурі ви знаєте? Що в їхній діяльності було характерним саме для ренесансового типу людини?
6. Які події зумовили появу полемічної літератури? Чому їх не можна трактувати однозначно?
7. Розкажіть про основні факти з життя Івана Вишенського. З яких джерел здобуті ці відомості?
8. Що у світогляді Вишенського видається вам слушним, а що – хибним? Обґрунтуйте свої судження.
9. Що вас найбільше вразило в біографії та вдачі письменника?
10. На основі якого художнього прийому побудоване «Послання до єпископів»? Доведіть це, спираючись на текст.
11. Які риторичні фігури використовує Вишенський, розкриваючи причини, що спонукали церковників добиватися високого єпископського сану?
12. Визначте в «Посланні до єпископів» риси жанру.
13. Як побудоване «Викриття диявола-світодержця»?
14. Які моральні принципи відстоює мандрівець у цьому трактаті-діалозі?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Марсове поле. Героїчна поезія на Україні Х – першої половини XVII ст. / Упоряд. Вал. Шевчук. – К., 1988.
2. Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988.
3. Гарасим І. Берестейське церковне з'єднання. – Л., 1994.
4. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
5. Українська література у портретах і довідках. – К., 2000.
6. Шевчук В. Муза роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть. Книга перша. Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004.
7. Чижевський Д. Іван Вишенський // Філософські твори: У 4 т. – К., 2005. – Т. 2.
8. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
9. Орос О. Грушівський монастир і початки книгодрукування в Європі. – Ужгород, 2008.
10. [http:// www.renesans.ru](http://www.renesans.ru)

БАРОКО

Європейське бароко
(XVI–XVII століття)

Пригадайте нещодавно вивчений на уроках зарубіжної літератури матеріал про бароко і дайте відповіді на запитання.

1. У чому суть та головні ознаки бароко? 2. Які риси бароко виявляються в драмі Педро Кальдерона «Життя – це сон»?

Підсумуємо: напрям *бароко* (італ. *вибагливий, химерний*) поєднав у собі стилеві ознаки *середньовіччя та ренесансу*. Цим поєднанням зумовлені основні його риси:

- ♦ знову утверджується *складна, вигадлива форма* творів, як було в орнаменталізмі;

- ♦ повертається *середньовічний погляд на Бога як на вершину досконалості*, основу буття, водночас зберігається *ренесансова увага до людини*, яка тепер трактується не як протиположна Богові, а як *найдосконаліше його творіння*;

- ♦ замість *світської спрямованості ренесансу* знов утверджується *релігійне забарвлення* всіх царин культури;

- ♦ зберігається *античний ідеал краси*, але робиться спроба *поєднати його із християнським ідеалом*, тобто йдеться про поєднання *краси духовної та фізичної, внутрішньої та зовнішньої*;

- ♦ як і *ренесанс*, бароко зберігає *увагу до природи* (і в науці, й у мистецтві), але тепер *природа трактується не як протиположна Богові, а як шлях пізнання досконалості й благодаті Творця*.

Для бароко характерні й *оригінальні, власні особливості*:

- ♦ *динамізм, рухливість*; у скульптурі й архітектурі це *переважання хвилястої із завитками лінії, на відміну від простої лінії та гострого кута чи півкола середньовіччя й ренесансу*; в літературі це *змалювання руху, мандрівки, змін, трагічного напруження, катастроф, сміливих авантур*;

- ♦ *митець бароко вбачав своє надзавдання в тому, щоб зворушити, вразити, звідси захоплення гіперболами, гротеском, антитезами*.

В епоху бароко простоту форми твору *замінюють вигадливістю, надуманістю, пишномовністю*. Тепер мистецтво часто сприймається як *забава, гра розуму*. Розвивається *інтерес до алегорій*, з'являються *алегоричні драми, поеми, вірші*. Важливого значення набуває *зовнішній вигляд твору*: вірші пишуть у вигляді хреста, чари, ковадла, колони, ромба; стають популярними *акровірші¹ та мезостихи²*.

¹ *А к р о в і р ш* (грец. *крайній* і лат. *повтор, вірш, рядок*) – поетичний твір, у якому початкові літери кожного віршового рядка утворюють слово або речення.

² *М е з о с т и х* (грец. *середній*) – вірш, у якому серединні літери кожного рядка прочитуються як певне ім'я або інше слово, різновид акровірша.

Людина бароко або втікає до усамітнення з Богом, або, навпаки, кидається у вир політичної боротьби, перепливає океани, шукаючи нових колоній, береться поліпшити стан усього людства чи то політичною, чи то церковною, науковою, мовною (проекти штучних мов), чи якоюсь іншою реформою.

Яскраві представники європейського бароко: письменники Педро Кальдерон, Джон Мільтон; художники Мікеланджело Караваджо, Пітер Пауел Рубенс, Гарменс Рембрандт, Дієго Родріґес Веласкес; композитори Йоганн Себастьян Бах, Георг Фрідріх Гендель.

Українське бароко (XVII–XVIII століття)

В Україні бароко проіснувало близько 200 років і стало наступним після доби Київської Русі етапом розквіту української культури, передовсім архітектури, літератури, освіти, громадсько-політичних інституцій, самоврядування. До цього привели такі чинники:

- ♦ саме бароко виявилось найсуголоснішим емоційний, романтичний, схильний до зрівноваження протилежностей українській душі;

Іконостас Свято-Преображенської церкви.
Село Великі Сорочинці на Полтавщині

♦ якраз у той час в Україні було послаблено – а на певний період і зовсім відкинуто – колоніальне ярмо, побудовано досить сильну гетьманську державу, що всіляко сприяла розвою культури (особливо за часів Івана Мазепи, котрий сам був яскравим представником барокової епохи).

У нашій культурі співіснували два різновиди цього напрямку: «високе» бароко («серйозне», пов'язане з книжною традицією) і «низове» (жартівливо-бурлескне, пов'язане з народною стихією – творчість мандрівних дяків, інтермедії, вертепи).

Особливо значного розвитку в добу бароко набула українська освіта. Першим і найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі стала *Києво-Могилянська академія*.

ФАКТ

Спочатку, від 1632 року, діяла колегія, а 1701 року зусиллями гетьмана Івана Мазепи вона переросла в академію. Вчилися тут діти й заможних, і вбогих батьків, навіть жебраків. Чимало було студентів з інших слов'янських країн (скажімо, видатний російський науковець і письменник Михайло Ломоносов).

Академія мала вісім класів; одні з них були однорічні, інші – дворічні. Загальний курс навчання тривав 12 років. Багато часу в кожному класі відводилося на вивчення мов: слов'янської, грецької, латинської, польської, старосврейської.

Немало уваги приділялося і предметам естетичного виховання – малюванню, музиці та співу. Великий хор академії славився не тільки в Україні, а й за її межами. Цей навчальний заклад закінчили чимало відомих композиторів (Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель) і художників (Захарій Голубовський, Григорій Левицький, Леон Тарасевич та ін.). Академія виховала цілу плеяду письменників (Григорій Сковорода, Петро Гулак-Артемовський, Василь Капніст, Іван Некрашевич та ін.). Багато випускників академії згодом стали видатними науковцями. Вони зробили значний внесок у розвиток освіти й культури не тільки в Україні, а й у Росії, Білорусі, Румунії, Сербії, Болгарії та інших країнах. Києво-Могилянська академія тривалий час була форпостом у боротьбі за самовизначення української нації, захисту православ'я, опору агресивній політиці Росії.

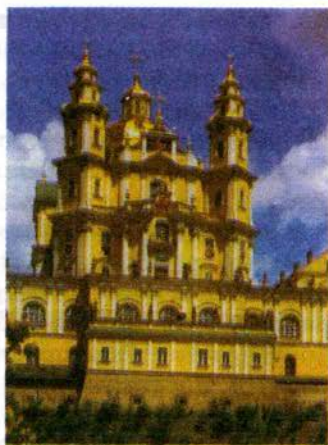
1817 року за наказом російського уряду академія була закрита. Зі здобуттям Україною незалежності (1991) Києво-Могилянську академію відновлено та надано їй статус міжнародного університету. Нині це один з найавторитетніших в Україні навчальних закладів.

Для барокового стилю в *архітектурі* (XVII–XIX століття) характерне захоплення декоративними прикрасами, формами заломів стін, вікон, порталів.

Видатні українські зодчі бароко: *Іван Зарудний*, що, працюючи в Москві, переніс туди риси української барокової архітектури (наприклад, Меншикова башта), а також *Іван Григорович-Барський*. Серед його шедеврів – полкова канцелярія в Козельці, надвратна церква із дзвіницею в Кирилівському

монастирі, церква Миколи Набережного, будинок бурси, міський водогін на Подолі (усе це в Києві).

Барокова музика навіювала внутрішній спокій, гармонію, роздуми про духовне. Провідним жанром був хоровий, так званий партесний (багатоголосий) спів. Вражала також високою культурою виконання релігійна пісня – *псальма* (кант). Музика була предметом вивчення у школах, зокрема в Київській академії, що мала свій оркестр і хори. Видатні зразки барокової музики залишили Максим Березовський, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський.

Почаївська лавра

ФАКТ

Максим Березовський (1745–1777) народився в Глухові, навчався в Київській академії, співав у придворній хоровій капелі в Петербурзі, з 1764 року – в Італії, учився в Болоньї. 1771 року був обраний членом Болонської філармонічної академії. 1774 року повернувся до Петербурга, де внаслідок інтриг наклав на себе руки. Написав опери «Демофонт» та «Іфігенія», низку духовних концертів («Вірую», «Отче наш» та ін.), внутрішня побудова яких пов'язана з українськими народними піснями і традицією київських церковних співів.

Артем Ведель (1767–1806) здобув освіту в Київській академії, керував церковними хорами в Києві й Харкові. Покинув Москву, куди був направлений диригувати капелою всупереч його волі, і став послухником Києво-Печерської лаври, де й далі писав музику, згодом мандрував Лівобережжям. Засуджений як ворог Російської імперії, помер в ув'язненні. Найвидатнішими творами композитора вважають десять концертів на чотири голоси, два – на два хори і тріо.

Дмитро Бортнянський (1751–1825) народився в Глухові, замолоду потрапив у придворну хорову капелу в Петербурзі. Навчався у Венеції. В Італії були з успіхом поставлені опери композитора «Креонт», «Алкід». Повернувшись до Петербурга, Бортнянський став придворним капелмейстером, а з 1796 року – управителем придворної капели, що складалася переважно з українців. У цей час написав інструментальні твори й опери «Сокіл», «Син – суперник». Найвидатніші здобутки митця – його хорова церковна творчість (передовсім концерти для мішаного хору акапела).

Бурхливий розвиток живопису і графіки зумовлювався передовсім необхідністю оздоблювати нові храми (тому поширюються барокові ікони, живописні елементи іконостаса, фрескові розписи, картини на біблійні теми тощо). З'явився попит

і на світські портрети (парсуна¹, надгробковий, графічний тощо). Розвиток графіки пов'язаний також із книгодрукуванням (титули книжок, геральдичні зображення, ілюстрації, заставки). Досконалу самобутню культуру мали церковні іконостаси; мистецтво живопису тут поєднувалося з різьбленням, що давало неповторний ефект через вишуканість і багатство форм. Тому й образи на іконах не виглядали вже аскетичними, а творилися відповідно до вподобань барокової людини: поважні, в пишних шатах на різьбленому золоченому тлі. У XVII–XVIII століттях було засновано своєрідну Києво-Львівську школу барокової графіки (Іван Ширський, Леон Тарасевич). Графічні роботи могли бути простими до примітиву або ж надто ускладненими, переповненими декором і символами.

Неабиякого розвитку набуло українське барокове *письменство*. Елементи бароко проступають уже в стилі Івана Вишенського (довгі речення, нагромадження паралелізмів, сміливі анти тези). Однак справжнім початком українського бароко стала творчість *Мелетія Смотрицького*, а також віршування *Кирила Транквіліона-Ставровецького*, повну ж перемогу нового напряму засвідчило створення Києво-Могилянської академії, цілком бароковою за суттю. *Мова* барокової української літератури принципово залишилася церковнослов'янською, як і в попередній період. Увібравши велику кількість елементів живого мовлення, вона, на жаль, не підлягала певним нормам. Тому трапляються великі ухили то до української народної мови, то до польської, то – зрідка у другій половині XVIII століття – до російської, іноді посилюється церковнослов'янська стихія.

Історично-мемуарна проза

У добу бароко художню літературу розуміли значно ширше, ніж тепер. Зокрема, це поняття включало й такі жанри, як проповідь та історіографія (історичні праці про певну епоху).

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Серед досить численної української барокової історичної прози особливо виділяються козацькі літописи (названі так, бо розповідають про козацьку добу і творилися козаками). Під цією назвою об'єднуються три твори – Самовидця, Граб'янки та Величка.

Першою в ряду козацьких літописів є праця, автор якої повинні лишатись невідомим. На думку більшості дослідників, літописцем міг бути генеральний підскарбій (що відповідає

¹ Парсуна – обличчя, портрет.

нинішній посаді міністра фінансів) за часів Івана Брюховецького *Роман Ракушка-Романовський* (1623–1703). Невідома й первісна назва твору. Готуючи рукопис до друку, Пантелеймон Куліш дав йому заголовок: «Літопис Самовидця про війну Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії по його смерті». Ця назва стисло викладає зміст праці: у ній відображено події від 1648-го до 1702 року. Відтоді твір стали називати «**Літописом Самовидця**». Складається він зі *вступу і двох основних частин*: перша присвячена епосі Богдана Хмельницького та періоду Руїни – до 1676 року, друга – до 1702 року. Ця частина дуже стисла і спрощена (складається враження, що це була тільки заготовка, чернетка, на основі якої автор планував розширити і доопрацювати твір).

Самовидець із надто близької відстані бачив зафіксовані події, тому не міг уявити й належно оцінити їхню масштабність. Так, *Визвольну війну 1648 року* літописець показує лише як жорстоку боротьбу свавільної черні супроти своїх державців, як Божу кару за гріхи. Тому ставлення Самовидця до Богдана Хмельницького і його блискучих перемог стримане.

З гіркою описує Самовидець *початок великої Руїни*, фатальні прорахунки гетьманів Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного. Під 1663 роком докладно розповідається про Чорну раду в Ніжині, про боротьбу двох ворожих таборів – Сомка і Брюховецького – та про жорстоку розправу Брюховецького над своїм суперником і його прихильниками.

Зі стильового боку текст не має особливих прикрас, подробиць, відступів. У ньому найменше ознак бароко порівняно з рештою українських літописів.

Значно більше барокових рис в «**Літописі Григорія Граб'янки**». Цей твір ширше охоплює події, у ньому розповідається про історію козацтва з часів його виникнення до виборів гетьмана Павла Скоропадського 1709 року, а також наводяться тексти багатьох державних актів, гетьманських універсалів, грамот, договорів. Не випадково саме цей твір науковці вважають *першою спробою систематизованої історії України*.

Найбільший за обсягом і найважливіший за значенням чотири-

Літопис Самійла Величка.
Титул

томний «Літопис Самійла Величка», що озаглавлений так: «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія-Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, вісім літ... точилася, нині ж коротко, стилем історичним і наріччям малоросійським справлено й написано старанням Самуїла Величка, колись канцеляриста війська Запорозького, в селі Жуках, повіту Полтавського, року 1720».

Самійло Величко народився на Полтавщині в козацькій сім'ї близько 1670 року. Як і решта авторів козацьких літописів, був високоосвіченою людиною, закінчив Києво-Могилянську академію, знав церковнослов'янську, польську, латинську й німецьку мови. 1690 року Самійло Величко перейшов на службу при військовому писарі Василі Кочубеєві, згодом – у генеральній канцелярії Війська Запорозького. Але 1708 року, коли стало відомо про донос Кочубея цареві щодо антимосковської діяльності Мазепи, зрадника було страчено, а Величко теж потрапив у в'язницю як людина писаря. На волю майбутній літописець вийшов аж через сім років. Поселився в с. Жуках, де й почав творити свій літопис.

У ньому чітко виявляється пристрасний патріотизм автора. Так, рідну державу він іменує матір'ю, милою батьківщиною, «отчиною нашою Українською». З боєм описує Руїну козацького краю і, дошукуючись причин, вдається до писаних джерел, розпитує старих людей: «Через що і через кого спустошено тую нашу землю?»

Власне, весь літопис і став авторською відповіддю на це трагічне запитання. Головною причиною бід Величко вважає *брак патріотизму*, звідси й міжусобні чвари, самоїдство. Взірцем патріотизму в літописі постає *запорозьке козацтво*. Запорожці готові були йти на страшні муки заради побратимів-українців. Наприклад, один із запорожців навмисне здався в полон, а коли його почали катувати, «зізнався», що козаків дуже багато і вони готуються до наступу. Поляки посадили полоненого на палю, а самі відступили, хоча потім з'ясувалося, що козаків було зовсім мало.

Центральний образ літопису – *Богдан Хмельницький*. Величко зображує гетьмана рятівником нації, порівнює його з Мойсеєм, що вивів колись «ізраїльський люд» з єгипетської неволі. На переконання літописця, Хмельницький розпочав Визвольну війну 1648 року, бо «бачив, як пани польські й дозорці пригноблюють та озлоблюють своїх українських людей, і вболівав на їхній плач та стогнання братерським, а скоріше, батьківським серцем».

Так само щирим патріотом і оборонцем християнської віри зображений *Іван Сірко*, якого за хоробрість і мудрість запорожці вісім разів обирали кошовим отаманом. Величко до-

кладно розповідає: якимось під час походу в Крим Сірко визволив 7 тисяч українських бранців. Однак дорогою додому довідався, що дехто з них іде на Батьківщину знехотя (в Криму надбали вже собі господарства, а вдома нічого свого не мають). Тоді отаман дозволив охочим повернутися назад у Крим. Таких виявилось 3 тисячі. Та коли ці люди відійшли, наказав козакам догнати їх і вирубати. Цей вчинок можна оцінити як варварство. Однак Величко схиляється до іншої думки: тільки перед реальною загрозою цілковитого знищення всієї нації Сірко зважується на цей хоч і жорстокий, але останній засіб національного самозахисту. І рішення таке було для нього дуже важким: відпустивши невільників, він до останньої миті не вірив, що ті таки повернуться до татар. А тому «вийшов на могилу... і дивився на них, аж доки не стало їх видно». І лише по цьому віддав страшний наказ. А потім сам приїхав на місце розправи і промовив над порубаними земляками: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного Господнього суду, ніж би мали розмножуватися в Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибель».

Усіх інших гетьманів і старшин літописець різко, часом і незаслужено, критикує з тих же патріотичних, державницьких позицій. Іванові Виговському та Івану Самойловичу закидає, що вони дбали більше про власний достаток, ніж про долю нації. До Мазепи ставиться неоднозначно: називає його «хитрим лисом», але й «грандіозним меценатом»; порівнює з мудрим біблійним Йосипом; вважає справедливим, що за всі випробування Бог нагородив його булавою. Як бачимо, навіть у цьому випадку неупередженість переважила...

Гине мати-Україна від міжусобиць, спустошливих нападів ворогів, треба її рятувати, задля неї жити й боротися – така *провідна ідея* літопису.

Твір Величка є найвидатнішою пам'яткою літописного бароко, бо всебічно представляє цей стиль, хоча можна помітити в ньому й окремі ознаки вже наступного напрямку – *класицизму*.

Літопис Самійла Величка надихав до творчості, збагачував історичним фактажем майже всіх українських митців, що писали про козацьку добу: Євгена Гребінку, Тараса Шевченка («Посланіє», «Чигрине, Чигрине...», «Великий льох»), Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Богдана Лепкого, Бориса Грінченка, Олександра Довженка, Євгена Маланюка та багатьох інших. Також він став поштовхом для картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

«ІСТОРІЯ РУСІВ»

Хронологічно останнім і найвідомішим зразком давньої української історичної прози стала «Історія русів» (тобто українців).

Праця написана російською книжною мовою (на той час це був один з варіантів нашої літературної мови), але автор був українцем, про що свідчить вплив козацьких літописів і велика кількість українізмів у тексті. У творі зроблено огляд історії України від початків (ще легендарних біблійних часів) до скасування гетьманства, точніше – до 1769 року (остаточної загибелі Козацької держави і завершення староукраїнського періоду). Це один з найзагадковіших текстів у вітчизняній культурі, досі оповитий багатьма таємницями.

Скажімо, досі невідомим залишається ім'я автора: остерігаючись кари за гострий антиімперський твір, він не підписався під ним. Дослідники висувають кілька гіпотез: створити літопис міг Григорій Полєтика – випускник Києво-Могилянської академії, перекладач із латинської та німецької мов у Петербурзькій академії наук або ж його син Василь – відомий історик, який закінчив Віденський університет. За іншою версією автором міг бути Олександр Безбородько – теж вихованець Києво-Могилянської академії, член Генерального суду, київський козацький полковник, який згодом став особистим секретарем Катерини II, «найсвітлішим князем Російської імперії».

Не встановлено також, коли написано твір. Дехто твердить, що не пізніше 1769 року. Адже в самій пам'ятці читаємо: «На початку року 1769-го... почалася правдива з турками війна, яка чим скінчиться, Бог відає». Однак більшість дослідників схиляється до думки, що зазначена дата є містифікацією¹: як уже мовилося, авторові було небезпечно оприлюднювати своє ім'я, тому він міг навмисне вказати рік, орієнтація на який мала б ускладнити пошуки того, хто написав крамольну книгу. Отже, праця створена орієнтовно наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

✿ **Жанр.** Автор твору зібрав і узагальнив величезний історичний матеріал, проте виклав його суб'єктивно, допустив чимало неточностей, художнього домислу. Це пояснюється жанровою специфікою: «Історія русів» – твір не стільки історичний, скільки національно-політичний та літературний. Отже, за жанром – історіософський² трактат, написаний у формі політичного памфлету³.

¹ Містифікація (грец. *таємничий*) – умисне введення когось в оману.

² Історіософія – осмислення сенсу історичних подій.

³ Памфлет – жанр публіцистики, для якого характерне різке, нищівне викриття певного політичного явища чи особи.

✿ **Ідейний зміст і його художнє вираження.** Очевидно, через стилізацію під літопис композиція пам'ятки не вельми струнка та послідовна. Проте різні епізоди поєднує *наскрізна ідея*: історія України – це безперервна боротьба народу за визволення.

Автор пам'ятки різко заперечує твердження російської імперської науки, що нібито Україна виникла лише в XIV–XVI століттях, а доти це була порожня земля. Він переконливо твердить, що Київська Русь – це державне утворення саме українського народу, що Русь – Україна, а не Росія, бо до Київської держави з російських земель входив тільки Новгород. Проте автор не говорить про цілковиту незалежність рідного краю, його мрія – бодай широка автономія в межах імперії. Так виявилось згасання національної свідомості серед освічених верств нашого суспільства, до яких належав автор.

Головна увага у творі зосереджена на епохальних подіях – Визвольній війні 1648 року, бурхливому українському відродженні та страхотливій Руїні.

Пам'ятка справляє сильний емоційний вплив на читача завдяки тому, що історичний (науковий) зміст втілюється в досконалій художній формі. Свої політичні думки й ідеали автор вкладає в пристрасні промови (зокрема, Хмельницького та Полуботка), листи (Наливайка чи Дорошенка), відозви (Мазепи), міркування чужинців про Україну (Густав Адольф, Карл XII). *Центральними постатями* української історії є для автора Хмельницький і Мазепа.

✿ **Образ Богдана Хмельницького.** В «Історії русів» набагато повніше, порівняно з літописами Самовидця, Граб'янки та Величка, подано родовід гетьмана, наголошено на його широкій освіченості («всі тодішні класи наук красних пройшов він під керівництвом найліпших учителів, щедротою придбаних»), на його гострому розумові й кмітливості.

Автор переконує, що у своїх діях Хмельницький керувався не особистими інтересами (як закидали гетьманові опоненти), а патріотичними, гуманними цілями. Він став до бою, щоб зупинити творені народів українському «од польських військ та начальників нестерпні переслідування, насильства та надмірне його уярмлення, руйнацію».

Отже, образ гетьмана розкривається у творі передовсім у державо-творчих виступах і діях.

М. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва

Перечитайте в хрестоматії промову Богдана Хмельницького до реєстрових козаків під Жовтими Водами. Які причини змусили український народ розпочати війну проти поляків?

✿ **Образ Івана Мазепи.** Як і в козацьких літописах, в «Історії русів» значна увага зосереджена на постаті Івана Мазепи (хоча з конспіративних міркувань говориться про нього дуже обережно).

У праці не згадані чутки й легенди про амурні пригоди Мазепи, натомість акцентовано на тих рисах характеру гетьмана, за які його цінували в інших країнах і серед запорожців, – на хоробрості, мудрості, військовому таланті. При цьому автор посилається на європейські авторитети, зокрема на славнозвісного французького філософа й письменника *Вольтера*, котрий захоплено відгукувався про гетьмана. Водночас Мазепа – людина складна й суперечлива.

Постає запитання: як міг визріти в нього таємний політичний задум виступити проти царя? В «Історії русів» наведено різні погляди щодо цього. Багато сучасників гетьмана намагалися звести причини такого вчинку до особистої образи, аби виправдати власну неспроможність зрозуміти всю велич і трагізм його місії. Принаймні такий висновок можна зробити з наведеного в «Історії русів» переказу, взятого «од наближених до Мазепи осіб». Там згадано, як гетьман був «на одному бенкеті з государем у князя Меншикова, де за те, що суперечив у розмовах, ударив государ Мазепу по щоці, і хоч скоро після того й замирився з ним, але Мазепа, затаївши назовні злобу, закарбував її в серці своїм».

А ось як про це розповів Вольтер: «Государ, мавши Мазепу за своїм столом, запропонував йому завести у себе в Малоросії регулярне військо і всі ті податки народні та митні, які заведено у Великоросії. І коли на теє відповів Мазепа, що в такому військовому й пограничному народі, яким є малоросійський, того раптово зробити не можна, а хіба спроквола і час од часу, то государ, розгнівавшись за теє на Мазепу, вилаяв його, вхопив за вуса і нахвалявся позбавити його гетьманства».

Іван Мазепа

Наведені розповіді підтверджують сумну для нашої ментальності істину: часом чужинці прихильніше ставляться до української історії, ніж ми самі. Принаймні свідчення Вольтера є об'єктивнішим, бо воно точніше розставляє акценти: грабіжницька політика московського самодержавства щодо України, утискування народу,

презирливе ставлення до нього – ось ті чинники, які відіграли вирішальну роль у визріванні намірів Мазепи.

Інакше оцінює дії гетьмана автор «Історії русів»: «Мазепа мав шкідливий задум, спонуканий власною його злобою і помстою, а ніяк не національними інтересами».

Імовірно, тут має місце нерозуміння складності характеру гетьмана, проте автор знову-таки міг приховувати свої погляди, щоб уникнути переслідувань. Незважаючи на те, він, прикрившись сумнівним осудом, далі чесно й вичерпно відображає справжні мотиви й наміри Мазепи, подаючи його прокламацію¹.

Це один зі смислових центрів твору, унікальний документ, розрахований на діалог з читачем тогочасним, теперішнім і майбутнім. Однак, як це часто буває, належне поцінування народом чеснот свого лицаря приходить здебільшого запізно.

Уважно прочитайте це звернення гетьмана до війська й народу в хрестоматії. Дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на думку Мазепи, російсько-шведська війна поставила Україну між двома провалами? **2.** Які аргументи наводить гетьман на користь союзу зі Швецією? **3.** Чи актуальні ці міркування для сучасної України?

Надалі події розгортаються трагічно. Їх перебіг автор «Історії русів» прагне подати, на перший погляд, безсторонньо, ніби остерігаючись виявити своє ставлення до розколу серед козаків. Деякі з них доповіли Петру I «про лукавство Мазепине», і той послав князя Меншикова знищити гетьманську резиденцію Батурин. Проте крізь маску зовнішньої об'єктивності раз у раз проступають гнів, біль і скорбота автора.

Варто назвати ім'я зрадника, з вини якого загарбники захопили Батурин. Це полковник *Іван Ніс*. З його допомогою Меншиков увійшов до Батурина на світанку «з усією тихістю», напав на мешканців резиденції та «без оборони рубав їх і колов без жодного милосердя», «...вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят». Батурин начисто спопелили – і гетьманський палац, і двори старшини та козаків ущент випалили. Традиційною карою Меншикова було «живцем четвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали».

Образ Мазепи в «Історії русів» зображено в динаміці. Найдокладніше гетьман змальований у його найвеличнішу годину (проголошення прокламації) і в найтрагічнішу: «...Мазепа того ж таки року, вересня, 6 дня з туги помер, перебуваючи останні свої дні великим утішителем королеві шведському, що поважав його за незвичайний розум і здорові міркування про

¹ П р о к л а м а ц і я – друкований або рукописний агітаційний листок злободенного політичного змісту.

великодушність у нещастях». Героєм в очах автора робить Мазепу його лицарська саможертвна спроба відновити, збудувати самостійну Україну.

Прочитайте в «Історії русів» розповідь про трагічну й героїчну долю гетьмана Полуботка. **1.** За що його ув'язнили колонізатори? **2.** Яка головна ідея промови Полуботка? Як ця промова характеризує гетьмана? **3.** Якою була, за словами гетьмана, російська імперська політика щодо України?

✳ **Стильові особливості й значення твору.** Манерою написання «Історія русів» безпосередньо пов'язана з бароковою традицією давньої української історичної прози. Однак ще більшою мірою, ніж у літописах, проступають у її стилі й елементи *класицизму* (про цей напрям докладніше поговоримо згодом):

- ♦ це насамперед інтерес до княжої доби, яка сприймалася як «національна античність»;

- ♦ погляд на просвічену аристократію та монархію як на основний рушій суспільного поступу, зосередження уваги на формуванні козацької аристократії;

- ♦ послідовна настанова на виховання читачів освіченими, активними громадянами суспільства;

- ♦ прагнення писати стисло, чітко, стримано, давати героям аргументовані характеристики, що впливають з їхніх учинків.

«Історія русів» завжди була популярною. У рукописних копіях вона розходилася таємно всією Україною. Вперше надрукувати її вдалося філологу *Осипові Бодянському* лише 1846 року. Пам'ятка стала благодатним матеріалом для професійних вітчизняних істориків Миколи Маркевича, Миколи Бантиша-Кам'єнського, Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, а також для письменників Миколи Гоголя, Євгена Гребінки, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Старицького, Богдана Лепкого та ін. Для більшості з них це було не просто джерело інформації, а важливий чинник формування світогляду. Як наголошував Іван Франко, саме «Історія русів» стала тим ідейним ґрунтом, на якому виросла нова українська література.

Українська барокова поезія

Книжне віршування прийшло в наше письменство разом з християнством з Візантії, Болгарії та Моравії. Поступово почала впливати на нього і багата, прадавня традиція української усної народної поезії. Закономірно, що насамперед бурхливо розвинулася *релігійна поезія*. Це були віршові передмови до Святого Письма, богослужбених книг, похвали, молитви, цер-

ковні гімни тощо. У руський період високі зразки християнської поезії залишив Кирило Тúrівський, у староукраїнські часи – Григорій Цамблак, Петро Могила, Варлаам Ясинський, Лазар Баранович, Григорій Сковорода...

Друга потужна гілка українського віршування – *світська* (позацерковна) *поезія*. Вона почала розвиватися з поширенням книговидання і шкільництва. У ті давні часи вважали, що освічена людина повинна вміти скласти вірш з будь-якого приводу. Саме тому в братських школах, колегіях, особливо в Києво-Могилянській академії, піїтика (теорія і практика віршування) вважалася одним з основних предметів. Авторами і виконавцями віршів у цей період були переважно вчителі й учні різних шкіл. Популярні форми – шкільні декламації, навчальні зразки та вправи, передмови, післямови, присвяти тощо.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Панівною в староукраїнській поезії XVI–XVIII століть була *силабічна* (грец. *склад*) система віршування (найдавнішим її зразком вважають вірші в Острозькій біблійі 1581 року, написані Герасимом Смотрицьким). Це система, ритм¹ у якій досягається завдяки періодичному повторенню *рівної кількості складів* (від 8 до 20, переважно 12, рідше – 11). Ознаками системи є також неупорядковане, вільне розташування наголошених і ненаголошених складів усередині рядка; *цезура* (лат. *відрубую*) – велика пауза, що ділить рядок на дві частини; парне, переважно парокситонне² римунання (аа бб...).

Могила славний // на фрон митро <u>по</u> лі	а (11 складів)
Вступаєт, // годне з небесной <u>во</u> лі,	а (10 складів)
О часе вдячний! // О літа свя <u>ти</u> !	б (11 складів)
Дні // золоті...	б (5 складів, усичений рядок)

Силабічне віршування поширилося в українській літературі завдяки польській традиції та латиномовним поетикам. Із середини XVIII століття під впливом народнописенної традиції починається поступовий перехід до силабо-тонічної системи віршування.

Староукраїнська барокова поезія, закономірно, була вельми схильна до різноманітних прикрас. Тому серед характерних її ознак – *курйозні*³ вірші, що мали незвичайний зовнішній вигляд (при цьому про зміст автори не особливо дбали). Побутувало багато різновидів такої поезії:

- ♦ у тексті *фігурного* вірша рядки різної довжини розміщувалися у формі чаші, зірки, хреста, меча тощо;

¹ Р и т м (грец. *розмірність, узгодженість*) – періодичне повторення яких-небудь елементів тексту.

² П а р о к с и т о н н а – це рима з наголосом на передостанньому складі (неба – треба, співає – єднає).

³ К у р й о з н и й (франц. *цікавий, дивовижний*) – тут: незвичайна побудова речень, розташування рядків.

- ♦ у творах різновиду «рак» добиралися такі слова, щоб під час читання кожного рядка зліва направо і навпаки виходив той самий текст;
- ♦ в *азбучному вірші* кожне слово починалося з наступної літери алфавіту;
- ♦ в *акростиху*, або *акровірші*, перші (іноді останні чи середні) літери кожного рядка утворювали слово або речення, найчастіше ім'я того, кому вірш присвячується.

Така манера письма вимагала від поетів удосконалювати звукопис, ритміку, метафорику, звертати увагу на конструкцію твору, його підтекст – тобто доводити стиль до професійної вправності. Курйозні вірші завше викликали інтерес читача, розвивали уяву, пов'язували поезію з образотворчим мистецтвом.

Інтимна лірика. У XVIII столітті літератори пильніше приглядаються до внутрішнього світу людини, відтак популярною стає любовна лірика. Писали такі вірші мандрівні дяки¹, писарі, канцеляристи та інші грамотії із *соціальних низів*. Тому мотиви любовної туги в цих творах нерідко перепліталися з наріканнями на бідність, сирітство, «злих людей», непереборні життєві труднощі.

Та насамперед стверджується право на вільну, сильнішу за обставини любов, підноситься щирість почуттів, вірність закоханих:

Хвала ж Тобѣ, Господу Богу,
Що знайшовъ я свою небогу.
Присунъ же ся близесенько,
Мое милое серденько...

Семен Климовський

Деякі зразки книжної лірики стали популярними народними піснями. Це насамперед вірш *Семена Климовського* «Іхав козак за Дунай».

Семен Климовський – поет і філософ. Біографічних відомостей про нього не збереглося майже жодних. Народився цей «козак-віршотворець» між 1690 і 1700 роками десь на Харківщині, помер наприкінці XVIII століття в селі Припутнях на Херсонщині (нині Кіровоградщина). Певно, він мав академічну освіту, користувався неабияким авторитетом у тогочасному

¹ Мандрівні дяки – це спудеї (студенти) різних шкіл, передовсім Київської академії, що у вільний від навчання час ходили селами і збирали «на пропитаніє». Щоб люди були щедріші, спудеї влаштовували своєрідні концерти: співали пісень, декламували вірші, розігравали комічні сценки тощо.

суспільстві. В одному з трактатів тієї пори про нього пишеться: «Климовський за сім грецьких мудреців був славніший і шановніший між побратимами його козаками, що він... промовляв високоштитльними віршами, давав приятелям розсудливі поради».

1724 року Климовський надіслав Петрові І два філософсько-публіцистичні поетичні твори – «Про правосуддя начальників» і «Про смирення найвищих». Трактати містили різку критику царської влади. Основним законом суспільного життя в них проголошувалася справедливість, основним принципом державної політики – правда, адже без неї держава «підгниває і падає». Очевидно, тільки смерть Петра врятувала вільнодумного філософа від розправи.

Невмирущу славу принесла Климовському його пісня «Їхав козак за Дунай». Написана вона 7-складовим силабічним віршем з правильною чотирирядковою строфою. Від початку XVIII століття текст, зрозуміло, не міг дійти до нас у первісному вигляді, проте, очевидно, і в авторському варіанті вирізнявся рисами фольклорної поезиї.

У пісні розгортається фольклорний мотив прощання козака з дівчиною перед походом (пригадати хоч би народну пісню «Їхав козак на війноньку» чи пісню Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки...»). Використовується також традиційний образ «за Дунаєм» – як символ чужого краю, народнопісенний діалог козака і дівчини, постійні епітети, літоти.

Усі ці засоби створюють сумну атмосферу прощання (можливо, назавжди) двох ніжно закоханих. Пісня тонко передає особливості психології української дівчини (що віддано, самозречено любить, заради кохання готова пожертвувати всім) і козака (який теж вірно любить, але навіть заради коханої не може зректись свого лицарського обов'язку захищати Вітчизну).

Запальну козацьку натуру виражає *ритм* пісні – дібраний так, що під нього може марширувати (і не раз марширувало) багатотисячне козацьке військо.

Фольклорна манера, розкриття визначальних граней української душі – усе це дало змогу пісні поширитися всією Україною, стати народною і пережити століття. Набула пісня і світової слави: варіації на її тему створив Олександр Пушкін, музичні обробки її зробили всесвітньо відомі композитори Людвіг ван Бетховен, Карл Вебер та ін.

Іван ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ

Визначна постать в українській бароковій літературі – *Іван Величковський*. Це поет, перекладач, теоретик літератури, культурний і громадський діяч. Народився він близько 1650 року

на Чернігівщині. В 1660-х роках навчався в Києво-Могилянській колегії. У 1670–1680 роках мешкав у Чернігові, працював у друкарні Лазаря Барановича і входив до чернігівського гуртка поетів. Не пізніше 1687 року оселився в Полтаві, служив священником. Помер 1701 року.

До нашого часу дійшло чимало творів Величковського. Основні риси його *авторського стилю*:

- ♦ тематика й образна система творів будується на характерній для бароко антитезі: гріх – праведність, життя – смерть, Бог – Всесвіт – Людина, чоловік – жінка, читач – поет тощо;

- ♦ активно залучаються теми й образи з античної міфології, Біблії, народної творчості;

- ♦ пишна, переобтяжена прикрасами форма.

У творчості поета поєднуються духовні й світські мотиви. *Світські* яскраво виявляються в *епіграмах*¹ (перекладених з поезій англійського поета Джона Овена та своїх власних). Це філософсько-критичні картини з повсякденного життя: «На скупого», «На лисого», «До жонатих», «Про грішників» та ін. Глибокі філософські роздуми про громадський ідеал державного діяча містяться в панегірику гетьманові Іванові Самойловичу.

Духовні мотиви визначають книгу «Дзигар² з напівдзигарком» (1690).

Перед нами надзвичайно цікаво й вишукано побудована *поема* з циклу віршів *про час* (тема в бароковій поезії популярна). *Дзигар цілий* – це передана у двовіршах історія життя Ісуса Христа та Богородиці, якою, відповідно, має вимірюватися час, тобто вона є мірилом істини. Так само і в «*напівдзигарку*» зібрано й названо минулі якості людини, йдеться про всі періоди людського життя, його вікові стани. На грі словами побудовано один з найблискучіших віршів про час – «*Минути*». У баченні поета доба (ніч і день як заокруглена цілість) – образ Бога та його Матері, символ вищого розуму. У цьому Дзигарі (читай – Бозі) людина – лише «*минута*» (слово, що етимологічно виводиться від «*минати*»), істота страшного, почварного, минулого і непевного світу.

Іван Величковський добирав традиційні теми, не шукав нового змісту, зате приділяв велику увагу формі творів. Однією з найбільших заслуг поета є його розробка теорії і практики *курйозного віршування*, яке він назвав «штуки поетицкіє». Він узагальнив досягнення європейської та української курйозної

¹ Епігра́ма (грец. *напис*) – короткий вірш сатиричного змісту, спрямований здебільшого проти кого-небудь особисто.

² Дзи́гар – великий годинник на вежі.

поезії і написав теоретичну працю з наведеними власними прикладами – «Млеко одъ овці пастору належноє» (1691). Автор тут розглядає 20 різновидів курйозної поезії, частина з яких – його власні винаходи. Ось деякі приклади. *Рак словесний* – це вірш, у якому слова читаються і з початку, і з кінця рядка:

Високо діва є вознесѣнна,
Глибѣоко, адже, була смиренна.

Рак літеральний – вірш, у якому рядок можна читати зліва направо і навпаки, причому зміст зберігається:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна.

Луна – вірш, у якому начебто звучить луна: другий рядок складається з одного слова, що відображає (ніби відлунює) частину римованого з ним слова.

- Що просиш ти, Адаме, чи земного краю?
- Раю.
- Чому ж туди не входиш, чи ж боїшся брани?
- Рани.

Творчість Івана Величковського яскраво засвідчила досконалий рівень української барокової поезії.

Сторінки рукописної збірки І. Величковського «Млеко»

Староукраїнська драматургія

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Драма (грец. *дія*) – це один з трьох основних родів художньої літератури, в якому світ змальовують безпосередньо через дії і розмови персонажів. Тому драматичні твори призначені насамперед не для читання, а для постановки на сцені. Відтак вони є основою ще одного виду мистецтва – театру. Слово *театр* походить від грецького *театрон*, котре спочатку означало місце для видовищ, а згодом – взагалі видовище, спектакль, дійство.

Вивчаючи фольклор, ми вже розглядали народну драму, зокрема весілля. З часів Київської Русі дійшли згадки про «ігрища скоморохів» (попередників мандрівних дяків) – то також були своєрідні театралізовані вистави. Церковна служба (літургія) теж побудована за законами театрального (священно-театрального) дійства.

Шкільна драма. Книжна (літературна) драма зародилася в лоні церкви: спочатку це були декламації та діалоги, виголо-

шувані школярами з нагоди великих релігійних свят. З початку XVII століття активно розвиваються шкільні драми. Так іменувалися ці твори, оскільки писали їх викладачі пїтики (часом у співавторстві зі студентами), а виконували вихованці навчальних закладів під час свят, прийому поважних гостей або наприкінці року.

До нашого часу дійшло понад тридцять шкільних драм переважно церковно-християнського змісту та на історичні теми. Найдосконалішою серед них дослідники одноставно називають трагікомедію *Феофана Прокоповича «Володимир»* (1705).

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Феофан Прокопович (1681 (або 1677) – 1736) – церковний та громадський діяч, науковець-гуманіст, драматург, поет, перекладач, публіцист. Народився в м. Києві в родині дрібного торговця, рано осиротів. Навчався в Києво-Могилянській академії. Пізніше став греко-католиком (уніатом), продовжив навчання в Римській єзуїтській колегії. Ознайомився там з античною і західноєвропейською літературою та філософією, з ідеями Ренесансу. Не дослухавши

Феофан Прокопович

курсу теології, втік із Риму, повернувся в православ'я. 1704 року став професором Києво-Могилянської академії, а з 1710 року – її ректором. На запрошення Петра I переїхав до Петербурга, став одним з найближчих радників імператора, обіймав вищі посади, брав участь у заснуванні Академії наук. Мав причетність до боротьби за владу різних дворянських угруповань після смерті Петра. Жорстоко розправлявся зі своїми політичними супротивниками.

Прокопович залишив значну творчу спадщину, до якої увійшли філософські трактати, підручники «Поетика», «Риторика», «Математика», «Логіка», численні проповіді, драми, вірші (які писав староукраїнською, польською, латинською, російською мовами). Більшість творів припадає на київський період. У латиномовних віршах «Похвала Бористену» та «Опис Києва» висловив палку любов до рідного міста – «держави могутньої матері».

«Володимир» – перша історична п'єса в українській літературі. У творі йдеться про запровадження київським князем Володимиром християнства в Україні-Русі. П'єса має алегоричний підтекст. В образі князя Володимира, розумного й розсудливого володаря, прославляється державотворча й культурницька діяльність Івана Мазепи, а через сатиричні образи жерців, які відстоюють язичництво, висміюються консерватори – захисники старих, віджилих порядків, що бояться всього

нового. Уже самі імена жерців містять промовисту сатиричну характеристику – Жеривіл, Курояд, Піяр. Після проголошення офіційної анафеми Іванові Мазепі автор переприсвятив драму *Петрові I*, підтримавши в такий спосіб його реформаторську політику і засвідчивши свій остаточний перехід з українських позицій на імперські.

Стиль драми поєднує в собі риси *бароко* і *класицизму*:

- ♦ немає характерних для бароко алегоричних і символічних персонажів (Покора, Віра, Надія, Ворожнеча, Жорстокість тощо), проте *алегоричність*, інакомовлення простежується в сюжеті (Володимир – Мазепа, прийняття християнства – утвердження в Україні нових західних ідей); значна кількість художніх прикрас, гра словами;

- ♦ від класицизму – ідеал *просвітницько-абсолютистської держави*; дія відбувається в *одному місті* (Києві), в основі сюжету – видатна, легендарна подія національної історії.

Кращі традиції шкільної драми успадкували й розвинули українські драматурги XIX століття – Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Карпенко-Карий та інші.

Вертеп. Свою назву ці твори одержали від грецького слова, що в перекладі українською мовою означає *печера*. У Біблії розповідається, що Богоматір Марія народила Сина Ісуса в печері (біля міста Віфлеєма), в якій пастухи під час негоди тримали худобу. Ця оповідь з історії християнства покладена в основу *різдвяної вистави*. Є свідчення, що побутовали й *великодні вертепні драми*, в яких ішлося про смерть і воскресіння Ісуса Христа, але вони до нас не дійшли.

Вертеп є різновидом *лялькового театру*, здавна знаного в усьому світі. Він об'єднує п'єсу серйозного, урочистого змісту і веселі сценки на зразок інтермедій¹.

За свідченнями дослідників літописів, вертеп, певно, виник ще в часи Київської Русі. Перше ж достовірне повідомлення про нього датується XVI століттям, хоча тексти вертепних п'єс дійшли до нас лише з другої половини XVIII століття, зокрема вертепна драма «Цар Ірод».

Найчастіше вертеп возили по дворах чи виставляли у свята на базарних майданах *спуді* (мандрівні дяки) й одержували за вистави винагороду грішми чи їжею. Пізніше за цю справу бралися будь-хто з охочих артистів.

Вертепна скринька мала вигляд *двоповерхового будиночка* без передньої стінки, майстерно вирізаного з дерева та твердого

¹ І н т е р м е д і я (від лат. *між і середина*) – невеликі, одноактні комедійні п'єси, що ставилися в перервах між діями шкільної драми серйозного змісту. За основу сюжету бралися анекдотичні історії з народного побуту.

Спудей з вертепом
колядують у хаті
київських міщан

картону. Висоту скринька мала близько півтора метра, ширину – понад метр, глибину – півметра. У підлозі кожного поверху (ярусу) були довгі розгалужені щілини, замасковані хутром, тому непомітні для глядача. Схований за скринькою вертепник рухав по цих щілинах вирізьбленими з дерева й відповідно до ролі вдягненими ляльками на дротах. З дерева були зроблені й розмальовані коза, свиня, шкапа тощо. Стоячи за вертепною скринькою, сам вертепник або його помічники, змінюючи голос, промовляли репліки дійових осіб, співали за них і грали на якомусь інструменті.

На *горішньому ярусі* відбувалася вистава першої (*духовної*) частини вертепного твору, що за змістом відповідала шкільній *різдвяній драмі*. Спільні в них і дійові особи: Богоматір, Йосип, Ангели, Царі-Волхви, Пастухи, цар Ірод, Воїни та ін.

На *нижньому ярусі* розігрувалася світська частина – сценки з тогочасного народного побуту, створені за зразком інтермедій. Тут виступають ті самі персонажі: Селянин, Дід, Баба, Панотець, Циган, Жид, Москаль, Лях та ін. Дійові особи вертепної вистави були одягнені в національні костюми. «Говорили» персонажі своєю рідною мовою, співали пісні й виконували танці свого народу, поводитися відповідно до свого суспільного становища та національного характеру.

Якщо текст шкільної драми, написаний кимось із тогочасних авторів, залишався незмінним, то вертепна драма усталеного тексту не мала: кожен вертепник вносив зміни в запозичену п'єсу на свій смак і розсуд. Уся вистава тривала іноді до трьох годин.

Вертеп пережив шкільну драму майже на півтора століття. Майстри цієї справи носили вертепну скриньку селами й містами ще на початку ХХ століття. Нині вертепні вистави поступово відроджуються, особливо в час різдвяних свят.

Традицію і поетику інтермедій та вертепів підхопили й розвинули в ХІХ столітті Іван Котляревський (поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), Петро Гулак-Артемівський (байка «Пан та Собака»), Григорій Квітка-Основ'яненко (п'єса «Сватання на Гончарівці»), Тарас Шевченко (поєми «Сон», «Великий льох») та інші автори.

Запитання і завдання

- 1. Які неповторні стильові риси притаманні бароко? Що, за концепцією бароко, є головним завданням мистецтва?
- 2. Які особливості українського бароко?
- 3. Як виявлялося бароко в різних видах мистецтва?
- 4. Коли творилися козацькі літописи? Хто були їхніми авторами? З яких джерел брали вони матеріал?
- 5. Що відомо про автора «Історії русів»? У чому особливість жанру цього літопису?
- 6. Як змальовано в цьому творі Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Павла Полуботка?
- 7. Розкрийте стильові особливості «Історії русів». Назвіть риси класицизму, які проступають у творі.
- 8. Назвіть основні мотиви лірики Івана Величковського.
- 9. Що вам відомо про виникнення драми як літературного роду?
- 10. Які риси бароко й класицизму виявилися в українських драмах XVIII століття?
- 11. Які п'єси називають інтермедіями? Чому вони подобалися глядачам?
- 12. Назвіть персонажів інтермедій. Яке походження сюжетів цих творів?
- 13. Чим подібні та чим різняться тексти шкільних і вертепних драм?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

- 1. Українська література XVIII ст. – К., 1983.
- 2. Українська література XVII ст. – К., 1987.
- 3. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
- 4. Історія Русів. – К., 1991.
- 5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
- 6. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.
- 7. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
- 8. Українська література у портретах і довідках. – К., 2000.
- 9. Шевчук В. Муза роксоланська: У 2 кн. – Кн. 2. – Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К., 2005.
- 10. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
- 11. [http:// www.ukrlib.com.ua](http://www.ukrlib.com.ua)

Григорій СКОВОРОДА (1722–1794)

Доля дарувала Україні Сковороду, а ми морально зобов'язані вслухатися в його заповіді і жити сьогодні за його величавим посланням: «Знайдімо нове серце. Одягнімося в одержу нових нетлінних надій, в нутро братолюб'я. Тоді нам все живе просвітлиться, весь мир заграє і заскаче. Буде нам щодня Великдень, не зайде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення».

*Микола Жулинський,
видатний сучасний український
літературознавець, академік*

Григорій Сковорода, безсумнівно, найвизначніша, найславетніша постать в Україні доби бароко. Це перший український культурний діяч, що здобув міжнародне визнання, а в такий спосіб відкрив світові нашу культуру, засвідчив її довершеність і самотність. Про Сковороду написано багато – близько 2 тисяч досліджень. Однак і в його житті, й у творчості залишилося чимало таємничого, нез'ясованого, легендарного. Отже, перед нами людина-загадка, людина-легенда.

Ким був Сковорода? Сучасні словники й енциклопедії іменують його філософом, поетом і прозаїком. Усе це так, але не тільки і не зовсім.

ДОКАЗ

Послухаймо самого *Сковороду*: «Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен – головну мету, себто не кожен піклується про голову життя. Один піклується про череву життя, себто усі діла свої скеровує, щоб дати життя череву; інший – очам, інший – волосся, інший – ногам та іншим частинам тіла; інший – одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

Отже, філософія, як і література, і навіть власне життя, були для нього засобом для досягнення якоїсь вищої мети. Якої? Тут варто пригадати, як Сковорода називав себе сам, підписуючи листи: «учитель Закона Божія», тобто він – хрис-

тиянський богослов. Відтак за сенс існування обрав наслідувати Ісуса Христа і трактувати, пояснювати Біблію – *учити Закону Божому*.

Однак Сковорода – син своєї нації та епохи, і це позначилося на його виборі. Не випадково він став, кажучи православною термінологією, *іноком* – себто іншою людиною, яка мовила світові «ні». І то не звичним, «офіційним» ченцем, а «світським», незалежним та ще й мандрівним.

Пригадаймо таку рису української душі, як глибока, інтимна християнськість; також барокові риси – пристрасть до мандрів, пошук особистого шляху до Бога, аскетизм у поєднанні з внутрішньою свободою, настанову на споглядання, осмислення світу. Українці ніколи не абсолютизували обряд, завше були відкриті і грецьким, і римським християнським традиціям. Отож і Сковорода виступає з позицій екуменізму¹: не робить поділу на православ'я і католицизм, а говорить про християнство загалом. Нарешті, філософію Сковорода трактує не по-західному – як науку, передовсім логіку, а по-українськи – як мистецтво, насамперед риторику і поетику.

СВІТОГЛЯД СКОВОРОДИ

Розгляд доробку класика розпочнемо з аналізу його світогляду, пам'ятаючи про те, що перед нами насамперед богослов, християнський філософ. Свої філософські погляди Сковорода висловлював практично в усіх творах: віршах, байках, приктах, а найбезпосередніше – у трактатах.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Т р а к т а т (лат. *розглядати, досліджувати*) – це науково-теоретична праця, у якій аналізується складна проблема, всебічно аргументується нова концепція автора. На Заході ці праці особливо поширилися в епоху класицизму. Яскраві зразки: «Аналіз краси» (1753) англійського художника Вільяма Гоґарта і «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії» (1766) німецького драматурга Готхольда Ефраїма Лессінґа.

В Україні трактати з'явилися ще в руську добу («Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона), а вельми популярними стали в добу Ренесансу, полемічної літератури («Тренос» Мелетія Смотрицького, твори Івана Вишенського). До них часто вдавалися викладачі Києво-Могилянської академії та інших просвітницьких закладів, церковні діячі («Літос», «Євангеліє учительное» Петра Могили, «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького). Свого розквіту цей жанр сягнув у бароковий період – у творчості Григорія Сковороди.

¹ Екуменізм (грец. *уся земля*) – рух за об'єднання християнських церков.

Серед найвідоміших трактатів Сковороди – «Вступні двері до християнської добронравності», «Кільце», «Суперечка біса з Варсавою», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок», «Боротьба архистратига Михайла з сатаною про це: легко бути добрим», «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу» та ін.

Сковорода використовував різні *жанрові форми* трактату: диспути, повчання, послання, притчі. Характерні *стильові особливості* його трактатів:

- ♦ переважно діалогічна форма;
- ♦ яскрава образність, символічність мови;
- ♦ чітка постановка конфлікту і його розгортання в інтелектуальному сюжеті (з чітко окресленими етапами).

На цій підставі трактати Сковороди вважають визначним набутком староукраїнської художньої прози.

Мудрець писав твори латиною, давньогрецькою та книжною українською мовами. За свідченням його учня Михайла Ковалинського, «як писав він для своєї сторони, то й вживав іноді малоросійські говірки й правопис, вживаний у малоросійській вимові».

Які ж основні ідеї сквородинівського світогляду?

1. **Антитетичність буття.** На погляд філософа, буття складається з антитез, у ньому поєднуються зміст (дух, Бог) і форма (матерія). Так само двоїстою є людина. Ми – матеріальні. Однак серцевиною нашою є часточка Бога (душа). Божественна природа *первинна і визначальна*: «Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга невидима. Оця невидима натура, або Бог, проникає та утримує все створіння, усюди і завше був, є і буде». Ці ідеї найвичерпніше розкриваються в трактаті «Кільце».

2. **Тривимірна картина світобудови.** Сковорода уявляв світ як «прекрасний храм премудрого Бога». Складається він із *трьох світів*:

1) **макрокосмос** – це Всесвіт (загальний світ Бога, до якого входять «незчисленні світи», де «живе усе породжене»);

2) **мікрокосмос** – це людина;

3) **світ символів** – це Біблія (вона через символи «веде думку нашу до розуміння вічної Натури» – Бога, вона «безтілесне єство Боже» зображає символами, «щоб невидиме було видим»). Про це докладно йдеться в трактаті «Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова».

Сковорода постійно шукав і часто знаходив символічний ключ до Біблії, – власне, цьому й була присвячена вся його творчість. Саме тому мова не лише його художніх творів, а й наукових праць густо пересипана символами.

Зауважте: намагання збагнути універсальну картину світу, зосередження уваги на символіці, надання глибокого філософського сенсу формальним прикрасам – риси виразно барокові.

3. Філософія щастя через самопізнання. В осерді філософії Сковороди – *людина*. Її він – цілком у традиції бароко – вважав найвищим і найпрекраснішим творінням Бога, найбільшою цінністю земного світу, тож твердив: «Людина є всієї Біблії і кінець, і центр, і гавань». Тому й Святе Письмо так шанував, бо бачив у ньому своєрідну «аптеку», що призначена «для лікування душевного стану, не виліковного жодними земними ліками».

Людина народжена для щастя, і має бути щасливою, і прагне цього понад усе. Однак найчастіше не знає, як цього досягнути. Сковорода якраз зосереджує всі зусилля на те, щоб навчити нас премудрості щастя.

Щастя, сенс нашого існування в наближенні до Бога, перетворенні на Людинобога. Чи це можливо? Цілком! Річ у тім, що в ідеалі людина – як Бог, бо створена за образом і подобою Його (Буття. – 1: 26–27). При цьому є два ступені людського розвитку – тілесний і духовний. Доки людина залишається суто тілесною, доти вона поневолена і нещасна – раб своїх інстинктів, страхів, земного зла. Тільки стаючи духовною (такою, що пізнала себе, виявила в собі себе справжню, богоподібну, подивилася на себе «оком віри»), людина здобуває свободу і щастя, стає Людинобогом. Вона одержує змогу сягнути безмежності, ширяти вільним духом у висоту, глибину й ширину буття, вступає в органічну духовну єдність з Богом.

Отже, перше, що має зробити людина на шляху до щастя, – *пізнати себе*: «Щастя твоє в тобі самому: пізнавши себе, пізнаєш усе, а не пізнаєш себе – ходитимеш у темряві й боїтимешся там, де страху й не було». Пізнаючи себе, ми пізнаємо Бога, а значить – Істину і сенс нашого існування. Осмисленню цієї ідеї Сковорода присвятив трактат «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе».

4. Філософія серця. Любов. Пізнавати себе і Бога людина може тільки за допомогою серця. Пізнаючи себе, людина починає жити серцем. Цим символом Сковорода позначає почуття, «безодню» людської душі (теж символ – те, що згодом науковці назвуть позасвідомим¹): «Голова усього в людині є серце людське. Воно ж і є сама дійсна людина в людині, а усе інше є довкілля». Що ж людина відкриває, пізнаючи себе і Бога в собі, тобто що є першоосновою світу, рушієм життя? Це *любов*: «Серце – корінь

¹ Людська душа (психіка) складається зі *свідомого* (це наше розумове, раціональне, осмислене осягнення світу) і *позасвідомого* (це всі ті почуття, переживання, враження, прагнення, що перебувають поза контролем розуму і виявляються в снах, мареннях, у творчості, у стані пристрасного кохання, гніву тощо). Якраз позасвідоме є основою психіки. До цієї істини Сковорода дійшов одним з перших. У раціоналістичну добу, коли він жив, вважалося навпаки. Істинність сковородинівської філософії через кілька десятиліть підтвердять своєю творчістю письменники-романтики, а науковці доведуть лише через століття.

життя, обитель вогню і любові». «Що є приємнішим, солодшим і цілющим за любов? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не ніщо без любові? Що дає основу? Любов. Що творить? Любов. Що зберігає? Любов, любов. Що дає насолоду? Любов, любов – початок, середина і кінець». Людина без любові – ніби позбавлена сонця, напівмертва. Любов не виникає між негідниками: «Як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби». Щоб тебе полюбили, спершу сам полюби, бо «любов викликається любов'ю». Хто любить, той і щасливий.

Щастя, за Сковородою, і в любові до природи. Адже, пізнаючи природу і себе в ній, людина вповні зазнає почуттів захоплення й радості від сприймання прекрасного. Для самого мислителя природа була джерелом гармонії і натхнення: писав він здебільшого влітку, часто на самоті, наодинці з природою (на пасіці, в полі, в гаю), що пізніше й дало підстави назвати його «слов'янським Руссо».

Не може бути повного щастя без любові до рідного краю. Сковорода був *щирим патріотом України*. Щоправда, патріотизм його *своєрідний* – він не відгукувався на страшні політичні події, остаточне уярмлення Батьківщини: скасування гетьманства, жорстоке, віроломне придушення Гайдамаччини, знищення Січі тощо. Очевидно, вважав, що, втрутившись у ці справи, зануриться надмірно в повсякденну мирську метушню, дозволить світові піймати себе. Певно, це відгомін ще візантійського середньовіччя, що недооцінювало, відкидало національне життя (пригадаймо позицію Івана Вишенського). Найгірший наслідок такого підходу в тім, що Сковорода, за середньовічною традицією, писав свої твори ще книжною мовою – неоковирною, ускладненою, важко зрозумілою для народу.

Разом з тим він яскраво виявив – і творчістю, і долею – українську душу; не раз мав нагоду залишитися на чужині, але завжди повертався до рідного краю; захоплено оспівав природу і людей України. Нарешті, його гостра критика гріховного, потворного світу («гочущих», «лукавих», «алчних», «зміїв», «крокодилів», «мавп») – це насамперед критика Російської імперії, що уярмила Україну.

Разом з любов'ю наближають нас до Бога ще кілька чеснот, котрі приборкують нашу гординю: «Втікай од слави, обіймай самотність, люби бідність, цілуй скромність, дружи з терплячістю, оселися зі смиренням укупі – оце тобі проміння божественного серця».

Учення Сковороди про основне значення почуттів для людини та про любов як основу буття цілком виростає з української душі та Біблії.

Прочитайте в Біблії розділ 13 («Гімн про любов») з Першого послання апостола Павла до коринфян. Порівняйте його з міркуваннями Сковороди. Що між ними спільного і чим наш філософ доповнив роздуми апостола?

Це вчення згодом назвуть *філософією серця*. Його продовжать і розвинуть Микола Гоголь, Тарас Шевченко, знаний український філософ-ідеаліст Памфіл Юркевич (1826–1874), якоюсь мірою майже всі видатні українські митці й мислителі пізніших епох.

5. Ідея спорідненої праці. Коли людина осягне себе, пізнає велику науку любові та смирення, вона обов'язково зрозуміє, що її покликання в праці-творчості. Це праця захоплива, уміла, прекрасна, така, що з найпримітивнішого творить досконале. Однак такою може стати лише праця за покликанням, праця, в перебігу якої людина реалізує закладені в неї природою здібності: «Якщо ти усвідомлюєш, для чого ти народжений, і працюєш з приємністю, ти щасливий. Ори землю або носи зброю, займайся купецькою або мистецькою справою – роби те, для чого народжений... Повне щастя найперше не в досягненні якогось результату, а в самому процесі праці за покликанням». Докладно про цю ідею мудрець розмірковує в трактаті «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу».

6. Важливість виховання. Надзвичайно важливу роль у самопізнанні, самостановленні людини духовної Сковорода відводив вихованню. Саме педагогічні ідеї стали вершиною духовних шукань мудреця, в них об'єдналися в чітку систему всі щойно названі риси його світогляду. Адже, як мовилося, Сковорода – насамперед учитель Христової науки.

На його погляд, головне завдання педагога – розкрити закладене природою покликання учня (схильність, здібності до якоїсь діяльності – до хліборобства, науки, мистецтва, торгівлі, спорту, до управління тощо).

Корисним для себе (і для суспільства) буде тільки той, хто пізнав свою природу. Тоді людина розуміє свою місію, своє покликання на землі й виробляє для себе спосіб життя, в основі якого – «споріднена праця». Тільки так людина може самореалізуватися – стати щасливою.

Свої педагогічні ідеї Сковорода докладно розкриває в листах до учня Михайла Ковалинського та в кількох трактатах-притчах (насамперед – «Вбогий Жайворонок» і «Вдячний Еродій»).

Один з перших і ключових трактатів Григорія Сковороди – «Вступні двері до християнської добронравності» («Начальная дверь ко християнскому добронравію»). Це, власне, курс лекцій з етики, який філософ прочитав у Харківському колегіумі 1768 року. Образ дверей він часто використовував як символ входу в щось, вступу до чогось (якоїсь науки чи проблеми).

Етичні питання суті щастя, добра і зла висвітлено в трактаті з екуменічних позицій – з урахуванням досвіду не лише християнства, а юдаїзму, давньогрецького язичництва, інших релігій. Сковорода також продемонстрував символічне, а не буквальне (не сліпе, бездумне) розуміння Біблії, релігійних догматів. Очевидно, тому офіційне консервативне духовенство відкинуло погляди філософа як такі, що не відповідають ученню церкви, а сам він мусив незабаром залишити колегіум. Та все-таки істина виявилася за Сковородою. Його ідеї пережили віки й нині звучать надивовижу свіжо, злободенно. Спробуйте пробратися крізь хитросплетіння книжної барокової мови і пізнати ці ідеї для себе.

Прочитайте в хрестоматії трактат «Вступні двері до християнської добронравності» і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на думку Сковороди, немає нічого легшого на світі за щастя? У чому, на його переконання, суть щастя? Чи згодні ви з таким поглядом? **2.** Чому філософ іменує Всевишнього «геометром» і «гончарем»? **3.** Який найголовніший скарб дарує людині Бог? Як той дар змінює нашу природу? **4.** Чому Христос є ідеалом людини? **5.** Чому Сковорода порівнює таємницю народження Спасителя з театральною оперою? **6.** Пригадайте десять заповідей Божих, про які нещодавно йшлося. Як ви розумієте кожна з них? Порівняйте своє трактування з поясненнями Григорія Сковороди. **7.** Що дає людині віра і надія? Чому віра символічно зображується з підзорною трубою, а надія – з якорем? **8.** Пригадайте думку про людське (земне) і божественне (духовне) авторство Біблії. Як її розгортає Григорій Сковорода у восьмій главі трактату? У чому небезпека змішування цих двох рівнів авторства? **9.** Чи згодні ви з думкою філософа про те, що саме задрість є «матір'ю всіх інших беззаконь»? Обґрунтуйте свою відповідь. **10.** Які риси характеру має розвивати в собі істинний християнин? **11.** У трактаті часто використовуються порівняння. Знайдіть і виписіть їх. Яка їхня художня роль? Який оповідний прийом вони посилюють?

АФОРИЗМИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Одна з визначальних прикмет стилю мудреця – *афористичність вислову*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Афоризм (грец. *визначення, вислів*) – короткий, влучний, оригінальний вислів, що виражає глибоку, узагальнену думку. Нерідко афоризмами стають парадоксальні¹ судження (до прикладу, «поспішай повільно» Октавіана Августа). Афоризм має глибше значення, аніж мовлено (тобто має підтекст). Він ніколи не доводить, не

¹ **Парадокс** (з грец. *несподіваний, дивний*) – думка, що різко розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоча насправді може і не бути хибною.

обґрунтовує висловлену думку, але вражає і запам'ятовується завдяки несподіваності, парадоксальності судження.

Наведемо деякі афоризми Григорія Сковороди.

- ◆ Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
- ◆ Довго сам учись, коли хочеш навчати інших.
- ◆ О книги, найкращі порадики, найвірніші друзі!
- ◆ Не суди лиця, суди слово.
- ◆ З усіх утрат утрата часу найтяжча.
- ◆ Наскільки трудне все те, що непотрібне і дурне! Наскільки легке і солодке все, що істинне і потрібне.
- ◆ Любов впливає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам першим люблю.
- ◆ Царство Боже всередині нас.

Виберіть два афоризми зі щойно наведених, поясніть їхній зміст. Проілюструйте узагальнення Сковороди прикладами з ваших життєвих спостережень і творів української та зарубіжної літератури.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МУДРЕЦЯ

Григорію Сковороді вдалося зреалізувати найважливіший для педагога принцип: *він навчав, як жив, і жив, як навчав*. Тобто втілював свою філософію у власному житті. Тому й відкривати для себе цього письменника ми почали зі світогляду, а не з біографії. Його біографія є одним з його творів, причому найважливішим, найпереконливішим.

Григорій Сковорода народився 3 грудня 1722 року в селі Чорну́хах на Полтавщині в козацькій родині Сави і Палажки. До батька малого Гриця часто заходили козаки-побратими, згадували вільне життя на Січі; навідувалися й кобзарі, яких хлопчик дуже любив слухати. Виростав Гриць на березі річки Многи. Було на ній багато водяних млинів, що захоплювали мрійливого хлопця казковою таємничістю.

Непересічні здібності виявилися в хлопчика дуже рано: він гарно грав на сопілці, яку подарував кобзар; ще не вміючи читати, з великою цікавістю розглядав малюнки в книгах. Навчався Гриць у парафіяльній¹ школі, як і всі сільські діти. Якось у село зайшов мандрівний дяк зі спудеїв Києво-Могилянської академії, розказував школярам багато цікавого про чужі краї, про різні природні явища, чудернацькі науки. Гриць вирішив за всяку ціну стати таким самим – освіченим, розумним мандрівником. Так було зроблено життєвий вибір.

¹ П а р а ф і я – первинна церковно-адміністративна організація, громада вірних.

Прагнення знань привело дванадцятирічного хлопця в *Києво-Могилянську академію*. Тут Григорій навчався з перервами більше 10 років, досконало опанував грецьку, латинську, польську, старослов'янську, німецьку мови. Це давало можливість читати твори світових філософів в оригіналі. Поталанило Сковороді й з учителями – серед них були видатні інтелектуали¹ свого часу: письменники, філософи, богослови. Особливо ретельно вчили в академії складання віршів і красномовства (піїтики й риторики). Ці предмети давалися Сковороді дуже легко і розвинули поетичну майстерність.

Славилася академія також своїм хором. Оскільки Григорій був обдарований голосом та музичними здібностями (грав на сопілці, флейті, скрипці, бандурі), то відразу ж *став хористом*. Коли із Санкт-Петербурга приїхав до Києва придворний з дорученням відібрати для царського хору кращих співаків, то, прослухавши багатьох, вибрав лише семеро, в тому числі й Сковороду. Три роки довелося юнакові потішати співом імператрицю Єлизавету та її вельмож. «Царів і тиранів ми часто всупереч волі нашій потішаємо», – із сумом скаже він згодом. Однак при дворі одержав Сковорода ґрунтовну музичну освіту, звання придворного устáвника, тобто диригента церковного хору. Цариця брала свою капелу на всілякі державні урочистості, на бали. Тут Сковорода добре вивчив вищий світ, сам одержав змогу увійти в нього, але не спокусився цим. Враження від придворного світу вилилися пізніше в короткий присуд: «Я зневажаю Крезів², не заздрю Юліям³... жалію багатих».

У серпні 1744 року Єлизавета з придворними і царською капелою прибула до Києва. Побачивши рідний край, Сковорода навідріз відмовився повертатися на чужину і домогся звільнення з придворного хору. Однак провчився в Києво-Могилянській академії на цей раз недовго. Рівно через рік (у серпні 1745 року) він вирушив у *подорож Європою* як учасник дипломатичної місії. Юнак побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, навіть в Італії та Франції. Григорій слухав лекції відомих світові професорів, працював у бібліотеках, знайомився з культурою Західної Європи, з найпередовішими тогочасними ідеями. За кордоном він пробув цілих п'ять років, «возвратясь (цитуємо біографа Ковалинського) из чужих краев наполненъ ученостію, свѣдѣніями, знаніями, но с пустымъ карманомъ, в крайнемъ недостаткѣ всего нужнѣйшаго».

¹ І н т е л е к т у а л (лат. *розуміння, розум, пізнання*) – здібна, високоосвічена людина, що здатна мислити на вищому теоретичному рівні.

² К р е з – старогрецький цар Лідії, що володів незліченними багатствами, у переносному значенні – багатий.

³ Ю л і й Ц э з а р (102–44 до н.е.) – один з найвідоміших і найможновладніших римських диктаторів, переносно – самодержавець.

На якийсь час Сковорода повернувся в рідне село, але батько й мати вже померли, а брат вибрався в інше місце, і сліди за ним загубилися. Не залишалося нічого іншого, як вирушити самотою у мандрівку світом.

Подальшу свою долю Сковорода вирішив пов'язати з найближчою його натурі *педагогічною працею*. Наприкінці 1750-го чи на початку 1751 року його призначають на посаду викладача піітики у *Переяславському колегіумі*.

Молодий професор вирізнявся серед інших викладачів. Він просто й дохідливо пояснював складні теоретичні поняття, наводив численні цікаві приклади, нерідко з фольклорних творів. Основним методом навчання тоді було бездумне зазубрювання підручника, Сковорода ж вимагав насамперед розуміння наукових положень. Нерідко ходив зі студентами в поле, у ліс, на річку, вчив спостерігати й розуміти природу. Він також рішуче виступав проти фізичного покарання студентів, приниження їхньої людської гідності. За такі новаторські підходи до викладання консервативно налаштовані вчителі звинувачували Сковороду у вільнодумстві, писали доноси, зводили наклепи. Останньою краплею став написаний Сковородою підручник з піітики «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной». У ньому обстоювалася силабо-тонічна система віршування, яка на той час була неабиякою новиною (адже повсюдно панував силабічний вірш). Це дуже не сподобалося переяславському єпископові. На його дорікання і повчання Сковорода гостро відповів: «Одна справа єпископський жезл, інша – паличка музиканта». Зрозуміло, він утратив місце.

У музеї Григорія Сковороди в Переяславі

Далі ще два роки навчався у вищому, богословському, класі Києво-Могилянської академії (звернімо увагу: мислитель учився більшу частину свого життя). 1753 року Сковорода стає домашнім учителем у поміщика *Степана Томари* із села Ковраї (тепер – на Черкащині), вчить його сина Василя. Дуже швидко хлопчик усім серцем прихилився до мудрого, доброго вчителя. Проте й тут незабаром виник конфлікт: пані Томарі здалося, що вчитель надто непоштиво, «по-мужицьки» поводить з її сином. Степан Томара піддався наполяганням вольової та істеричної дружини і звільнив учителя.

Скориставшись нагодою, Сковорода 1755 року *побував у Москві*. Зупинився біля Троїцько-Сергіївської лаври. Намісником там був земляк-українець, який запропонував гостю посаду викладача монастирського училища. Однак Сковорода так затужив за Україною, що незабаром повернувся до рідного краю. На вмовляння Степана Томари знову став у нього домашнім учителем і прожив у Ковраї доти, доки Василька не віддали до офіцерської школи.

Якраз у коврайський період (1753–1758) відбувалося становлення Сковороди як філософа й письменника. Весь вільний час він проводив на природі (пригадайте барокове захоплення природою як шляхом до Бога), спав лише чотири години на добу, прокидався завжди до сходу сонця, був вегетаріанцем¹, їв лише раз на день, опівночі молився.

1759 року Сковорода обійняв посаду професора поетики *Харківського колегіуму* і пропрацював там з деякими перервами десять років. Досвідчений професор знову налагодив прекрасні взаємини зі студентами, але ніяк не міг порозумітися з керівництвом. Головна причина непорозумінь у тому, що він був єдиною світською особою в колегіумі, де всі решта педагогів мали духовний сан. Уже через рік роботи Сковороді пропонують прийняти чернецтво, обіцяючи при цьому високу посаду та інші блага. Це вже була не перша пропозиція, але він завжди категорично відмовлявся. Чому? Адже Сковорода вів фактично чернечий (аскетичний і побожний) спосіб життя. Очевидно, тут спрацювало прагнення цілковитої свободи від будь-яких суспільних структур, а також протест проти лицемірства. Сковорода ж добре знав, що багато монахів і священників не живуть за тими законами, які проповідують. Такий висновок випливає з іронічної відповіді філософа: «Невже ви хочете, щоб і я примножив число фарисеїв?»² Іжте

¹ Вегетаріанство (лат. *рослинний*) – система харчування людини, яка виключає продукти тваринного походження.

² *Фарисеї* (грец. *ті, що відокремилися*) – послідовники релігійно-політичного вчення в Юдеї, які особливо багато уваги звертали на зовнішні вияви релігійності; тут: (перен.) лицеміри.

жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко і монашуйте!» Як бачимо, позиція дуже суголосна з критикою недостойного духовенства, що звучала у творах Івана Вишенського.

У цей час (1762) серед студентів Харківського колегіуму Сковорода обрав собі учня і духовного спадкоємця – *Михайла Ковалинського* (1745–1807), який одразу після смерті філософа написав найґрунтовнішу його біографію «Життя Григорія Сковороди». Та найважливіше те, що саме з листів до Ковалинського розпочалася філософська творчість мислителя. Тут сформульовані майже всі його ідеї, що будуть потім розгорнуті в трактатах.

1769 року Сковорода під тиском несприятливих умов остаточно залишив Харківський колегіум і вже більше ніколи не займав офіційних посад. Відтоді він цілком поринув у *мандрівне життя*.

У поведінці Сковороди-мандрівця було чимало незвичного: називав себе прибульцем на землі, будучи вже літньою людиною, все одно вважав себе студентом, ніколи не сповідувався у священика, як вважають, навіть перед смертю. Крім того, мав запальну, різку, іронічну вдачу (мабуть, закономірний спосіб самозахисту від світу з такою життєвою настановою, яка була в Сковороди). Усе це багатьом не подобалося.

СУМНІВ

«У небіжчика Сковороди не вистачало ані уваги до чужих думок, ані терпіння, що так потрібно для винайдення істини та при освіті молоді. Смак його не був очищений, як це помітно з його творів. Він був запальний та пристрасний, занадто піддавався силі перших вражень, переходив від одної надмірності до іншої; він любив та ненавидів без достатньої причини, а істина в його устах, не прикрита приємною заслоною лагідності, вибачливості та ласкавості, ображала того, до кого була звернена, та не досягала ніколи мети, поставленої вчителем. Я не знаю, як він встиг запобігти у своїх учнів такої любові до себе. Може, страхом, пересудом та силою звички?» (з рос).

Іван Вернет,

харківський журналіст і літератор, знайомий Сковороди, якого той за пристрасть до світського життя назвав «мужчиною з бабським розумом та дамським секретарем»

Представники аристократії, офіційної культури вельми скептично ставилися до просвітницької праці Сковороди серед народу. Однак слава, популярність Сковороди зростала щоденно. Його називали українським Сократом¹, українським Горацієм²,

¹ Сократ (469–399 до н. е.) – видатний грецький філософ, що висловлював свої погляди в усних діалогах. Ототожнював добро, щастя і добродіє з істиною.

² Горацій Флакк Квінт (65–8 до н. е.) – видатний римський поет. Його «Послання до Пізонів» стало основою європейської поезії.

українським Езопом¹. У багатьох місцях з'являлися гуртки шанувальників і послідовників Сковороди. Здобув визнання філософ і серед простого народу. Ще за життя про нього було складено чимало легенд, більшість з яких мають реальну основу.

В одній з таких легенд розповідається, як, подорожуючи Україною, російська цариця Катерина II довідалася про знаменитого філософа Сковороду і забажала з ним зустрітися. Надіслані гінці знайшли його в чабанській хижі, де він розмовляв з вівчарями. На «височайше» запрошення мудрець відповів відмовою, кинувши при цьому: «Сопілка та вівця мені дорожчі царського вінця».

Останні роки життя філософа теж оповиті легендами. Жив він тоді переважно в гостинного поміщика в селі Паніванівці на Харківщині. У серпні 1794 року Сковорода вирішив відвідати Михайла Ковалинського, що мешкав аж на Орловщині, і вирушив до нього пішки (понад 300 верст шляху). Бажання зустрітися з улюбленим учнем можна зрозуміти: не бачилися цілих 19 років, а душа відчувала, що життя добігає кінця і побачитися на цім світі більше нагоди не буде.

Сковорода приніс учневі свої твори, у бесідах з ним підбивав підсумок власного життя. Ковалинський просив учителя залишитися на зиму, але той відповідав, що мусить іти назад, в Україну.

Сковороду, який повертався в Паніванівку, впізнавали в селах, на шляхах, радо вітали, приймали на нічліг. Адже в народі сприймали його майже як святого. У багатьох селянських хатах висіли його портрети. Люди твердили, що ті оселі, в яких він побував, ніколи не покидає щастя.

Помер філософ так, як і належить високодуховній особистості. Професор Ізмаїл Срезневський записав свого часу ще від живих очевидців такий переказ про останній день Сковороди: «У селі в діди́ча Ковалевського невеличка кімнатка, вікнами в садок, окрема, привітна, була його останнім мешканням. Між іншим, він бував у ній дуже нечасто: звичайно або розмовляв з господарем, також старою людиною, доброю, благочестивою, або ходив по садку й по полю. Сковорода любив життя на самоті та серед близьких. Був чудовий день. До діди́ча прибуло багато сусідів погуляти та побенкетувати. Також звичаєм стало послухати Сковороду. Його всі любили слухати. За обідом Сковорода був незвичайно веселий та балакучий, навіть жартував, розповідав про своє минуле, про свої блукання, про скрутні часи свого життя. Пообідавши, встали зачаровані його красномовністю.

¹ Е з о п (VI ст. до н. е.) – видатний давньогрецький байкар, що був рабом, та згодом одержав свободу, завдяки неабиякій мудрості став послом царя в Коринфі й Дельфах. Його вважають батьком жанру байки.

Сковорода непомітно пішов з хати. Довго ходив він по нерівних доріжках, зривав плоди й роздавав їх хлопчикам-робітникам; проминув день. Надвечір господар сам пішов шукати Сковороду і знайшов його під гіллястою липою. Сонце вже заходило, останнє проміння його пробивалося через густе листя. Сковорода із заступом у руці копав яму – вузьку, довгу домовину.

– Що це, друже Григорію, що це ти робиш? – спитав господар, наблизившись до старого.

– Час, друже, кінчати блукання, – відповів Сковорода, – бо й так усе волосся злетіло з бідної голови. Час дати спокій.

– Та, брате, дурниці. Годі жартувати! Ходім!

– Іду, але я прохатиму тебе раніше, мій добродію, хай тут буде моя остання могила...

І пішли до хати. Сковорода недовго в ній залишався. Він пішов у кімнатку, перемінив білизну, помолився Богу і, поклавши в голови зшитки своїх творів та сіру свитку, ліг, зложивши навхрест руки. Довго його чекали на вечерю. Сковорода не з'явився. Другого дня вранці до чаю також, до обіду також. Це здивувало господаря, й він вирішив увійти до його кімнати, щоби розбудити його, але Сковорода лежав уже холодний, закостенілий».

Сталося це 9 листопада 1794 року. Поховали філософа на високому березі ставка, коло гаю – на тому місці, яке він дуже любив і щоранку грав там на флейті чи сопілці. За заповітом небіжчика на могилі було викарбовано слова: «Світ ловив мене, та не спіймав».

СУДЖЕННЯ

«Григорій Сковорода не стільки тікав від світу, скільки прагнув відсторонитися від його мерзот, тілесних зваб і викликів задля вглиблення себе в себе самого, у свою душу через посилення напруги полярностей – темного і світлого, доброго і злого, брехні та правди, дерева живого і дерева мертвого, яблуні та тіні її...»

Микола Жулинський

БАЙКАРСЬКА ТВОРЧІСТЬ

Сковорода дуже високо цінував мистецтво, вбачав у ньому, як і в природі, шлях до очищення, просвітлення людської душі. Тому висловлював свої християнські ідеї не лише у філософських трактатах, а й у суто художній формі – у байках і ліричних віршах.

Пригадайте, що вам відомо про байку. Які твори українських і зарубіжних байкарів ви знаєте?

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Б а й к а (від *ба́яти* – розповідати, повідувати) – це невеликий повчальний віршований (зрідка прозовий) твір, у якому в алегоричних образах тварин, птахів, рослин, навіть неживих предметів чи явищ змальовують людей.

Отже, основні жанрові ознаки байок: а) уособлення персонажів, тобто їм надається спосіб мислення, характер, поведінка людини; б) інакомовлення, алегоричні образи є носіями традиційно однієї-двох рис характеру (лисиця – хитрість; заєць чи ягня – страх, беззахисність тощо); в) байки складаються з двох частин: оповідної (сюжету чи фабули) і повчальної (моралі), тобто розшифрування алегорії (друга частина не обов'язкова, якщо її немає, тоді повчання виявляється в самому описі подій); г) тематика байок, на відміну від притч, переважно суспільно-побутова; ґ) традиційні (запозичувані, або мандрівні) сюжети.

Байки – один з найдавніших літературних жанрів. Поділяються вони на дві групи – фольклорні й літературні (авторські). Фундатором літературної байки називають давньогрецького мудреця Езопа. Саме його творчість стала невичерпним джерелом тем, сюжетів, образів для його послідовників – римського поета Федра, французького Жана де Лафонтена, російського Івана Крилова та багатьох інших.

Байки широко представлені в староукраїнській літературі. Однак вони не утворювали окремого жанру, а виконували допоміжну роль: вважалися одним із засобів красномовства і нерідко вводилися в полемічні твори та проповіді для ілюстрування теоретичних положень.

Саме Сковорода ввів байку в українську літературу як окремий жанр, тобто став *першим українським байкарем*. Свої твори цього жанру письменник об'єднав у збірку «*Басни Харківськія*» («Байки харківські»). Назва пов'язана з тим, що писалися ці твори на Харківщині. У збірку увійшло 30 байок. Першу половину з них було створено в 60-ті роки, другу – 1774 року в с. Бабаях. Оригінал рукописної збірки, що автор подарував своєму товаришеві, не зберігся. Дійшли до нас лише три копії. Вперше збірка видана в Москві 1837 року.

Байки Сковороди характеризуються такими *стильовими особливостями*:

- ♦ усі вони писані прозою, переважно у формі діалогу;
- ♦ складаються з двох частин: фабули (сюжету) і сили (називаючи так мораль, автор підкреслював суть, ідею (силу) кожної байки), друга частина нерідко більша за першу, переростає в невеликий філософський трактат;
- ♦ тексти переповнені авторськими афоризмами, народними прислів'ями і приказками.

Можна виокремити чотири основні *тематичні групи* байок письменника:

1) тема справжньої *цінності людини* («Ворона і Чиж», «Голова і Тулуб», «Діамант і Смарагд»);

2) викриття «*слатолобія*» і «*славолюбія*» – тобто марнославства, прагнення до матеріальних вигод («Чиж і Щиглик», «Щука і Рак», «Олениця і Кабан»);

3) *дружба*, товариські взаємини («Соловей», «Жайворонок і Дрізд», «Собака і Вовк»);

4) тема «*спорідненої праці*» («Годинникові колеса», «Оселка і ніж», «Бджола і Шершень»).

У байці «*Бджола і Шершень*» образно розгортається одна з провідних у Сковороди *тема «спорідненої праці»*. Автор відтворює діалог Бджоли і Шершня. Шершень дивується Бджолі, яка старанно працює, хоча більшість добутого нею меду дістається не їй, а людям. Бджола ж відповідає, що теж могла б ледарювати і тільки красти мед, як шершні, але для неї більша насолода збирати мед, як його споживати: «Для цього ми народжені й будемо такі, доки не помremo. Без цього жити, навіть купаючись у медові, для нас лише люта смерть».

В образі Бджоли уособлюється щаслива людина, що живе за своїм покликанням, виконує ту роботу, задля якої народжена. Шершень уособлює ледаря і злодія – людину, що живе з чужої праці.

У силі автор уже на конкретних прикладах пропагує ідею спорідненої праці, наголошує, що немає нічого кращого для людини, як жити за своєю природою.

Уважно прочитайте байку «Собака і Вовк». Дайте відповіді на запитання. 1. Якими чеснотами хваляться Вовк, набиваючись у друзі до Собаки? 2. Який епітет свідчить про те, що Вовк нещирий? 3. Які ж найважливіші передумови справжньої дружби? 4. Чи виявляється якимось у цій байці мотив спорідненої праці? 5. Які вияви щирої дружби пригадуються вам з творів рідної та зарубіжної літератур?

ПРИЧНІ ТВОРИ

Сковорода складав вірші усе життя. Найвідоміша в його поетичній спадщині рукописна збірка «Сад божественныхъ пѣсней, прозябшій изъ зернъ Священнаго Писанія» («Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма»). Сюди ввійшло 30 творів, написаних у 1750–1780-х роках.

За жанром це збірка *духовної (релігійної) лірики*. Кожен текст – справді пісня, що має свою мелодію, складену самим автором. В основу кожної пісні поет поклав «зерно» (думку) зі Святого Письма, тільки по-своєму обробив, розгорнув у образну

картину. Отже, кожен текст філософічний – пройнятий певною християнською ідеєю. Усі ці ознаки об'єднують різні вірші збірки в одну цілість, цикл.

Збірка «Сад божественних пісень...» – яскравий зразок саме *барокової поезії*. Пояснимо чому.

1. Прикметна уже сама побудова збірки: це риса барокового стилю – об'єднувати вірші в *цикли*, у певні групи, сполучені якоюсь внутрішньою єдністю. Об'єднавчий стрижень збірки в тому, що кожна пісня художньо втілює певну думку, взятую зі Святого Письма.

2. Книга наскрізь пройнята духом християнської релігійності.

3. Вельми багата жанрово-тематична палітра «Саду...»: тут знаходимо зразки філософської лірики, зокрема медитації¹, пейзажистики, інтимної, релігійної лірики, сатири.

4. Важливе місце поет відводить природі, вона в збірці є засобом пізнання Господньої істини, шляхом до внутрішнього спокою, душевної гармонії, рівноваги:

Не пойду в городъ багатый. Я буду на поляхъ жить.
Буду вѣкъ мой коротати, гдѣ тихо врем'я бѣжить.
О дуброва! О зелена! О мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна, в тебѣ покой, тишина!

Чи не найвідоміша в збірці 10-та пісня «*Всякому місту звичай і права...*». Це – зразок *філософсько-сатиричної лірики*. У творі Сковорода з християнських позицій висміює пекучі для його часу (та й для всіх часів) суспільні вади – здирництво, бюрократизм, пияцтво, розпусту, підлабузництво, ледарство, гонитву за багатством.

Влучними деталями (простежте, якими саме) іронічно змальована ціла галерея марнотної метушні тогочасного суспільства:

- ♦ спосіб життя, інтереси та прагнення поміщиків і купців;
- ♦ крющотворство, тлумачення чиновниками законів з вигодою для себе;
- ♦ прислужництво кар'єристів, що прагнули в такий спосіб здобути високі посади задля добрих прибутків;
- ♦ схоластична система освіти, яка завдавала школярам великих мук.

Вірш *майстерно побудований*. Кожна строфа складається з шести рядків. У перших чотирьох автор розкриває мізерні прагнення і пристрасті реального метушливого світу. А у двох наступних, що звучать як рефрен, протиставляє їм свої роздуми. До речі, Сковорода вміло інтригує читача: спочатку тільки

¹ Медитація (лат. *розміркову*) – роздуми, міркування (переважно в поезії).

каже, що якась думка «непокоїть мій ум». Яка? Можливо, про маєтності, чини, бариші, хмільні розваги? Зовсім ні. Про це дізнаємося аж в передостанній строфі: єдина справді серйозна думка непокоїть мудреця – «Як з ясним розумом вмерти мені», тобто як би не збитися зі шляху духовного. Ця думка увиразнюється вже епіграфом-зерном з Біблії: «Блажен чоловік, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині».

Вірш побудований на виразній *антитезі* (що дуже характерно для бароко взагалі і Сковороди зокрема). Остання строфа підсумовує полеміку двох життєвих настанов – тілесної й духовної. Мірилом справжньої вартості, істинності цих цінностей є смерть (мотив смерті так само популярний у поезії бароко). Примарні, минуці тілесні цінності вона пожирає, «як солому пожар». Духовні ж надбання смерті непідвладні: «Хто ж бо зневажить страшну її сталь? Той, в кого совість, як чистий кришталь...» Отже, це справжні, істинні цінності, саме їх варто плекати.

Назвіть героїв відомих вам творів української та зарубіжної літератури, що відповідають сквородинівському ідеалу людини. Чи є такі люди в реальному житті, довкола вас?

Вірш «Всякому місту звичай і права...» виявився надзвичайно суголосним з цінностями й ідеалами української душі. Крім того, його ритмічний лад близький до фольклорного. Тому наприкінці XVIII – на початку XIX століття вірш став надзвичайно популярною народною піснею. При цьому лірники й кобзарі переклали його живою народною мовою, видозмінили деякі строфи, додали нові. Відомо кілька варіантів пісні, один з них використав Іван Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка».

1. Вдумливо прочитайте вірш «*De libertate*» («Про свободу»).
2. Пригадайте основні віхи історії України XVIII століття. Реакцією на які історичні події, на ваш погляд, став цей вірш?
3. З якою метою тут згадується Богдан Хмельницький?
4. Які рядки вірша звучать афористично?
5. Який провідний мотив твору?
6. Який зв'язок між цим твором і віршем «Всякому місту звичай і права...»?

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Григорій Сковорода якісно розвинув, підніс на один рівень з тогочасними західноєвропейськими зразками українську філософію, педагогіку, літературу. Йому судилася першість у багатьох сферах вітчизняної культури. Він перший з українських інтелектуалів і митців здобув всесвітню славу. Став першим байкарем і поетом-ліриком у нашій літературі. Його просвітницька діяльність сприяла відкриттю першого в Україні Харківського університету, а також залучила фольклор в українське письмен-

ство. Його філософські ідеї допомогли тисячам людей піднятися на вищий, духовний ступінь розвитку, відкинути марнотні спокуси світу. Нарешті, Сковорода став одним з основоположників *екзистенційної¹ традиції* у філософії й мистецтві.

ДОКАЗ

«Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода і яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острозька до Києва у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...»

*Микола Костомаров (1817–1885),
письменник і науковець*

Чим подібні і чим різняться долі, світогляди і творчі стилі Івана Вишенського та Григорія Сковороди?

Творчі завдання 1. Скориставшись додатковою літературою, підготуйте повідомлення на теми: ♦ «Вшанування пам'яті Григорія Сковороди»; ♦ «Образ Григорія Сковороди в українському малярстві»; ♦ «Образ Григорія Сковороди в художній літературі XIX–XX століть». **2.** Як доля та ідеї Григорія Сковороди перегукуються з образом Дон Кіхота Міґеля де Сервантеса? Як ви характеризуєте образ Санчо Панси в контексті філософії Сковороди?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Махновець Л. Григорій Сковорода: Біографія. – К., 1972.
2. Українська література XVIII ст. – К., 1983.
3. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
4. Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
6. Мишанич О. Григорій Сковорода: Нарис життя і творчості. – К., 1994.
7. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – К., 1994.
8. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
9. Українська література у портретах і довідках. – К., 2000.
10. Жулинський М. Григорій Сковорода // Слово і доля. – К., 2002.
11. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. – Х., 2003.
12. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. – К., 2007.
13. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима. – К., 2008.
14. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Сковорода>
15. <http://varsavva.narod.ru/>

¹ Екзистенційні мислителі виходять з того, що найвищою цінністю, центром усіх міркувань і узагальнень має бути *екзистенція (існування) конкретної, неповторної людини*, яка покликана стати вільним творцем свого життя і світу.

5 РОЗДІЛ

ОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

5 РОЗДІЛ НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Передумови та зміст чергового національного відродження

Григорій Сковорода виявився останнім представником давньої (староукраїнської) літератури. На межі XVIII–XIX століть – **1798 року** – розпочався наступний величезний етап в історії вітчизняного письменства – нова українська література. У яких же умовах відбувалося становлення нового письменства?

До кінця XVIII століття Україна була повністю загарбана й упокорена двома сусідніми імперіями: західна її частина – Австрійською, східна – Російською. Особливо нестерпним був колоніальний гніт у підросійській Україні. Основні його вияви такі.

1. **Підпорядкування церкви.** 700 років, із часів хрещення Русі, Київська митрополія була автономною і підпорядковувалася патріархові Царгородському. 1684 року московити підступом і примусом домоглися від патріарха відлучення Української церкви від Царгорода і підпорядкування її Москві. Поступово з нашої церкви витравили все демократичне, самобутнє і перетворили її на ефективний засіб русифікації та зробили опорою самодержавства.

2. **Знищення державності.** Віроломно порушуючи Переяславську угоду 1654 року, московські царі спочатку розкололи Україну навпіл, віддавши ще на 150 років Правобережжя Польщі, а на Лівобережжі (в Гетьманщині) раз за разом урізали автономію, доки 1764 року Катерина II зовсім скасувала гетьманство. 1768 року московські війська знову ж таки віроломно потопили в крові Коліївщину – національно-визвольне повстання на Правобережжі проти Польщі. А незабаром Росія поневолила й свого союзника Польщу разом з Правобережжям.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

З кінця XV до кінця XIX століття Московське царство загарбувало 130 км² територій щоденно і збільшилося в 57 разів. Тільки впродовж XVIII і XIX століть Росія провела 128 років війни і мала 72 роки миру. Із цих 128 кривавих літ 5 років припадає на оборонні війни і 123 – на загарбницькі. На початку XVIII століття населення Росії становило 12 млн, до 1900-го – 132 млн.

1775 року Катерина II наказала армії знищити Запорозьку Січ – твердиню української свободи й демократії. Саму назву «Україна» було заборонено вживати, а територію колишньої

держави поділили на кілька так званих новоросійських і південно-західних губерній.

3. Закріпачення селянства. 1783 року за указом тієї ж таки Катерини українське селянство і значну частину козацтва було обернено на *кріпаків* – фактично рабів, цілковиту власність поміщиків.

4. Ліквідація освіти. Разом з кріпацтвом на нашу землю з Росії прийшло неучтво. Окупаційна влада масово закривала народні школи, що були до того майже в кожному українському селі. Ще в 1740-х роках на одному лише Лівобережжі працювало 866 початкових шкіл, а 1800 року не було вже жодної. 1817 року російський уряд закрив Києво-Могилянську академію. Так само знищувалися друкарні, заборонялося друкувати навіть букварі.

5. Масове зросійщення. Імперія жорстоко викорінювала навіть найдрібніші вияви українського патріотизму (як зневажливо говорили росіяни – «мазепинства»). Тисячі й тисячі старшин, козаків, священиків за це було замордовано або вислано в Сибір на каторгу. Натомість усіляко заохочувалося зречення українцями своєї мови, культури, духовності – зросійщення. Тому представники насамперед вищих верств українського суспільства – шляхти, козацької старшини, духовенства – масово зросійщувалися.

Багато хто в цій ситуації доходив висновку, що українська мова, література, культура, сама нація неминуче зникнуть назавжди. Однак сталося навпаки. Очевидно, спрацював механізм національного самозбереження – розгорнулося чергове потужне українське *національне відродження*. Його творцем стала насамперед *інтелігенція*¹ – верства, що з розвитком капіталізму постійно зростала, набувала суспільного авторитету. А ґрунт, об'єкт і водночас енергетичне джерело цього відродження – багатомільйонний *простий народ*, селянство, його жива мова, прекрасний, багатий фольклор.

З певних причин розпочалося відродження ще в добу класицизму. Однак по-справжньому спалахнуло воно вже в наступну добу – романтичну.

На початку XIX століття таємнича Україна – своєю трагічною й героїчною історією, чарівною природою й піснею – захопила романтичну інтелігенцію, насамперед чужоземну. 1818 року англійський поет Джордж Гордон Байрон пише поему «Мазепа», через десять літ однойменний твір виходить з-під пера такого ж геніального француза Віктора Гюґо. У польській

¹ Інтелігенція (лат. *знавець, фахівець*) – соціальна верства, що складається з людей розумової праці (учителі, лікарі, інженери, науковці, митці та ін.).

літературі виникла «українська школа». З'являються українські теми і в російській літературі («Зиновій-Богдан Хмельницький, або Звільнення Малоросії» Федора Глинки, «Войнаровський», «Наливайко» Кіндрата Рилєєва, «Полтава» Олександра Пушкіна). Поступово сформувався надзвичайно привабливий міф (поетичний образ) України.

Зрозуміло, не залишав цей міф байдужими і *вітчизняних інтелігентів*. Насамперед вони почали збирати перлини народної творчості, а відтак зацікавилися звичаями, традиціями, повір'ями народу, тобто українською душею. Незабаром з'являються перші збірники української народної поезії з цікавими передмовами – «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» Миколи Цертелева (1819), «Малоросійські пісні, видані Михайлом Максимовичем» (1827, 1834), шість томів «Запорозької старовини» Ізмаїла Срезнівського (1833–1838), «Руське весілля» Йосипа Лозінського (1835). Початком українського ренесансу в Галичині став вихід 1837 року альманаху «*Русалка Дністровая*» Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького. Поступово відокремлюються в окремі науки українська фольклористика¹ й етнографія². Першим видатним вітчизняним фольклористом і етнографом став *Михайло Максимович*.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Михайло Максимович (1804–1873) – поет, дослідник-біолог, філософ, літературознавець, фольклорист, етнограф, історик. Народився на хуторі Тимківщина (нині Золотоніського району на Черкащині). Походив зі старовинного козацького роду. Закінчив Московський університет. Працював у ньому ж професором кафедри ботаніки. Написав понад сто природознавчих праць. З 1834 року став професором і деканом філологічного факультету, а згодом і першим ректором новоствореного Київського університету Св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Фундаментом його університетської діяльності став уже згадуваний збірник «Малоросійські пісні...». У ньому було вміщено 127 фольк-

Михайло Максимович

¹ Фольклористика (англ. *народна мудрість*) – наука про фольклор, займається збиранням і дослідженням словесної та музичної народної творчості.

² Етнографія (від грец. *народ і пишу*) – галузь історичної науки, яка вивчає культуру й побут народу, його походження, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки з іншими народами.

лорних творів (думи, гайдамацькі, чумацькі, обрядові пісні). Особливе значення має передмова до цього збірника. Вона стала своєрідним літературним маніфестом для тогочасного покоління українців. Автор наголошував, що саме народна творчість має стати взірцем для нової літератури. Максимович також провів ґрунтовний порівняльний аналіз російських і українських народних пісень та дійшов висновку, що вони суттєво різняться.

Окрім фольклору, Максимович також докладно досліджував «Слово про похід Ігорів». Науковець переконливо довів, що цей твір справжній, а не підробка, і створений він на праукраїнській землі, мовою нашого народу за нашими фольклорними традиціями.

Ґрунтовні розвідки з українського фольклору й етнографії друкували також Микола Маркєвич, Микола Костомаров, Осип Бодяняський та багато інших. Найвагомішою фольклорно-етнографічною працею романтичної доби стали двотомні «Нотатки про Південну Русь» Пантелеймона Куліша (1856).

Отже, українське відродження початку ХІХ століття найяскравіше виявилось у *фольклористиці й літературі*. У цей час з'явилася ціла плеяда¹ визначних майстрів слова. Найавторитетніші з них – Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш. Їхня творчість розбудила, піднесла національну свідомість мільйонів українців.

З розвитком капіталізму почав зростати і загальнокультурний рівень на українських землях: відкриваються *гімназії* (у першій половині ХІХ століття їх було вже 10), *ліцеї* (в Одесі та Ніжині), Харківський і Київський університети. 1818 року виходить друком перша *граматика* української мови Олексія Павловського. У Харкові та інших великих містах з'являються перші *газети й журнали* («Харьковский Демокритъ», «Украинский вѣстникъ», «Украинский альманахъ»). На жаль, з огляду на вимоги цензури, усі періодичні видання були російськомовними, хоча й друкували часто статті з історії України, фольклору й етнографії. У Харкові ж таки відкрилася публічна бібліотека.

Українську *науку* того часу представляли математик Михайло Остроградський, філолог Ізмаїл Срезнівський, геолог Никифор Борисяк, історики Дмитро Бантіш-Камєнський, Осип Бодяняський, Микола Маркєвич (автор п'ятитомної історії України).

Зароджується й новий український *театр*. Перші професійні театральні колективи було засновано в Харкові, Києві та Полтаві. *Музичне мистецтво* розвивали видатні кобзарі

¹ П л е я д а – група визначних діячів у якійсь галузі, об'єднана спільністю поглядів, завдань, спрямування.

Андрій Шут і Остап Вересай, композитори Микола Маркевич і Семен Гулак-Артемівський (автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»). Якій оновилося й *малярство*. Це виявилось в творчості таких майстрів пензля, як Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Тарас Шевченко.

Таким був світанок нового, модерного становлення нашої нації.

Становлення і сутність нової української літератури

Твір, який започаткував нову українську літературу, – це «Енеїда» Івана Котляревського (три початкові частини поеми з'явилися друком **1798 року**). Чому саме вона?

- ♦ Це був перший твір, написаний не старою книжною, а *живою народною розмовною мовою*.

- ♦ В основі твору – *національно-соціальна проблематика*, докладно змальоване життя народу.

- ♦ Поема створена на основі *фольклорної традиції*.

Власне, оце і є ті ознаки, що відрізняють нову літературу від давньої. *Перший драматичний твір* нової української літератури – п'єса того ж таки Івана Котляревського «Наталка Полтавка» (1819), а *перший прозовий твір* – повість «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка (1832).

Специфіку нового письменства можна окреслити одним словом, яке тоді було воістину священним, – *народність*. Що ж означає це поняття?

Від межі XVIII–XIX століть основою нації починають вважати народ (етнос), а значить, і народну мову та народну творчість, де найповніше виявляється душа нації. Отож сама собою відходить у минуле штучна староукраїнська літературна (книжна) мова. Відтепер найвищим взірцем художності в літературі стає народне мистецтво.

Принцип народності вимагає від письменника змальовувати й досліджувати зовнішнє (побутове, суспільно-політичне) і внутрішнє (духовне) життя народу, тобто національну душу.

Такий підхід зумовив поступове творення нової літературної мови, єдиної для всіх українських земель, на основі народної, а це, у свою чергу, приводило до згуртування нації, до усвідомлення її права на державну самостійність. Ця ідея чітко простежується вже у творчості Тараса Шевченка та документах Кирило-Мефодіївського братства. Важливо, що нова українська література почала розвиватися в епоху класицизму.

ЛІТЕРАТУРА ДОБИ КЛАСИЦИЗМУ

Європейський класицизм (XVII–XVIII століття)

Пригадайте нещодавно вивчений матеріал із зарубіжної літератури. **1.** Яке філософське та естетичне підґрунтя класицизму? **2.** За якими правилами будувався класицистичний твір?

3. У чому полягає теорія просвіченості? **4.** Які риси класицизму виявилися в комедії Жана Батиста Мольєра «Міщанин-шляхтич» і філософській повісті Вольтера «Простака»?

Підсумуємо: **класицизм** (лат. *взірцевий*) зосередив основну увагу на пам'ятках *античної культури, літератури*. Ці твори почали трактувати як ідеально досконалі, класичні взірці мистецької краси, які необхідно наслідувати.

Визначальні *стильові риси* класицизму:

1. Свідоме прагнення найточніше, без зайвих прикрас сформулювати думку.

2. Проста, прозора побудова твору (в цілому твір справляє враження спокійної гармонії).

3. Абсолютизація естетичного ідеалу античності (першометою твору знову стала краса як досконалість форми, а також величавість).

4. Точне дотримання мистецьких канонів (натомість новизну, оригінальність сприймали насторожено).

Митець мав *дотримуватися системи правил*, які нібито нормували ще античну поезію, а насправді були вироблені теоретиками класицизму (насамперед Ніколя Буало (1636–1711) у трактаті «Поетичне мистецтво»). Було чітко розроблено систему жанрів: певні сторони життя рекомендувалося відтворювати лише в «серйозних», *високих* жанрах (трагедія, епопея, роман, ода, елегія, ідилія); інші – у *низьких*, «розважальних» жанрах (травестійна поема, комедія, байка, епіграма). Кожен жанр мав використовувати тільки певні художні засоби, змальовувати лише певні образи, звертатися до певних епох (для «високих» жанрів – це переважно доба античності чи сива давнина певного народу, персонажі – боги, царі, герої античних міфів, легендарні предки, знать; у «низьких» жанрах можна було звертатися до тем сучасних, змальовувати і побутові сцени, простолюди, навіть копіюючи його мову). Пишучи, скажімо, драматичний твір, слід було обов'язково враховувати сформульований Н. Буало закон єдності часу, місця і дії.

5. Ідеалом у мистецтві класицизму була людина розумна, вольова, освічена, з розвинутим почуттям морального та громадянського обов'язку. Художнє втілення цього ідеалу здійснювалося у двох планах: зображення людини як уособлення громадянських доброчинностей або висміювання людини, позбавленої

їх. У трактуванні класицистів, обов'язок перед державою і суспільством може виконати лише людина, здатна зусиллям волі притлумити в собі егоїстичні почуття (трагедія «Горацій» Корнеля).

6. Ідеологічною основою класицизму стала *теорія просвіченості* (найвизначніші її представники: Вольтер, Монтеск'є, Лессинг). За цією теорією найвищим виявом людського духу, основною історичною силою є розум. Корені суспільного зла вбачалися в неосвіченості людей, відповідно головним завданням вважалося поширення освіти, раціонального виховання. Позараціональні цінності (палке кохання, пристрасть, захоплення, одержимість, а також народні звичаї і традиції), усе в житті людини і суспільства, що не можна обґрунтувати розумом, якщо не відкидалося цілком, то принаймні недооцінювалося.

Найвидатнішими творами *французького* класицизму є трагедії Корнеля «Сід», «Горацій»; Расіна «Федра», «Андромаха»; комедії Мольєра «Тартюф», «Дон Жуан»; *німецького* – твори Шиллера «Боги Греції», «Марія Стюарт», «Орлеанська діва»; Гете «Коринфська наречена», «Еґмонт», «Роки навчання Вільгельма Мейстера» та ін. Представники *російського* класицизму – Михайло Ломоносов, Василь Тредіаковський, Олександр Сумароков та ін.

Український класицизм (кінець XVIII – початок XIX століття)

У яких нещодавно вивчених українських барокових творах виявилися елементи класицистичного стилю? Які саме?

Класицизм в Україні, на відміну від Франції, Росії чи Польщі, проіснував недовго і розвинувся мало. Поширення набули переважно *низькі жанри* – трагестійна поема, комедія, байка. Це зумовлено двома причинами:

А. Лосенко.
Володимир і Рогніда

1. *Внутрішньою*: романтична українська душа не приймала раціональної настанови, жорстко унормованої поетики, холоднуватої атмосфери класицизму. Виклика́ли зацікавлення лише низькі стилі цього напрямку, бо в них було місце для людських емоцій, живих, упізнаваних характерів, злободенних проблем. З огляду на особливості національного менталітету український класицизм значно побожніший, прихильніший до емоційних станів, романтичніший.

2. *Зовнішньою*: до кінця XVIII століття Україна була цілком поневолена і знекровлена новим загарбником – Російською імперією. У результаті остаточного знищення гетьманської держави, козацтва, зросійщення церкви і вищих верств суспільства український народ поступово перетворився на «неповну» націю – націю без культурно важливих для тих часів суспільних верств – вищого духовенства та вищого дворянства, навіть середні класи невпинно зросійщувалися. А «неповний» нації відповідає зазвичай «неповна» література. Тотальна русифікація катастрофічно звужувала середовище творців і сприймачів українського письменства. На відміну від доби бароко, соціальне замовлення тепер формували переважно «нижчі» верстви, найбільше – селянство. Тому українська література класицизму обмежилася всього кількома жанрами, причому низькими.

Однак класицизм в українській літературі залишив визначний, епохальний слід: саме в цю добу відбувся *перехід від українізованої книжнослов'янської до живої народної мови*. У такий спосіб започаткувалося нове відродження українського письменства, а згодом і нації загалом. Цьому переходові посприяла «неповнота» українського класицизму: жанри, які в ньому найкраще розвивалися, – трагедія, комедія, байка – дозволяли використання саме народної мови. Твори ж «високих» ґатунків українські класицисти писали переважно російською. Характерний тому приклад – «Ода Сафо» Івана Котляревського. Свідоме та послідовне плекання народної мови як мови літературної принесла лише наступна доба – романтична.

Представники україномовного класицизму – Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Василь Гоголь-Яновський та ін.

Іван КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769–1838)

Вихваляючи три твори Котляревського, ми залюбки зводимо мову на талант поета. Але щоб бути зачинателем нової української літератури – мало самого таланту: треба мати український хребет. Той хребет, який крізь усі лихоліття й катастрофи знову й знову випрямляється і утверджує вільне людське право – бути собою.

*Євген Сверстюк,
визначний сучасний літературознавець,
есеїст, поет, правозахисник*

ДОЛЯ ПИСЬМЕННИКА

Походження і раннє дитинство. Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 року в Полтаві у козацькій родині. Його батько володів невеликою маєтністю: окрім садиби, над Ворсклою ще до 60 десятин¹ поля і луків та ділянка лісу. Кріпаків мав усього дві родини. Через невеликі статки мусив служити канцеляристом у міському магістраті. Мати – Параска Леонтіївна Жуківська – дочка козака Решетилівської сотні (звідси – і генетична пам'ять, і виховання в козацькому дусі).

Роки навчання. Здобувати освіту малий Іванко, як і всі однокласники, розпочав у школі-дяківці. Пізніше він так згадував про той час: «Учився спочатку у дяка. Навчання було важким, бо вчили по-церковнослов'янськи, а кожної суботи дошкульно били. Єдина відрада – читання книжок і слухання кобзарів край битого шляху».

З 1780 року Котляревський вступив до Полтавської духовної семінарії (що була фактично реформованим староукраїнським колегіумом). Основою викладання тут залишалися традиційні науки – богослов'я, поетика, риторика, філософія. Дуже багато часу відводилося на вивчення античних поетів Горація, Овідія, Вергілія. Семінаристи читали їхні твори в оригіналі, робили переклади й наслідування. Вивчали також французьку, німецьку мови (це дасть можливість письменникові згодом ознайомитися в оригіналі з франко- та німецькомовними переробками «Енеїди»).

Уже в семінарії Котляревський виявив свій поетичний хист, часто забавляв друзів кумедними віршами. Напевно, вже в ці роки захопився «Енеїдою» Вергілія, принаймні досконало її простудіював. Навчався дуже добре. Недаремно саме його серед чотирьох найкращих семінаристів обрали для продовження освіти в Олександрівській семінарії в Петербурзі. Не поїхав Іван до імперської столиці лише випадково: його просто вчасно не змогли відшукати й повідомити, бо десь по маєтках учив поміщицьких дітей (після батькової смерті родина опинилася в скрутному становищі – довелося підзаробляти).

Початок самостійного життя. Останнього (богословського) класу юнак не закінчив – можливо, через ті ж таки нестатки (а навчання було платним) чи не бажаючи ставати священником. У віці двадцяти років він вступив на державну службу до штату Новоросійської канцелярії – адміністративної установи, що керувала південноукраїнськими землями². Серед звиклої

¹ Десятина – давня одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 гектара.

² Новоросійська губернія – адміністративно-територіальна одиниця, утворена російськими властями наприкінці XVIII століття; до неї входили Катеринославщина, Херсонщина і Таврія.

до хабарництва чиновницької братії Котляревський вирізнявся своєю невідкупністю й чуйністю до людей. Кар'єра просулася досить успішно. До 1793 року Іван устиг стати губернським реєстратором.

Однак цього року він раптом залишає державну службу й починає *вчителювати* в поміщицьких маєтках Золотоніського повіту. Непроста це була праця: крім занять з дітьми, учитель мусив виконувати різні роботи по господарству, прислужувати й розважати гостей на бенкетах. Платили ж за все це мізер – по 10–12 рублів на рік.

Хоча були в цьому новому становищі і свої переваги: опинившись на Золотоніщині, у самому серці України, Котляревський одержав прекрасну нагоду вивчити народне життя. Допитливий і веселий, він з радістю приймав запросини на весілля, хрестини, вечорниці й забави молоді. Сам брав у них участь, пильно придивляючись до звичаїв і традицій, обрядів, вслухаючись у живу, мелодійну, багату мову. Молодий учитель записував також пісні, прислів'я, приказки, дотепи, влучні слівця, перекази, особливо про козацьку старовину. Мав він також змогу добре пізнати і побут, інтереси, звички поміщиків, чиновників, духовенства.

Увесь цей багатющий досвід став невичерпним джерелом літературної творчості письменника. Він помітив якісь дивовижні перéгуки життя тогочасного українства і героїв знаної з дитинства поеми Вергілія. Так з 1794 року розпочалася багатолітня праця над власною, «перелицьованою» «Енеїдою». Відразу ж поема стала ширитися в рукописних списках (копіях) Україною і мала величезний успіх у читачів.

1796 року Котляревський став *військовиком*. Сучасники переказували, що причина таких різких змін – велика любов. Котляревський щиро закохався у свою ученицю, небогу (племінницю) поміщика-роботодавця Марію. Однак виявилось, що дівчина вже просватана і стосунки їхні приречені. Звістка про це стала для нього тяжким ударом. Того ж дня він залишив назавжди маєток і вчительську працю. Котляревський був людиною великої сили волі й не раз докорінно змінював своє життя, не боявся починати все з нуля.

Військова служба. Перше видання «Енеїди». Отож у віці двадцяти семи років Котляревський став кадетом¹ Сіверського карабінерного полку, який був укомплектований солдатами-українцями на основі колишніх козацьких полків і квартирував у селах Полтавщини. Це давало змогу письменникові продовжити вивчати народне життя.

¹ Ка д е́т (франц. *молодший*) – молодий дворянин на військовій службі в солдатському чині.

Під час війни з Туреччиною (1806–1808) він брав безпосередню участь у боях. Зокрема, відзначився винятковою хоробрістю й винахідливістю під час битви під Бендерами й Ізмаїлом. Бендери взагалі здалися росіянам без жодного пострілу тільки завдяки майстерно розіграному за сценарієм Котляревського спектаклю «прибуття свіжих підкріплень» (уже тут виявився зреалізований згодом театральний хист митця).

Виявив Іван Петрович і талант дипломата: за дорученням військового уряду він умовив буджацьких татар¹ добровільно здатися під владу Росії. За успішне завершення переговорів його нагородили орденом Анни.

Вдалою була також поїздка Котляревського в Задунайську Січ² із проханням до козаків підтримати російську армію. Дуже прислужилася тут йому й літературна слава. Молодший товариш і перший біограф Котляревського Степан Стеблін-Камінський так переповідає про ті відвідини: «Коли при переправі через Дунай гребці, впізнавши в московському офіцерові земляка, запитали, хто він, то прізвище “Котляревський” помітно схвилювало їх:

– Чи не той це, бува, що скомпонував “Енеїду”?!

Котляревський ствердно кивнув.

– Так це ти, батьку наш! – вигукнули козаки й кинулися цілувати йому руки. – Зоставайся, батьку, у нас, ми тебе зробимо отаманом!

Через кілька днів з допомогою задунайських козаків російські війська успішно переправились через Дунай...»

За час перебування в армії, на війні письменник як слід оволодів военним ремеслом, добре пізнав спосіб життя, взаємини і солдатів, і офіцерів (адже сам дослужився до штабс-капітана³). Усе це йому дуже згодилося під час продовження роботи над «Енеїдою» та написання п'єси «Москаль-чарівник».

1808 року в долі Котляревського знову відбувся крутий злам – його несподівано відправили *у відставку*. Річ у тім, що російська влада віроломно ошукала солдатів-ополчєнців: під час набору їм обіцяли звільнення з кріпацтва і наділи землі, а після пере-

¹ Буджацькі татари – орда, що кочувала між гирлами Дністра і Дунаю та кілька століть перебувала у васальній залежності від Кримського ханства й Туреччини.

² Після зруйнування Січі 1775 року значна частина Війська Запорозького перейшла на турецьку територію. Козаки були розселені султаном у гирлі Дунаю, в Добруджі, і утворили за зразком Запорозької Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 року. Нащадки козаків і тепер живуть на тих землях (нині це територія Румунії).

³ Штабс-капітан (нім. *основний*, *центральный* та лат. *головний*) – одне із середніх офіцерських звань у російській царській армії в 1801–1917 роках.

моги категорично відмовили в цих пільгах. Коли солдати збунтувалися, одержали батоги і шпіцрутени¹. Довідавшись про це, Котляревський висловив обурення – і поплатився кар'єрою.

Діяльність після відставки. Залишившись практично без засобів до існування, відставний опальний офіцер подався до *Петербурга* шукати роботу. Однак без грошей і знайомств не зумів влаштуватися в імперській столиці. 1810 року повернувся до *Полтави* і одержав скромну посаду наглядача (директора) Будинку виховання дітей бідних дворян (дитячого притулку), що був заснований, до речі, письменником Василем Капністом. Наглядачеві платили лише 500 рублів на рік, але Котляревський усього себе віддавав роботі. У будинку жило щороку 200–250 хлопчиків, на утримання яких виділялися невеликі кошти. Котляревський умів сумлінно і по-хазяйськи ними розпорядитися. Діти мали білизну, казенні мундири, окремі ліжка, добре харчування. На заощаджені гроші для них було побудовано лазню й лікарню.

Для позбавлених родинного затишку хлопчиків Іван Петрович став справжнім батьком – суворим, вимогливим і водночас добрим, уважним, справедливим. Він скасував фізичну кару, на бешкетників і лінюхів впливав поясненнями. Організовував для дітей різні розваги: виїзди на природу, різдвяні ялинки, колядування, а також вистави невеликих п'єс, у яких і сам грав разом з вихованцями. Діти його дуже любили й шанували.

1812 року, коли розпочалася *франко-російська війна*, Котляревському довелося повернутися до військової служби. Генерал-губернатор доручив йому за місяць сформувати козацький полк. Це було не так легко, адже передбачалося завербувати 1200 ополченців, дістати для них обмундирування, коней, провіант. Та з цими клопатами Котляревський впорався не за місяць, а за 17 днів, за що одержав подяку від царя, а згодом пам'ятну медаль. Сам Котляревський участі в боях уже не брав, але виконував різні воєнні доручення губернатора, у зв'язку з цим виїжджав навіть до Дрездена й Петербурга.

Після закінчення війни письменник повернувся до Полтави і продовжував працювати в притулку. Незабаром він одержав ще одну вкрай обтяжливу посаду – наглядача «*богоугодних*» (себто добродійних) *закладів*. У Полтаві їх було п'ять: міська лікарня, шпиталь для породіль, притулок для бідних і самотніх людей, будинок для психічно хворих і будинок інвалідів. Фінансувалися ці заклади також дуже скупко, однак зусиллями Котляревського пацієнти мали все необхідне.

¹ Шпіцрутени (від нім. *піка*, *спис* і *різка*, *лозина*) – довгі, гнучкі палиці, що ними солдати били засуджених, яких проганяли крізь стрій.

Усі ці роки не полишав митець і літературної творчості: продовжував працювати над новими частинами «Енеїди», клопотався про їх видання, писав інші твори. Гордістю Івана Петровича була його солідна бібліотека – багато томів античних, французьких, англійських, російських авторів, рукописні копії творів Григорія Сковороди, якого особливо шанував, вважав своїм життєвим і творчим навчителем.

Завше приваблювала Котляревського *театральна діяльність*. Він майстерно грав у домашніх виставах, захоплював театральними постановками своїх вихованців.

У часи Котляревського Полтава славилася своїм першим в Україні постійним театром. Особливо бурхливу діяльність театр розгорнув з 1818 року, коли його директором став Іван Котляревський (водночас залишившись і наглядцем притулку). Саме для цього театру письменник створив свою славетну «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника». Ролі Макогоненка й Чупруна він передбачав спеціально для геніального українського актора-кріпака Михайла Щепкіна (1788–1863) (до речі, Котляревський узяв найактивнішу участь у викупі Щепкіна з кріпацтва).

У цей час Іван Петрович зустрів своє останнє кохання – акторку Тетяну Пряженківську. Їхня дружба тривала близько двох років. Усі вважали, що справа завершиться весіллям. Саме Тетяні судилося першій зіграти роль Наталки Полтавки. Однак так сталося, що якраз у той вечір, коли з тріумфом пройшла прем'єра вистави, померла мати Котляревського. Ця трагедія глибоко вразила письменника, надовго вибила його з повсякденної життєвої колії. Поступово зійшли на ніщо і стосунки з Пряженківською.

Котляревський брав участь у *підпільному декабристському русі*. Зокрема він був членом організації «Малоросійське товариство». Метою цієї групи було створення незалежної від Росії й Польщі Української держави. Члени товариства були свідомими патріотами, захоплювалися державницькою діяльністю Івана Мазепи, пропагували українську мову й культуру. Сам Котляревський у листах до імператорської Академії наук відстоював право української мови та літератури на самостійний розвиток, а також звертався до генерал-губернаторів на території України з пропозицією формувати з рекрутів полки за національним принципом.

Після невдалого декабристського виступу 14 грудня 1825 року заарештували всіх, хто був хоч якось пов'язаний з декабристами. Котляревського врятувало лише те, що на допиті тримався спокійно, визнав своє знайомство з деякими підпільниками, але наголосив, що всього лише обмінювався з ними дозволеними книгами, мав звичайні розмови, далекі від політики.

Останні роки письменника. В останні роки життя до Котляревського прийшло справжнє визнання. 1821 року «Вільне товариство прихильників російської словесності» в Петербурзі обрало його своїм почесним членом. Це була не тільки шана письменникові, а й свідчення авторитету української мови та літератури. До Котляревського особисто приїздили відомі люди. До прикладу, Дмитро Бантиш-Каменський, працюючи над фундаментальною «Історією Малої Руси», звертався до нього за консультаціями як до неперевершеного знавця минулого України.

Сам письменник ніколи не хвалився своїм внеском у літературу. Приймаючи в себе знаменитих гостей, по-провінційному ніяковів. Біограф Степан Стеблин-Камінський так схарактеризував митця: «...справжній тип малороса: обличчя, яке зберегло помітні сліди натуральної віспи, проте було приємно енергійне; волосся чорне, як смола, зуби білі, ніс римський¹; молоджавість довго зберігалася в ньому, майже до похилих років; ріст мав високий, стан стрункий, погляд живий, посмішка не сходила з його уст».

За спогадами земляків, Іван Петрович розмовляв завжди українською, проте легко міг переходити за потреби на російську чи французьку. Любив гостювати і в себе приймати гостей. Ставав душею будь-якого щирого товариства. У стосунках з людьми був дуже простий, любив козацькі звичаї. У Полтаві віталися з ним по-козацьки, по-старовинному: «Здоров був, пане Іване Петровичу!» чи «Здоровенькі були, добродію куме!».

Котляревський часто ходив до церкви, був зразковим християнином. Матеріально підтримував бідних, своїми клопотаннями й авторитетом допомагав скривдженім, не боячись при цьому викривати найможновладніших хабарників і крутіїв.

Утім високу вимогливість і чесність Котляревський виявляв не тільки до інших, а й до себе. Відчувши, що через хвороби не виконує належно службові обов'язки, до яких сумлінно ставився всі 25 років, він сам написав заяву про звільнення, хоч міг триматися посади до смерті.

Не стало письменника 10 листопада 1838 року. Перед смертю він відписав садибу економці, інше майно – родичам, а частину бібліотеки й архів – молодому товаришеві Стеблину-Камінському. Усіх кріпаків відпустив на волю.

В останню путь майстра слова проводжало все місто й мешканці довколишніх сіл. Поховали його на тому місці, де заповідав, – на цвинтарі неподалік від битого шляху під кроною розлогої тополі. Коштом друзів на його могилі було

¹ Римський ніс – довгастий, з невеликою горбинкою, вважається однією з найбездоганніших форм носа.

встановлено скромний надгробок у вигляді колони з хрестом. На смерть письменника щиро відгукнувся Тарас Шевченко присвятою «На вічну пам'ять Котляревському».

1898 року громадськість Східної і Західної України широко відзначила сторіччя з часу виходу в світ «Енеїди» – початку нового відродження нації. 30 серпня 1903 року в Полтаві було урочисто відкрито зведений на народні пожертви пам'ятник Котляревському. Це був перший в історії пам'ятник українському письменникові. На постаменті викарбувано слова Тараса Шевченка:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

На це вшанування з'їхалися майже всі видатні діячі вітчизняної культури з Наддніпрянщини й Галичини.

1. Яким постає у вашій уяві Котляревський? Які почуття й міркування викликає його доля? **2.** Доведіть, що письменник був українським патріотом. Як, у яких життєвих ситуаціях Україна входила в його душу? **3.** Який життєвий досвід Котляревського допомагав йому у творчості? **4.** Чи можна твердити, що Котляревський керувався основними ідеями філософії Григорія Сковороди?

«ЕНЕІДА»

Центральне місце у творчості письменника займає, безсумнівно, поема «Енеїда»¹. Саме вона, як уже мовилося, стала першим твором нової української літератури. Водночас це один з найзагадковіших, найскладніших, найсуперечливіших творів нашого письменства. Від часу появи і до сьогодні, ось уже понад 200 років, «Енеїда» викликає вельми різноманітні потрактування й оцінки – від найзахопленіших до різко критичних.

✿ **Передумови створення та історія видання «Енеїди».** Як же так сталося, що бойовий офіцер імперської армії, не раз відзначений особистими подяками царя, взірцевий службовець російської державної машини написав перший твір нової української літератури, поему виразно протиймперську, фактично розпочав могутнє українське відродження, яке через двісті років (1991) таки зруйнує імперію?

Запитання справді важливе. Якщо ми зрозуміємо мотиви, що спонукали Котляревського до написання «Енеїди», – одержимо ключ до правильного трактування твору.

¹ Енеїда – тобто пісня про Енея.

Будь-яка нація успішно буде державу, тобто засвідчує свою розвинутість, життєздатність, лише тоді, коли переважна більшість її представників має високий рівень національної свідомості (патріотизм).

Творче завдання Як ви розумієте поняття «національна свідомість»? Наведіть приклади виявів національної свідомості з літературних творів і дійсності.

Тому, намагаючись поневолити якийсь народ, кожен загарбник основні зусилля скеровує на руйнування національної свідомості цього народу.

Практично кожен українець, щоб просто фізично вижити в умовах варварської імперії, а тим більше чогось досягнути, *мусив пристосовуватися*. Часом доводилося говорити те, чого не думаєш, робити, чого не хочеш, маскувати свої справжні думки. Ведучи таку вимушену гру, чимало українців завдяки неабияким здібностям, гострому розумові досягали значних успіхів в імперських структурах, однак при цьому плекали Батьківщину в серці, працювали для неї. Як знаємо, високого службового становища досягнув Котляревський (хоча – зверніть увагу – обрав для себе саме добродійну й культурницьку працю).

Отже, світогляд, життєва позиція переважної більшості діячів українського відродження і XVIII, і XIX, і навіть XX століть були *подвійними*: зовні – лояльність щодо імперії, а в глибині душі – затятий патріотизм¹. Подвійність цю зуміли подолати хіба Григорій Сковорода (повним ігноруванням світу), Тарас Шевченко (пожертвувавши свободою, власним життям задля боротьби з імперією) та ще кілька справжніх національних героїв.

Не забуваймо також, що національна свідомість проходила певну *еволюцію*. Хтось починав з несвідомого, суто емоційного, інтуїтивного українства. Не один патріот спочатку вважав, що національні традиції, мову, культуру треба відроджувати в межах імперії, служачи при цьому і «общеруському отечеству», а потім переконувався, що це неможливо, що необхідно будувати власну державу.

Тому, певно, і є зерно істини у твердженні Пантелеймона Куліша, що Котляревський *творив несвідомо*, підкоряючись «велінню народного духу». Так, очевидно, починав, бо ж не було тоді ще моди на фольклор – просто потягнулася до народної культури весела юнача українська душа.

¹ Пригадайте, для прикладу, подвійну природу «Історії русів»: в основі своїй вона наскрізь патріотична, опозиційна, але зверхня її тенденція цілком лояльна, з московською політичною орієнтацією (тому й надруковано її 1846 року – за Миколи І).

Поема «Енеїда», навіть початковий її варіант, *не є однорідним* текстом. У перших двох частинах переважає грубуватий сміх традиційного бурлескного вірша. Значно сильніші третя й четверта частини: тут уже відчуються авторське усвідомлення правильності вибору і вагомість творчих завдань, а відтак комізм пом'якшується, дошкульною стає національна й соціальна сатира, глибокими – висновки й узагальнення.

«Енеїда» почала швидко поширюватися в рукописних копіях серед різних верств української спільноти. Вона припадала до смаку і тим, що хотіли просто розважитися гумором, і тим, хто побачив за сміхом значно глибший животрепетний зміст.

Пишучи перші розділи поеми, Котляревський не збирався друкувати її. Однак не так сталося, як гадалося: один з численних списків, що мандрували Україною, потрапив до багатого конопотського поміщика *Максима Парпури*, який видав його своїм коштом у Петербурзі *1798 року*. На титульній сторінці книжки зазначалося: «Энеида, на малороссийский языкъ переложившая И. Котляревскимъ».

За таке самоправство письменник вельми розгнівався на Парпуру і покарав його, додавши в третю частину ще одну строфу, у якій цього «крадія», що нібито заради зиску «чужим пустився промишлять» під назвиськом «мацапура» (тобто незграбна, недолуга людина), всадив до пекла, де його чорти нещадно катували.

Чим викликаний такий гнів?

1. Видання було здійснене без згоди автора.
2. Текст мав багато помилок і перекручень внаслідок багаторазового переписування.
3. Найголовніше: Котляревський побоювався, що тепер на поему зверне увагу таємна поліція і помітить її прихований антиімперський зміст, а потім розправиться з автором.

Усі нарікання й побоювання виявилися даремними. Парпура, мабуть, і не знав, хто такий цей Котляревський, де перебуває, чи ще живий. Не планував поміщик і нажитися на виданні книжки, бо й так був дуже заможним. Керувався він, швидше всього, тільки шляхетною метою – сприяти розвитку рідного письменства, донести до багатьох земляків глибоко патріотичний твір. До того ж на книзі вміщена посвята, яка однозначно засвідчує мотиви видавця: «Любителям малоросійського слова».

Фактично Парпура, якого так несправедливо покарав поет, зробив величезну послугу як йому самому, так і всій українській літературі. Адже якби він не надрукував твір, поема залишилася б відомою тільки обмеженому колу читачів рукопису, та й автор не одержав би поштовху для подальшої роботи над нею.

Перше видання швидко розійшлося, тому Парпура 1808 року перевидавав поему. Сам Котляревський надрукував «Енеїду» 1809 року, доопрацювавши три перші частини і додавши четверту. Однак і після цього продовжував працювати над твором (десь аж до 1825–1826 років). Повністю поема побачила світ лише через чотири роки після смерті автора (1842 року).

✿ **Тема та ідея твору, езопівська мова.** Тема «Енеїди» – змалювання, осмислення історичної долі українського народу. Ідея – автор пристрасно закликає земляків *пробудити свою національну свідомість*, об'єднатися в ім'я відродження Української держави.

Зрозуміло, такий ідейний зміст в умовах пильного імперського нагляду і жахливого терору висловити можна було (до того ж із ризиком) лише приховано. Тому основний прийом, що використовується в поемі, – *езопівська мова*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Езопівська мова – це особливий різновид алегорії, спосіб замаскованого вираження думок через натяки і недомовки для того, щоб уникнути цензурних заборон і переслідувань.

Зрозуміло, що цей різновид алегорії з'являється насамперед в умовах тоталітарного суспільства, духовної несвободи. Походить термін від імені давньогрецького байкаря Езопа, який висловлював свої погляди приховано, через опис учинків тварин.

Як слушно зауважив Олександр Кониський¹, якби Котляревський пішов напролом, замість «латинське плем'я» написав «українське», то про видання цього твору, про його поширення не могло б бути й мови, адже українців відразу позбавили б права читати «крамолу», а сам автор опинився б у Сибіру. «Інак Котляревському не можна було говорити, і ніхто другий з українців тоді не сказав і того, що він».

І справді, кожен читач залежно від свого світогляду, освіченості, рівня спостережливості й асоціативного мислення може виявити в «Енеїді» безліч *підтекстів* і доміслити ще більше *надтекстів*. Отже, це поема, яку кожен читач має «дописувати» в уяві.

Оця зашифрованість, езопівська мова цілком визначає стильову специфіку твору (жанрову, композиційну, образну, мовну системи).

✿ **Жанр і джерела твору.** «Енеїда» за жанром – *героїчно-комічна, бурлескно-трагедійна поема*.

¹ Олександр Кониський (1836–1900) – український письменник, перекладач, один з найактивніших діячів українського відродження другої половини XIX століття.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Бурлеск (італ. *жарт*) – різновид комічної поезії та драматургії, в основі якого лежить свідома, зумисна *невідповідність* між змістом і формою: величний сюжет передається у зниженому, пародійному плані або дріб'язковий – удавано піднесено.

У бурлескному стилі найчастіше використовують такі художні засоби й жанри, як пародія, гротеск, травестія.

Пародія (грец. *жартівлива переробка*) – перебільшено *комічне* наслідування якогось твору з метою висміяти його недоліки.

Гротеск (італ. *печера, склеп*) – художній засіб, що зображує людину і світ у фантастично-перебільшений, спотворено-карикатурний спосіб, *поєднання несумісних ознак* – рослини і тварини, людини і тварини тощо (пригадайте бодай «Мандрі Гуллівера» Джонатана Свіфта).

Травестія (італ. *перевдягатися*) – серйозна чи комічна *переробка* відомого твору.

В староукраїнській літературі ці засоби використовували найчастіше мандрівні дяки. У їхніх діалогах і комічних сценках Бог зображувався стареньким дідусем, Богородиця – сільською молодницею, святі – селянами, міщанами, козаками, жартівливо перероблялися («перелицьовувалися») псалми, духовні вірші, проповіді тощо.

«Енеїда» – *ліро-епічна* поема, оскільки твір: а) великий за обсягом; б) складається з шести частин, об'єднаних головним героєм (Енеєм); в) віршований; г) багатий на події та яскраві характери; ґ) має велику кількість персонажів; д) має ознаки епосу (сюжет) і лірики (наявність оповідача, висловлене його особисте ставлення до героїв і подій).

Чому ж вона *бурлескно-травестійна*? Тут варто пригадати, що цей прийом був особливо популярним ще в добу бароко. Тоді виділялися два види травестіювання: серйозне і комічне.

Г. Нарбут. «Енеїда»

При *серйозному* на мотиви відомого класичного твору писався новий. Однак композиційна побудова, образи, а часом і стилістика оригіналу зберігалися (наприклад, «Про блаженного Олексія» Феофана Прокоповича). Травестія ж *комічна* була, вочевидь, реакцією на серйозну, перетворювала її на жарт. Так високі теми осміювалися або ж відбивалися ніби в кривому дзеркалі.

Закономірно, що, повівши боротьбу проти бароко, класицизм такі гумористичні форми розвивав і закріплював. Через те саме в добу класицизму з'явилися найпоміт-

ніші комічні (гумористично-сатиричні) травестії. Їхня поетика була бурлескною (тобто щось величне, піднесене подавалося в смішному, простакуватому вигляді).

Об'єктом травестіювання найчастіше обирали один з найвідоміших, найпопулярніших в Європі впродовж багатьох віків твір античної літератури – поему «Енеїда» Вергілія.

Пригадайте вивчений торік матеріал із зарубіжної літератури. Що вам відомо про Вергілія? Про історію написання та сюжет «Енеїди»? Що таке гекзаметр?

Свою поему *Вергілій* написав на замовлення римського імператора Октавіана Августа. Сюжет твору логічно продовжував поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея». Це історія мандрівок троянців, які після загибелі Трої втекли з членом царської родини Енеєм і після довгих блукань знайшли нову батьківщину в Італії. Там, перемігши тубільного царя Латина, поклали початок пізнішій римській державі. Цю легенду Вергілій переповів з певною політичною метою: пов'язав Рим і династію імператора Октавіана з давнішою, ще грецькою, історією та навіть з Олімпом (Еней – напівбог, син Венери). Урочиста, написана гекзаметром «Енеїда» за жанром була героїчною поемою, прославляла троянців та їхніх нащадків римлян, завойовницьку політику Риму.

Протягом XVII–XVIII століть у різних країнах Європи з'явилося чимало комічних травестій «Енеїди» (француза Скаррона, німця Блюмавера, росіянина Осипова). «Енеїда» Вергілія була добре відома і в Україні (докладно вивчалася в колегіумах, згадувалася у творах багатьох авторів, зокрема Григорія Сковороди). У середині XVIII століття невідомий автор зробив серйозну українську травестію під назвою «Діалог Енея з Турнусом».

Іван Котляревський своїм твором продовжив ці традиції травестіювання. Однак і до самого оригіналу, і до «перелицювань» попередників підійшов творчо. Передовсім значно скоротив поему: у Вергілія 12 пісень (частин), у нього – 6. Тоді, коли це необхідно для втілення ідеї, Котляревський майже повністю наслідує Вергілія чи травесторів. Однак здебільшого запозичує лише загальну схему, деякі епізоди скорочує, інші поширює, іноді йде власним шляхом. Скажімо, картини пекла і раю (III частина) в нього цілком оригінальні. Тут Котляревський скористався староукраїнською літературною традицією (твір «Збурення пекла», записи оповідей старих людей про всякі дива в «Скарбниці» Іоанікія Галятовського чи в Григорія Граб'янки), а насамперед – фольклорними джерелами.

Отже, «Енеїда» Котляревського – не просто переклад чи переробка, а *самобутній*, майстерно написаний твір.

Якщо Вергілій описує напівлегендарні події римської історії, то Котляревський – *українську дійсність XVIII століття*. Вергілій зобразив богів і героїв убраними у просторі золототкані мантії, узутими в золочені сандалії. Котляревський же *переодягнув* їх у наш національний одяг. Вергілієві олімпійці споживають лише амброзію («їжу богів») і нектар («питво богів»). Боги ж Котляревського полюбують земні страви та напої, причому суто української кухні.

«Перелицьовані» й *характери*. Вергілій зобразив героїв величними, мудрими, справедливими; у Котляревського вони гультаї, п'яниці, боягузи, хабарники, розпусники.

Так само виразна *бурлескна лексика* в Котляревського. Він уживає лайливі, грубі слова, просторіччя («обтекар», «калавур», «маніхвест»). Тобто стиль твору цілком несерйозний, балаганний. Однак усе це не заважає авторові розкривати досить серйозні, злободенні проблеми українського життя.

✿ **Український світ «Енеїди».** Автор блискуче розгортає обрану тему: український світ проступає майже на кожній сторінці поеми – насамперед у мові та в низці побутових, історичних, фольклорних подробиць, у вдачах персонажів, у стильових особливостях. І якраз це найбільше захоплювало й захоплює читачів «Енеїди».

♦ **Мова.** Якщо навіть не брати до уваги змістовий бік творів, то Котляревський зробив величезний внесок в історію української літератури і нації вже тим, що послідовно перейшов до *живої народної мови*.

Мова поеми – надзвичайно барвиста, багата, виразна. Визначимо найпомітніші *мовні пласти* і *прийоми* Котляревського.

1. *Захоплення синонімічними рядами.* Називаючи якесь звичайнісіньке поняття, автор добирає за змогою щоразу інше слово або, виграючи «мовними м'язами», одразу розгортає низку синонімів чи споріднених за значенням слів.

Ось, наприклад, які синоніми вживаються для означення руху людей: ввійшли, вперлися, ганяли, дав драла, дунув во всі лопатки, дмухнім, дав відтіль дропака, доносився, ішов, рачки ліз, мандрувать, метнувся, махнула, мчить, несеться, п'ятами накивав, наступала, почухрав, попхався, приплентався, підтюпцем ішла, помчалися, помчали, причвалав, побігла, припхались, покотила, стежку протоптала, поплелися, пустилась, поскакав, полізли, пруться, спішити, слонявся, сунувсь, совавсь, тинявся, дав тягу, чкурнула, чимчикував, шмигнеш, шлялись, швендають і т. д.

2. Чимало в поемі *звуконаслідувань* (слів, утворених на зразок тих звуків, які слова ці означають): «цвенькати», «цмок», «замекекекав», «шокала», «мурмотало» тощо.

Я. Штірен. Дідона і троянці

3. Використовував Котляревський і *рідкісні слова* (окремі з них навіть сам пояснював): «баскаличитись» (супротивитись), «дзіндзівер-зух» (пройдисвіт), «пудофет» (важкий на підйом), «халяндра» (старовинний циганський танець), «жеретія» (гадюка, що лазить по деревах) і т. п.

4. Поет утворював і нові слова (*неологізми*): «дружелюбивий», «обезглуздив», «лицаркуватий», «героїти», «чортопхайка».

5. Нерідко трапляються в «Енеїді» *старослов'янізми*, що були дуже характерними для мови тогочасних канцеляристів, священиків, школярів: «черв і прах», «безчувствено», «іскусно», «богоугодна», «в сіє врем'я», «вред», «глас», «град» (місто), «надежда», «наущали», «пресловутий», «зріть» (бачити) тощо.

6. Розсипаними по тексту *росіянізмами* Котляревський або підкреслював, що вже у XVIII столітті український побут і мова починають зросійщуватися, або характеризував росіян: «вблизі», «стишок», «картьожний», «плут», «негодий», «убірайся», «безтолковий», «дуралей», «мельком», «оплошав», «обезьяна»...

7. Неймовірно багатство *фразеологізмів* у поемі (не завжди легко сказати, коли поет вживав розповсюджені вислови та звороти, а коли творив їх сам у народному дусі): «надувсь, мов на огні лопух», «вертілась, як в окропі муха», «гірший від перцю», «буцим в болоті чорт засів», «надувся, як індик», «занудився, як по болоту кулик», «слова так сипле, як горох», «надоїло, як чумакам дощ восени», «тулився, мов од кота в коморі миш», «кричав, як в марті кіт», «пропали, як Сірко в базарі».

8. Рясніють у поемі й *вульгаризми* (грубі, лайливі слова): «пили, як брагу поросята», «в морду тиче», «хропти уклався».

9. Котляревський був віртуозним майстром *мовних іграшок*, безпосередньо продовжуючи і zarazом бурлескно пародіюючи традицію українського бароко (пригадаймо вірші Івана Величковського).

До таких іграшок належать:

- ♦ *римування чужих імен з колоритними українськими словами*: Трою – гною, троянців – ланців, Дідона – моторна, пес – Зевес, Амата – хата і т. д.;

- ♦ *українізація чужомовних імен*: Еней Анхизенко, Іул Енейович, Зевес Сатурнович, Енеєчко, Ірися, Лавися;

- ♦ *макаронічна мова*¹, а саме українсько-латинська мішанина:

...І кваре воювать вам мекум!
Латинуса будь путо цекум,
А вас сеньйорес без ума;
Латинусу рад пацем дарє,
Пермітто мертвих поховаре,
І злості корам вас нема...

10. Староукраїнська поезія була традиційно *силабічною*. Як уже згадувалося, із середини XVIII століття під впливом насамперед фольклору починається поступовий *перехід до силабо-тонічної системи*. Котляревський однозначно закріпив це оновлення української поезії: його «Енеїда» написана *чотири-стопним ямбом*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Силабо-тонічна (грец. *склад і наголос*) система віршування вирізняється *рівною* кількістю складів у відповідних рядках та рівномірним чергуванням наголошених і ненаголошених складів.

Найпростішою одиницею виміру ритму в силабо-тонічній системі є стопа. Це поєднання одного наголошеного і одного або двох ненаголошених складів.

Стопи поділяються на двоскладові і трискладові.

Основні двоскладові стопи:

- ♦ **хорей** – двоскладова стопа з наголосом на *першому* складі. Схематично позначається так: / – ∪ /;

- ♦ **ямб** – двоскладова стопа з наголосом на *другому* складі / ∪ – /.

Крім основних, трапляються службові двоскладові стопи. Найпоширеніша з них – *пірихій*:

¹ Макароні́чна мо́ва (від лат. *макарони*) – перенасичення тексту чужомовними словами, що вжиті за нормами рідної мови автора, а також словами-покручами, наприклад, суржи́ком. Використовується з жартівливою чи сатиричною метою. Започаткована в Італії (XV століття) з пародіювання латини.

♦ **піри́хій** – службова двоскладова стопа з обома ненаголошеними складами / ˘ ˘ /.

Основні трискладові стопи:

♦ **да́ктиль** – трискладова стопа з наголосом на першому складі / ˈ ˘ ˘ /;

♦ **амфібра́хій** – трискладова стопа з наголосом на другому складі / ˘ ˈ ˘ /;

♦ **анапе́ст** – трискладова стопа з наголосом на третьому складі / ˘ ˘ ˈ /.

Розмір вірша визначають за основною стопою, хоча службові теж рахують. Стопа в кінці рядка може бути *повною* і *неповною*, коли не вистачає одного (у двоскладовій) чи двох (у трискладовій) ненаголошених складів. Якщо в неповній стопі є лише наголошений склад, то вона все одно рахується під час визначення розміру.

Для прикладу визначмо розмір кількох рядків з поеми Івана Котляревського:

Ене́й поплі́вся си́нім мо́рем,	˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘
На Ка́рфаге́ну о́гляда́сь;	˘ ˘ / ˘ ˈ / ˘ ˘ / ˘ ˈ /
Бо́ровсь з свої́м, се́рдє́га, го́рем,	˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘
Слі́зьми, бі́дняжка, обліва́всь...	˘ ˈ / ˘ ˈ / ˘ ˘ / ˘ ˈ /

Вид стопи – ямб з пірихієм, віршовий розмір – чотиристопний ямб.

Віршуванням митець тонко передає тональність своєї поеми: якщо Вергілій гекзаметр звучить урочисто, уповільнено, то римований чотиристопний ямб Котляревського – *пришвидшено, мелодійно, грайливо*.

Проте рими¹ у Котляревського надто одноманітні, переважно граматичні (суголосся тих самих граматичних форм: *моторний – проворний, козак – бурлак, сказав – порозпускав* тощо).

♦ **Сміх**. В «Енеїді» всезагальне визнання та захоплення, як і мова, здобув іскрометний сміх. Усмішку, жарт, а часто й гостре кепкування знаходимо мало не в кожному рядку твору.

Автор глузує з численних побутових людських вад (пияцтво, розпуста, сварливість, лінощі тощо), а найрізкіше виступає супроти вад суспільних – хабарництва, визиску, насильства над людиною.

1. Пригадайте, що таке гумор і сатира. Наведіть приклади з української та зарубіжної літератур. **2.** Знайдіть гумористичні й сатиричні епізоди в «Енеїді». Проаналізуйте, якими засобами Котляревський викликає сміх. Які ідейні смисли увиразнюють ці епізоди?

♦ **Український побут**. Читаючи «Енеїду», ніби опиняєшся на Січі та в українському селі XVIII століття. Автор досягає

¹ Р і м а (грец. *сумірність, узгодженість*) – суголосність закінчень слів у кінці чи середині віршорядків.

цього ефекту присутності колоритною народною мовою і сміхом, а також нагромадженням величезної кількості побутових деталей, їхніми яскравими докладними описами. Тут митцеві дуже допомогло вивчення народного життя не з ґанку панської оселі, а в безпосередньому спілкуванні в роки вчителювання на Золотоніщині та й пізніше.

Автор мимохідь згадує *народні обряди, звичай*: весілля (в Латина були приготовані рушники і «всяка всячина», «що на сватання давали»), поминки (Еней влаштовує сороковини по батькові Анхизові), український звичай ходити в гості з хлібом-сіллю (Юнона – до Еола, посли Енея – до Латина), поширені способи народних ворожінь (у пеклі дівчина ворожить Енеєві на парі з киплячого горщика, у якому різні трави та ремезове гніздо). Згадується і про деякі народні повір'я (на них побудовані картини пекла й раю). Названо також близько сорока народних ігор і танців («у свинки», «у Панаса», «у хрещика», «в горидуба» – ігри, а танці: горлиця, гопак, гайдук, журавель, халяндра...).

З певних причин (про які довідаємося далі) дуже багато уваги приділено в тексті різноманітним *українським стравам і напоям*. Їх тут названо близько 100.

І ласощі все тільки їли:
Сластьони, коржики, стовпці,
Вареники пшеничні білі,
Пухкі з кав'яром буханці;
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терн, глід, полуниця,
Крутії яйця з сирівцем,
І дуже вкусную яєшню...

Згадує письменник і традиційні в тогочасному українському суспільстві професії: чумак, паромник, канцелярист, суддя, священик, купець, шинкар, швець, кравець, коваль, косар, бублейниця, військовик. Дуже прикметний факт: одяг, кухню, професії Котляревський, як бачимо, називає не лише селянські, а й «панські», тобто представляє націю загалом.

Високу духовність українців поет підкреслює численними згадками різних жанрів фольклору: прислів'їв, приказок, історичних, козацьких, ліричних пісень, казок.

Національний колорит доповнює *українізація* античних імен та географічних назв і переплетення їх з українськими: Енеєчко, Еней Анхизович або:

Невтесом всі його дражили,
По-нашому ж то звався Охрім.

Усі події відбуваються на тлі прекрасної *української природи*: у творі описано традиційні для наших земель рослини

(папороть, васильки, петрів батіг, терен, шипшина, липа, дуб, сосна) і тварини (вовк, ведмідь, тхір, заєць).

♦ **Алюзії¹ на українську історію.** Історія України безпосередньо пов'язана з надією «Енеїди». Проте й тут Котляревський обмежується алюзіями. В одних випадках тому, що факти, на які натякає, були ще добре знані сучасникам, а частіше – з конспіративних (езопівських) міркувань.

Найчастіше згадується *Запорозька Січ* і *Гетьманщина*. Говорить письменник і про руйнування Січі, про гетьманів Сагайдачного й Дорошенка, Залізняка, битву під Полтавою і Бендерами, монголо-татарську навалу (в такий спосіб стверджує безперервність національної історії від княжих часів до його сучасності).

З особливим захопленням і майже неприкритою ностальгією² відгукується Котляревський про козацьку добу. Тут навіть відступає на якусь мить всюдисущий бурлескний стиль:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: «Стій, не шевелись!»
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять –
То, мов метлою, все метуть.

♦ **Персонажі поеми.** Усі герої поеми явно *алегоричні*. Кожен образ-персонаж створений за *принципом багатогранника*: різні погляди читачів висвітлюють різні грані. Тобто один і той самий персонаж можна розшифрувати неоднаково, вловити різні рівні підтексту і додати безліч надтекстів.

Таке специфічне образотворення пов'язане з уже підкресленим езопівським підходом автора. Крім того, передає межову неоднозначність, внутрішню суперечність подій і доль тієї бурхливої доби. Нарешті, демонструє грайливу авторську манеру.

Персонажі «Енеїди» представляють насамперед досить повний зріз *українського суспільства XVIII століття*. Вони поділяються на три групи: 1) *Еней* і *троянці*, в яких угадуються запорозькі козаки; 2) *боги*, що представляють переважно чиновництво, всемогутній апарат державної влади; 3) *царі* – поміщицтво. Автор туго переплітає сюжетом *найактивніші* класи в тогочасній Україні.

¹ А л ю з і я – натяк на загальновідомий факт, історичну подію чи літературний твір.

² Н о с т а л ь г і я (від грец. *повернення* і *страждання*, біль) – тут: туга за минулим; інше значення – болісна туга людини на чужині за своєю батьківщиною.

♦ **Еней і троянці.** Ці образи Котляревський змальовує *амбівалентно*¹, тобто і дорікає їм, і захоплюється ними водночас. Тут не варто дивуватися: такими суперечливими натурами й були запорозці.

Як засвідчує сама назва, *головним героєм* поеми є **Еней**. Він – кошовий отаман Запорозького війська. На початку твору автор характеризує його вельми *критичними* епітетами й порівняннями: «...на всеє зле проворний, завзятіший од всіх бурлак» (бездомна людина, гуляка), «*лáneць*» (обідранець, халамидник), «поганець», «мутив, як на селі москаль» тощо. Він – любитель бенкетувати й пиячити, гульвіса, «що вмiє бісики пускати» (легко зводить з розуму й так само легко кидає Дідону). За розвагами й пияцтвом забуває навіть про найвищу мету свого життя – будування нової Трої.

Проте цей образ зображений у *розвитку*. Щодалі виразніше проступають *симпатичні риси* Енея – він «ласкавий, гарний і проворний, і гострий, як на бритві сталь» (тобто дотепний), доброзичливий, легко сходиться з людьми, вмiє іронічно подивитися на себе. Згодом помічаємо, що й сам автор милується героєм: «Прямий, як сосна, величавий, Бувалий, здатний, тертий, жвавий».

Еней – вимогливий керівник, однак добрий, справедливий, турботливий, винахідливий: «...один за всіх не спав, він думав, мислив, умудрявся (бо сам за всіх і одвічав)». Зрозумівши, що буря може знищити його флотилію, він швидко орієнтується в ситуації, іде на пониження (дає хабара Нептуну), аби тільки врятувати своє військо.

Особливо приваблює прагнення троянського кошового уникати зайвого кровопролиття, для цього він використовує неабиякий *дипломатичний хист*. Прибувши в Латинію, Еней спочатку намагається мирно порозумітися з тубільним населенням. Він шле до царя Латина послів з подарунками і вмiло здобуває його прихильність. Коли ж через підступність Юнони виникає загроза війни, Еней успішно укладає союз з аркадійським царем Евандром. Так само схиляє на свій бік Латина, чим полегшує становище свого війська і пришвидшує кінець війни.

Коли ж не допомагає дипломатія, Еней проявляє себе як досвідчений, винахідливий і розважливий полководець. Він умiло організовує підготовку до битви, сам добре володіє зброєю. А найважливіше – готовий іти на самопожертву заради людей, адже «к добру з натури схлонний». Це переконливо виявляється в кульмінаційній сцені його бою з *Турном*. Щоб припинити кровопролиття, Еней пропонує суперникові вирішити їхній спір за Лавінію поєдинком. Б'ється він завзято,

¹ Амбівалентність (з лат. *обидва і сила*) – суперечливе, двоїсте ставлення до одного явища (любов і ненависть, радість і сум, захоплення й осуд тощо).

Я. Штірен. Поединок Енея з Турном

але водночас виявляє людяність, великодушність – готовий відпустити переможеного ворога. І тільки помітивши на Турнові обладунки свого вбитого товариша, безжалісно розправляється з мародером¹.

Дуже схожі на свого отамана і троянці-запорожці. Це *ланці*, розбишаки, пиятики, що не їдять, а «лигáють», не п'ють, а «хлищуть», не йдуть, а «пруться». Тут явно переважає бурлескний стиль. Однак троянці – міцні, витривалі люди, невтомні в гулянках. Вони знаходять вихід з найскладнішого становища, незважаючи на труднощі, досягають своєї мети.

Троянці – *напрочуд дружні та привітні*: з усіма народами, що трапляються їм під час мандрів, здружуються, навіть родичаються:

Зо всіма миттю побратались,
Посватались і покумались,
Мов зроду тутечки жили.

Еней і троянці живуть насамперед *емоціями, серцем*: вони щиро, як діти, радіють і гніваються, захоплюються й розчаровуються. За бенкетами, співами, веселощами, залицаннями можуть забути найважливіші державні справи.

Проте троянці дуже дорожать своєю *свободою*, військовою доблестю, нехтують багатством, почесами, з презирством

¹ М а р о д е р (франц. *грабіж*) – грабіжник, який краде на полі бою речі вбитих і поранених чи грабує населення в районі бойових дій.

ставляться до фізичного болю та й до самої смерті. Свого ватажка шанують, ретельно виконують його накази, але ніколи не принижуються і не плазують перед ним. У боях це справжні лицарі, що виявляють чудеса мужності й здобувають перемогу навіть над значно численнішим ворогом.

СУДЖЕННЯ

«Які люди! Це люди винятково здорової і могутньої плоти. Це люди неймовірної сили, із залізними м'язами, громовими головами. Цей людський світ – апофеоз тілесності, неймовірної витривалості, здоров'я, яке хлюпає через край, повнокров'я. Це пройдисвіти і в той же час лицарі, герої, титани... Спробуйте позмагатися з таким народом».

*Олександр Білецький (1884–1961),
видатний український літературознавець, академік*

1. Проілюструйте конкретними епізодами з поеми основні риси вдачі Енея і троянців. **2.** Випишіть групи епітетів і порівнянь, якими автор характеризує цих персонажів. **3.** Які риси української душі виявляються в образах Енея і троянців?

♦ **Інші персонажі поеми.** У змалюванні інших персонажів амбівалентності все меншає чи й немає зовсім. Боги й царі викликають переважно сміх і осуд. В образах богів (Зевс, Нептун, Еол, Меркурій та ін.) пізнаємо *чиновництво* з його самодурством, інтриганством, хабарництвом і брутальністю. Царі (Дідона, Латин, Амата, Лавінія, Агест, Евандр, Турн) нагадують *поміщиків* – бездіяльних гуляк, пихатих, манірних, малокультурних, зажерливих, жорстоких у ставленні до простолуду.

Підтвердьте ці висновки цитатами з «Енеїди».

★ **Прочитання підтексту поеми.** Спробуймо крізь зовнішній, езопівський шар тексту побачити підтекст (прихований ідейний зміст).

У сюжет «Енеїди» письменник уклав *алегоричну* розповідь про *занепад і шлях до відродження української нації* у XVIII столітті. Мандрівка троянців – це рух поколінь українців *у морі-часі*. Еней – узагальнений образ козацького *провідника*. Тому такі різні й Еней, і троянці, а також автор ставиться до них *неоднозначно*.

Поштовхом до написання поеми, як вважає більшість дослідників, було зруйнування російською армією Запорозької Січі 1775 року. Тоді п'ять тисяч козаків спустилися човнами по Дніпру до Чорного моря і в гирлі Дунаю заклали нову Січ.

Сучасний літературознавець Віктор Неборак інакше трактує підтекст твору: вихідна подія в поемі – *Полтавська битва*

1709 року. Адже це тоді українське суспільство розкололося на ворожі табори і відтоді почало невпинно деградувати¹, маргіналізуватися². Зруйнування Січі – лише одне з відлунь тієї катастрофи. Версія цілком переконлива. Тим паче, запорожці на чолі з кошовим Костем Гордієнком, які підтримали Мазепу, після поразки теж переселилися на турецьке Причорномор'я.

Про все це йдеться на початку поеми. Отже, Троя – це Запорозька Січ і ширше – *гетьманська козацька держава*. Як відомо, переселенню запорожців за Дунай всіляко перешкоджала Росія. У поемі на шляху троянців різноманітні перепони ставить Юнона. Тому можна припустити, що Юнона (бодай якоюсь гранню) уособлює Російську державу.

Картина *бурі* на морі символізує, вочевидь, *добу Руїни* в українській історії (після смерті Богдана Хмельницького), а сходження Енея в пекло – денаціоналізацію українців, до якої вдався російський царат у XVIII столітті.

Зевс (закон буття, доля, Провидіння) ставить перед Енеєм і троянцями високу *мету* – «Рима стройть», «збудувати сильне царство», тобто створити нову досконалу Українську державу. Однак троянці *не виконують* місії. Чому? Мандруючи світом (часом), вони скаржаться:

Чи бачиш, як ми обідрались,
Убрання, постоли подрались,
Охляли, ніби в дощ щеня.

Отже, на надто тяжкому історичному шляху українська нація поступово деградує – і не лише фізично (побутово, економічно), а насамперед духовно «охляє, ніби в дощ щеня» – слабне, розмивається національна свідомість. Тому і не вберігають зрештою троянці Трою – українці свою державність.

Котляревський гостро критикує рідну націю, виділяє її суперечливі грані. У пошуках коренів наших бід поет доходить аж до самої основи – *української душі*. Енеєва мати – Венера – легковажна богиня кохання, пристрасті, часто забуває про сина, лишає його напризволяще. Тому Еней не раз їй дорікає. Себто українська душа – переважно жіночна, емоційна, часом легковажна й легковірна. Вона не завжди була надійною помічницею українцям у важкому поході розбурханим морем історії (хоча таки ж і допомагала – пригадаймо намагання Венери посприяти синові).

¹ Деградувати (лат. *зниження*) – рухатися назад, до погіршення, занепаду, втрати якихось властивостей.

² Маргінал (лат. *край, межа*) – особа, що пориває зв'язки зі своєю соціальною чи національною групою, деградує.

Моральний розклад українського суспільства XVIII століття змальовано в описі *пекла*. У довжелезному ряду грішників автор особливо виділяє *панів*, «Що людям (кріпакам. – В.Л.) льготи не давали І ставили їх за скотів», та *чиновників*, які «...по правді не служили Та тільки грошики лупили І одбирали хабарі». Ось та *національна еліта*, що мала б дбати про свій народ, вона ж, навпаки, допомагає загарбникам його упосліджувати.

Сковорода вчив: коли людина занедбає духовність, нею цілком опановує тілесність. Котляревський наголошує, що те саме може статися і з нацією. На жаль, так сталося з сучасними йому українцями. Не випадково десятки сторінок поеми присвячено найдокладнішому описові *різноманітних бенкетів* з участю троянців (у Дідони, Агеста, Латина, Евандра), навіть обід за померлим батьком Енея перетворюється на восьмиденний бенкет, так само до непристойності бенкетують боги на обіді в Зевса. Отже, це улюблена справа всіх українців тієї доби. І цілком закономірно: об'їдатися, пиячити, а потім байдикувати, запухати від сну чи вдаватися в любовні пригоди – оце і є система цінностей людини тілесної. Забувається висока мета, стирається поняття роду, традиції, адже все то категорії духовні. А так в Енея був батько, що «з горілочки помер», є ланці-побратими. Пом'янути батька – це пити так, щоб уже й не бачити «нічого перед собою». От і весь рід, уся традиція.

Ще один, значно згубніший, вияв панівної тілесності – *міжусобна ворожнеча* за ласий шматок або й просто від ледарства (бійка ж бо невіддільна від пиятики). Прикметно, що кульмінацією бенкету-поминок стає змагання перебігців, що в хмільному чаду безжально гамселять один одного.

Цей епізод виявився сумним зачином страхітливих подій: більша частина «Енеїди» присвячена описові війни Енея з Турном і Латином, тобто *різанини українців з українцями*. Адже якщо троянці уособлюють *мандрівну запорозьку верстеу*, то рутульці й латиняни – *осідле поспільство* Гетьманщини. Оповідач спостерігає за побойщем зі Шведської могили (ще один доказ на користь версії, що поштовх до поеми – Полтавська битва). Ось фатальна кульмінація ворожнечі (зверніть увагу: 1709 року більшість гетьманських полків підтримала Петра, Запорозжя – Мазепу). Зрозуміло, йдеться про криваві міжусобиці Сомка і Брюховецького, Самойловича й Дорошенка, Мазепи і Палія тощо.

Котляревський добре усвідомлював, що все це веде націю до фізичного виродження або самознищення. Тому такий їдкий, пекучий сміх він скерував проти всіх виявів панівної тілесності українців. Особливо ж небезпечна для нації братовбивча ворожнеча. Тому так іронічно, навіть роздратовано-глумливо описує поет військові приготування і битви рутульців-латинян з троянцями:

Для куль – то галушки сушили,
А бомб – то з глини наліпили,
А слив солоних – для картеч;
Для щитів ночви припасали,
І дна із діжок вибивали,
І приправляли всім до плеч...

Тому автор зберігає бурлескний і вульгарний тон, навіть описуючи плач матері над тілом Евріала, який сотню земляків з ворожого табору «посадив на ніж», поки ті спали, а потім і сам загинув від їхньої шаблі.

Котляревський з боєм наголошує: немає жодної серйозної внутрішньої причини для такої ворожнечі.

Пригадайте, чому Турн пішов походом на Енея і за яких обставин латиняни приєдналися до війни.

На причину ж зовнішню, реальну автор тільки по-езопівськи натякає: Турна на війну проти Енея підбурює Юнона (Російська імперія).

Усіма можливими засобами Котляревський *дегероїзує* цю самовбивчу безглузду різанину. У поемі прочитується просвітницький *протест автора проти війни* взагалі, бо вона виводить за собою з пекла почет лих:

Війна в кривавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантиї її несуть.

Письменник наголошує на цьому особливо переконано, маючи за плечима сумний досвід військовика. Свою гуманістичну позицію він вкладає в уста Латина:

Не звір я – людську кров пролити,
І не харциз – людей щоб бити:
Для мене гидкий всякий бій.

Як пам'ятаємо, боги поставили перед Енеєм високу мету – побудувати новий Рим (тобто Українську державу). Мети цієї Еней не досягає, бо марнує дорогоцінний час за бенкетами й розвагами, а далі – в безнадійній війні з козаками Турна. Однак він зводить Нову Трою – Козацьку Україну, а найголовніше – приборкує свою тілесність, стає *на шлях духовного відродження*.

У поемі звучить символічне пророцтво Сивіллі:

Така богів олімпських рада,
Що ти і вся твоя громада
Не будете по смерть в Римі,
Но що тебе там будуть знати;

Твоє імення вихваляти;
Но ти не радуєся сьому.

Іще ти вип'єш добру повну,
По всіх усядах будеш ти;
І долю гірку, невгомону
Готовсь свою не раз клясти.
Юнона ще не вдовольнилась,
Її злоба щоб окопилась
Хотя б на правнуках твоїх;
Но послі будеш жить по-панськи,
І люди всі твої троянські
Забудуть всіх сих бід своїх.

Тут точно передбачена майбутня доля української нації. Справді, діти, внуки і правнуки Енея ще не раз відчули на собі пекельну злобу Юнони (Російської імперії та інших загарбників), побували «по всіх усядах» сибірських каторг, і тільки тепер, через двісті років, починаємо відчувати себе господарями у своєму домі. А Рим, Біле місто, яке бачить в уяві Еней, тобто *досконала Українська держава, і для нас поки що – омріяне завтра.*

На глибоке переконання Котляревського, те «завтра» перетвориться на реальність лише тоді, коли троянці стануть людьми духовними, житимуть по совісті. Не випадково основне слово в тексті «Енеїди» передостаннє – «совість». Яскравим видом отієї майбутньої духовно досконалої, «совісної» України є *картина раю* у III частині поеми.

✿ **«Енеїда» як твір класицистичний.** У поетиці «Енеїди» збереглося ще чимало прикмет старого *барокового* стилю:

- ♦ двопланова багатоярусна композиція;
- ♦ система підтекстових символів;
- ♦ мовні іграшки, зокрема численні повтори та гра синонімами.

Однак основа твору вже *класицистична*. Котляревський розробляє традиційний для української літератури «низький» класицизм. А звідси:

- ♦ жанр комічної травестії, стиль бурлеску, що скеровані на руйнування засад бароко;
- ♦ використання «низької» народної мови;
- ♦ втілення в життя просвітницької ідеї демократизації літератури.

Помітне також в «Енеїді»:

- ♦ раціоналістичне змалювання життя, зокрема народного, а не заглиблення в його суть;
- ♦ раціоналістичне (підозріливе, а то й осудливе) ставлення до людських почуттів, недооцінення чи осуд позасвідомого;

- ♦ гостра соціальна критика з позицій просвітницького гуманізму;
- ♦ просвітницький ідеал морального вдосконалення людини. Усе це класицизм. Однак у поемі визрівають зародки й майбутнього *романтизму*:
- ♦ посилений інтерес до народного життя як етичної та естетичної цінностей;
- ♦ увага до національної проблематики, ідеологія націоналізму, а звідси високий патріотичний пафос¹ окремих фрагментів твору.

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

У двох наступних своїх творах – драмі «Наталка Полтавка» та водевілі² «Москаль-чарівник» – Котляревський розгорнув і деталізував сформульовану в «Енеїді» християнсько-просвітницьку ідею морального вдосконалення людини.

✶ **Передумови написання, публікація, сценічне життя.** Як уже мовилося, «Наталка Полтавка» була написана *1819 року*. Ця п'єса стала *першим твором нової української драматургії*, за словами Івана Карпенка-Карого, «праматір'ю українського народного театру».

Появу твору зумовили конкретні причини. У тогочасних українських театрах традиційно ставили примітивні п'єси лише російських авторів і французьких, перекладені російською мовою. Особливо прикро вразила й обурила полтавців п'єса російського драматурга Олександра Шаховського «Казак-стихотворец», у якій змальовано українське село. Автор, не знаючи ні мови, ні традицій, ні історії України, припустився безлічі помилок і перекручень, подав жалюгідну пародію на український світ. Ставши директором Полтавського театру, Котляревський написав свої п'єси, аби поліпшити репертуар, збагатити його рідною тематикою, вивести на сцену достеменні українські характери.

Завдяки величезній популярності «Енеїди» запанувала думка, що українською народною мовою можна писати лише жартівливі, пародійні твори. Котляревський своєю «Наталкою Полтавкою» довів, що ця мова придатна для творення і цілком серйозних текстів, передавання тонких ліричних почуттів.

¹ П а ф о с (грец. *почуття, пристрасть*) – бурхливі душевні переживання, викликані певною ідеєю чи подією.

² В о д е в і л ь – легка комедійна, переважно одноактна п'єса з анекдотичним сюжетом, наповнена динамічними діалогами, піснями й танцями.

Як свідчать сучасники, п'єса має життєву основу. Селянин *Мєфодій Семижбн*, що працював у театрі, познайомив Котляревського зі своєю небогою і розповів її сумну історію. До дівчини сватається заможний писарчук, але вона, попри вмовляння матері, не хоче йти за нього заміж, бо чекає свого нареченого, який забарився на заробітках. Нещасна дівчина довірливо зізналася в розмові: «Мати прийде, заплаче, а моє серце не камінне, і... покорюся... Хто його зна... Все ж таки чотири роки, як його нема. Коли б жив, то звістку подав би».

Зворушлива вірність дівчини коханому і водночас співчуття до матері викликали в душі письменника глибокі переживання, що й вилилися незабаром на папір.

Певний час п'єса за старою традицією поширювалася тільки в рукописних копіях. Переписувачі нерідко змінювали чи скорочували авторський текст. Уперше «Наталка Полтавка» вийшла друком 1838 року – можливо, й не зовсім такою, якою її створив автор.

Значно щасливіше склалося *сценічне життя* твору. Після тріумфальної постановки 1819 року в Полтаві п'єса блискавично розійшлася по всіх театрах України і стала найпопулярнішою виставою. Цю першість вона утримує й досі.

Прикметно, що й у *Галичині* творення нового (світського) українського театру розпочалося саме з «Наталки Полтавки». Пристосувавши текст до місцевих умов, уперше поставив її Іван Озаркевич 1848 року. Постановка мала шалений успіх у Львові, Перемишлі, Коломиї.

Ось уже близько двох століть не сходить «Наталка Полтавка» зі сцени не лише України, а й інших слов'янських країн. 1890 року на основі п'єси геніальний український композитор Микола Лисенко створив славнозвісну оперу.

✿ **Жанр твору.** Дуже популярним театральним жанром класицистичної доби була *комічна опера*. Котляревський свій твір визначив як «оперу малоросійську», зважаючи на численні пісні-арії¹ в ній. Однак це визначення умовне. Насправді за жанром «Наталка Полтавка» – *соціально-побутова драма*.

1. Пригадайте особливості драматичного твору і визначте їх у «Наталці Полтавці». **2.** Які драматичні твори ви вже вивчили з української та зарубіжної літератури?

✿ **Тема.** П'єса «Наталка Полтавка» вперше в українській драматургії розгортає тему *вірності в коханні* молодих людей з народу, подолання життєвих перешкод на шляху до щастя.

¹ Арії (італ. *пісня*) – тут: закінчений епізод в опері, що виконується одним співаком у супроводі оркестру.

✳ **Конфлікт.** Центральний конфлікт у драмі *моральний* (між вірністю в коханні та виконанням дочірнього обов'язку); *внутрішній* (розгортається в Наталчиній душі). Якщо узагальнити, це характерний для класицизму *конфлікт серця і розуму*.

Уже як похідний проглядається й *соціальний конфлікт*: Наталка не може одружитися з Петром через його бідність, натомість мати намагається видати Наталку за возного з огляду на його заможність.

Зі скількох дій і картин складається п'єса? Які епізоди є етапами розгортання конфлікту (сюжету) у творі – експозицією, зав'язкою, розвитком дії, кульмінацією і розв'язкою?

✳ **Композиційна своєрідність.** Котляревський будує п'єсу за класицистичним принципом *єдності місця, часу і дії*: дія відбувається в одному селі на Полтавщині протягом одного дня (починається вранці, коли Наталка йде по воду, а закінчується, коли вже «сонце низенько, вечір близенько»).

В основі сюжету твору – нерівне кохання, заборонене батьками, та намір нелюба одружитися з дівчиною. Цю канву¹ автор взяв уже з арсеналу *сентименталізму* (завершальної течії класицизму), збагативши її національним колоритом.

Особливе композиційне значення мають у п'єсі *пісні* (данина тогочасній театральній моді). Їх у творі близько двадцяти. Деякі з них драматург запозичив з фольклору, піддавши незначній травестії, деякі створив сам у народному дусі («Видно шляхи полтавські...», «Ой я дівчина Полтавка...»). Пісня «Ой під вишнею...» взята з вертепної драми. Використано також фольклорний варіант (чи перелицьований самим Котляревським) вірша Григорія Сковороди «Всякому місту звичай і права...». Пісні передають глибокі *душевні переживання* героїв, вичерпно їх характеризують, також виконують роль *ліричних та історичних* відступів. Так, в арії Миколи «Ворскла – річка невеличка» прославляється «цар білий, мудрий, смілий», що «побив шведську вражу силу» «всій Росії в вічну славу». Цей і схожі зразки імперського патріотизму автор увів, очевидно, аби полегшити театральне життя свого твору, догодити цензурі. Така вже доля підколоніального митця.

✳ **Проблематика твору.** Як і в «Енеїді», у «Наталці Полтавці» за легкою гумористичною оболонкою вгадується *серйозний* зміст (тільки вже не прихований, а очевидний). Твір цілком пройнятий ідеологією просвітницького гуманізму, що й зумовлює проблематику.

¹ К а н в а – тут: основа, головна сюжетна лінія.

Автор критикує *суспільні порядки*, які штовхають людину до духовної деградації, хабарництва, паразитизму, безкультур'я, відволікають від добротворення (Тетерваковський).

У п'єсі протиставляються два світи: *сільський* (гармонійний, природний, прекрасний) і *міський* (метушливий, протиприродний, потворний). У такий спосіб Котляревський розвиває вчення Сквороди і Руссо про природність існування. Письменник захоплюється благородством людини, яка долає станова нерівність, тиск писаних законів і неписаних суспільних традицій, відстоює завзято чи в покорі своє щастя.

У творі, передовсім в образі Наталки, розкривається *суть української душі*. Проникливі дослідники не раз зазначали, що образи селян у п'єсі далекі від життєвої конкретики початку ХІХ століття. І Наталка, і Терпилиха, і виборний, і Микола, і Петро – це швидше *психологічні типи* українців.

Надідея п'єси висловлена в одній з пісень:

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.
Їх Бог благословляєть,
Добро їм посилаєть
І з ними вік живесть.

Ідеалом людського існування Котляревський вважає «згоду в сімействі», причому не лише конкретному, а й загально-національному. А це можливо тільки за умови, коли понад усе цінується людська особистість і шануються християнські моральні закони. На думку письменника, не вищі верстви суспільства, зіпсовані міською цивілізацією, а саме український простий народ є носієм цих рятівних для людства духовних цінностей.

✳ **Характеристика образів.** Характери у творі представлені в *класицистично-просвітницькій* манері. Тобто вони до певної міри схематизовані й ідеалізовані, підлаштовані під авторську тезу про здатність людини до морального самовдосконалення. Разом з тим Котляревський зробив уже неабияке *сентименталістське* відкриття – його герої внутрішньо суперечливі, неоднозначні, переживають психологічну боротьбу в собі. Це відкриття стало помітним кроком у напрямі поглиблення художнього *психологізму* і водночас зробило п'єсу жвавою, захопливою.

Центральний, найдокладніше виписаний у творі персонаж – **Наталка**. Автор створив об'ємний, тривимірний образ: якою є Наталка, ми довідуємося з її самохарактеристики, з відгуків про неї односельців та з її вчинків.

Про себе дівчина співає:

Не багата я і проста, но чесного роду,
Не стижуся прясти, шити і носити воду.

Промовисто характеризує її мати – «добра дочка». А виборний дає вже розгорнуту характеристику: «Золото не дівка! Наградив Бог Терпилиху дочкою. Крім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, – яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить».

Макогоненко також наголошує, що Наталка «без душі» любить Петра, «котрого, може, й кістки погнили», «через його всім женихам одказує». Сила почуття дівчини виявляється в пристрасному монолозі-зверненні до коханого: «Петре! Де ти тепер?.. Я тебе любила і тепер люблю... Вернися ж до мого серця!.. Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...». Отже, перед нами дівчина скромна, надзвичайно працьовита, добра, чемна, вірна в коханні.

З розмови з Тетерваковським (дія I, ява 2) переконуємося, що вона ввічлива (дипломатично говорить з небажаним женихом), а водночас *дбає про власну гідність* – рішуче обриває зальоти возного: «Перестаньте жартовати надо мною, безпомощною сиротою. Мое все багатство єсть мое добре ім'я; через вас люди начнуть шептати про мене...»

Також володіє *життєвою мудрістю* – розсудливо радить возному: «У нас єсть пословиця: “Знайся кінь з конем, а віл з волон”; шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте...»

Родина для Наталки – найвища цінність і святість. На її переконання, люди одружуються, щоб «завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно другому».

Поки що характер статичний. Розвитку додає йому *внутрішній конфлікт*: доля примушує Наталку зробити важкий *вибір* – між любов'ю до Петра і дочірнім обов'язком забезпечити матері гідну старість (а це в її ситуації можна зробити, лише вийшовши заміж за багатого). Що переможе? Як поведеться героїня?

Котляревський уміло передає перебіг мінливих *психологічних станів* героїні. Вона то відкидає «осоружних» їй женихів, то згоджується на заміжжя з одним із них, зглянувшись на материні сльози: «Я покорюся вашій волі, перенесу

В. Тропінін.
Дівчина з Поділля

своє горе, для спокою матері треба все перенести». Водночас дівчина з розпачу поривається кинутися у Ворсклу. Згода подати рушники возному швидше не зрада Петрові, а самопожертва в ім'я матері. Адже дівчина розуміє, що, вийшовши заміж за багатого нерівню, «жінка буде гірше наймички, буде кріпачкою». Цей крок не принижує, а навпаки – звеличує Наталку.

Поки що обов'язок перемагає почуття, героїня з позицій здорового глузду підкоряється долі. Таке розв'язання конфлікту суто *класицистичне*.

Однак Котляревський на цьому не ставить крапку. Як тільки з'являється коханий, дівчина виявляє неабияку рішучість і сміливість. Адже тепер вона відстоює право не тільки на власне щастя, а й на щастя коханої людини. Наталка виступає категорично проти юридичних законів (не зважає на погрози возного судом і тюрмою), проти звичаїв (вважалося, що дівчина обов'язково має вийти заміж за того, кому подавала рушники), навіть супроти материнської волі (дія II, ява 11). Вона готова на все: «І коли на те йде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра і за возним ніколи не буду». І таки добивається свого. Це вже навіть не сентименталістське, а *романтичне* розв'язання конфлікту між серцем і розумом, прагненнями й обставинами. Людина – якщо вона енергійна, вольова – не піщинка на вітрі, а *господар своєї долі*.

В образі Наталки Котляревський найповніше втілив *психологічний тип української жінки*. Наша жінка-козачка завжди була не тільки працьовитою, доброю, відданою в коханні, а й вольовою, енергійною, здатною відстояти себе. Мабуть, саме цим, а не позицією автора, пояснюється таке сміливе, романтичне розв'язання конфлікту.

Інший варіант виходу з моральної кризи пропонує *Петро*. Цей герой – протиставлення людської *доброчесності* злу, лихій долі. У душі Петра моральний закон перемагає стихію пристрастей. Для нього пошанування матері, покора батькові є найвищими цінностями, які не можна переступити. Герой долає егоїстичне «я», приносить себе в жертву заради щастя коханої. Він не тільки закликає Наталку послухати матір, забути його і полюбити возного, а й віддає всі зароблені гроші, щоб хоч трохи вирівняти майновий стан наречених. І стається диво: побачивши таку шляхетну Наталчину рішучість, а особливо Петрову самопожертву, возний великодушно зрікається нареченої. При цьому ще й зізнається, що за чиновницькими клопотами нічого доброго в житті не зробив, тож хоче надолужити згаяний час, тобто стає на шлях каяття і морального очищення.

Тут Котляревський ставить своєрідний *просвітницький експеримент*, який має довести ефективність морального

прикладу в перевихованні людини. Таке *просвітницько-сентименталістське* розв'язання конфлікту, очевидно, найближче самому автору.

До речі, якраз образи **Петра й Миколи** яскраво, вичерпно представляють *два психологічні типи* українського чоловіка – *хліборобський* (Петро) і *козацький* (Микола). Вони мають схожі долі: обидва сироти-бурлаки, «без роду, без племені, без талану і без приюту», у яких «ні кола ні двора», тому «живуть вони в злиднях», постійно мандрують. Це ще один натяк на маргіналізацію української душі під тиском імперії. У них схожі натури: щирі, працьовиті, безкорисливі. Проте є в їхніх вдачах і життєвих настановах принципова відмінність: Петро – чулий, м'якосердий, пасивний, фаталіст, натомість Микола – оптиміст, відчайдух, енергійна, бадьора, дотепна, навіть дещо скептична людина. Тому Петрова мрія – родинний затишок, праця на своїй землі, достаток, Миколина – козакування (дія II, ява 1), тобто свобода, пригоди, пристрасті, лицарство, активна боротьба зі злом тощо.

Минають століття, а ці два типи характерів визначали і визначають психологію українського чоловіцтва.

Непростий образ Наталчиної матері Терпилихи розгляньте самостійно, відповідаючи на запитання. **1.** Як уявляє Терпилиха родинне щастя? Чи поділяєте ви її погляд, що в злиднях щастя немає? **2.** Єдиним виходом з бідкування родини мати вважає шлюб доньки з розрахунку. Наскільки слушною видається вам така позиція? Про кого насамперед дбає Терпилиха – про доньку чи про себе? **3.** Чому Горпина аж тричі так різко змінює свою думку про Петра? Що саме впливає на її ставлення до нього? Про що це свідчить?

Макогоненко – характер майже цілком запозичений з вертепних вистав, під цим прізвиськом там діє типовий статечний українець – розумний, кмітливий, дотепний, хоч і дещо користолюбний.

Макогоненко – *вiборний*, себто вибраний громадою для захисту її прав. І герой виконує ці обов'язки успішно. Спостережливий і дотепний Микола так характеризує виборного: «чоловічок і добрий був би, так біда – хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже». Та й возний зауважує, що Макогоненко вміє «увернутись: хитро, мудро, недорогоим коштом».

Отже, практичний сільський дядько усвідомлює, що за цих підступних порядків, які насуваються з міста, можна чогось досягнути лише крутіством. І добре опановує цю сумну хитру науку.

Водночас він ще залишається під впливом здорової моральної атмосфери села, тому товариський, добрий, прихильний до

бідних, хоч сам заможний, але людей цінує не за багатство, а за моральні чесноти (його відгук про Наталку, а далі й про Петра). Він з радістю вітає боротьбу з хабарництвом у земстві та розкриває принагідно свій ідеал влади: «Зате нам, простому народові, добре, коли старшина, богобоязлива і справедлива, не допуска письменним п'явкам кров із нас смоктати...»

Макогоненко погоджується висватати Наталку за возного не так з корисливих міркувань, як із жалю до вбогої доброї сироти та її матері.

Перечитайте епізод, у якому виборний умовляє Наталку вийти за возного (дія I, ява 6). Як тут виявляються дипломатичні здібності героя? Докази виборного підступні й лицемірні чи щирі, викликані життєвим практицизмом? Чи бажає він добра Наталці?

Виважено й порядно поводить себе виборний у кульмінаційній сцені сватання. Зрозумівши, що не без його участі сталося неподобство, він намагається дипломатично пригасити конфлікт. Чесно й захоплено говорить про свого нібито супротивника: «Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!». Ця думка авторитетної людини допомагає Терпилисі прийняти правильне рішення. Макогоненко також непомітно підштовхує Тетерваковського до слушного вибору, а далі ще і втішає його.

Складний і суперечливий образ возного¹ **Бориса Тетерваковського**. Духовну суть і трагедію цього чоловіка розкриває він сам у вже згаданому прикінцевому зізнанні: «Я – возний і признаюсь, что от рождения моего расположен к добрым делам; но, за недосужностью по должности и за другими хлопотами, доселі ні одного не зділал». Потворний той суспільний устрій, який не допомагає, а заважає людині бути добротворцем. Возний виступає і як елемент цієї системи, і як її жертва. Намагаючись утвердитися в бюрократичному середовищі, Борис Тетерваковський переймає його закони, традиції, смаки, ідеологію. Закоренілий хабарник, він сумує з приводу того, що все тяжче витягувати з людей «взяточки, сиріч – винуждені подарочки».

Убоге, жалюгідне коло його інтересів: начальство, скарги, позови, «взяточки». Він – людина порівняно освічена і цим відверто хизується. Однак освіченість ця вузька, однобока. Скажімо, Борис демонструє глибокі знання з історії козацької держави (дія II, ява 7), але це тільки тому, що в обов'язки возного входить вивчення архівів і літописів для клієнтів, які

¹ В о з н и й – дрібний судовий чиновник того часу, який розвозив різні папери до повітових судів, виставляв майно банкрутів на продаж тощо.

претендують на дворянство, а тому намагаються довести своє походження з козацької старшини. А от розмова Тетерваковського з Петром про театр (дія II, ява 7) засвідчує низький рівень його культури, примітивний смак (возний не вдоволенний, що в театрі не вбивають по-справжньому: «О, якби справді убивалися, то б було за що гроші платити!»). У чиновницькому середовищі Бориса навчили навіть виправдовувати своє здириництво, щоб не мучило сумління. У пісні «Всякому місту звичай і права...» возний розгортає цілу філософську теорію захисту непорядності й крадіяства: мовляв, у світі правлять звірячі закони, «всякий з другого бере за своє», а «хто не лукавить, той ззаду сидить», «дужий безсильного давить і жме». І як підсумок: «Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха?» Мовляв, такий порядок речей, усі такі, тому і я мушу бути таким.

А як ви ставитесь до такої філософії? Вона рятівна чи вбивча для людини?

Для виправдання системи насильства й обману використався вірш Григорія Сковороди, але перевернутий з ніг на голову. Великий філософ прославляв у ньому совість, нові «філософи» – аморальність.

Лаконічний і точний присуд цьому персонажу виносить Микола: «Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить».

Проте це не весь Тетерваковський. Таким його зробило життя. Та не забуваймо його вроджену схильність до добра. І вона виявляється в несподівано щирій, безкорисливій любові до Наталки. Борис довірливо звіряється виборному: «Нігде – тее-то як його – правди дівати, я люблю Наталку всею душею, всею мислю і всім серцем моїм, не могу без неї жити, так її образ – тее-то як його – за мною і слідить». Зверніть увагу: він хоче не просто пофліртувати з дівчиною, а має серйозні наміри – прагне одружитися, хоч і дворянин, а Наталка – селянка.

Та чиновницька машкара надто щільно приросла до Борисової душі. Він навіть в оспівдення в коханні вплітає судейсько-бюрократичну лексику.

Перелицуйте оспівдення Бориса Наталці українською мовою, замінивши його канцелярську лексику народною (дія I, ява 2). Як це змінює текст і ваше ставлення до мовця?

Примусивши Тетерваковського говорити саме так, автор висміяв староукраїнську книжно-канцелярську мову за її штучність, відірваність від народної основи. Критика виявилася влучною, дошкульною, в усякому разі ніхто з освічених українців у Наддніпрянщині більше не використовував цю мову.

З таким типом світосприймання, манерою спілкування возний виглядає комічно, навіть жалюгідно в природному сільському світі, де панує порядність, безкорисливість, щирість, простота, живе народне слово. Чого варта тільки його спроба втримати кохану, погрожуючи їй судом і тюрмою.

Та в найвідповідальніший момент Тетерваковський знаходить у собі сили вчинити благородно. Як і Петро перед тим, він робить суто *класицистично-просвітницький вибір* – підпорядковує пристрасті у своїй душі моральному обов'язку: «Размишляв я предовольно і нашел, что великодушной поступок всякії страсті в нас пересиливають». При цьому ще не минає нагоди повчити народ: «...заповідаю всім: “Где два б'ються – третій не мішайсь!” і твердо пам'ятувати, що насильно милим не будеш».

Як бачимо, у стильовому плані п'єса стоїть *на межі власне класицизму та сентименталізму*. Це виявляється й у двох варіантах розв'язання основного конфлікту, і в специфіці образотворення: одні персонажі (возний, виборний, Микола) – суто класицистичні, інші (Петро) – перебільшено чутливі, сентименталістські, ще інші (Наталка і Терпилиха) поєднують ці дві настанови.

Отже, попри деяку «салонність», надмірну просвітницьку тенденційність¹, «Наталка Полтавка» стала прекрасним початком нової української драматургії.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА

Іван Котляревський був сином своєї доби, першопрохідцем, який не мав ще за плечима самобутньої, національної літератури. Тому для втілення серйозних ідей він не знайшов відповідної форми, а його травестійні, комічні україномовні твори виглядали все-таки додатком, доповненням до якоїсь «повної» загальноросійської літератури.

Однак Іван Петрович зробив максимум того, що міг зробити у свій час, у своєму культурному середовищі: він *увів нелітературну мову в літературу*, використавши для цього саме ті жанри, які для такого задуму були придатні; він намалював *досконалий духовний портрет українського народу*; посіяв у зденаціоналізованих душах сучасників та й нащадків *зерна національного відродження*.

Своєю творчістю Котляревський започаткував, утвердив насамперед *три традиції*, які стали визначальними в усій новій українській літературі:

¹ Тенденційність (лат. *прагну, прямую*) – очевидне, прямолінійне нав'язування автором певної ідеї.

1. З цього часу увага до народної душі, глибинний націоналізм стали моральною нормою, творчим кредо українського письменника.

2. Ключовою прикметою нашого письменства став іскрометний народний гумор і гостра сатира, зокрема політична, антиімперська (Тарас Шевченко, Іван Франко, Микола Хвильовий, Василь Симоненко, Василь Стус).

3. Із замилювання Котляревського народним життям виросла потужна стильова течія – *етнографічний реалізм*, що в кращих своїх зразках досконало виявив неповторний український національний колорит (Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко, Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Улас Самчук, Михайло Стельмах та ін.).

Запитання і завдання

- 1. Як виявилися зв'язки творчості Івана Котляревського зі староукраїнською літературою?
- 2. Які мотиви спонукали митця до написання «Енеїди»?
- 3. Схарактеризуйте різні форми вираження патріотизму в «Енеїді».
- 4. Що вас приваблює в образах Наталки, Петра, Миколи? Як ви ставитеся до інших героїв п'єси «Наталка Полтавка»?
- 5. Розкрийте український народний ідеал жінки за п'єсою Івана Котляревського «Наталка Полтавка».
- 6. Чи змінився, на вашу думку, за майже два століття ідеал жіночої краси? Що різнить і що об'єднує горду Полтавку з нашими сучасницями?
- 7. Окресліть значення творчості Івана Котляревського в історії української літератури.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Єфремов С. Котляревський // Літературно-критичні статті. – К., 1993.
2. Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації. Дискусійні проблеми. – Л., 1994.
3. Шевчук В. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Дивослово. – 1998. – № 2. – С. 5–9; № 3. – С. 6–10.
4. Сверстюк Є. Іван Котляревський сміється // Сверстюк Є. На святі надій. – К., 1999. – С. 253–282.
5. Неборак В. Перечитана «Енеїда». Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія. – Л., 2001.
6. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
7. <http://www.ukrplib.com.ua>
8. <http://www.ukrop.com/ua/encyclopaedia>

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ

Що ви довідалися про сентименталізм на уроках зарубіжної літератури?

Підсумуємо: у другій половині XVIII – на початку XIX століття в європейських літературах, надто англійській, французькій і російській, розвивається особливий стиль – **сентименталізм** (франц. *почуття, чутливість*). Найменування стилю утвердилося завдяки твору англійського письменника *Лоренса Стёрна* «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768).

Визначальні ознаки сентименталізму такі.

- ♦ *Зосередження уваги на внутрішньому світі людини, перебільшених почуттях, відстоювання свободи пристрастей.*

- ♦ *Завдання літератури – збуджувати в читача глибокі переживання, схвилюваність, щоб збагачувати його духовний світ, облагороджувати характер і спосіб життя.*

- ♦ *Об'єктом зображення у творі обиралися такі події, які могли зворушити читача: нещасливе кохання, утиски й переслідування героя, страждання самотньої людини, нерідко – смерть. У тканину твору вплітаються такі мотиви, як любов з першого погляду, довічна вірність закоханих, передчасна смерть від туги за дорогою людиною тощо.*

- ♦ *Головні герої сентиментальних творів ідеальні, позбавлені найменших негативних рис. При цьому вони переважно не аристократи, а вихідці з народу, найчастіше селяни та міщани, до того ж не бідні, тобто їхні страждання пов'язані не зі злиднями, а з душевними переживаннями.*

- ♦ *Літературну мову сентименталісти очистили від архаїзмів, холодного пишнослів'я, спростили синтаксис. Чимало запозичили з фольклорної мови.*

- ♦ *Тон викладу найчастіше елегійний або меланхолійний, коли йдеться про позитивних героїв; гумористичний чи й сатиричний – коли про негативних. Найхарактерніший художній засіб – літоти (пестливо-зменшувальні слова). Особливу роль у тексті відіграє пейзаж, переважно сільський, у літню чи весняну пору.*

- ♦ *Улюблені жанри сентименталізму – подорожні записки, родинні, психологічні романи (епос); з лірики – елегія¹, ідилія², послання; з драматичного роду – міщанська драма.*

¹ Елегія (грец. *журлива пісня*) – жанр лірики, вірш, у якому виражені настрої журби, смутні роздуми.

² Іділія (грец. *малюнок, невеликий вірш-пісенька*) – ліричний вірш, що поетизує сільське життя.

• Посилюється зацікавлення фольклором, з якого переймають теми, сюжети, образи, художні засоби. Ця риса, а також *етнографізм* особливо характерні для українського сентименталізму.

Чимало дослідників виділяє сентименталізм в окремий напрям. Проте доцільнішим видається розглядати його як *особливу течію класицизму*. Адже цей стиль в основному зберігає класицистично-просвітницьке світосприймання.

Серед найвідоміших *зарубіжних зразків* сентименталізму – «Памела», «Клариса Гарло» Семюеля Річардсона, «Юлія, або Нова Елоїза» Жан-Жака Руссо, «Страждання молодого Вертера» Йоганна Вольфганга Гете, «Відна Ліза» Миколи Карамзіна.

В *українській літературі* сентименталізм виявився слабо (насамперед у кількох творах Григорія Квітки-Основ'яненка – «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов»). Досить швидко він *переріс у романтизм*. Хоча елементи цього стилю проглядаються і в «Наталці Полтавці» Івана Котляревського, і в творах поетів-романтиків (Миколи Костомарова, Амвросія Метлинського, Маркіяна Шашкевича, у молодого Тараса Шевченка, в доробках Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Олександра Олеся, Михайла Стельмаха, Олеся Гончара та ін.). Це пов'язано зі специфікою української душі – надзвичайно емоційної, *схильної до сентиментальності*.

Григорій КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

(1778–1843)

Українські повісті Квітки з народного життя були в усьому світі першими, в яких реально змальовано селянське життя. У світовому письменстві це був перший голос про народ, навіяний щирою до нього прихильністю, бажанням знайти, як сам Квітка говорив, «героїв і героїнь у квітках і запасах», показавши, що і під простим сіряком людське серце б'ється. З цього погляду українське письменство першим промовило своє слово в оборону селянських мас і веде перед щодо народницьких симпатій між усіма письменствами світу. Французька й німецька літератури, в особах Жорж Занд та Авербаха, опізнались проти нашого автора на якийсь десяток літ; російська з Тургенєвим іще більше.

Сергій Єфремов

Якщо Іван Котляревський став основоположником нової української (україномовної) поезії та драматургії, то Григорій Квітка – прози. Саме він успішно завершив місію, започатковану Котляревським у «Наталці Полтавці», повістю «Маруся» та іншими творами неспростовно довів, що народною мовою можна писати не тільки про смішне, а й про серйозне.

ДОЛЯ ПИСЬМЕННИКА

Народився Григорій Квітка 29 листопада 1778 року в передмісті Харкова – в с. Основі (звідси й псевдонім – Основ'яненко) в козацько-старшинській родині.

Походження. Про рід Квіток розказували таку поетичну легенду. На початку XVII століття примандрував звідкись до Києва дід з онуком-сиротою. Відували, перебивалися випадковими заробітками. Незабаром дід помер, а внук прижився. За просту вдачу та несказанну вроду підлітка прозвали Квіточкою, а коли виріс – Квіткою. Згодом у нього закохалася шляхетна красуня, дочка київського воєводи, і парубок відповів їй взаємністю. Однак знатні батьки й слухати не хотіли про шлюб дівчини з убогим безрідним простолюдином. Тоді молодята потай обвінчалися, підмовили гурт козаків і втекли на вільні, дикі тоді землі Лівобережжя. Над мальовничою річкою Удою заклали вони поселення, що й стало основою майбутнього Харкова і всієї Слобожанщини¹. Тим вродливим сиротою був прапрадід письменника Семен Квітка. Пізніше він став харківським полковником і суддею, уславився своїм розумом і працьовитістю. Досить багатою, освіченою людиною, а також щирим патріотом краю був батько Григорія Федір Іванович. До нього часто заходив Григорій Сковорода, а цей чоловік, як відомо, відвідував лише однодумців. Багато зусиль батько письменника приклав для заснування Харківського університету.

Мати майбутнього письменника – донька генерал-майора Шидловського, мецената, який свого часу подарував першому навчальному закладу в Харкові – колегіуму – хутір і великий кам'яний будинок.

Дитинство. Отож виростав маленький Гриць в атмосфері пошани до рідної мови, історії, фольклору, мистецтва. Не раз він слухав родинні й народні легенди, повір'я, розповіді про лицарство, бойові пригоди предків-козаків.

¹ Слобожанщина, або Слобідська Україна – північно-східна частина України, що активно заселялася з початку XVII століття і мала відносно автономію до кінця XVIII століття. Територія покривалася в основному п'ятьма козацькими полками, що ділилися на сотні. Козаки жили у вільних від кріпацтва селах, котрі називалися слободами (від слова «свобода»), звідси й назва краю.

Зазвичай у родині, зібравшись разом вечорами, багато читали, слухали музику, постійними були вистави самодіяльного домашнього театру, у яких із захопленням грав і Гриць.

Уже в ранньому дитинстві хлопчика чекало перше життєве випробування: коли йому було близько двох літ, няня необачно зірвала на оці ячмінець і малюк тяжко захворів – осліп. Як же хотілося Грицеві бачити, він тільки чув світ і уявляв його прекрасним і чудернацьким. Сліпота примусила розвинути чіпку пам'ять, багату уяву й музикальний слух. Завдяки цьому відкрився неабиякий *музичний талант* Квітки. Він навчився віртуозно грати на флейті, піаніно, захоплено слухав народні пісні, що вечорами й у свята щедро линули над Основою. Пізніше й сам почав складати музику (романси, марші, жартівливі пісні).

На шостому році життя Гриць прозрів.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Сталося це за таких обставин, що значно поглибили його *побожність*, увагу до духовних сфер. Ось як розповідає про цей випадок сучасний письменник Іван Ільєнко в повісті про Квітку: «Хлопчик поїхав з матір'ю Марією Василівною в Куряж поклонитися відомій на всю Слобожанщину іконі Озерянської Богоматері, про яку йшла слава як про чудотворну. Гриць любив бувати в Курязькій церкві. Слухав спів хору, дзюрчання струмка, що жебонів кам'яним жолобом попід самим вітварем, розливаючи свіжу прохолоду. Того пам'ятного дня Гриць несподівано відчув, що з очей спадає поволока. Спочатку замиготіли мінливі зеленувато-бурі плями, потім пішли кругами рожеві та жовтаві хвилі, і нараз у голубому тумані загойдалися людські постаті й ошатне вбрання церкви. Туман поволі розвіявся, погляд ковзнув по оздобленій золотом іконі, з якої непорушно дивилися холодні кришталеві очі. Грицеві стало моторошно: а раптом це вивидо зникне і знову все поглине темрява?

Він боязко сіпнув матір за рукав і прошепотів:

– Мамо, хто це?

– Де, сину? Про кого ти?

– Хто це, хто це? – залепетав хлопчик, показуючи рукою на ікону.

– Пресвята Богородиця... А ти що, бачиш? – сплеснула руками, аж озирнулися передні.

Синові ж карі, чисті й допитливі, як і раніше, очі були осяяні якимось вогнем і вже не смутні, не мертві, а живі, грайливі.

Прозрів, прозрів! Мати впала на коліна і в нестямі простягла руки до ікони:

– Воїстину чудотворна, воїстину! Зглянулась на наше безталання...»

Навчання і пошуки себе. Спочатку хлопець навчався вдома, згодом його віддали до Курязької монастирської школи. За дворянським звичаєм батько готував Гриця до військової кар'єри:

п'ятнадцятирічним хлопцем записав його у гвардійський полк. Через чотири роки Квітка подав у відставку в чині капітана, не пробувши при цьому жодного дня в армії: дворянські діти тоді часто лише числилися в армійських списках, без особливих зусиль одержуючи чини. Надто відворотним було військове ремесло для юнака з ніжною, чутливою душею та пристрастю до свободи.

Значно більше його приваблювало *служіння Богові*. Ще у віці 12 років хлопець хотів, наслідуючи дядька, постригтися в ченці. Тоді відговорили батьки. У 26-річному віці Квітка таки здійснив свій намір – став ченцем Старо-Харківського Преображенського монастиря. Поштовхом до цього кроку послужило *нещасливе кохання*. До речі, йдучи в монастир, Григорій відмовився від усіх багатств: згодився після батькової смерті залишити свою частину спадку старшому братові Андрієві.

У монастирі Григорій намагався знайти прихисток від жорстокого світу, середовище для духовного зростання. Проте чернече життя виявилось не таким, як уявлялося юнакові, – надто аскетичним, у чомусь лицемірним, а то й бездіяльно-занудним. Хоч Квітка й привіз у свою келію флейту і навіть фортепіано, він дедалі частіше приходив додому, з'являвся на культурних заходах. А через чотири роки й зовсім залишив чернецтво. Пригадалася, мабуть, давня порада Григорія Сковороди – шукати бенкет мудрості не в монастирі, а серед природи, людей, де завгодно під сонцем, адже довкола Бог.

Громадсько-культурницька й творча діяльність. Енергійна, талановита, спрагла за дієвим життям натура Квітки знайшла своє покликання в громадсько-культурній праці. З молодечим запалом узявся він за проведення літературно-музичних вечорів, працював директором театру, заснував оркестр, Благодійне товариство і перший на Лівобережжі Інститут шляхетних дівчат; організував, відредагував і випустив перший в Україні журнал «Украинский вестник», збирав кошти на відкриття Харківської публічної бібліотеки. Окрім того, Григорій Федорович обіймав посаду маршалка (лідера) повітового дворянства, далі – судді, попечителя бібліотеки.

Ця людина *по-просвітницьки* свято вірила в чудодійну силу освіти й культури у справі духовного вдосконалення суспільства та національного відродження.

Свою високу посаду маршалка дворянства Квітка використовував для добрих справ: закликав місцеву інтелігенцію та дворянство вивчати рідну мову, берегти прадідівські традиції і сам показував гідний приклад; усіляко допомагав селянам і навіть чужим кріпакам. Злостивці насміхалися з того, що Квітка не мав у власності жодного кріпака, навіть свого кухаря, ані земельних угідь і одержував мізерну платню. Та він цим

не переймався – жив насамперед душею і совістю, як учив його колись у дитинстві Сковорода, гостюючи в батька на пасіці.

Крім громадської та адміністративної діяльності, Григорій Федорович уже в зрілому віці взявся також за *літературну працю*. Спочатку писав *російською мовою* (це була тоді офіційна літературна мова в Україні). Першими з'явилися вірші, потім комічні нариси (їх друкував «Украинский вестник» у 1816–1817 роках). У нарисах ішлося про безкультур'я, паразитизм існування провінційного дворянства, його жорстоке ставлення до кріпаків, – про те, що так боліло Квітці. Наступного року вийшов і перший твір письменника українською мовою «Шпигачки, або по-московському Епіграми», підписаний псевдонімом Грицько Основ'яненко (пізніше до цього прибраного прізвища він приєднав і справжнє). Потім були ще російськомовні п'єси, романи.

Однак по-справжньому талант письменника розцвів лише тоді, коли він свідомо *почав писати рідною мовою*. Україномовні твори вийшли друком у 1834–1836 роках двома збірками під назвою «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком». У наступні роки продовжили з'являтися в різних журналах та альманахах нові повісті й оповідання. Жодна книжка в Харкові не мала такої популярності, як Квітчині повісті українською мовою.

Родинне життя і характер письменника. Земляки запам'ятали Квітку жвавою, енергійною, дуже веселою й дотепною людиною, майстром оповідати анекдоти.

Так склалося, що одружився Григорій Федорович аж на 43-му році життя (1821) з *Анною Григорівною Вульф*, класною дамою (вихователькою) в Харківському інституті шляхетних дівчат. Вона вирізнялася гострим розумом, освіченістю, задушевністю, була вихована на французьких сентиментальних романах. Росіянка за походженням, Анна мріяла повернутися до Петербурга, часто просила чоловіка знайти яку-небудь посаду і переїхати туди. Там, мовляв, і найвишуканіше літературне середовище, і «товсті» журнали, і видавництва, і перспектива загальноросійського визнання. Однак Квітка не мислив свого життя без України, милої серцю Основи, свого роду. Незабаром і дружина зацікавилася українськими повістями чоловіка, а через них щиро полюбила Україну, захопилася піснями та думами, не раз ставала на захист гідності українського слова.

Жило подружжя надзвичайно скромно, Анна не могла собі дозволити навіть шовкової сукні. Однак почувала себе щасливою в шлюбі з чуйним, щиросердим, незвичайним чоловіком. Вона всіляко спонукала Квітку до літературної творчості, була першим читачем і критиком усіх його писань, не раз робила слухні зауваження й давала поради... Письменник також

глибоко шанував дружину, довіряв її мистецькому смаку, прислухався до її суджень.

Маленький будиночок Квіток в Основі завжди радо зустрічав творчих особистостей. Тут письменник приймав Євгена Гребінку, Миколу Костомарова, Ізмаїла Срезневського, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, зустрічався і з Василем Жуковським.

Яким був Квітка? Згадували, що любив попоїсти, особливо українських страв: пирогів, млинців, вареників. Проте зазвичай обід був скромний, як і все життя родини. По обіді ж письменник ішов до свого кабінету і, не тривожений ніким, писав. Тоді наставали найкращі хвилини його життя. Тільки під вечір виходив почитати дружині свої нові твори чи цікаві статті зі столичних журналів.

В останні роки родина особливо бідувала. Багатолітня напружена праця, важкі розчарування й переживання непомітно підточили здоров'я письменника. У липні 1843 року він тяжко захворів і зліг. У перші дні ще писав листи, доопрацьовував деякі давно задумані твори, читав. Проте дедалі більше слабшав... 20 серпня 1843 року серце великого майстра слова перестало битися.

ОГЛЯД ТВОРЧОСТІ

Творчий доробок Григорія Квітки-Основ'яненка значний за обсягом, але нерівноцінний з художнього боку. Ранні твори – це лише проби пера. Самобутність таланту, мистецька майстерність приходили поступово, у наполегливій тяжкій праці.

Письменник звертався до *найрізноманітніших жанрів*. Це ліричні вірші, епіграми («Шпигачки»), фейлетони¹ («Письма Фалалєя Повину́хина»), історико-художні нариси («Головатый», «Татарские набеги»), літературно-публіцистичні статті («Супліка² до пана іздателя»), комедії («Шельменко-денщик», «Шельменко – волостной писарь», «Сватання на Гончарівці» та ін.).

Та найяскравіше літературний хист митця виявився саме в прозі. Його перу належать оповідання («Салдацький патрет», «Купований розум», «Підбрехач», «Перекотиполо» та ін.); повісті («Маруся», «Сердешна Оксана», «Конотопська відьма»); романи («Пан Халявский», «Жизнь и похождения Петра Степанова, сына Столбикова...»).

¹ Фейлетон (франц. *аркуш*) – жанр публіцистики, газетна або журнальна стаття на злобу дня, для якої характерна сатирична або гумористична загостреність викладу.

² Супліка – писане прохання або скарга.

За свідченням самого письменника, він дотримувався *класицистичного принципу «списування з натури»*. Отож змальовував насамперед ті явища, які сам добре знав, – життя помісного дворянства, зокрема колишньої козацької старшини, чиновництва, а найбільше – простого народу, села.

Російськомовні твори. Значна частина доробку письменника російськомовна. У цій групі на особливу увагу заслуговують два романи – «Пан Халявський» (1839) та «Жизнь и похождения Петра Степанова, сына Столбикова...» (1841), а також десять комедій. Тематика цих творів – сатиричне змальовання побуту провінційних поміщиків і чиновників, їхнього неучтва, забобонів, лінощів, обжерливості й хамства. Дуже промовисті вже самі прізвища персонажів: поміщики Чаркодуєв, Драчунов, Приживалкін, Вижималов, Кожедралов, Жиломотов, чиновники Грошолуп, Плутовкін тощо.

Російськомовні твори Квітка підписував псевдонімом *Фалалей Повінухін*. Ці твори друкувалися в столичних журналах і були популярними. П'єси ставилися в багатьох театрах імперії. Деякі з них, особливо правдиві та критичні, цензура забороняла, хоча на тлі яскравих тогочасних російських письменників Повінухін виглядав *третьорядним автором*, одним з тих, що даремно намагалися своїми писаннями підкорити столицю.

Дивна і таємнича історія сталася з комедією «*Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе*». Написана вона була 1827 року, але видана через цензурні обмеження тільки 1840 року. Вражає те, що сюжет комедії до найдрібніших деталей збігається із сюжетом славетної п'єси Миколи Гоголя «Ревізор» (1835 рік). Очевидно, цензор Квітчиного рукопису письменник Сергій Аксаков, який дружив з Гоголем, переповів йому зміст твору або й дав почитати.

Перехід до рідної мови. 1832 року Квітка пише перший великий прозовий твір рідною мовою – *повість «Маруся»*. Помер Повінухін і народився *першорядний класик української літератури Основ'яненко*. Окремі тексти він і в наступні роки писав російською. Проте здобув неабияке визнання українського читача і згодом російського саме завдяки україномовним творам.

Чому Квітка здійснив цей перехід? Напевно, усвідомив важливу істину, яку пізніше сформулював Сергій Єфремов: «Український письменник міг стати чимось оригінальним у своєму крузі, російський же в обставинах українського життя засуджений був фатально на рабське копіювання централістичних зразків, тобто насправді глибокий провінціалізм, з якого не було нікуди ходу».

До цього рішення, безсумнівно, спонукали і *патріотичні почуття*.

ДОКАЗ

Григорій Квітка (з листа до Михайла Максимовича): «Ми повинні присоромити і примусити замовкнути людей, що мають дивне розуміння і відкрито просторікують, мовляв, не належить тією мовою писати, якою десять мільйонів говорить, яка має свою силу і красу, що їх не передати іншими, свої звороти, гумор, іронію і все, як у порядній мові».

Річ у тім, що російська критика вороже, іронічно зустріла перші спроби деяких літераторів-українців (Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки) писати рідною мовою. Давався взнаки панівний в імперії російський шовінізм¹. Ішлося не тільки про художній рівень окремих творів, українській мові відмовлялося в праві на існування цілком. Скажімо, рецензент із солідного журналу «Северная пчела» категорично заявив: «Писать на малороссийском языке – идти ложным путем». Особливо значущою була думка найавторитетнішого тогочасного критика *Віссаріона Белінського*. Він заявив: україномовні твори показують «простоватість крестьянского языка и дубоватость крестьянского ума», тому про високі почуття треба писати лише російською мовою. Хоч окремі російські літератори і підтримали перші спроби українських колег, та їхні поодинокі голоси губилися в хорі дорікань, кпинів і образ.

Конкретним поштовхом до написання україномовних творів, як згадував пізніше Квітка, став такий випадок. Якось Григорій Федорович попросив одного українського поета (мабуть, Петра Гулака-Артемовського) написати щось серйозне, чутливе. Поет же почав гаряче переконувати, що наша мова незграбна і взагалі ні на що серйозне не здатна. Тоді Квітка вирішив сам довести протилежне. Так з'явилася «Маруся».

Готуючись видавати повість, він передбачав насмішки росіян і доморощених скептиків, тому 1833 року написав і першими надрукував оповідання «Салдацький патрет» та «Супліку до пана іздателя». Ці два досить полемічні, наступальні за суттю твори повинні були оборонити беззахисну «Марусю».

До речі, «Салдацький патрет» – перше україномовне оповідання, а «Супліка...» – перший зразок україномовної публіцистики й критики.

¹ Шовінізм (термін походить від імені солдата наполеонівської армії Шовена, що був фанатично відданий імператору та ідеї винятковості французької нації) – проповідування винятковості свого народу і прагнення підкорити інші народи, нав'язати їм свою мову й культуру.

Прочитайте в хрестоматії обидва твори. Як ви зрозуміли алегоричний зміст оповідання, авторську ідею? У яких рядках «Супліки...» розкривається суть алегорії оповідання?

Отже, ці твори стали одним з перших прямих *виступів проти офіційного російського шовінізму*, на захист української мови та літератури.

Українською мовою Квітка написав п'ятнадцять оповідань і повістей та три п'єси. Їх поділяють на дві групи: *сентименталістські й класицистично-бурлескні*.

СЕНТИМЕНТАЛІСТСЬКІ ТВОРИ

До цієї групи можна віднести повісті «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Добре роби – добре й буде», «Козир-дівка». У них автор захоплюється народними характерами – витонченими, ліричними, високодуховними, часто активними, вольовими, а водночас відверто говорить і про їхні вади – легкодухість, довірливість чи й наївну гординю. Мучителів простолюду він гнівно картає.

До речі, повість «Сердешна Оксана» було перекладено французькою мовою і надруковано в Парижі. Це перший вихід нової української літератури *на європейську арену*.

Особливе місце в цій групі та й у всій творчості Григорія Квітки-Основ'яненка займає повість «Маруся».

Як довідуємося із «Супліки...», скептики твердили, що з україномовних авторів ніхто не здатен написати щось «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне». Саме ці вимоги (послідовно *сентименталістські*) Квітка й намагався зреалізувати в повісті. Тож написав твір:

♦ «*полезний*» (корисний) – тобто пройнятий просвітницько-християнським повчанням не прив'язуватися до мирської суєти в надії на вічне життя після смерті;

♦ «*звичайний*» – про повсякденне життя, побут селянства;

♦ «*розумний*» – з просвітницьким відкиданням забобонів (Наум зневажає ворожіння як шарлатанство), із закликом до читача жити природним життям патріархального¹ села;

♦ «*ніжненький*» – з розкриттям високих душевних чеснот простолюду в сентиментальній тональності.

★ **Тема** твору – *історія трагічного кохання сільської дівчини Марусі та міського парубка-сироти Василя*.

★ **Ідея** – *поетизація рідної землі, внутрішньої та зовнішньої краси українців, старосвітського сільського укладу життя і християнської моралі*.

¹ Патріархальний (від грец. *батько і початок, влада*) – який залишається вірний давнім традиціям; простий, нехитрий, вільний від умовностей.

В. Маковський.
Українська дівчина

Як, на ваш погляд, розв'язався конфлікт? Перемогло кохання чи доля? Обмірковуючи відповідь, пригадайте останні Наумові слова над могилою Василя.

Окрім сентименталістського, проглядається і *соціальний конфлікт*: на заваді одруженню молодят стає солдатчина Василя. Однак цей конфлікт у повісті другорядний, і розв'язує його автор вельми полегшено та знову ж таки з просвітницьким виховним навантаженням: від двадцятип'ятилітньої солдатчини парубкові допомагає врятуватися добродій-господар. Зрозуміло, подібні щасливі випадки були надзвичайно рідкісними в реальному житті. Проте такий підхід у творі цілком відповідає принципам сентименталізму (який зосереджувався не на реальному, а на належному з позицій автора).

☀ **Центральні образи твору – Маруся, Василь, Наум, Настя – помітно ідеалізовані.** Це зумовлено знову ж таки вимогами стилю й авторською настановою довести, що українською мовою можна зворушити читача. Крім того, значна частина українських селян того часу вела ще спосіб життя, досить близький до Квіткових ідеалів.

Самостійно підготуйте характеристику образів Марусі, Василя й Наума.

КОНСУЛЬТАЦІЯ

Орієнтовний план характеристики літературного персонажа

1. Соціально-громадське становище героя.
2. Роль портрета, мовної характеристики, сюжетних ходів у розкритті внутрішнього світу героя.

3. Характеристика героя іншими персонажами.
4. Життєва мета персонажа, шляхи її досягнення.
5. Особливості виявлення духовного багатства (чи убогства) персонажа у творі.

6. Думки, на які наштотхнув цей герой, від чого застеріг, у чому переконав.

Готуючи характеристику персонажів, зверніть увагу на такі запитання і завдання:

1. У якому середовищі і як виховується Маруся? Якою виростає?
2. Знайдіть описи зовнішності дівчини і козака в народних баладах, піснях про кохання, козацьких піснях (скористайтеся антологією української народної творчості «Закувала зозуленька» чи іншими джерелами). Зіставте ці описи з портретами Марусі й Василя. Які висновки можна зробити?
3. Чи любить Маруся Василя (доведіть цитатами з твору)? Чому ж вона після першого побачення вирішує припинити зустрічатися з ним?
4. Порівняйте, як передано любовні переживання Марусі й Василя та героїв народних пісень про кохання. Що спільного ви помітили? Які риси сентименталізму позначилися на змалюванні стосунків Марусі й Василя?
5. Зіставте образи Марусі й Наталки Полтавки. Що в них спільного, а що їх різнить (в обставинах життя, вдачі, зовнішності, поведінці)?
6. Які риси вдачі Марусі відповідають українській душі, а які суперечать? Якими настановами християнської моралі керується дівчина?
7. Що відомо про сім'ю Василя? Як відгукується про цю родину Наум Дрот?
8. Доведіть, що Василь прагнув не тільки заробити гроші, а й стати освіченою людиною. Як оцінили це прагнення Марусині батьки? Зробіть висновок про ставлення нашого народу до освіти.
9. Чи знайшов Василь порятунк від свого горя в монастирі? Чи став справжнім ченцем? Чому монахи не виконали його останнього прохання й не поклали в домовину шовкової Марусиної хустки?

Насамперед впадають у вічі кілька художніх особливостей повісті, що зумовлені *сентименталістським* стилем.

♦ *Психологізм*: автор досить уміло й докладно розкриває внутрішній світ Марусі й Василя, різноманітними засобами передає найтонші порухи їхніх душ. Наприклад, почуття героїв, підтексти сказаного промовисто виражені через їхні голоси, будову речень, навіть розділові знаки в тексті.

♦ *Пейзажі* – надзвичайно *поетичні*, наповнені словесною музикою, крім того, вони *виразнюють почуття* і переживання героїв.

♦ Докладні етнографічні замальовки. Автор змальовує у творі не так щоденний побут і психологію хліборобів (до цього література прийде згодом), як *етнографічний аспект* селянського життя.

1. Перечитайте епізод другого сватання Василя. Що вам сподобалося в цьому обряді? Які символічні деталі й образи тут згадано (пригадайте нашу попередню розмову про народне весілля)? 2. Як змальовано обряд похорону? Чим він вас вразив? Чому мати роздала убогим дівчатам і жінкам усе Марусине придане? Як ви розумієте такий звичай?

Квітка був одним з найкращих знавців народного побуту. За етнографічну й фольклористичну працю письменникові наприкінці життя присвоїли почесне звання члена данського Королівського товариства антикваріїв¹ Півночі.

♦ Багатство джерельно чистої народної мови в повісті. Вона вже не «простацька», як у «Салдацькому патреті» чи в інших бурлескних текстах, а розчулена, витончена, поетична, переповнена епітетами, порівняннями, метафорами, літотами.

Доберіть з тексту повісті дві характерні цитати, які підтвердили б щойно сформульовану думку.

Дуже турбувався автор, як сприймуть повість читачі, критики (тому й захистив її «Салдацьким патретом» і «Суплікою...»). Та побоювання його були марними: «Марусю» чекав справжній триумф – і в Україні, і навіть у Росії (коли автор переклав її російською та надрукував у журналі «Современник»). Цим твором наша мова і література переконливо довели, що є повновартісними й різногранними.

КЛАСИЦИСТИЧНО-БУРЛЕСКНІ ТВОРИ

Застосовуючи в деяких творах ще нову для нашого письменства сентименталістську поетику, в інших Квітка зберігав уже традиційну – *низькокласицистичну, бурлескну*. У такому стилі написано повісті й оповідання «Конотопська відьма», «Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень», «Підбрехач», «От тобі й скарб», комедія «Сватання на Гончарівці» та ін.

Найвизначніший твір у згаданій групі – «**Конотопська відьма**». За основу сюжету цієї гумористично-сатиричної повісті взято *справжню подію*: якась поміщиця із сусідньої губернії під час посухи наказала топити старих жінок, щоб у такий спосіб виявити відьму (вона нібито не тоне), яка, мовляв, і вкрала дощ. Зрозуміло, цей факт неймовірної темряви, марновірства й дикості провінційного дворянства не міг не вразити письменника.

Однак Квітка *переніс* події на кількадесят років назад – ще в прикінцеву добу Гетьманщини, щоб показати корені й довго-

¹ Антикварій, антиквар (лат. *старовинний*) – знавець старовини.

тривалість цього виродження. Отже, як і в «Енеїді» Івана Котляревського, у повісті розкривається проблема *маргіналізації українського суспільства* в умовах Російської імперії.

Споконвіку козаки вибирали сотників, як і всю іншу старшину, а **Микита Забрюха** одержав цю посаду в спадок (уже за московською монархічною традицією). Він наділений верховною владою в Конотопі. Але сам бідний на розум, неосвічений, ледачий. У керівництві сотнею цілком звіряється на писаря, не розуміючи найпростіших справ. Проте в поведженні з простими козаками він чванливий і пихатий.

Неуцтво й обмеженість виявляє Забрюха і в стосунках з іншими людьми. Наприклад, сватаючись, виголошує вельми кучеряву промову, яку для нього склав дяк, але й сам не розуміє, що говорить. Коло інтересів сотника – об'їдання, пиятика і спання.

При такому керівництві з'являються всі можливості для зловживань підлеглих. Чим і користується хитрий, підступний писар **Пістряк**. Як і сотник, він безпросипний п'яниця і, попри свої шахрайські здібності, недолугий у простих справах (пригадайте історію з «лепортом» на хворостині).

Пістряк пишається своєю вченістю. Але вченість ця надзвичайно обмежена: говорить він хоч і «не попросту, усе з писання», однак все не до пуття, навіть панотець, що досконало знає церковнослов'янську мову, не може його зрозуміти. У цьому образі, як і в образі возного з «Наталки Полтавки», висміюється стара книжно-канцелярська мова й освіта як надто штучні, консервативні, відірвані від життя.

Писар – найактивніша, але разом з тим відворотна фігура у творі. Він безсоромно використовує службове становище для особистого збагачення, на кожному кроці обдурює недоумкуватого сотника. Так, підказавши Забрюсі ідею топити відьом замість виконувати наказ полковника йти в похід, Пістряк одним ударом планує повалити сотника й самому зайняти його тепле місце, а також помститися жінкам, що чимось йому не догодили.

Виявивши справжню відьму – **Явдоху Зубиху**, і сотник, і писар, що перед цим так ревно боролися з нечистою силою, кинулися до неї за підмогою задля здійснення своїх корисливих замірів. До речі, Забрюха, щоб одружитися із сотниківною **Оленою**, ладен навіть спалити рідне місто чи понищити, як Ірод, дітвору. Явдоху, одержавши в такий спосіб владу над обома своїми кривдниками, гідно мстить їм за прилюдну ганьбу: сотника одружує з гугнявою **Солохою**, писаря – з наймичкою **Пазькою**, а найголовніше – обох їх скидають з посад за невиконання наказу.

Повість виразно бурлескна за стилем, переповнена гумором і сатирою: комічні самі герої, їхні вчинки, а також події та ситуації, в які вони раз у раз потрапляють. Широко використується гротеск – переплітається реальне й фантастичне, комічне й трагічне (сцена топлення відьом), усе в творі нарочито гіперболізовано. Глузливою є сама манера оповідача. Смішуть уже анафора¹ «*сму́тний і невесе́лий...*» – варіації цих слів починають кожен розділ, який нібито насправді і кумедний, і веселий.

Знайдіть у тексті повісті приклади гумору, сатири, гротеску. Навчіться їх виразно читати.

Однаке автор сміється у творі *крізь сльози* (цього не помітили ті читачі, що дорікали Квітці за нібито злу пародію на Гетьманщину). Він зображує не лише змаргіналізовану старшину, а й пасивне, затуркане селянство, покірне сотенне козацтво, яке слухняно відробляє Забрюсі дармовим косінням тощо, мов кріпаки панщину. Колись цей народ був усучіль освіченим, волелюбним, мав найрозвиненішу в світі демократію, вершив європейську політику. І ось на кого виродився він за сотню літ колоніального поневолення.

Біля розбитого корита залишаються всі персонажі твору, навіть видимі переможці – вислизає заповітне сотникування з рук Пістряка, ганебним крахом закінчується організований Зубихою шлюб нового сотника **Халявського** з Оленою хорунжівною, нарешті, сама відьма помирає довго в тяжких муках, і закопують її, як собаку, за селом, ниць у ямі та забивають зверху осиковий кілок.

Серйозний підтекст вгадується в тій наскрізній, начебто жартівливій анафорі – справді «сму́тно й невесе́ло». Автор наголошує: така перспектива чекає все наше суспільство, якщо воно не стане на шлях духовного й національного відродження.

Письменник назвав свій україномовний двотомник «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком». І це не просто літературний псевдонім Квітки, це **вигада́ний персона́ж з наро́ду**, який нібито переповідає читачам різні то веселі, то сумні історії. Така традиція була дуже популярна в тогочасній літературі. Варто пригадати бодай «Повісті Белкіна» Олександра Пушкіна або «Вечори на хуторі біля Диканьки» Миколи Гоголя, що начебто розказані пасічником Рудим Паньком. Якраз Панько і став, напевно, безпосереднім літературним попередником Грицька.

¹ Ана́фо́ра (єдинопоча́ток) – синтаксична фігура, повторення однакових слів чи синтаксичних конструкцій на початку віршових рядків, строф або розділів прозового твору.

Основ'яненко веде оповідь докладно, смакуючи багатослівністю, чутливо, з тонкою іронією та самоіронією. Він талановито стилізується під усну розмовну мову українського простолюду, точно передаючи характерні риси вдачі нашої нації.

Ще одна визначальна особливість прози Квітки-Основ'яненка – виразний *дидактизм*¹. Майже кожний твір двотомника починається чи закінчується повчанням читача, загальними міркуваннями на якусь моральну тему.

ПРИКІНЦЕВЕ СУДЖЕННЯ

«Ні, не розважав своїх приятелів, своїх читачів Грицько Основ'яненко – він наближав душу народну до глибиннішого її пізнання більш освіченим інтелігентським середовищем, яке було загально відчужене від народного життя, і мова простого українця видавалася для багатьох-багатьох інтелігентів, чиновників, урядовців грубою, примітивною, чужою».

Микола Жулинський

Запитання і завдання

- 1. Назвіть основні риси сентименталізму, проілюструйте їх на матеріалі творів Григорія Квітки.
- 2. Як саме доля і удача Григорія Квітки позначилися на його творчості?
- 3. Чи справді повість «Маруся» є твором сентиментальним?
- 4. Доведіть, що в повісті «Конотопська відьма» гумор і сатира – це сміх крізь сльози.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко: Повість. – К., 1973.
2. Зеров М. Григорій Квітка-Основ'яненко // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2.
3. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 328–340.
4. Жулинський М. Григорій Квітка-Основ'яненко // Жулинський М. Слово і доля. – К., 2002. – С. 33–59.
5. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
6. Лімборський І. Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка. – Черкаси, 2007.
7. Гончар О. «Конотопська відьма»: сучасне прочитання // Слово і час. – 2008. – Ч. 5.

¹ Д и д а к т и з м – повчання, передавання в художній формі філософських, релігійних, етичних та інших знань.

РОМАНТИЗМ

(перша половина XIX століття)

Сутність напрямку

Що вам відомо про романтизм? Кого з українських і зарубіжних письменників-романтиків ви знаєте?

Підсумуємо: **романтизм**¹ – літературно-мистецький напрям, що виник наприкінці XVIII століття в Німеччині й панував у літературі Європи й Америки протягом першої половини XIX століття. Романтики рішуче виступили проти канонів і обмежень класицизму, натомість продовжили розвивати ключові засади бароко. Вони вважали, що жодні норми, правила, взірці не повинні стримувати творчу уяву і волю митця. Отже, визначальна ідея романтизму – цілковита *свобода творчості*, а ширше – *культ свободи* як такої. Звідси наскрізний мотив поривання в небо – чистий, вільний, прекрасний простір, де немає пут земних.

У всьому романтики помічали *внутрішні протилежності*, антитези. Зокрема підкреслювали роздвоєність людини, одночасну належність її до двох світів – духовного й матеріального. Вони вважали, що корінь зла – у невмінні чи небажанні людини зрівноважувати протилежні первини свого єства (духовне – тілесне, емоційне – раціональне, особисте – суспільне, альтруїстичне – егоїстичне тощо).

Людина, на думку романтиків, істота *насамперед емоційна*, а не раціональна. Глибинне пізнання здійснюється не розумом, а *серцем* (через почуття, інтуїцію). Відтак *митець є пророком, генієм*, що може говорити з Богом, відкривати Істину. Саме мистецтво, просвітлюючи людські душі любов'ю і красою, здатне покращити, врятувати світ.

У центрі зацікавлень романтиків – *людина*, її внутрішній, душевний світ, зокрема *позасвідомі*, «сердечні» вияви психіки – сні, марення, пристрасті, натхнення тощо. Їх приваблювали таємничі, містичні сторони життя, виняткові події, сильні особистості, бунтарі проти світового зла, найчастіше самотні у своїх пошуках ідеалу.

Націю романтики розглядали як єдину природну форму суспільного існування людини. Давні звичаї, обряди, народну мову сприймали як першорядні цінності, вияви національної душі. Звідси такий потужний патріотичний пафос Амвросія

¹ Р о м а н т и з м (нім. та франц. *романський*) – первісно словом «романтичне» іменували все незвичайне, дивне, фантастичне, таке, що траплялося лише в романах (книжках), а не в повсякденному житті.

І. Соколов. Дівчата ворожать

Метлинського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, а надто Тараса Шевченка.

Природа для романтиків – не лише джерело образотворення, а могутня стихія, жива краса, нерозривно пов'язана з людиною. Вона вища від суспільно-побутової метушні, наближена до Бога, це «книга», яку треба читати задля духовного очищення.

У добу романтизму оновлюються традиційні та з'являються *нові теми й жанри*. Поширеною стає *інтимна лірика* (мотив нерозділеного, нещасливого кохання), емоційно-особистісного забарвлення набуває лірика релігійна. Змішуються вже наявні жанри: поєднуються поезія і проза, з'являється ліро-епічна поема. Виникають також нові жанри: романтична (байронічна) поема, балада. Простежується *взаємопроникнення та взаємодія різних видів мистецтва* – поезії, музики, живопису. Особливо бурхливо розвивається в цей час музичне мистецтво (адже музика – найбезпосередніший вияв емоцій, енергії, гармонії). Серед видатних композиторів цієї доби – Франц Шуберт, Ріхард Вагнер, Ференц Ліст, Фредерік Шопен, Гектор Берліоз.

У романтичній манері виразно проступають *індивідуалізм та активна постаць автора*. Автор намагається бути людиною всебічною, причетною до найрізноманітніших форм життя; цієї всеохопності романтичний митець досягає часто тим, що стає людиною рухливою, мінливою, постійно змінює свій стиль, характер, інтереси, іноді навіть переконання.

Митець-романтик розглядав і моделював довколишній світ як *систему символів*, намагаючись у такий спосіб пізнати надма-

теріальну суть буття. Тому кожний образ, картина в романтичному творі має подвійне значення – безпосереднє і символічне.

Світового значення набула творчість представників романтизму в Англії – Джорджа Гордона Байрона, Вальтера Скотта; в Німеччині – Генріха Гейне, Фрідріха Шиллера; у Франції – Віктора Гюґо, Франсуа Рене Шатобріана; у Польщі – Адама Міцкевича, Юліуша Словацького; в Росії – раннього Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова.

Український романтизм

Український романтизм підготовлений ще культурою бароко, в основі якої була ідея непересічної особистості. В усьому суголосна з українською душею, доба романтизму покликала до життя когорту непересічних мистецьких постатей попри несприятливі умови бруталного духовно-національного й соціального поневолення. Найяскравіші представники українського романтизму – Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш.

У другій половині XIX століття на зміну романтизмові приходить *реалізм*. Однак, навіть опинившись у затінку, романтизм продовжує розвиватися. Виразно романтичною залишається творчість Якова Щоголева, Леоніда Глібова, Степана Руданського. Романтичні мотиви й образи нерідко зблискують також у творах письменників-реалістів (Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін.). Так романтизм протримався до кінця XIX століття і влився в наступний після реалізму напрям – *модернізм*, що був романтичний за методом (*пригадайте схему на стор. 14*).

У 20–30-х роках XIX століття українське письменство поповнила плеяда яскравих, непересічних поетів, що їхні таланти пробудила нова, романтична хвиля національного відродження. Дехто з цих авторів розпочинав свою літературну працю ще як класицист, але потім перейшов на позиції романтизму, приваблений свободою, життєствердною енергією цього стилю.

Першими друкованими зразками українського романтизму були балади «Твардовський» і «Рибалка» Петра Гулака-Артемовського, що з'явилися на сторінках московського журналу «Вестник Европы» 1827 року.

Провідна роль у розвитку цього стилю на початковому етапі належить *Харківській школі романтиків* – гурткові літераторів і науковців, засновником якого був професор Ізмаїл Срезнівський. У різний час сюди входили викладачі й студенти університету Петро Гулак-Артемовський, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Михайло Петренко. Гуртківці писали не лише художні твори, а й наукові праці з української історії та філології, збирали зразки

фольклору, друкували їх окремими книжками, видавали часописи й альманахи.

Серед перших українських романтиків можна назвати також Віктора Забілу, Осипа Бодяньського, Маркіяна Шашкевича та інших авторів.

Петро ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

Народився майбутній письменник 27 січня 1790 року в містечку Городищі (нині Черкащина) в сім'ї священника, що походила з давнього козацького роду. Навчався юнак у Київській духовній академії, але не закінчив освіти. На заваді стала особиста трагедія – *смерть коханої дівчини*. Батьки відмовилися віддати її заміж за вбогого студента. Дівчина від туги захворіла і швидко згасла. Петро не зміг далі жити в Києві, де все нагадувало про кохану. Якийсь час він працював домашнім учителем у поміщицьких родинах на Волині та Київщині. Отож удосталь набачився страждань і рабського гноблення кріпаків. Ці спостереження і підштовхнули його до написання байки «*Пан та Собака*» (1818). Це – бурлескно-сатиричне оскарження паразитизму, самодурства і розбещеності поміщиків, сувора правда про каторжне становище простих трударів. Байка відразу принесла письменникові неабияку популярність. Слідом за цим твором Гулак-Артемовський опублікував інші байки – «*Солопій та Хівря*», «*Дурень і розумний*», «*Лікар і здоров'я*». Це яскраві зразки *низького бурлескного класицизму*. Особливо вдало письменник розробляв і високий класицистичний стиль, проте, на жаль, епізодично.

З 1818 року Гулак-Артемовський почав викладати в *Харківському університеті*, згодом став професором російської історії, географії та статистики. У харківський період письменника приваблював романтизм. З'являються його балади «*Твардовський*», «*Рибалка*», згодом – вишукані ліричні мініатюри у фольклорному стилі: «*Не виглядай, матусенько...*», «*Тече річка невеличка...*», «*Ой не вода клубом крутить...*», «*До Любки*».

Одним з найкращих творів Гулака-Артемовського вважають баладу «*Рибалка*». Це переспів однойменної балади Гете. Поет зберігає основу сюжету твору-оригіналу: мрійливий юнак, зачарований русалкою, кидається у звабliwe підводне царство. Однак опрацьовується цей сюжет у дусі української фольклорної традиції. Образи рибалки і водяної красуні змальовано чутливо, сумовито; таємничим і знадливим постає підводний світ: «...сонечко і місяць червоненький Хлюпопцуться у нас

в воді на дні і із води на світ виходять веселенькі». Поет вплітає в текст казкові елементи, характерні для народних пісень літоти, що увиразнюють емоційність, задушевність твору («рибочки», «молоденький», «любенький», «зіроньки», «ніженьки» тощо).

Майже 20 років Гулак-Артемівський безперервно займав вищі адміністративні посади: був деканом словесного факультету, проректором, а далі й ректором Харківського університету. Сумлінна адміністративна діяльність приносила честолюбному Гулаку-Артемівському чини й численні нагороди, але не давала змоги зосередитися на науковій і творчій роботі. Поступово він ставав утіленням казенної вченості, консерватизму, схилився до російського табору митців, писав зрідка, переважно російською. Однак ці твори були значно слабшими, ніж україномовні. Так згас цей непересічний талант.

Помер митець 13 жовтня 1865 року, похований у Харкові.

Микола КОСТОМАРОВ

Микола Костомаров – визначний український поет, прозаїк, драматург, літературознавець, історик, фольклорист. Народився 16 травня 1817 року в с. Юр'євці Воронезької губернії. Батько – поміщик, мати – кріпачка. Сам був звільнений з кріпацтва тільки у віці одинадцяти років. Навчаючись у Харківському університеті, брав активну участь у роботі гуртка Ізмаїла Срезневського. Працював учителем історії, а згодом – професором Київського та Петербурзького університетів.

Костомаров – один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, підпільної політичної протиімперської організації, що виникла в Києві. Написав програмні документи товариства, зокрема «Книги буття українського народу».

За участь у братстві Костомарова було заарештовано, він відбував заслання в Саратові. Відтоді до кінця життя його переслідувала російська влада. У зрілому віці митець схилиється до консервативних, а то й реакційних суспільних та естетичних поглядів.

Помер письменник 19 квітня 1885 року в Петербурзі.

Серед найвідоміших його праць – розвідки про Степана Разіна, Івана Мазепу; перша історична драма в новій українській літературі «Сава Чалий», історичні повісті «Син», «Кудеяр» (російською мовою), «Холуй», чимало фантастичних оповідань («Легенда кровозмісника», «Дитяча могила», «Тайновидець»), повість «Худобиний бунт».

Помітне місце в багатогранній спадщині митця посідає поетичний доробок. Як поет Костомаров найактивніше виступав у ранній період творчості. Більша частина його поезій вийшла збірками «Украинские баллады» (1839) та «Вітка» (1840) під псевдонімом *Ієремія Галка*.

Один з характерних зразків романтичної лірики Костомарова – вірш «Соловейко» зі збірки «Вітка». Мотив твору – трагічна самотність співця, мрія про близьку, споріднену душу, яка розділить його переживання й поривання. Вірш побудований на фольклорному паралелізмі: соловей, що «один біля могили сам співає на ялині», символізує собою поета, не прийнятого світом, людьми («странный спів його людей уже не порушає»). Є народнопісенний образ могили, який виражає тут щось таємниче, піднесено-сумне. Проте закінчується твір *оптимістично*: виявляється, одна якась людська душа (дівчина) слухає солов'я-співця, співпереживає з ним. Досить уміло автор користується рефренами (повторами), риторичними запитаннями.

Водночас позначилися на вірші й слабінні раннього українського романтизму: абстрактно-розмита образність; схильність до штучних пишномовних красивостей («Жаль ллється в серце, як в квітки Крапельки дощовії»); неприродні наголоси («люб'язніми», «приятніми», «тиха́ тощо»); не вельми відшліфована, чиста мова («вп'ять», «странный», «не порушає», «розлічить», «розпростився»).

Віктор ЗАБІЛА

За словами Івана Франка, це один з «найздібніших і найталановитіших поетів» раннього романтизму.

Народився він 1808 року на хуторі Кукуріківщина під Борзною на Чернігівщині. Навчався (разом з Миколою Гоголем) у Ніжинській гімназії. Далі служив у Київському драгунському¹ полку, брав участь у поході на Польщу 1831 року. Згодом вийшов у відставку і повернувся до рідного хутора.

Сучасники згадували, що був це чоловік середнього зросту, стрункої постави, мав чорний густий чуб, карі очі. Вдачею – щирий, веселий, дещо сентиментальний. Наділений був приємним голосом, гарно грав на бандурі.

¹ Драгу́ни (лат. *дракон*) – вид кавалерії, призначений для бою як у кінному, так і в пішому строю.

Чому Віктор залишив успішну військову кар'єру? Додому кликало щире перше (і, як виявилось, довічне) кохання. Ще з дитинства дружили вони з Любою Білозёрською – красунею, донькою господаря сусіднього хутора. Далі дружба переросла у вірну любов. Це почуття пробудило в юнакові яскравий поетичний талант. Уже відбулися й заручини. Однак не так сталося, як гадалося. Батько несподівано вирішує віддати доньку за значно старшого, але дуже багатого вдівця. Дівчина та її мати всіляко противилися цьому шлюбу. Довелося пережити безліч родинних сварок. Закохані ще якийсь час таємно зустрічалися. Довідавшись про це, батько посадив дочку під домашній арешт, а Віктора звелів і на поріг не пускати. Батькова воля все-таки перемогла. Юнак невимовно страждав, свої почуття виливав у трагічні сповідальні поетичні рядки.

Коли дівчина з матір'ю їхали – заплакані й сумні – у Ніжин купувати посаг, Забіла перестрів їх на шляху і попросив дозволу ще раз поговорити з коханою. Боячись чоловікового гніву, мати відмовила. Не тямлячи себе від горя, юнак кинувся під коні. Однак візник зумів їх стримати. Тоді Віктора взяли в екіпаж і змусили поклястися, що рук на себе не накладе. І справді, як тяжко не було Забілі, він дотримав слова.

Незабаром батько таки примусив доньку повінчатися з нелюбом. Життя для закоханого поета втратило сенс. Єдиною розрадою залишилися вірші, спілкування з добрими людьми та випивка.

1838 року він познайомився зі славетним Михайлом Глинкою¹. Зав'язалася щира дружба. Гостюючи в Кукуріківщині, композитор написав два романси² на вірші поета «Не щебечи, соловейку» та «Гуде вітер вельми в полі». Ніжні, ліричні пісні відразу стали відомими в усій Україні та Росії.

Звела доля Забілу і з Тарасом Шевченком. Гостюючи в поета, Тарас Григорович був вражений доброзичливими стосунками поміщика й кріпаків.

Останні роки Забіли пройшли в самотині, тузі й нестатках (бо був надто щедрим, допомагав багатьом людям, а після скасування кріпацтва і зовсім збанкрутував). Доживав віку у своєї сестри в Борзні, де й помер у листопаді 1869 року.

¹ М и х а ї л о Г л і н к а (1804–1857) – видатний російський композитор українського походження. Створив у російській музиці національну школу. Автор опер «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила», творів для оркестру (увертюри), пісень.

² Р о м а н с (іспан. *по-романськи*) – невелика за обсягом пісня про кохання, призначена для сольного співу з інструментальним акомпанементом. Спочатку так називалися пісні народною мовою, на противагу пісням латиною, в Іспанії. Пізніше романси поширилися і в інших країнах (Англія, Франція, Росія, Україна), набувши значення суто любовних пісень.

Перу Віктора Забіли належать близько 40 ліричних і гумористичних віршів. Головний мотив лірики – нещасливе кохання, глибокий смуток, ноти розпачу. Герой поета порівнює себе з «човником без весельця», якого розбили хвилі під час бурі.

Ці настрої проймають і найвідоміший вірш митця «Не щебечи, соловейку». Ставши народною піснею, він поширювався в багатьох варіантах. Твір побудований на контрасті: солов'иний спів зазвичай уливається в людську душу радістю, замилюванням, а героєві Забіли він нагадує про безталання й самотність. Весела пташина пісня йому «душу роздирає», натомість легше слухати пугача (у народі вважали, що цей птах віщує горе, смерть). Віктор Забіла, напевне, найорганічніше з-поміж ранніх романтиків використовує у творчості народнопісенну традицію.

Михайло ПЕТРЕНКО

Про життя цього митця відомо дуже мало. Народився він 1817 року в місті Слов'янську (нині Донецчина). Навчався в Харківському університеті, після закінчення працював десь на селі.

Ще студентом Петренко входив до літературного гуртка Ізмаїла Срезневського. Саме на цей час припадає початок його творчості. Свої вірші поет друкував у альманахах «Сніп» (1841), «Молодик» (1843), «Южный русский сборникъ» (1848). З його спадщини збереглося лише 20 віршів. Деякі з них («Дивлюсь я на небо...», «Туди мої очі...», «Ходить хвиля по Осколу») стали народними піснями.

На думку дослідників, саме Петренко започаткував в українському романтизмі таку жанрову форму, як *медитація*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Медитація (лат. *роздум*) – жанрова форма філософської лірики, вірш, у якому митець осмислює існування людини у світі, розмірковує над проблемами життя і смерті, сенсу існування, законами буття тощо. Майстри поетичних медитацій – Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Павло Тичина, Максим Рильський, Євген Плужник, Володимир Свідзинський, Василь Стус та ін.

Основні мотиви творчості Петренка – патріотичне захоплення красою рідної землі, людьми, народними піснями. Ці мотиви переважають у циклі «Слов'янськ».

Чимало віршів поета проймає порив до чогось високого, світлого, духовного. Особливо характерний у цьому плані медитативний цикл «Небо». Сюди входить і найвідоміший вірш митця «Дивлюсь я на небо...». У творі вчувається прагнення духовно багатой натури до ідеалу, до абсолютної краси й досконалості (усі ці категорії втілені в символах «небо»). Відчуваючи себе чужим серед людей, сиротою, приблудою долі, ліричний герой мріє соколом полинути в небо:

Далеко за хмари, подальше од світу,
Шукать собі долі, на горі привіту
І ласки у зірок і сонця просить,
У світі їх яснім все горе втопить.

Як і більшість романтичних творів, вірш побудований на антитезі: *земля* (доля) – як символ поневолення людини побутом, суспільством; *небо* (зорі, сонце, хмари) – як символ духовної свободи. Туга ліричного героя за небом – це довічна туга кожної людини за ідеалом, за цілковитою свободою.

Дата смерті поета, як і багато іншого в його біографії та творчості, не встановлена. Невідомо також, де саме його поховано. Не збереглося й жодного портрета митця¹. Однак живою згадкою про Михайла Петренка є його кращі твори – пісні, які співатиме ще не одне покоління українців.

Євген ГРЕБІНКА

Серед перших українських романтиків, що не входили до Харківської школи, особливо помітна постать Євгена Гребінки. Цей скромний чоловік, що прожив надто коротке життя, встиг дуже багато зробити для утвердження рідного письменства.

Народився майбутній літератор 2 лютого 1812 року на хуторі поблизу Пирятина на Полтавщині в сім'ї відставного офіцера, дрібного поміщика. Хутір іменувався селянами Глибокий Яр, а батько називав його Убіжище. Навчався Євген у Ніжинській гімназії (разом з Миколою Гоголем). З дитинства дуже любив читати. У віці чотирнадцяти років узявся за літературну творчість – і саме рідною мовою. Уже в гімназії звернувся до жанру байки, завдяки якому невдовзі зажив великої слави.

¹ У підручнику подаємо так званий подарований портрет. Так виглядав онук поета, який, за свідченнями родичів, був на нього дуже схожим.

Деякий час Гребінка служив в армії офіцером. Потім 1834 року виїхав до Петербурга, працював чиновником, а з 1838 року став викладати російську словесність у військових училищах.

Саме на петербурзький період припадає розквіт літературного таланту письменника. 1834 року він видав друком свою першу збірку *«Малороссийские приказки»*. До неї входили переважно байки, а також кілька ліричних віршів («Човен», «Українська мелодія»). Вірші були вже виразно романтичні за стилем, а в байках переважала ще класицистична традиція. Особливо популярною стала байка *«Ведмежий суд»*, у якій вельми гостро викривалися судові порядки Російської імперії, кругова порука судейського чиновництва.

Прочитайте байку «Ведмежий суд» і розкрийте алегорію її образів. Якими засобами автор досягає сатиричного комізму?

Поруч із творами рідною мовою Гребінка також багато пише російською. Це була єдина можливість утвердитися в петербурзькому літературному середовищі, ознайомити столичну еліту з історією та культурою України. Романтичні вірші поета відразу набули неабиякого розголосу. Його *«Очи черные...»* та *«Помню, я еще молодухой была...»* стали російськими народними романсами, які популярні й досі. Так само захопили петербурзьку публіку твори з української історії – поема «Богдан», що вважалася одним з кращих тогочасних творів про гетьмана Хмельницького, повість «Нежинский полковник Золотаренко», роман «Чайковский».

Ці твори принесли Гребінці визнання і відчинили йому двері в найавторитетніші літературні салони. А згодом Євген Павлович почав влаштовувати вдома літературні вечори. У колі його знайомих і друзів були Олександр Пушкін, Віссаріон Белінський, Володимир Даль та інші визначні постаті. З'явилася змога спокійно, комфортно і перспективно влаштуватися в російському суспільстві та письменстві. Проте Гребінка виявився щирим патріотом рідної землі та слова. Здобутий літературний авторитет він усіляко використовував для згуртування українських творчих сил як у Петербурзі, так і поза столицею імперії. Після довгих змагань із цензурою письменникові таки вдається 1841 року видати альманах *«Ластівка»*. Це був перший у Росії альманах, укладений з україномовних текстів. Гребінка виявив неабиякий смак і тонке чуття в доборі творів. У збірник увійшло майже все краще, написане доти українською мовою, зокрема фрагменти «Гайдамаків» Тараса Шевченка, уривки з «Москаля-чарівника» Івана Котляревського, «Сердешна Оксана» Григорія Квітки, ліричні поезії Левка Боровиковського, Віктора Забіли, самого укладача. Альманах

довів, що українська література має величезний потенціал і цілком відмінна від російської. Тому так роздратовано сприйняли «Ластівку» російські повністи, зокрема Белінський.

Дуже багато зробив Євген Гребінка для Тараса Шевченка: помітив, підтримав, брав активну участь у викупі з кріпацтва. Протягом одного дня він провів рукопис першого «Кобзаря» через цензуру і сприяв виданню цієї геніальної книжки 1840 року.

Помер письменник 15 грудня 1848 року від туберкульозу. Поховано його в с. Мар'янівці, неподалік від рідного хутора.

Вірш Гребінки «Українська мелодія» з повним правом вважається одним з перших і кращих зразків вітчизняного романтизму. Це авторська балада, що і сюжетом, і художніми засобами дуже подібна до народної. Поет переповідає традиційну історію: бажаючи доньці добра, мати намагається видати її за нелюба і призводить до смерті:

Ген там, на могилі, хрест Божий стоїть,
Під ним рано й вечір матуся квилить:
«О Боже мій милий! Що я нарабила!
Дочку, як схотіла, із світа згубила!»

Сюжетно балада перегукується з «Наталкою Полтавкою». Така ж біда могла статися і з героїнею п'єси Котляревського, якби не її наполегливість та не Петрова жертвовність.

У баладі досить майстерно й органічно використана фольклорна поетика: діалогічна форма, образність («О, мамо, голубко», «Стогнать під землею, як горлиця, стану»), повтори («Ох, тяжко, ох, важко», «не плач, не ридай») тощо.

Пригадайте народні балади, у яких розкриваються схожі мотиви.

Становлення нової літератури на західноукраїнських землях

Від 1340 року більша частина Західної України – Галичина – перебувала під польським гнітом, інші західноукраїнські землі загарбали Туреччина (Буковину) та Угорщина (Закарпаття).

Унаслідок поділу Польщі 1772 року Західна Україна опинилася під владою Австрійської імперії. Як відомо, цісарі¹ з династії Габсбургів намагалися проводити досить передові економічні й соціальні реформи в дусі освіченого абсолютизму. Так, уже наприкінці XVIII століття було дещо полегшено кріпосне право, а після революції 1848 року й зовсім скасовано.

¹ Так іменували в Австрії імператорів.

Греко-католицьку церкву, що впродовж століть зазнавала польських утисків, було урівняно в правах з римо-католицькою. 1784 року цісар Йосиф II, прагнучи мати більше освічених чиновників і священників, заснував у Львові *університет*, який став першим вищим навчальним закладом в Україні. До речі, навчання тут велось як німецькою та латинською, так і *українською* (книжною) мовами. Поступово відновлювалася система початкової та середньої освіти (парафіяльні школи, гімназії).

Проте згадані реформи втілювалися в життя частково й суперечливо, особливо на місцях. Поляки мали в Австрії значно більші пільги, ніж русини¹, і продовжували утримувати реальну владу в Галичині у своїх руках. У всіх сферах державного й культурного життя використовувалися польська та німецька мови.

З огляду на все це масового характеру набували *спольщення* й *онімечення* представників вищих верств галицького суспільства – духівництва, поміщиків, чиновників, заможних міщан.

Однак і в таких непростих умовах на початку XIX століття з'являються перші паростки *національно-культурного відродження*. Закономірно, розпочалося воно з боротьби за права рідної мови.

Попри міжімперські кордони, посилювалися господарські й культурні зв'язки зі Східною Україною, приходило усвідомлення єдності цих двох гілок української нації.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

Перший потужний спалах національного відродження, а з ним і утвердження літературної мови на народній основі та нової літератури в Галичині пов'язані з діяльністю гуртка «Руська трійця».

На початку 1832 року познайомилися і щиро заприятелювали троє студентів Львівської семінарії – *Маркіян Шашкевич* (1811–1843), *Іван Вагилевич* (1811–1866) та *Яків Головіцький* (1814–1888). Зблизила їх любов до рідного слова, пісні, мрія про відродження України. Усі троє писали вірші, збирали фольклор. Завше були разом – на лекціях, у церкві, у бібліотеці, вели між собою нескінченні бесіди рідною мовою. Через те семінаристи прозвали їх жартома «руською трійцею».

Незабаром ці троє ініціаторів згуртували навколо себе ще кількох національно свідомих юнаків з кола львівського студент-

¹ Українці Галичини й Закарпаття за традицією, що збереглася з часів Київської Русі аж до кінця XIX століття, називали себе русинами, а свою мову – русинською.

ства, але зберегли вже традиційну назву. Так виник гурток одностудійців «Руська трійця».

Гуртківці бачили свою мету в збиранні фольклору, поширенні освіти, доступних науково-популярних праць, написанні та виданні близьких народів творів. Усе це робилося задля високої ідеї *національного відродження в Галичині* та – в перспективі – *об'єднання* всіх українських земель, визволення з колоніального ярма.

Душею цього товариства був Маркіян Шашкевич. Він мав неабиякі організаторські здібності, талант палкого промовця й агітатора, вирізнявся найпослідовнішим патріотизмом.

Протягом 1833–1834 років гуртківці підготували до видання дві збірки фольклорних і власних творів «Син Руси» та «Зоря». Однак цензура *не дозволила* друкувати на тій підставі, що всі твори були написані «хлопською» мовою та «незаконним» слов'янським шрифтом (кирилицею¹), а не латинським.

Тому, готуючи до друку третю збірку «*Русалка Дністровая*», гуртківці вирішили обійти заборони австрійської цензури – надрукувати її *за кордоном*. Яків Головацький мав у Будапешті (столиці Угорщини) доброго приятеля – сербського письменника Горана Петровича. Йому й надіслали рукопис, а незабаром (наприкінці 1836 року) альманах побачив світ². Щоправда, датований він був уже наступним роком. Отож саме 1837-й і вважається роком народження нової української літератури в Галичині.

Основну частину тисячного накладу, яку видавець надіслав до Львова, поліція конфіскувала і згноїла в підвалах. Проте навіть ті поодинокі примірники, що дійшли до читачів (близько двохсот), не одного галичанина покликали до *активної національної й мистецької праці*. Кілька книжок потрапили навіть у *Наддніпрянську Україну*, там прихильно відгукнувся про альманах Михайло Максимович. Читав його й Тарас Шевченко, інші культурні діячі, тобто книжка таки виконала місію національного єднання.

«Русалка Дністровая» – *явище цілком романтичне* і за змістом, і за формою. Адже романтики високо цінували фольклор, вважали його найважливішим джерелом культури,

¹ К и р и л и ц я – одна з двох абеток церковнослов'янської мови, яку було взято за основу сучасного болгарського, сербського, українського, російського, білоруського та деяких інших алфавітів. Назва походить від імені одного з перших перекладачів Біблії слов'янською мовою Кирила.

² На обкладинці вказано, що книга видана в Будімі. Річ у тім, що тоді ще існувало два міста – Буда (Будима) і Пешт, які тільки 1872 року об'єдналися в одне.

дзеркалом національної душі, основою авторської творчості, отож і в альманасі не випадково спочатку розміщена *велика добірка народних пісень*, а тоді вже оригінальні твори трьох авторів, причому *стилізовані під фольклор*. Навіть у самій назві, у псевдонімах авторів (Русланом підписується Шашкевич, Далібором – Вагилевич, Ярославом – Головацький) відчувається данина романтичній традиції.

Подано в книжці також фрагменти перекладеного Маркіяном Шашкевичем «Короледвірського рукопису»¹ – виразно романтичного й патріотичного твору.

Мова альманаху виростає з *народної мови* і відкидає штучне класицистичне «язичіє». До речі, автори застосовують і нині чинний у нас *фонетичний правопис* (за правилом «пиши, як чуєш, а читай, як видиш»).

У «передслів'ї» (передмові) Маркіян Шашкевич проголошує ідею єднання розділеної нації, закликає *до праці задля народу*, підкреслює провідне значення наддніпрянських фольклористів і письменників для становлення нової української літератури. Боротьбі народу проти поневолювачів присвячене оповідання-казка «Олена» Шашкевича.

Після виходу книжки влада розгорнула справжнє цькування її укладачів. Тому 1837 року «Руська трійця» розпалася. По-різному склалися долі трьох фундаторів гуртка. Іван Вагилевич у зрілому віці зблизився з польськими колами і схилився до ідеї підпорядкування України Польщі. Яків Головацький став професором, а згодом і ректором Львівського університету, але пристав до москвофілів (прихильників Російської імперії) і перейшов на мертве «язичіє». Обидва закінчили свої дні в забутті, самотині, ізоляції, а Головацький ще й на чужині (бо емігрував у Росію). Такою виявилася плата за відхід від ідеалів юності, від свого народу. Проте, як уже згадувалося, такі духовні хитання цілком характерні для романтичного світогляду. Послідовно відданим рідній нації та клятві, яку давав, вступаючи в «Руську трійцю», залишився Маркіян Шашкевич.

Одначе міцну основу було закладено – приклад «Руської трійці» підхопили десятки талановитих, відданих Україні послідовників. Серед них – Микола Устиянівич, Антін Могильницький, а згодом – геніальний Іван Франко.

¹ «Короледвірський рукопис» – твір відомого чеського поета Вацлава Ганки (1791–1861), майстерна стилізація під пам'ятку давнього чеського письменства. Автор удався до такої містифікації, щоб піднести національну гідність чехів, протистояти онімеченню свого народу.

Маркіян ШАШКЕВИЧ

Народився «батько нового галицького письменства» 6 листопада 1811 року в с. Підліссі на Львівщині в сім'ї священика. З дитинства Маркіян гаряче любив народні пісні й казки.

З 1829 року юнак навчався у Львівській духовній семінарії та одночасно слухав філософський курс в університеті. Суха офіційна схоластична наука не задовольняла допитливого юнака, тому він займався самоосвітою: докладно студіював історію України,

козацтва, готував до друку біографію Богдана Хмельницького, вивчав також історію та культуру інших слов'янських народів, іноземні мови, багато перекладав.

Шашкевич починає замислюватися над тим, що літератури інших слов'ян творяться їхніми національними мовами, а українська – якимось мертвим «язичієм». При цьому мовознавці твердять, що русинська говірка не придатна для мистецької творчості. Однак є прекрасний русинський фольклор.

Маркіянова віра в рідну мову значно зміцніла, коли він випадково виявив у бібліотеці перші видання «Енеїди» Івана Котляревського, фольклорні збірники Михайла Максимовича, а далі ознайомився і з творами Григорія Квітки, Євгена Гребінки, Амвросія Метлинського. Переконавшись, що в Наддніпрянщині вже твориться нова література рідною мовою, Шашкевич замислив продовжити цю справу й у Галичині. Відчуваючи при цьому брак знань про власний народ, передовсім узявся за збирання і вивчення фольклору, народного побуту, звичаїв. Водночас зініціював появу та бурхливу діяльність «Руської трійці». «Одно було в нього завсігди на думці: свій рід, свій язык, своя словесність, своя народність!» – згадував пізніше Яків Головацький.

Ці ідеї звучать і в його власній творчості. Художній доробок Шашкевича жанрово складається з ліричних віршів, історичних поем, балад, байок, оповідання. Усі його твори виразно романтичні за стилем.

Провідний мотив його творчості – заклик до пробудження національної свідомості земляків, до праці в ім'я відродження рідної мови й Вітчизни (вірші «Руська мати нас родила», «Слово до читателів руського языка», «Руська мова»).

З тією ж патріотичною метою Шашкевич розробляє історичну тему, розглядаючи минувшину Західної і Східної України єдиною. Тому звертається і до княжої доби, й до козацької

(«Ярослав», «Хмельницького обступлення Львова», «О Наливайку»). Узагальнена ця тема у вірші «Споминайте, браття милі...», де автор оживляє в уяві картини лицарського минулого, бойової доблесті та величі Батьківщини й закликає сучасників «воскресити в новій силі Руську славу, руську владу!».

Інтимна лірика Шашкевича – щемливо ніжна, переважно сумовита («Туга за милою», «Думка», «Лиха доля», «Розпука»). Лише вірш «До милої» промениться радістю взаємного кохання, надією на щасливе родинне життя.

Серед визначальних *ознак* стилю Шашкевича – органічний зв'язок з фольклорною поезією, народнопісенний лад, милозвучність, а також природне, гармонійне поєднання громадянського, патріотичного із суто інтимним і пейзажним.

Усі ці прикмети виявляються у вірші «Веснівка», який Михайло Максимович назвав найкращим твором «Русалки Дністрової». Це зразок *інтимно-громадянської* лірики. Побудований вірш у формі *персоніфікованого діалогу* «цвітки (квітки) дрібної» і «весни раненької». Квітка прагне цвісти й красуватися, пригорнути до себе весь світ, а весна застерігає, що мороз і буря можуть знищити цвіт. *Квітка* тут утілює *молоді поривання* до вільного, романтичного, згармонізованого з прекрасним світом життя, а *мороз, вихор, буря* – *суспільне зло, реакцію, деспотизм*.

Твір можна прочитати в суто особистісному ключі (юначі мрії і груба проза дорослого життя), але вгадується в ньому й політичний підтекст (доля молодого українського відродження початку XIX століття).

Поезія надзвичайно мелодійна – завдяки короткому рядкові, асонансам (на [o], [a], [e], [и]), пісенним римах, поєднанню різних способів римування. Не випадково цей вірш став *романсом* і прикрасив репертуар *Соломії Крушельницької* та інших видатних співаків.

Єдине оповідання Шашкевича «Олена» поклало початок *новій прози* в Галичині. У ньому автор першим в українській літературі звернувся до *теми опришків* (народних повстанців, що боролися проти кріпосництва, соціальної несправедливості в Західній Україні в XVI – першій половині XIX століття). В оповіданні опришки змальовані не розбійниками, а *борцями за народну волю*, захисниками від хижацтва кріпосників (теж виразно романтичний погляд).

Діяльність «Руської трійці» викликала гостре невдоволення влади, польської інтелігенції та спольчених українців. Семінарське начальство не раз намагалось «вибити русинський дух» у Шашкевича та його побратимів: були і вмовляння, і погрози, і переслідування, поліція встановила за ними нагляд.

Крім того, Маркіян захворів на сухоти – позначилося постійне недоїдання, напружена праця, моральний тиск.

Та письменник і просвітник, незважаючи ні на що, продовжував працювати. 1836 року він уклав першу в Україні *«Читанку для діточок в народних училищах руських»* (до речі, саме слово «читанка» запроваджене теж ним). Працював Шашкевич і над словником української мови, перекладав *«Слово про похід Ігорів»*.

Після закінчення семінарії (1838) відмовився від перспективної посади в Перемишльському єпископаті, натомість пішов до народу – обрав долю простого сільського священика (в селі Новосілках). Парафіяни дуже шанували молодого панотця – за добре серце, побожність, мудрі поради. Крім того, службу він правив українською мовою, і люди казали, що аж тепер розуміють Слово Боже. Свою духовну працю Шашкевич поєднував з літературною та науковою.

Однак служба в убогому селі не приносила статків родині (на той час Маркіян уже одружився з донькою священика Юлією Крушинською). Тому Шашкевичі дуже бідували. Маркіянова хвороба загострилася. В останні місяці життя він осліп і оглух. Єдиною розрадою залишалася турботливість вірної дружини. 7 червня 1843 року, на 32-му році, його життя обірвалося. Поховали Шашкевича в Новосілках. Згодом його останки перенесено на Личаківський цвинтар у Львові.

Творчі доробки перших поетів-романтиків не надто великі й не завжди досконалі. Однак вони утвердили народну мову як єдину літературну, збагатили українську літературу скарбами фольклору, заклали надійні духовні й естетичні основи для її подальшого бурхливого розвитку аж до сьогодення, підготували ґрунт для появи найбільшого українського генія – Тараса Шевченка.

Запитання і завдання

- 1. Назвіть основні риси романтизму як мистецького напрямку.
- 2. Які умови суспільного життя сприяли приходові в літературу українських поетів-романтиків?
- 3. Які мотиви поезії Михайла Петренка роблять його твори актуальними для багатьох поколінь українців?
- 4. Як впливали події особистого життя Віктора Забіли на тематику його поезії?
- 5. Який внесок зробили Євген Гребінка та Микола Костомаров в утвердження рідного письменства?
- 6. Чому Маркіяна Шашкевича вважають найталановитішим і найпослідовнішим представником «Руської трійці»?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Нудьга Г. Українська балада. З теорії та історії жанру. – К., 1970.
2. Гребінка Є. Вибрані твори. – К., 1980.
3. Гулак-Артемовський П., Боровиковський Л., Забіла В., Петренко М. Вибране. – К., 1980.
4. Гулак-Артемовський П., Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. – К., 1984.
5. Русалка Дністровая. – К., 1987.
6. Українські поети-романтики. – К., 1987.
7. Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. – К., 1988.
8. Історія української літератури XIX ст. / За ред. М. Яценка. – К., 1995. – Кн. 1.
9. Задорожна Л. Євген Гребінка. Літературна постать. – К., 2000.

Микола ГОГОЛЬ

(1809–1852)

Хто після моєї смерті виросте вище духом, аніж коли був при житті моєму, той покаже, що він справді любить мене та був моїм другом, і цим тільки зведе мені пам'ятник (з рос.).

Із «Заповіту» Миколи Гоголя

Гоголь – геніальний всесвітньо відомий письменник-мислитель. Він збагатив не тільки українську, а й російську культуру, переніс у неї сковородинівську філософсько-екзистенційну традицію, підготував духовний ґрунт для появи титанічної постаті Федора Достоєвського. Завдяки Гоголю Україна стала відома в усьому світі.

І в долі, й у творчості письменник яскраво виявив характерне для романтизму бачення світу як клубка трагічних суперечностей.

ДОКАЗ

«Гоголь. Трудно, здається, вишукати серед історичних осіб дру-гу більш дисгармонійну постать, так вигадливо сплетену з позверхових та внутрішніх суперечностей і контрастів, як він... Великий гуморист, сміхотун та вигадник – і не менший песиміст... прихильник особистого морального самовдосконалення – і джерело протесту проти громадського ладу, українець, що з пієтизмом та любовію ставився до рідного краю, – і виключно російськомовний письменник».

Сергій Єфремов

Помічаючи насамперед дисгармонійність у собі й у душах інших людей, у суспільстві, Гоголь понад усе *прагнув цілковитої гармонії* (сонця, світла) для себе, свого народу, людства. Це основна суперечність світобачення, яка згодом стане для митця фатальною...

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ ДИТИНСТВА

Народився майбутній майстер слова 1 квітня 1809 року в родині дрібномаєтного шляхтича *Василя Гоголя-Яновського*. У роду Яновських були і священники, і козацькі старшини: Миколін дідусь Опанас – миргородський полковий писар, один з його предків – гетьман Іван Скоропадський, інший – переяславський полковник Василь Тánський.

Раннє дитинство хлопчика минало в родовому маєтку в селі Василівка (Янівщина) на Полтавщині. А ще в селі Кибинці. Тут були володіння родича Гоголів, фактично головного урядовця імперії Дмитра Трощинського (якийсь час московські царі призначали на найвищі посади вихідців з козацької старшини, щоб убезпечитися від надто зарозумілих і схильних до переворотів своїх дворян). Вийшовши у відставку, можливо-владаєць переніс у Кибинці весь блиск столичного життя. Його палац і парк прикрашали справжні шедеври живопису та скульптури. У маєтку діяв театр, на вистави якого з'їжджалося все полтавське дворянство на чолі з губернатором. Не випадково Кибинці називали тоді «українськими Афінами».

Василь Гоголь, батько майбутнього письменника, працював управителем маєтку Трощинського, зокрема був директором і актором театру. Написав для нього кілька комедій українською мовою («Простак», «Собака-вівця», «Роман з Параскою»). Дружив з письменниками, патріотично налаштованими дворянами – Іваном Котляревським, Василем Капністом, з майбутніми декабристами. Отже, малий Миколка ріс у пошані до козацької старовини, народних традицій, у середовищі творчих, культурних, передових людей того часу.

Освіту хлопець здобував протягом 1821–1828 років в елітній *Ніжинській гімназії вищих наук* – українському відповіднику столичного Царськосільського ліцею. В гімназії панував російсько-імперський казенний дух. Але й тут Гоголь залишався собою: зачудовано вивчав світову літературу, мистецтво, вітчизняну історію, збирав фольклор, упорядковував словник української мови, придивлявся до народного побуту, звичаїв, традицій. Вирізнявся веселою, компанійською натурою, завше вмів розсмішити однолітків чи захопити цікавою історією, грав комічні ролі в аматорському театрі. Наслідуючи улюблених авторів, сам почав писати вірші, поеми, п'єсу, навіть

повість. Користувався загальноприйнятою тоді в українських культурних колах літературною мовою – російською. А от жартівливі вірші, епіграми складав українською. Робив це так вправно, що товариші прозвали хлопця «рифмачем».

Жити для романтичного юнака означало стати кимось достойним і славетним, невтомно працювати заради людства, «задля щастя громадян». Тому якийсь час він мріяв присвятити себе юриспруденції, щоб із середини боротися з «неправосуддям». Але потім знайшов інший, ефективніший засіб для втілення своєї місії – *слово*.

ДОКАЗ

«Ціллю творчости Гоголя було оживити душі, роздмухати в людини жар у душі, де він починає загасати, показати, що прекрасна душа є природно-прекрасною метою для людини».

Дмитро Чижевський

У ПЕТЕРБУРЗІ

Завершивши навчання, Гоголь, як і тисячі інших здібних молодих українців, *подався підкоряти столицю імперії*. З цього рішення, очевидно, й почалася низка трагічних суперечностей у долі митця: щиро люблячи Україну, він фактично назавжди добровільно залишає її.

Перший петербурзький досвід виявився невдалим. 1829 року юний початківець видає під претензійним псевдонімом В. Алов поему «Ганц Кюхельгартен» – явне наслідування німецьких романтиків. І публіка, і критика сприйняли книжку скептично. Розчарований Гоголь скупив на останні копійки недопродані примірники і спалив їх (пригадаймо схожі марні намагання Григорія Квітки утвердитися в російській літературі).

Після теж невдалої спроби стати актором Микола змушений задовольнятися роботою дрібного чиновника при різних відомствах. Одначе впертий козацький нащадок не залишає намагань добитися успіху й визнання. Як уже мовилося, у цей час поширюється романтизм із його увагою до екзотики й фольклору. На початку століття з'являється друком кілька захоплених описів України російськими мандрівниками. Поетичний, таємничий, оповитий фольклорною фантастикою й демонологією¹ образ далекої Батьківщини створюють *старші українські письменники*, що оселилися в Петербурзі (Василь Наріжний, Антін Погорільський, Орест Сомов). Поступово зацікавлюються українськими темами й росіяни – Олександр Шаховський, Олександр Пушкін, Кіндрат Рилєєв.

¹ Демонологія – система уявлень про злих духів (демонів) у певних релігіях чи народних світоглядах.

Гоголь радо підхопив цю традицію, адже ще свіжими були спогади про рідний край, і ярила серце ностальгія в чужому, непривітному місті. Тож 1830 року з'являється в журналі «Отечественные записки» повість «*Басаврюк*» (пізніше переіменована «Вечір проти Івана Купала»). Нею Гоголь започаткував двотомний цикл повістей та оповідань «*Вечори на хуторі біля Диканьки*» (1831–1832). Обидві книги викликали захоплення й українських, і російських читачів, критики одностайно визнали молодого Гоголя першорядним майстром слова. Переважно відзначали його талант гумориста, лірика в змалюванні природи й людських почуттів, його глибоку обізнаність з українською міфологією.

Але митець намагався не просто захопити екзотикою, посмішити, розчулити публіку чи настрашити розповідями про чортів, упирів, русалок, відьом, чаклунів (переважно з такими настановами бралися за українські теми його попередники). Гоголь же поставив перед собою значно серйознішу мету, яку далеко не всі й не одразу зрозуміли – художньо осягнути та відкрити читачам суть української національної душі, людської природи, корені добра і зла. Через те у «Вечорах...» звичне переплітається з незвичайним, дійсність – зі сновидіннями й міфами. Такі невидимі глибини людського й національного духу, напевно, інакше й не розкриєш.

Український світ Гоголя світлий, сонячний, енергійний, злитий з чудовою природою, безоглядний, веселий у radoцax і святкових розвагах, пристрасний, ніжний, відданий, дещо наївний у стосунках, сміливий і непримиренний у боротьбі з темрявою.

Зло містичне і людське письменник представляє за народною традицією в образах чортів та іншої нечисті. Воно в цьому гармонійному, сонячному світі безпорадне і навіть смішне.

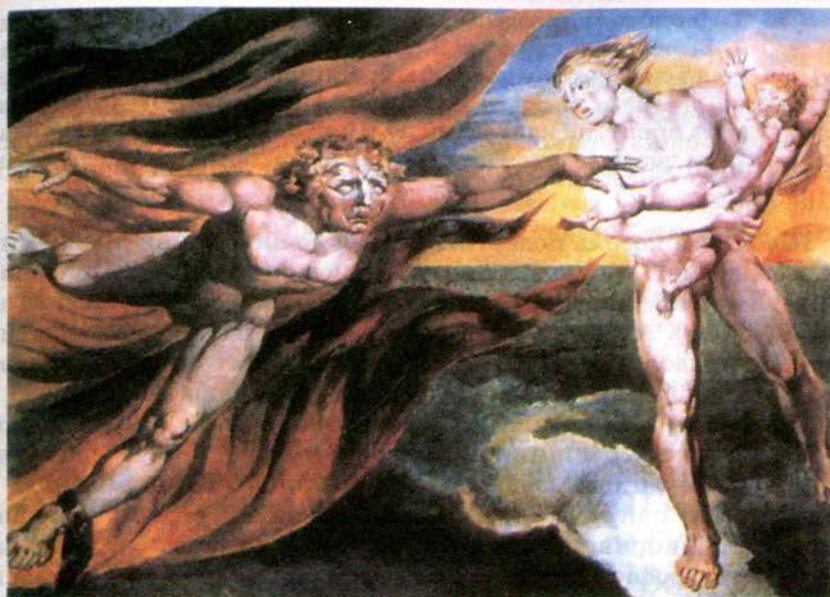

Творче завдання Обґрунтуйте чи заперечте щойно наведені твердження прикладами з повістей «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед Різдвом», «Травнева ніч, або Утоплена». Зокрема, зверніть увагу, якою змальована українська природа.

Усю силу свого титанічного таланту Гоголь зосередив на тому, аби відкрити читачеві сучасному, російському, світовому споконвічний український шлях до щастя через любов і гармонію. Лише два твори циклу закінчуються трагічно, моторошно – «Вечір проти Івана Купала» і «Страшна помста» – адже тут герої не відкидають зло, а піддаються йому.

Уважно прочитайте оповідання «Вечір проти Івана Купала». Дайте відповіді на запитання. 1. Які художні особливості романтизму ви тут помітили? 2. Зіставте твори «Вечір...» Миколи Гоголя і «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка, зокрема зверніть увагу на портрети головних героїв. Чим схожі ці твори, а чим

В. Блейк. Янгол добра і янгол зла

принципово різняться? Чому? **3.** Пригадайте пісню Марусі Чурай «Ой Боже ж, мій Боже, милий покидає». З яким епізодом «Вечора...» вона перегукується? **4.** Які етапи весільного обряду згадані у «Вечорі...»? **5.** Яка, на ваш погляд, провідна ідея оповідання? Чому людина в жодному разі не повинна йти на компроміс зі злом? До чого такий компроміс призводить? **6.** Проаналізуйте епізоди в шинку, пошуку скарбу, усвідомлення Петром свого злочину. Чому зло намагається приспати у людині свідомість і совість? Що таке совість?

Проаналізуйте епілог повісті «**Страшна помста**» (розділ XVI). **1.** Як тут обґрунтовано думку, що основою людського зла є гордіня і заздрість? **2.** Доведіть, спираючись на текст, що і Петром, і Іваном керує себелюбство. **3.** Зверніть увагу на те, коли автор уперше вживає епітет «страшна». Тож коли помста справді стає страшною?

У повісті «**Страшна помста**» Гоголь розкриває основну ідею християнської та української народної етики¹: *не можна мстити*, за зло відповідати злом, бо тоді зло замикається в коло – стає нескінченним і непереможним. Повість прочитується не лише в загальнолюдському, а й у національному ключі: Гоголь підкреслює, що братовбивство є механізмом українського самознищення.

¹ Її та ка (грец. *звичай*) – норми поведінки, сукупність моральних правил певної національної чи соціальної групи.

1. Наведіть приклади з української історії на доказ цієї думки.
2. Розгляньте картину В. Блейка, у якій символічно представлено боротьбу добра і зла. Янгол добра тримає на руках дитину, що уособлює людську душу. Янгол зла намагається відібрати дитя. Але він прикутий кайданами до землі, себто прив'язаний до зла, гріха.
3. Чим перегукується ця картина зі щойно згаданими творами М. Гоголя?

Ще не раз Гоголь повертатиметься до вирішення проблеми, чи можна навіть заради добра вдаватися до насильства, висловлюватиме двоїсті, суперечливі погляди (зокрема, у повісті «Тарас Бульба»). Аж поки в останніх творах наважиться сказати, що наблизився до розуміння «людинолюбного закону Христового», котрий велить «понад усе прощати й любити».

Гармонію, життєву силу письменник бачить у старих часах та в здоровому традиційному народному світі. В сучасному ж українському цивілізованому середовищі (серед поміщиків і чиновників) панує байдужість, дріб'язковий егоїзм, духовне гниття. Підкорившись колись ворожій імперії, українська еліта катастрофічно деградує, поринає в тему. Про це йдеться в повісті «Іван Федорович Шпонька та його тітонька». Тому навіть у найжиттєрадісніших творах Гоголя зринають несподівано сумовиті нотки (зверніть увагу на кінцівку «Сорочинського ярмарку»).

Як уже мовилося, перша книжка «Ганц Кюхельґартен», у якій Гоголь намагався відобразити чуже й малознане німецьке життя, стала творчим провалом. Навчений гірким досвідом, письменник у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» змалював добре відомий, рідний і дорогий його серцю український світ, зіперся на вітчизняну фольклорну й літературну традицію. Це переконливо засвідчують бодай епіграфи до всіх XIII розділів повісті «Сорочинський ярмарок».

Прочитайте ці епіграфи. Врахуйте, що «малоросійськими комедіями» Гоголь називає п'єси свого батька. Зробіть висновок, на твори яких жанрів і яких авторів орієнтувався митець.

Доторкнувшись до рідної землі, Гоголь, мов Антей¹, здобув неймовірні творчі сили. Одразу після виходу «Вечорів...» він, ще зовсім молодий чоловік, став одним з найпопулярніших літераторів України та й усієї імперії.

¹ Ант́ей – у давньогрецькій міфології велетень, син Посейдона та богині землі Геї. Прославився тим, що залишався неушкодженим, доки торкався матері-землі.

ПОРА ТВОРЧОГО РОЗКВІТУ

Окрилений успіхом, Гоголь поринає у вир творчої та наукової праці. Влітку 1832 року відвідує Україну, понад два місяці живе в рідній Василівці, відновлює гармонію в серці, ще ретельніше вивчає мову, побут, звичаї, фольклор, душу свого народу.

У ці роки митець задумує дослідження про народні пісні, студіює літописи, збирає матеріали для шеститомної історії України, розпочинає роботу над романом «Бранець», друкує кілька розділів з роману «Гетьман» – про славного козацького ватажка Остряницю, виношує задум роману про Мазепу. У статті «Погляд на утворення Малоросії» (1834) твердить, що українці – окремий народ, цілком відмінний за характером від російського.

Новим імпульсом для Гоголя послужили знайомство й щира дружба з *Михайлом Максимовичем*. Друзі захопилися ідеєю відкриття в Києві університету (це й сталося 1834 року). Бачили його найпотужнішим центром рідної культури, у який запросять викладати авторитетних українських науковців, розкиданих долею по різних куточках імперії. Саме Гоголь переконав владу призначити не кого іншого, а Михайла Максимовича ректором нового університету. А він сам планував викладати там історію.

ФАКТ

Микола Гоголь (з листів до Михайла Максимовича): «Жаль мені дуже, що Ви хворієте. Киньте справді кацапію та йдіть в Гетьманщину. Я сам думаю це зробити й на другий рік махнути звідси. Дурні ми таки, як добре розміркувати. Задля чого й кому ми жертвуємо всім?.. Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України... Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого переді мною не говорили...»

«Дякую тобі за все: за листа, за думки в ньому, за новини й інше. Уяви собі, я теж думав туди, туди! У Київ, у старий прекрасний Київ! Він наш, він не їхній (себто не росіян. – *В. П.*). Там або навкруги нього відбувалися події старовини нашої» (з рос.).

На хвилі духовного піднесення Гоголь пише і видає (1835) продовження «Вечорів...» – збірку повістей «*Миргород*». Її читачі сприйняли зі ще більшим захватом. У новій книзі автор розвинув і поглибив три основні теми попереднього циклу:

- ♦ прославлення духовно багатої, героїчної натури українського народу («Тарас Бульба»);
- ♦ осмислення природи зла («Вій»);
- ♦ деградація вищих верств українського суспільства («Повість про те, як посварився Іван Іванович із Іваном Никифоровичем», «Старосвітські поміщики»).

Особливо вразила сучасників і до сьогодні продовжує запалювати патріотизмом нащадків історична повість «Тарас Бульба».

Пригадайте, цю повість ви вивчали на уроках зарубіжної літератури в 7-му класі. Які проблеми порушує в ній автор? Яким змальовує запорозьке козацтво? Які головні риси вдачі Тараса Бульби, Остапа й Андрія?

Переважна більшість авторів, що писали тоді про минуле, намагалися якомога точніше відтворити конкретні історичні події та їхніх учасників. Та Гоголь вирішив узагальнено передати *лицарський дух козацтва*, взявши за взірць думи й історичні пісні. Так було створено справжній український героїчний епос, на думку критиків, «картину, гідну Гомера». Цим твором письменник закликав українців ставати на шлях не Шпоньок чи двох Іванів, що марнують життя в дріб'язковій гризні, а Тараса Бульби. За віру й волю, за Україну цей лицар без вагання жертвує всім, навіть родинними почуттями (убиває сина-зрадника) та власним життям (сцена Тарасової загибелі у вогні). Це був перший після «Енеїди» Івана Котляревського гімн козацькому лицарству.

Творчість Гоголя (насамперед «Тарас Бульба»), поруч з писаннями інших українських авторів, надихнула на поетичне слово молодого Тараса Шевченка.

Прочитайте вірш Тараса Шевченка «Гоголю». Як називає поет свого попередника? У чому бачить головну ідею його прози?

За прикладом Гоголя Шевченко створив (у поемі «Гайдамаки») образ Івана Гонти – лицаря, що жертвує навіть своїми дітьми в ім'я України. Образи Тараса Бульби й Івана Гонти стали взірцями для багатьох поколінь українських патріотів.

НАБЛИЖЕННЯ ДО РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Більшість мрій і задумів в умовах деспотичної імперії Гоголю не вдалося здійснити. У Київ письменника так і не пустили. Добре знаючи українофільські настрої обох ініціаторів створення Київського університету, цар сказав: «Вистачить там і Максимовича». Сам же університет, за урядовою програмою, відкрився для зросійщення Правобережної України (хоча патріотична інтелігенція все-таки згуртується в ньому і через кілька років створить таємне Кирило-Мефодіївське братство). Гоголя натомість призначили викладачем Петербурзького університету (1834). Наступного року він залишив викладання, розуміючи, що це зовсім не та справа, про яку мріяли з Михайлом Максимовичем. Отже, своїм лукавим рішенням цар обрубав культурні зв'язки митця з Батьківщиною.

Гоголя також щодалі більше розчаровувала своїми оспалістю, пристосовництвом, безкультур'ям тогочасна українська еліта. Здавалося, рідна нація не має вже перспектив для самостійного духовного життя, поступу, неблаганно розчиняється в російському морі.

З іншого боку, добре усвідомлюючи геніальність Гоголя, його наполегливо затилювали у своє середовище й імперська влада, і російська культурна еліта. Найбільше зусиль для зросійщення митця приклали Олександр Пушкін, Василь Жуковський, Віссаріон Белінський, Сергій Аксаков. Небайдужо до слави письменникові така увага імпонувала. Особливо прислухався до порад Пушкіна, якого буквально обоженював за неповторний талант.

Якщо підсумувати, Гоголь не знайшов рівноваги між національним і загальнолюдським (християнським). Одним пожертвував заради іншого і цим обікрав свою душу. Згодом зникли світло, гармонія, весела усмішка з Гоголевих творів, натомість з'явилися темрява, сарказм, трагізм.

Очевидно, для самозаспокоєння він придумав таку собі ілюзорну наднацію, надвітчизну – «Русь», котра, на його думку, як матрешка, вміщає в себе й Україну, й Росію, й деякі інші слов'янські народи. Цій «Русі» митець прагнув служити, але фактично то було служіння російській нації й культурі, розчинення в них усього українського.

Пригадайте вивчене на початку року про взаємозв'язок національного та загальнолюдського.

Після «Миргорода» майстер ніби відвертається від України, натомість починає активно розробляти російські теми – у петербурзьких повістях («Ніс», «Шинель», «Невський проспект», «Записки божевільного»), комедії «Ревізор», у поемі «Мертві душі», інших творах.

1842 року виходить друга, доповнена і змінена редакція «Тараса Бульби». У ній замість топоніма «Україна» з'являється абстрактне «Русская земля», козаки-запорожці вже представляють не українське лицарство, а «русскую силу», «русский характер», «русскую душу», християнство ототожнюється тільки з «православною русскою верою», нарешті, Тарас Бульба в передсмертному зверненні до козаків несподівано прославляє «свого русского царя», який нібито незабаром підкорить увесь світ.

Російська еліта дружно захочувала ці зміни. Імператор особисто виділяв письменникові кошти під час його закордонної поїздки. Белінський захоплювався тим, що в «Мертвих душах» Гоголь «цілковито відмовився від малоросійського елементу і став російським національним поетом у всьому значенні цього слова» (з рос.).

Проте ця перемога над Гоголем виявилася *не однозначною*. Звернувшись до російського світу, письменник абсолютно чесно показав його таким, яким побачив з українських позицій – темним, деспотичним, жорстоким, «мертвотушним». Звісно, це не була поверхова, суто публіцистична критика конкретного суспільного устрою. І на новому матеріалі митець продовжував пошуки вічної, божественної гармонії як основи буття (однаке не знаходив), розкривав найглибші таємниці людської душі, основні, понадчасові механізми зла. Тому й залишається він злободенним, популярним, авторитетним у різні епохи в усьому світі.

Отже, перейшовши в російське письменство, Гоголь не заходився прославляти імперію, чого від нього чекали петербурзькі покровителі, а казав страшну правду про неї, кинув їй виклик (знову складне протиріччя). І це обурило багатьох великодержавно налаштованих росіян. Особливо жорстоких цькувань зазнали «Ревізор» і «Мертві душі». Болісно переживаючи звинувачення, Гоголь тяжко занедужав, 1836 року виїхав за кордон, де пробув з перервами цілих 12 років (більшу частину часу – в сонячній, такій схожій на Україну Італії).

Пекуча Гоголева правда була насправді ліками для росіян, хоч і надто гіркими. Але для тих, хто прагнув духовного оздоровлення своєї нації (таких було і є багато, звідси масове визнання письменника в Росії). Інші ж, для яких імперія понад усе, сприймали ці ліки як отруту.

ФАКТ

«Малорослий малорос... Не вивівши на сцену жодної чесної російської людини, він виставив нас на вселюдський посміх в особах більше вигаданих наших губернських і повітових чиновників. І за це, о Боже, половина Росії проголосила цього циніка великим» (з рос.).

Філіп Вірель,

чиновник, сучасник Гоголя, відомий мемуарист

«Найбільш малоросійське у Гоголі... – загальне ставлення до російської дійсності. Адже в Гоголі жодної краплини любові до того життя, яке він так нещадно зобразив... А ось для Малоросії, для малоросійського побуту, для малоросійської природи, для малоросійської історії, для Тараса Бульби Гоголь мав у своєму серці невичерпне джерело любові й поблажливості. Україну Гоголь огорнув поетичною габою, а Росія для нього одна лиш бридота запустіння, мертве царство мертвих душ... Гоголь ставився до російської дійсності прямо як іноземець» (з рос.).

Семен Венгеров,

дослідник російської літератури XIX століття

Утім, попри всі духовні метання, Гоголь *завжди залишався українцем*. Любив готувати українські страви для дружніх вечірок, часто співав українських пісень, танцював гопака, у

товаристві не раз переповідав народні легенди, анекдоти, думи. За свідченнями Михайла Максимовича, вважав себе українським письменником, який пише російською. Наприкінці 1830-х створив (а потім спалив) п'єсу з історії запорозьких козаків «Виголений вус».

ДОКАЗ

Прибувши 1846 року на курорт Карлсбад для лікування, письменник так зареєструвався в книзі визначних пацієнтів: «Пан Микола Гоголь, українець, що живе в Москві, автор кількох російських комедій» (з франц.).

На початку ХХ століття авторитетний російський філолог, професор І. Мандельштам, аналізуючи стиль Гоголя, дійшов висновку, що мовою його душі була українська. Це виявляється не тільки в лексиці, а навіть у синтаксисі, — думав він українською, а тоді, пишучи, перекладав російською.

Утім бурхливий, таємничий, трагічний, російський період життя і творчості майстра ви незабаром відкриєте для себе на уроках зарубіжної літератури.

ЧИЙ ЖЕ ПИСЬМЕННИК ГОГОЛЬ?

До 20-х років ХХ століття переважна більшість і наших, і російських читачів, дослідників розглядали Гоголя насамперед *в українському літературному контексті*. В комуністичну ж епоху імперія цілком присвоїла письменника собі. Символічно виглядає напис на пам'ятнику в Москві: «Великому руському художнику слова Н.В. Гоголю от правительства СССР». І лише зараз починаємо вивчати Гоголя не як зарубіжного, а як нашого, українського генія, хоча неоціненний його внесок і в російську культуру.

СУДЖЕННЯ

«Говорячи, що Микола Гоголь — один з найгеніальніших національних класиків і духовних світочів, переконаний, що він, окрім нас, українців, належить і російській культурі, який надав виразно демократичного спрямування, вивів її зі шляху монархічно-підданського на загальнолюдський. У цьому і його, і наша сила, бо Україна споконвіку добрий ангел Божий у цивілізаційному русі людства».

*Микола Корпанюк,
сучасний український літературознавець, професор*

ПІДСУМКОВІ СУДЖЕННЯ

«...Наш Гоголь — справжній відатель душі людської! Наймудріший філософ і найвеличніший поет мусить благоговіти перед ним як перед чоловіколюбцем».

Тарас Шевченко

«По часу, коли появилися малоросійські повісті Гоголя і “Тарас Бульба”, ми маємо повне право вважати, що Гоголь породив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка – і коли не визнав, то йшов паралельно з етнографічними роботами Максимовича, Бодянського, Срезневського і т. д., і був, таким робом, одним з батьків новішого українського народолобів».

*Михайло Драгоманов,
видатний український науковець і політичний діяч
другої половини XIX століття, політемігрант, професор*

«Скоро я вивчився грамоти, трапилося мені, малому хлопцеві, прочитати “Вечори на хуторі біля Диканьки” та “Миргород”. Не переказуватиму своїх тодішніх вражень, скажу тільки, що після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі, що з “Тараса Бульби” запала мені в душу перша іскра національної свідомості, до якого потім інші автори додавали вже тільки нового жару».

Сергій Єфремов

«Гоголя як письменника вбила неприродність його становища: він, не будиши росіянином, прагнув ним стати; не любив Росії, але примушував себе її полюбити... Отже, в Росії він не міг і не вмів воскресити й бачити світло, тим-то дух його й упадав».

Валерій Шевчук

«Знаю, що моє ім'я після мене буде щасливішим за мене, і нащадки тих же земляків моїх, може, з очима вогкими від сліз, бажатимуть миру моїй тіні».

Микола Гоголь

Запитання і завдання

- Уважно прочитайте наведені нижче міркування Миколи Гоголя.
- «Заглиблюйся в самого себе й досліджуй душу свою, бо там закони всього й усього. Знайди лише ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді тим самим ключем одімкнеш душі всіх».
- «Кожному тепер здається, що він міг би зробити багато добра на місці і посаді іншого, а тільки не може зробити це на своїй. Це є корінь усякого зла. Треба подумати про те нам усім, як на своєму власному місці зробити добро».
- «Тяжко буде покараний той, хто дістав від Бога талант і закопав його в землю, а немає людини, яка б не дістала якого-небудь таланту».
- «Хто женеться за радістю, той раніше за всіх зловить нудьгу. Радість не дається нам дарма, вона дається нам у нагороду, вона входить до нас в душу тільки тоді, коли душа задоволена собою, коли вона сама відчуває, що зробила добре і корисне – радість у праці».
- «Визволити людину від злиднів, голоду, холоду і смерті, звісно, є добре діло, але визволити від хвороби, смерті її душу є далеко більше».

- «Бог дав мені багату природу. Він також заклад мені в душу од народження мого декілька гарних сторін, але кращою з них, за яку не знаю, як дякувати йому, було бажання стати кращим».
- «Ми всі так дивно й чудно створені, що не маємо самі в собі ніякої сили, але як тільки підемо на допомогу іншим, сила раптом у нас з'являється сама собою. Так важливими в нашому житті є слово «інший» і любов до іншого. Егоїстів не було б зовсім, коли б вони були розважливіші й зрозуміли, що стоять тільки на нижчому ступені свого егоїзму і що тільки з того часу, як людина перестане думати про себе, з того тільки часу вона починає думати справді про себе» (з рос.).

Дайте відповіді на запитання.

- 1. Чи згодні ви з такими твердженнями? Для їх доказу або спростування наведіть приклади з історії, літератури, власного досвіду.
- 2. З якими ідеями Біблії та Григорія Сковороди перегукуються ці міркування?
- 3. Які духовні істини ви для себе відкрили чи підтвердили, вивчаючи життя і творчість Миколи Гоголя? Як характеризують автора його слова, винесені в епіграф до цього розділу?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Маланюк Є. Гоголь – Гоголь // Слово і час. – 1991. – Ч. 8.
2. Чижевський Д. Микола Гоголь: на шляху до вічної краси // Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
3. Єфремов С. Між двома душами // Літературно-критичні статті. – К., 1993.
4. Гоголь М. Програмні твори: У 2 т. – К., 2000.
5. Шевчук В. Втрачене сонце України, або М. Гоголь як український письменник; «Відсутність світла», або М. Гоголь як російський письменник // Гоголь М. Програмні твори: У 2 т. – К., 2000.
6. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001.
7. Пахаренко В. «У всякого своя доля...» // Слово і час. – 2002. – Ч. 12.
8. Луцький Ю. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь. – К., 2002.
9. Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя / Упор. В. Агеева. – К., 2003.
10. Киченко А. Молодой Гоголь. – Черкаси, 2004.
11. Сверстюк Є. Різдяний гість Гоголь // Кримська світлиця. – 2005. – 6 січня.
12. Поліщук Я. Палімпсест Гоголя // Слово і час. – 2007. – Ч. 10.
13. Корпанюк М. Микола Гоголь: духовний герць України з Росією // Слово Просвіти. – 2008. – Ч. 15–16.
14. <http://lib.misto.kiev.ua/Ukr/Biography/gogol>

Тарас ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Я певний, що якби Шевченко з'явився перед Шекспіром і Гете, то вони б мали його перед своїми духовними очима як божество, щось подібне до Богочоловіка. Бо Шевченко збільшив славу Спасителя як людинолюба.

*Тодось Осьмачка (1895–1962),
відомий український поет і прозаїк,
політичний емігрант*

Тарас Шевченко – центральна по-
стать в українській літературі, у всій
українській духовності. Його творчість – єдине у своєму роді,
абсолютно неповторне явище в історії світової культури.

СУДЖЕННЯ

«Він був сином мужика – і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком – і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій. Доля переслідувала його в житті, скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ржу, ані його любови до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога – у зневіру і песимізм. Доля не шкодувала йому страждань, але не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя. Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко».

*Іван Франко,
«Присвята»*

1. Пригадайте, що вам відомо про життя і творчість Тараса Шевченка з попередніх класів. **2.** Як ви прокоментуєте наведені в епіграфі і в судженнях міркування про поета?

ДИТЯЧІ РОКИ ПОЕТА

Тарас Шевченко народився 9 березня (25 лютого за стар. ст.) 1814 року в с. Мбринцях Звенигородського повіту Київської губернії (нині Черкащина).

Ця місцевість вирізнялася надзвичайно мальовничою, лагідною природою: родючі чорноземні поля, на яких височіли поодинокі тополі чи живописні гайки, села з білими хатинами, що губилися в розкішних садах, пагорби, з яких видно на де-

сятки верст¹, порослі лісом байраки, безліч озер і ставків, левади. Усе це схияло людські душі до мрійливості, життєлюбності, до замилювання красою і спонукало творити красу. Не випадково в довколишніх селах було так багато майстрів народних промислів і прикладного мистецтва – ткачів, гончарів, малярів. Навіть стельмахи, що виготовляли вози та ярма, прикрашали свої вироби вигадливими візерунками.

Звенигородщина лежить у центральній, серцевинній частині України. Тут рівно берегли давні, тисячолітні звичаї та обряди аж до початку XX століття, панувала добірна, найчистіша українська народна мова. Ці землі (Чигиринщина, Звенигородщина, Уманщина, Черкащина, Смілянщина, Канівщина) – споконвічний козацький край, адже століттями тут народжувалися запорожці. Тут вирували протипольські повстання кінця XVI – початку XVII століття, Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, гайдамацька вольниця першої половини XVIII століття. За деякими даними, у Вільшані (сотенне містечко поруч з Моринцями й Керелівкою) народився один з найвидатніших героїв Хмельниччини, черкаський полковник Максим Кривоніс. У XIX столітті ці події трепетно берегла пам'ять народу – у спогадах, переказах, піснях, думах.

Прикметний факт: козацький дух потужно спалахнув тут навіть на початку XX століття. 1917 року саме на Звенигородщині було організовано і звідси поширилося на всю Центральну Україну Вільне Козацтво – основна збройна сила Української Народної Республіки. У Будищах (село поруч з Моринцями й Керелівкою) народився і виріс співорганізатор Вільного Козацтва, легендарний генерал-хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник.

Батько Тараса – Григорій Іванович Шевченко-Грушівський – походив з вільних низових козаків, мати – Катерина Якимівна (у дівоцтві Бойко) – з вільних селян. Проте вони вже були кріпаками великого землевласника, поміщика Василя Енгельгардта. Обоє – із сусідніх сіл: батько – з Керелівки (Кирилівки), мати – з Моринців.

Родина Шевченків була не з бідних: батько знав грамоту, чумакував, стельмакував. Усі день і ніч працювали, щоб і неависну панщину відбутися, і себе прогодувати.

Тарас народився четвертою дитиною в сім'ї. Коли він був ще немовлям, Шевченки повернулися в батьківську Керелівку, незабаром купили хату з просторим дворичем, великим пишним садом. У цьому обійсті й пройшли перші найсвітліші роки Шевченкового життя. Докладно, з ніжним щемом змалює він потім раннє дитинство в повісті «Княгиня».

¹ В е р с т á – давня міра довжини (шляху), дорівнює 1,067 км.

Пустотливим, допитливим і мрійливим хлопцям виростав Тарасик. Дивовижні враження залишила в його дитячому серці рідна природа. Старша сестра Катерина згадувала, що Тарас любив бігати геть попід дібровою, через левади та могилками в поле. Степи в тій місцевості й досі густо покриті стародавніми високими могилами. Його улюбленим місцем відпочинку у велику спеку була одна з таких могил. З неї любив вдивлятися у височінь небес, відчував себе ближчим до безмежжя вічності, до Бога. Мабуть, тому й стане могила одним з основних образів «Кобзаря», тому й заповість поет поховати його саме «на могилі, Серед степу широкого...».

Ще любив хлопець неділі й свята, коли збиралася разом уся сім'я, приходив у гості дід Іван, інші родичі, батько читав уголос Біблію, життя святих («Чётї мінéї»), дід розказував про минуле – козаччину, Гайдамаччину, яку ще сам застав.

Тарас мав феноменальну пам'ять. Усе, що почув, побачив, живучи в Україні перші п'ятнадцять років, у найтонших подробицях збереже в душі на все життя і геніально відобразить у своїй творчості. Особливо захоплювали хлопця народні пісні, котрі супроводжували на селі і працю, і відпочинок, і радість, і смуток. Як згадували земляки, знав їх без ліку і переймав одразу. Співав дуже красиво і вміло. Саме народна пісня пробудить незабаром у його душі небачений поетичний дар і буде відгукуватися в кожному його слові.

Дуже рано виявився в Тараса ще один хист – до малювання. Змалечку крейда чи вуглина були для нього неабиякою радістю. Усе ними обмальовував: стіни знадвору і в хаті, лаву, стіл, діл. Якось прийшла сестра Катерина з панщини і не впізнала хати: уся розмальована візерунками.

Дитяче ракування закінчилося для Тараса 20 серпня 1823 року. Тоді померла, проживши лише сорок літ, його мати. Спрацьовану, замучену життям жінку вбили сухоти. Рано втрачену неньку Шевченко возвеличить у своїй творчості: з поеми в поемі переходитиме світлий образ жінки-матері, стане символом самої України, поетовим ідеалом...

З матір'ю пішли з оселі Шевченків і затишок, і злагода. Залишилися сиротами шестеро дітей. Нещасний батько в безвиході одружився вдруге. Проте жінка виявилася лихою і сварливою, дбала про своїх дітей, а п'ясинків тільки ганила. Найбільше діставалося гордовитому правдолюбові Тарасові. Однак батько обороняв, жалів, розраджував, двічі брав із собою в чумацьку дорогу, посилав до дяка в науку. Через три роки, застудившись, помирає й батько. Перед смертю, розділяючи майно між дітьми, батько пророче сказав: «Синові Тарасу з мого хазяйства нічого не треба. Він не буде абияким чоловіком:

Обійстя Шевченків в с. Керелівці. Сучасна світлина

з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо, для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе».

Наводячи ці слова, біограф Шевченка зауважував: «Жаль тільки, що пам'ять родичів Тараса Григоровича не зберегла даних, які привели його батька до такого висновку». Чому, на вашу думку, батько прийняв таке рішення? Готуючи відповідь, перечитайте сторінки поеми «Княгиня», де йдеться про дитинство автора.

Тепер Тарас залишився сам у цілому світі. І перше, про що подумав, – то була школа й наука. Два роки служив він у дяка Петра Богорського, терпів голод, приниження, побої, аби тільки була змога вчитися. Хлопець спрагло перечитував усе, що знаходив у невеликій книгозбірні вчителя. Зокрема, відкрив для себе «Енеїду» Котляревського, особливо захопився Григорієм Сковородою.

Як реакція на жорстокість дяка формується ще одна визначальна життєва настанова поета – різке неприйняття будь-якого деспотизму, поневолення.

Підлітком Тарас пережив перше і, може, найсильніше своє кохання. Оксана – трохи молодша за Тараса донька односельців Коваленків. Вони разом пасли череду. Ще змалечку розпочалася між дітьми приязнь. Матері раділи та мріяли їх одружити. Коли Тарасик зовсім осиротів, коли «обідраний і трохи не голий» не мав до кого прихилити свою спустошену душу, зустрічі з Оксанкою стали ще дорожчими. Через усе життя

проніс Шевченко в душі образ чорнобривої дівчини Оксани. Майже в усіх епічних і ліричних творах «Кобзаря» юні героїні чимось нагадують – чи то іменем, чи то натурою, чи то долею – першу Тарасову кохану.

Для поета Оксана Коваленко стала музою, символом дівочої краси й кохання.

Перечитайте вірші Тараса Шевченка «Ми вкупочці колись росли», «Мені тринадцятий минало», присвяту поеми «Мар'яна-черниця». Якими, судячи з цих творів, були зовнішність і вдача дівчини?

Прагнувши стати художником, Тарас пішов шукати вчителя по сусідніх селах. Проте різні малярі або не помічали його здібностей, або вимагали панського дозволу. Замість дати дозвіл управитель пана Енгельгардта послав Тараса на кухню кухарчуком, а згодом – у панські покої *козачком* (служкою-попихачем). На той час старий поміщик уже помер, і Керелівка з усіма мешканцями перейшла у власність його сина Павла, що служив ад'ютантом віленського губернатора.

Восени 1829 року Тарас разом з іншими новонабраними слугами-кріпаками вирушив аж до Вільна (нині Вільнюс – столиця Литви). Тільки через 14 літ по цьому він побачить Україну.

Тарас був надто непокірним і незапопадливим як для лакея, продовжував малювати, хоча його за це й карали (навіть били різками на стайні). Отож пан згодився нарешті віддати його в науку до професійного художника, бо престижно було мати серед своєї челяді ще й маляра.

Колись білорусько-литовське місто, Вільно на час приїзду туди Шевченка було спольщене. Тарас скористався нагодою, аби вивчити польську мову. А найголовніше – став *свідком польського повстання* проти російського панування.

Наляканий Енгельгардт утікає подалі від повстання, незабаром виходить у відставку й оселяється в Петербурзі. Так, наприкінці зими 1831 року Шевченко опиняється в столиці імперії.

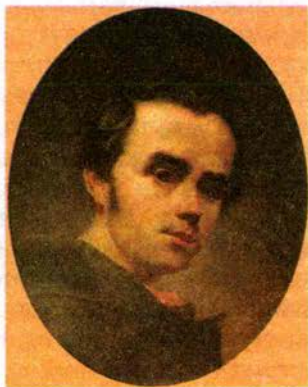
ЮНІСТЬ У ПЕТЕРБУРЗІ

У Петербурзі здібний юнак продовжив своє малярське навчання. Поміщик віддав його в науку на чотири роки *Василію Ширяєву* – відомому майстрові декоративного розпису. Ширяєв брав багато роботи, і його підмайстри й учні мусили працювати по 12–14 годин у день. Жили вони на холодному горіщі, харчувалися погано. Однак Шевченко терпляче зносив усі злигодні, аби тільки наблизитися до омріяної мети – стати художником.

Близько 1836 року Шевченко випадково познайомився зі своїм земляком, студентом Академії мистецтв *Іваном Сошенком*. Іван народився і виріс у м. Богуславі, що за сорок верст від Керелівки. Земляки скоро заприятелювали. Сошенко першим побачив талановиті ранні малюнки Шевченка і розпочав справу викупу юнака з кріпацтва. Передовсім він познайомив Тараса з видатними діячами культури – українцями, що жили в Петербурзі: письменником *Євгеном Гребінкою*, живописцем *Аполлоном Мокріцьким*, конференц-секретарем Академії мистецтв *Василем Григоровичем*, а також з відомим російським поетом, вихователем дітей царської родини, людиною впливовою і добродушною – *Василем Жуковським*.

Найдієвішу участь у справі визволення Шевченка з кріпацтва взяв великий російський художник німецького походження *Карл Брюллов*. Він високо оцінив Тарасові малюнки, а найважливіше – його перші поетичні спроби. Усі ці видатні люди перейнялися долею молодого кріпака не лише через його хист до малярства, а насамперед тому, що помітили в ньому *непересічну особистість*. Брюллов, уперше побачивши Тараса, кинув: «Подобається мені його фізіономія – не лакейська...» В устах художника, який професійно «читає» людські обличчя, фраза дуже промовиста.

Т. Шевченко.
Автопортрет 1840 року

Розгляньте уважно репродукцію автопортрета Шевченка 1840 року. Що, на вашу думку, мав на увазі Брюллов?

Брюллов переконався, що юнакові необхідно навчатися в Академії мистецтв, але кріпакам туди шлях заказано. Тому потрібне звільнення з рабства. Славетний художник спершу думав, що вистачить його особистого прохання, аби поміщик виявив гуманізм і просто відпустив кріпака на волю. Однак той поставився до Брюллова зверхньо і запросив за Шевченка величезну ціну – *2500 рублів*. Однак друзі та благодійники знайшли спосіб зібрати необхідну суму: *Карл Брюллов намалював портрет Василя Жуковського*. Його розіграли в лотерею в імператорській родині.

22 квітня 1838 року Шевченкові була підписана відпускна, а вручив її 25 квітня 1838 року на квартирі Брюллова Василь Жуковський.

Своїм визволителем Шевченко дякуватиме все життя, згадуватиме їх добрим словом у повісті «Художник», у

щоденнику, у листах, в автобіографії, а Василю Жуковському присвятить поему «Катерина».

Відпускна відчинила Тарасові двері в омріяну *академію*. Юнак навчався з надзвичайним захопленням і досяг значних успіхів, про що свідчать три срібні медалі, одержані за різні малярські роботи.

Він намагався надолужити згаяні роки, розширити коло освітніх і культурних інтересів. Тарас відвідував лекції з історії філософії, теорії мистецтва, математики, географії, всесвітньої історії, літератури, медицини. Не минав жодної нагоди побувати в Ермітажі¹ чи в приватних картинних галереях, дуже багато читав, користуючись книгозбірнями Брюллова та Гребінки, а також публічними бібліотеками. У Шевченка з'явилися впливові друзі. Стипендія Товариства заохочення художників і малярські підробітки давали змогу жити безбідно. Проте до накопичення статків Тарасова душа не лежала. Не цурався молодий чоловік доброго товариства. Веселий і життєрадісний, він любив від душі пожартувати, розповісти якусь кумедну історію, досхочу поспівати, потанцювати.

Спочатку, аби набути майстерності, Шевченко копіював деякі роботи Брюллова («Перерване побачення», «Сон бабусі й онучки») або наслідував його *академічний, класицистичний стиль* («Циганка, що ворожить українській дівчині»). Однак поступово подолав ці впливи, виробив *власний романтичний стиль* («Катерина», олійний автопортрет 1840 року). За кілька років він став досить популярним у Петербурзі художником, одержував чимало замовлень.

Та в цей час Шевченковою душею владно запановує ще один талант – *поетичний*.

ФАКТ

Тарас Шевченко (запис у щоденнику 1 липня 1857 року): «Я добре знав, що живопис – моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчати її глибокі таїнства, та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я компонував вірші, за які мені ніхто шага² не заплатив і які, врешті, позбавили мене волі, та які, незважаючи на всемогутню нелюдську заборону, я все-таки нишком ліплю... справді, дивне це невгамовне покликання» (з рос.).

Коли і як почав писати Шевченко, достеменно невідомо (з перших творів він надрукував лише «Причинну», датовану 1837 роком, решту поетичних спроб, очевидно, знищив, вважа-

¹ Ермітаж – найбільший у Росії музей мистецтва і матеріальної культури в Петербурзі.

² Шаг – найдрібніша монета, півкопійки.

ючи їх ще не досконалими). Однак безсумнівно одне: Шевченко відразу чітко визначився як *письменник український, україномовний*. А це не такий очевидний і само собою зрозумілий вибір, як може здатися тепер. Чому?

1. Багато тогочасних українців, що жили в Петербурзі й навіть на Батьківщині, писали російською і намагалися знайти своє місце в російській літературі.

2. Навіть перші україномовні автори – Амвросій Метлинський, Левко Боровиковський, Микола Костомаров, Панько Куліш – були тоді ще переконані, що рідна мова хоч і прекрасна, але вже безповоротно відходить у минуле і незабаром розчиниться в російській.

3. Шевченко залишив Україну п'ятнадцятирічним підлітком і ось уже 10 літ перебував на чужині, у російськомовному середовищі.

4. У дитинстві дяки вчили Тараса по-старому, книжно-слов'янською мовою, не було тоді жодної україномовної школи, книжки (крім «Енеїди»), журналу. Незважаючи на це, Шевченко залишився вірним рідній мові та нації. Для нього єдина, рідна, наймиліша і найпрекрасніша мова матері, батька, діда Івана, братів і сестер, чорнобривої Оксаночки; Батьківщина – тінистий сад за батьківською хатою і ставок, безкраї степи довкола Керелівки і могили, де похована козацька й гайдамацька слава, старий Дніпро, Чигирин, зруйнована Січ, про яку дід розказував.

Спрацював ще один чинник – ота помічена Брюлловим «не-лакейська фізіономія», виявлена ще з дитинства козацька прямодушність і незалежність натури. Вона й вилилася згодом у загострене почуття національної гідності.

ФАКТ

Тарас Шевченко (звернення до українців з передмови до невиданого «Кобзаря» 1847 року): «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди».

Неабияке значення для поета-початківця мало спілкування з інтелігентною, висококультурною українською громадою Петербурга, насамперед з Євгеном Гребінкою. Ще кріпаком у Гребінчиній книгозбірні Тарас перечитав майже всю надруковану доти україномовну літературу. Захоплено відвідував літературні вечори, сідав у найвіддаленіший закуток вітальні й зосереджено слухав нові поезії, написані тут чи надіслані з України, фахове їхнє обговорення (бо в Гребінки збиралися знавці художнього слова); бурхливі дискусії про новий літературний стиль романтизм.

Ця атмосфера й підштовхнула Тараса до поетичної творчості. Гребінка залучив молодого поета до укладання першого українського літературного альманаху «Ластівка», відібрав для друку кілька його творів. Він допоміг поетові-початківцеві підготувати окрему збірку творів і посприяв її виходу у світ. Вона видана 1840 року під назвою «Кобзарь Т. Шевченка» коштом поміщика *Петра Мартоса*. Містилося в цій тоненькій книжечці всього вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови...», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Проте вплив цієї книжки на подальшу українську історію й літературу був вирішальним.

СУДЖЕННЯ

«Ні одна книжка у світовій літературі не мала такого значення, як «Кобзар» для України. Наче сонце, освітила вона рідну землю, огріла теплом рідного слова, любов'ю, омочила Україну сльозами, огорнула покривджену, знівечену народну душу ласкою, співчуттям, відкрила народові його минуле в таких картинах, які не забуваються ніколи... Одне слово – показала всі рани, всі болі, всю трагедію українського народу в його родиннім, національним і соціальним житті... Ось як заговорив недавній кріпак, панський попихач, наймит, він виявив таку силу своєї творчості, що вся провідна еліта української інтелігенції визнала його за свого найбільшого поета, від якого можна розпочинати свій власний розвиток поезії, не за чужими зразками, а із свого власного джерела поруч усіх найбільших літератур світу. Тому й успіх «Кобзаря» був небувалий».

*Леонід Білецький (1882–1955),
видатний український літературознавець, політичний емігрант*

Літературну славу і водночас напади російської шовіністичної критики примножила добірка його творів у альманасі «Ластівка», особливо – вихід поеми «Гайдамаки» окремою книжкою (обидві публікації – 1841 року). 1844 року ранні твори знову побачили світ, об'єднані в одному виданні під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Поезії Шевченка швидко поширювалися Україною, їх переписували, вивчали напам'ять навіть неписьменні селяни, деякі з цих творів одразу ставали народними піснями.

Загальна характеристика творчості

Літературна спадщина Шевченка – це:

- ♦ збірка поетичних творів «Кобзар» – основна книга митця, яку він доповнював до останніх місяців життя;
- ♦ дев'ять повістей російською мовою: «Художник», «Наймычка», «Варнак», «Княжна», «Музыкант», «Нещастный»,

«Капитанша», «Близнецы», «Прогулка с удовольствием и не без морали»;

♦ п'єса «Назар Стодоля» (тексти ще кількох драм – «Наречена», «Микита Гайдай» – не збереглися);

♦ щоденник під назвою «Журнал»;

♦ літературно-критична праця – передмова до невиданого «Кобзаря» 1847 року.

Крім цього, митець залишив величезний *малярський доробок*: 835 різних за жанром картин, з яких понад 100 портретів. 278 робіт, котрі відомі з листів, щоденника, згадок сучасників, не знайдено.

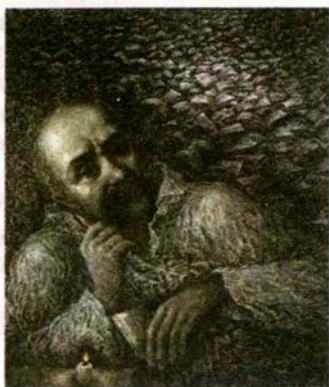
У творчості Тараса Шевченка умовно виділяють *чотири періоди*:

I. 1837–1843 – рання творчість.

II. 1843–1847 – період «Трьох літ».

III. 1847–1857 – період заслання.

IV. 1857–1861 – пізній період.

І. Марчук. Портрет Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ВІРШ

У своїй поетичній творчості Шевченко виробив цілком оригінальний стиль віршування, який пізніше назвуть шевченківським віршем.

Проникливі дослідники давно вже помітили, що Шевченко був поетом насамперед *слухового, музичного, а не зорового типу*. Тобто поезія в його душі народжувалася частіше як мелодія з дитинства чутої народної пісні, а вже потім виливалася в слова. Так виявилася фольклорна манера Шевченкового письма.

Творче завдання Прочитайте фрагменти III і VII розділів повісті «Прогулянка з задоволенням і не без моралі», у яких ідеться про те, як у душі автора визріває задум поеми «Матрос». Підготуйте на цій основі повідомлення про етапи творчого мислення Шевченка.

Ця музичність зумовлювала *відповідний поетичний ритм*.

Віршування Шевченка можна умовно поділити на *три типи*.

Повторіть раніше вивчений матеріал про ритміку народної пісні.

1. Народнопісенний вірш

Тут поет бере за взірєць українські народні пісні й найчастіше вдається до *коломийкового розміру*¹ – строфи, що складається з двох триколінних рядків: (4+4+6). Кожна строфа, як правило, виражає закінчену думку чи образ, кожен рядок збігається з реченням або його цілісною частиною. Текст повністю залежить від пісенно-ритмічної схеми. Наприклад:

Нащо мені / чорні брови, / нащо карі очі,
Нащо літа / молодії, / веселі дівочі?

Цим розміром написана значна частина творів «Кобзаря», зокрема «Думи мої, думи мої...», «На вічну пам'ять Котляревському», «Причинна», «Катерина», «Гайдамаки», «Сон», «Послання» (у деяких із цих творів виплітаються й інші розміри).

Використовує Шевченко й інші різновиди народнопісенного вірша: (4+4); (4+3); (4+3) 2; (4+6) 2 тощо.

2. Силабічний вірш

Розмиваючи народнопісенні силабічні розміри розмовними інтонаціями, поет іноді вдається до книжної силабічної системи. Так Шевченко творчо використовує ритміку староукраїнської поезії XVI–XVIII століть. У ній, як уже зазначалося, переважають 12- й 11-складові рядки з цезурою (паузою) після 6-го складу (6+6), (6+5).

Пригадайте, у чому полягає суть силабічної системи віршування (див. стор. 101).

У текстах, написаних цим розміром, паузи пісенного рядка (коліна) зникають, речення часто розриваються, переносяться з рядка в рядок:

Буває, в неволі / іноді згадаю (12 складів)
Своє стародавнє / шукаю, шукаю... (12 складів)

Нерідко в одному творі Шевченко поєднує уривки, написані чотирнадцятискладовиком, з уривками, що написані 8-, 10-, 11- й 12-складовими рядками. Так передається зміна настрою ліричного героя, розмовний стиль або відтіняються описи, діалоги, ліричні відступи.

У двох творах «Кобзаря» (дума Степана з поеми «Сліпий» та в поемі «У неділеньку у святую...») трапляється речитативна² ритміка дум. Так відбувається переплетення фольклорного віршування з літературним.

¹ Назва «коломийковий розмір» – суто умовна, бо ним складали не лише гуцульські коломийки, а й наддніпрянські суспільно-побутові, історичні пісні, народні балади; інша назва – чотирнадцятискладовик.

² Речитатив – промовляння співучим голосом, наспівним декламуванням.

3. Ямбічний вірш

У третині творів Шевченко використовує силабо-тонічну систему віршування, характерну вже для нової літератури.

Повторіть основні відомості про силабо-тонічне віршування, його розміри (див. стор. 152–153).

Улюблений розмір поета – *чотиристопний ямб* (передає висхідну інтонацію, бо кожна стопа закінчується наголошеним складом, отже, увиразнює рух, емоційне напруження, мелодійність тощо):

Ревé та стóгне Дні́пр ширóкий,
Сердiтий ві́тер завивá...

Знову ж таки силабічні уривки часом влітаються в тексти, написані народнопісенним і силабо-тонічним віршем. До речі, помітна певна закономірність: у ранній творчості та в період заслання переважає коломийковий розмір, у періоди «Трьох літ» та останніх років – ямб.

У деяких творах («Великий льох», «Молитва») Шевченко звертається і до *анапéста*, що сповільнює інтонацію, передає роздуми, сум чи спокій.

Оригінальне в Шевченка й *римування*. Воно теж виростає з фольклорної традиції.

Усе це мало б знизити рівень майстерності віршів, але не у фольклорній поетиці Шевченка. У нього навпаки: прибілизність допомагає уникнути одноманітності рим (яка спричиняється частим вживанням одних і тих самих закінчень).

Мелодійність посилюють також часті *внутрішні рими* («Гамалія, серце мліє...», «Той мурує, той руйнує...», «І царята, і старчата...»), алітерації та асонанси, рефрени («Україно, Україно, Ненько моя, ненько!...»).

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОГО СТИЛЮ ПОЕТА

Поезія Тараса Шевченка видається простою, доступною, загальнозрозумілою, але насправді це не так: за простою формою – у підтексті – приховується надзвичайно глибокий, складний духовний зміст. Щоб наблизитися до розуміння цього змісту, необхідно насамперед з'ясувати специфіку творчої настанови, манери митця. Виділимо бодай основні тези.

1. Шевченко – не просто талановитий, він *геніальний* (геній з латинської означає *дух*). Людині-генієві притаманні всі ті якості, що й талантові (емоційність, аналітичний розум, відчуття краси, гармонії, гуманність), тільки вияв їх незрівнянно потужніший. Геній значно глибше, ніж інші люди, відчуває світ духовний, сенс буття, підкоряє своїм ідеям час, творить традиції та істини.

2. Шевченкова геніальність проступає насамперед у його серцевинній *народності*. Він уперше і, мабуть, востаннє в історії так вичерпно і досконало втілює суть української національної душі.

3. Народність виявилася в поета такою потужною й органічною, що зумовила перевагу *фольклорного типу творчості* над літературним. Отже, Шевченко якоюсь мірою кобзар. Найгеніальніший з кобзарів, проте збагненний лише серед них. Не випадково саме так назвав він свою першу книгу.

4. Фольклор романтичний за методом. Тому в *романтичному ключі* прочитується і вся творчість Шевченка, без романтичного контексту вона знову ж таки незбагненна.

Це переплетення фольклорності й романтизму зумовило цілу низку специфічних *рис творчого мислення* поета.

♦ **Діалогічність.** Дошукуючись правди, Шевченко не говорить за когось, а дає можливість на сторінках своїх творів висловитися багатьом людям, дискутує з ними; а також радиться, згоджується чи не згоджується з сонцем, небом, зорями, хмарами, степом, горами, Дніпром, рідною землею, зі Всевишнім.

Нерідко поет *внутрішньо роздвоюється*, дискутує навіть сам із собою. Отож у доробку Шевченка ми не раз натрапимо на діалог чи й гостру дискусію бунтаря й великодушного праведника, поміркованого раціоналіста (у прозі) та пристрасної натури (в поезії), критика й оборонця своїх героїв тощо. І все це одна людина – Тарас Шевченко.

♦ **Амбівалентність.** Щоб досягнути цей двоїстий, амбівалентний світ (у якому переплітаються протилежності), поет вдається до амбівалентного способу художнього мислення. Тому ідеальний народний співець, як його уявляє собі Шевченко, – кобзар Перебендя з однойменного вірша нарочито двоїстий: «Заспіває, засміється, а на сльози зверне». Найяскравіше амбівалентність виявляється у ставленні Шевченка до трьох визначальних основ буття – Бога, людини і нації.

♦ **Трансформація**¹. Поет добре усвідомлює, що все в цьому світі *взаємопов'язане, взаємозалежне*, будь-що не зникає безслідно і не з'являється з нічого. Отож і в художньому світопізнанні він використовує метод трансформації (мотивів, образів, сюжетів).

Найпростіший приклад трансформації – перетворення людини на рослину (скажімо, в «Тополі», «Лілії») для виведення проблематики за межі суто людського кола в коло планетарне, вселенське. Такий підхід дає змогу виявити суперечливість

¹ Трансформація (лат. *перетворюю, змінюю*) – тут: поступова зміна, перетворення, перетікання одного стану чи явища в інший стан чи явище.

світу, розглянути поставлену проблему всебічно, виділити вічне в мінливому, основне в другорядному.

♦ **Іронічність**¹. Шевченко – поет засадничо іронічний та самоіронічний. У всюдипроникній іронії він бачить *засіб згармонізування* фатальної роздвоєності людини і світу. Саме іронічність допомагає митцеві зберігати рівновагу в амбівалентній дійсності, не згубити душу і разом з тим вижити (яскравий зразок – вірш «Перебендя»).

♦ **Символобачення**. Поетичне мислення Шевченка наскрізь символічне. Отож мотиви, образи, художні деталі «Кобзаря» є частками єдиної, відкритої в духовний світ символічної системи. Глибинний, істинний зміст кожного складника розкривається лише в межах цієї системи.

Такий *стильовий ключ* до творчості митця.

Перший період творчості (1837–1843)

«РЕВЕ ТА СТОГНЕ ДНІПР ШИРОКИЙ...» (1837)

У ранніх творах Шевченко *наслідує старших поетів-романтиків*. Скажімо, переймає їхній улюблений жанр – баладу, бере за взірця їхню стилістику, образність, мелодику. Проте наслідування виявляється значно досконалішим, ніж оригінали. Адже Шевченко від народження жив у стихії народної творчості, мав фольклорний тип мислення.

Уже перші відомі поетові рядки – вступний пейзаж «*Реве та стогне Дніпр широкий...*» до балади «**Причинна**» – позначені найвищим рівнем художності². Автор майстерно передає читачеві яскраве враження від бур'яної ночі на Дніпрі.

Передовсім впадає у вічі *наскрізна метафора* (уособлення), що оживлює, олюднює зображену природу. Не випадковий і віршовий розмір – *чотиристопний ямб*: він ритмічно відображає вирування бурі, адже двоскладова стопа (де наголос падає через один склад) і *короткий* (усього чотиристопний) рядок додають динамізму.

Пейзаж складається з трьох чотирирядкових строф (катренів), котрі в єдності змальовують різногранну, але цілісну картину.

Увесь текст сповнений *народнописанними елементами*: крім епітета «широкий», образи верб, місячної ночі, треті півні, крик

¹ Ірoнiя – тонке, приховане глузування, коли якесь явище характеризують позитивно чи навіть піднесено, а насправді мають на увазі протилежне, і навпаки. У літературознавстві – троп, побудований на цьому прийомі.

² Нагадаймо, що *худобність* – це мистецька досконалість твору, яка полягає в *гармонійному поєднанні* важливого гуманістичного змісту і відповідної йому досконалої оригінальної форми.

М. Бурачек. «Причинна»

сичів уночі. Так авторська образність зливається з фольклорною, збагачується енергетикою історичних пісень, балад, дум.

Цей пейзаж успішно виконує функцію прологу до балади «Причинна» – готує читача до сприймання подальших подій, навіює настрій тривоги, очікування якоїсь невідворотної біди. Водночас пейзаж сприймається як *самодостатній твір*. Шевченко зумів передати словами таку *могутню енергію* збуреного Дніпра, що картина одразу стала інакомовним вираженням *боротьби поневоленої української нації за свою свободу*, а образ Дніпра – символом України (йдеться про надтекстове прочитання пейзажу, а не підтекстове).

Композитор Данило Крижанівський (1856–1894) написав музику на слова Шевченка. І відтоді пісня «Рече та стогне Дніпр широкий...» увійшла до числа найпопулярніших у народі пісень, поруч зі «Ще не вмерла Україна» та «Заповітом» виконується як один з національних гімнів України.

«ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...» (1839)

За жанром це елегія¹. *Поштовхом* до появи вірша стали поетові міркування й сумніви напередодні виходу у світ його першої збірки. Зі спогадів видавця «Кобзаря» Петра Мартоса відо-

¹ Е л е г і я (грец. *журлива пісня*) – ліричний вірш тужливого, сумного характеру.

мо, як Шевченко вагався, як спочатку критично поставився до пропозиції надрукувати його збірку. Ці вагання відчуються й у вірші: чи зустрінуть читачі-українці його поезію прихильно, чи зрозуміють, чи відгукнуться?

Цей вірш відкриває збірку «Кобзар» 1840 року і є *заспівом до неї* та й до всієї творчості поета. Однак написаний він був не відразу, а вже тоді, коли автор довідався, що книга його таки буде надрукована. Отже, тут узагальнюються й підсумовуються ті думки й переживання, що виникали в Шевченка під час написання попередніх поезій.

Думами Шевченко називає свої твори. Тобто поезія для нього – це перенесення на папір метань душі, глибоких роздумів про довколишній світ, людину, істину, причини зла, зміст буття. Думи ці дорогі поетові, бо звертається до них, як до коханих дітей, іменує квітами. Проте вони чомусь «стали на папері сумними рядами». Їх навіть *лихо* не приспало, бо саме ж і породило. Зроджені з того лиха думи не дають поетові жити: «Одна давить серце, друга роздирає, А третя тихо, тихесенько плаче У самому серці...» (вірш «Гоголю»). Що ж за лихо спонукає поета до творчості? Це людські страждання, якими переповнений світ.

У цьому вірші й у подальших творах Шевченко пояснює, що для нього це лихо тривимірне: ♦ своє власне; ♦ чийсь особисте; ♦ загальнонаціональне. Останнє з них – рабство Батьківщини – найжахливіше, бо тяжіє над усіма українцями, бо, зрештою, спричиняє обидва попередні лиха.

Колоніальне уярмлення нації передано стислою символічною картиною: сучасна поетові Україна – *могила*, що в ній замкнена козацька воля, а над нею кружляє чорний орел (Російська імперія) і пильно стереже полонянку.

Шевченко усвідомлює, що багатом його муки здадуться смішними, безглуздими, що можна спокійно жити, не побиваючись за Батьківщиною, незважаючи на чуже горе. Однак таке життя його не влаштовує. Поет робить свій визначальний *життєвий вибір*: «дівиться На людей душою», тобто з християнською любов'ю, зі співчуттям. Він розуміє, що такою настановою перетворює своє життя на пекло, бо ж збирає в серці всі людські страждання, та іншого виходу немає.

Молодий поет точно *передбачає своє майбутнє*: жорстока доля не подарує йому щастя жити в рідному краї, що так і «засиплють Чужим піском очі». Тому Шевченко викохує й доглядає для України бодай свої твори-думи, посилає їх на рідну землю, мов дітей до отчого дому, і просить українців *сприйняти їх серцем*. Тоді поет вважатиме свою життєву місію виконаною («І пан над панами»).

Своє власне горе Шевченко мужньо воліє вгамовувати сам (нехай серденько плаче нишком), але з горем людським і національним треба боротися: хай поетичне слово пробуджує серця красою (щебече соловейком), а потім відкриває моторошну правду про панування зла в Україні, у світі (кряче вороном). Лише коли українці усвідомлять жах свого рабського існування, вони проженуть геть чорного орла й виведуть з могили, повернуть собі козацьку волю. За цим принципом і справді побудований весь «Кобзар»: у ньому поєднуються *естетика й етика* – краса і правда в ім'я свободи України.

Початкові й кінцеві строфи вірша з народною мелодією стали популярною піснею, що звучить як тяжка дума над трагічною долею України.

Прочитайте вірш-присвяту «На вічну пам'ять Котляревському». Як у цьому творі розвиваються й поглиблюються ключові мотиви поезії «Думи мої, думи мої...»?

«ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА» (1839)

Особливо вичерпно духовний світ поета розкриває вірш «До Основ'яненка». Це *перший зразок послання* в Шевченковій творчості. Адресоване воно Григорію Квітці-Основ'яненку, якого поет надзвичайно шанував.

1839 року Квітка надрукував у журналі «Отечественные записки» нарис про батькового товариша Антона Головатого. Будучи на час зруйнування Січі запорозьким писарем, він домігся від Катерини II дозволу на формування Чорноморського, а згодом Кубанського козацького війська, став його кошовим отаманом. Цим довів, що *козацтво не згинувало*, що колись воно ще послужить Україні.

Квітчин нарис спонукав Шевченка ще раз пережити славне минуле Батьківщини, відчувати ту велику кривду, яка була заподіяна нашому народові зруйнуванням Січі. У посланні молодий поет уперше ставить ключову проблему своєї творчості – як порятувати, як відродити Україну. Приклад Головатого допоміг йому усвідомити важливе значення героїчних особистостей, мудрих і відважних *національних провідників* у цій справі:

Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине:
От де, люде, наша слава,
Слава України!

У цих рядках – ідея послання. Її буде розгорнуто й поглиблено в багатьох пізніших творах – «Гайдамаках», «Великому льоху», «Неофітах» та ін.

СУМНІВ

У «Кобзарі» 1860 року перший рядок цієї строфи було замінено на запропонований Пантелеймоном Кулішем «Наша дума, наша пісня...». Одні дослідники вважають, що така заміна спотворила ідейний зміст, а значить, і логіку, художню цілісність вірша, інші доводять, що збагатила, розширила ідею. А яка ваша думка?

Формулює Шевченко у вірші і своє бачення патріотичної місії митця: розповісти українцям-сучасникам, «Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда І чиї ми діти».

1. Уважно прочитайте послання «До Основ'яненка». **2.** Ностальгію за славним козацьким минулим України автор передає за допомогою метафори (персоніфікації) і контрасту. Підтвердьте цю тезу уривками з тексту. **3.** Як виявляється у вірші Шевченкова самоіронія? **4.** Як автор передає свій душевний стан на чужині? **5.** До чого закликає поет Квітку і в його особі всіх українських митців? **6.** Як виявляється у вірші діалогічність творчого мислення Шевченка?

«НАЩО МЕНІ ЧОРНІ БРОВИ...» (1838)

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Думка – невеликий журливий (медитативно-елегійний) вірш. Цей жанр лірики *специфічно слов'янський* – поширився в добу романтизму в українській, польській літературах, звідси перейшов у російську та білоруську.

Думка – один з найулюбленіших жанрів Тараса Шевченка. До нього поет залюбки звертався в усі періоди творчості. Переважна більшість Шевченкових думок – це жіночі тужливі пісні (так звана *рольова лірика*). Так виявилось поетове обожнення жінки, захоплення її душею, що здатна до найвитонченіших, найліричніших переживань. Перший цикл думок з'явився вже 1838 року – «Тече вода в синє море...», «Вітре буйний, вітре буйний...», «Тяжко-важко в світі жити...», «Нащо мені чорні брови...». Для цих творів характерні елегійні роздуми про трагічну самотність нездолених (сироти, покинутої дівчини, козака на чужині). Вражає також надзвичайно органічне використання фольклорної поетики. Непросто відрізнити ці Шевченкові тексти від народних. Тому всі вони й стали популярними в народі піснями.

Скажімо, думка «Нащо мені чорні брови...» продовжує мотив «Причинної» про тугу дівчини за милим, який пішов за море і не повертається, може, навіть і зрадив.

1. Знайдіть у думці «Нащо мені чорні брови...» характерні для народних пісень епітети, порівняння, риторичні запитання, мовні звороти. **2.** Якими мотивами й деталями цей твір суголосний з тогочасною долею і душевним станом автора?

З часом Шевченко вдосконалює свою майстерність у цьому жанрі, зокрема поглиблює психологізм характерів («Дівичії ночі»); розширює тематичні межі думки, надаючи їй філософського звучання («Не завидуй багатому...»).

ОГЛЯД ІСТОРИЧНОЇ ТЕМИ

Уже в перших творах Шевченко поставив перед собою завдання *будити національну свідомість* сучасників, показуючи їм, «чий ми діти». Тому закономірна його посиленна увага до історичної теми. Поет зосереджується на періоді з кінця XVI (діяльність Івана Підкови) до кінця XVIII століття (Коліївщина, зруйнування Січі, закріпачення України), тобто художньо осмислює найславнішу і найтрагічнішу – *козацьку* – сторінку в історії нації.

Шевченко *не копіює реальні події* минулого, навпаки, представляє епізоди, домислює, вплітає легендарні мотиви тощо. Річ у тім, що для нього, як і для Миколи Гоголя, історичний факт чи постать – насамперед поштовх для художніх історіософських узагальнень, символ певних ідей. І це закономірно, адже йдеться про мистецькі твори, а не історичні дослідження.

У ранніх ліро-епічних поемах Шевченко продовжує порушену в посланні «До Основ'яненка» тему ролі видатних особистостей у згуртуванні нації, захоплюється романтикою боротьби козацтва за свободу України. Так, поеми «Іван Підкова» і «Гамалія» присвячені легендарним кошовим отаманам морських походів запорожців. Поема «Тарасова ніч» змальовує видатного запорозького гетьмана Тараса Трясила, який оборонив Україну від польсько-шляхетського плундрування – 1630 року вщент розбив загарбницьке військо під Переяславом.

1. Пригадайте вивчені в 6-му класі поеми «Іван Підкова» й «Тарасова ніч», за потреби перечитайте їх ще раз. **2.** Які риси козацьких ватажків виділяє автор? **3.** Як поведуться козаки в критичних ситуаціях? **4.** Як оцінює Шевченко роль Запорозької Січі в історії України?

У всіх ранніх історичних творах відчутний контраст між героїчним минулим Батьківщини та сучасним національним занепадом. Так автор намагається *пробудити українців від летаргійного сну*, викликати в них прагнення піднятися на боротьбу за відродження України. Найпотужніше ця настанова втілюється в поемі «Гайдамаки».

ПОЕМА-ЕПОПЕЯ «ГАЙДАМАКИ» (1841)

Це найбільший за обсягом твір Шевченка, що став вершиною раннього періоду його творчості.

«Гайдамаками» Шевченко фактично започаткував *нову національну концепцію*. Якщо його попередники, захоплено змальовуючи минуле, із сумом визнавали історичну приреченість української нації сьогодні, то Шевченко героїзм рідної історії осмислив як запоруку майбутнього відродження України. Тобто він перший з новочасних українців *проголосив національно-державницьку українську ідею*.

✱ **Історична основа твору.** В основі сюжету поеми – розповідь про кульмінаційний епізод гайдамацького руху – козацько-селянське повстання 1768 року на Правобережній Україні. Які ж причини цього повстання?

1654 року в Переяславі Богдан Хмельницький уклав з московським царем *угоду про взаємодопомогу*: обидві сторони зобов'язувалися разом боротися із зовнішніми ворогами, захищати територіальну цілісність одна одної. Проте вже 1667 року Московщина *віроломно порушила* Переяславську угоду – віддала Правобережну Україну знову під владу Польщі, аби легше було впокорити народ. Розлючена польська шляхта влаштувала на цих землях справжній кривавий *геноцид*¹ проти українців у помсту за Хмельниччину.

Народ було загнано в нестерпне рабство. *Соціальний гніт* супроводжувався *національно-релігійним*. Польська влада намагалася «вогнем і мечем» викоренити на Правобережжі православ'я і нав'язати тут уніатство, а за ним і католицизм, щоб асимілювати² українців.

Проте від початку XVIII століття з'являються загони українських селян-повстанців, яких поляки називають *гайдамаками*, себто розбійниками. Гайдамаки нападали на поміщицькі маєтки, убивали шляхту та найзажерливіших лихварів (найчастіше лихварювали євреї) і безслідно зникали в лісах, ярах тощо. Це примушувало колонізаторів жити в постійному страху, тримати численну варту, найбагатші спробували навіть на надвірне військо.

Із середини XVIII століття Росія поступово *підпорядковувала* собі ослаблу Польщу. Зрозуміло, це викликало опір. У лютому 1768 року в м. Барі (на Поділлі) значна частина шляхти об'єдналася в *конфедерацію* (тобто союз) для боротьби проти московських загарбників і свого короля – ставленика Катерини II Станіслава

¹ Геноцид – один з найтяжчих злочинів проти людства, винищення окремих груп населення за національною чи релігійною ознакою.

² Асиміляція (лат. *уподібнення*) – тут: вливання одного народу в інший шляхом засвоєння його мови, культури, звичаїв і втрати власних.

Понятівського. Однак в Україні конфедерати поводитися, мов дикі звірі, – грабували, вирізали й випалювали цілі села й міста.

Чаша народного терпіння переповнилася. 1768 року по всьому Правобережжі розгорілося потужне протипольське повстання, що одержало назву *Коліївщина* (основною зброєю гайдамаків були загострені колії, звідси й така назва). Очолив цю народну війну запорозький козак, уродженець с. Медведівки (що на Чигиринщині) **Максим Залізняк**. Повстанці ставили собі за мету звільнити Україну від польського панування, ліквідувати уніатську церкву, відновити Українську гетьманську державу, де селяни мали стати вільними козаками.

Повстання розпочалося на Зелені свята (Трійцю) 29 травня 1768 року біля Мотрошинського монастиря в Холоднім Яру (урочище неподалік Чигирини). З Черкащини повстання поширилося на все Правобережжя – Київщину, Брацлавщину, Поділля, на Волинь і навіть Галичину.

Важко однозначно оцінити цю боротьбу, бо була вона *вкрай жорстокою*: гайдамаки вбивали без розбору всіх поляків і жидів¹. Проте зважмо на те, що: ♦ це була адекватна² реакція на геноцид, улаштований поляками супроти українців, на нестерпний визиск з боку жидів-лихварів, корчмарів, орендарів; ♦ гайдамаки діяли не у Варшаві й Кракові, а на своїй землі, це була боротьба із загарбниками за свободу своєї нації.

Найбільшим успіхом Коліївщини стало *взяття Умані* – добре укріпленого міста, куди з усього краю поховалися поляки й жиди. Долю перемоги вирішив сотник надвірних козаків магната Потоцького **Іван Гонта**. Уманський губернатор послав козацький полк під командою Гонти знищити військо Залізняка. Однак Гонта з козаками несподівано перейшов на бік гайдамаків. До річч, поляків, що були у війську Гонти, під охороною провели до стін Умані й відпустили.

Більшість польських авторів, що писали про Гайдамаччину, дивувалися приєднанню Гонти до гайдамаків. Він походив із селян (із с. Росішок неподалік від Умані), але завдяки організа-торським здібностям, сумлінному ставленню до обов'язків зробив блискучу кар'єру: граф Потоцький призначив його сотником, подарував села Росішки й Орадівку. Гонта був освіченою, шанованою людиною, вірцевим сім'янином, батьком п'яти дітей, побожним чоловіком (у рідному селі своїм коштом будував церкву). І ось такий дивний крок. Просто Гонта мусив обирати: *служити загарбникові чи своєму народові* – і зробив гідний, лицарський вибір.

¹ Жид – в українській, польській, болгарській, німецькій та інших мовах – повний, нейтральний відповідник до слова «єврей», ніякого негативного значення не має, походить від єврейського «юдей».

² Адекватний (лат. *прирівняний*) – рівний, відповідний, тотожний.

Після захоплення міста почалася кривава розправа повстанців над поляками й жидами. Помста гайдамаків була справді жакливою. Однак, змальовуючи її в моторошних картинах, польські, а за ними й російські історики замовчували ті пекельні страхиття, які чинили поляки над українцями протягом десятиліть до того й потому. Не можна забувати, що гайдамаки м'їлували тих поляків і жидів, які приймали православну віру. Спосіб «релігійного переконування», зрозуміло, не вельми демократичний. Однак незабаром схопленим повстанцям не дадуть і такого шансу. Було збережено життя також усім малим дітям і віддано їх на виховання жителям навколишніх сіл.

Умань стала столицею повстання. 22 червня 1768 року тут відбулася козацька рада, на якій під гарматні та рушничні салюти було урочисто проголошено *відновлення Української гетьманської держави*, Залізняка обрано гетьманом, а Гонту призначено уманським полковником і головнокомандувачем українських військ.

Коліївщина швидко розгоралася, сили повстанців щоденно зростали. На звільнених землях налагоджувався козацький (сотенно-полковий) устрій, кріпаків оголошували козаками (вільними людьми). Та на найвищому підйомі повстання *придушили*, причому за один день – 6 липня 1768 року. Але хто? Не безпомічні, перелякані поляки, а... російська армія.

Тривалий час наївні гайдамаки сподівалися на те, що «православні брати» – московити – прийдуть їм на допомогу. Адже російські війська були введені на Правобережжя для боротьби з конфедератами. Та ще більше, ніж конфедерації, злякалася Росія відродження Української демократичної держави, ненависного їм козацького духу волі...

За наказом Катерини II полковник Гур'єв підійшов зі своїм військом до табору гайдамаків нібито для допомоги. Повстанці тієї допомоги вже й не потребували, однак радо вітали «союзників». Гур'єв запросив усю старшину на бенкет. Під час святкування росіяни зненацька напали на керівників Коліївщини, знезброїли й закували в кайдани. Те ж саме зробили з більшістю гайдамаків, які не чекали такого підступного удару в спину. Потім російські й польські каральні загони стали нищити гайдамаків по всьому краю, Карателі жорстоко катували і били – вішали, відрубували голови, четвертували, садили на палі, прибивали на хрести – не тільки самих повстанців, а й їхніх рідних, навіть селян, зовсім не причетних до повстання. Якщо знаходили поранених гайдамаків, топили їх у річках або закопували живими в землю. Залізняка було тавровано й вислано до Сибіру на довічну каторгу. Проте мужній ватажок утік з ув'язнення і приєднався до повстанців Омеляна Пугачова,

полігши десь у боротьбі за волю. Нестерпні муки чекали на Гонта. Та, як свідчать джерела, він з нечуваною мужністю зносив тортури і гідно, по-лицарськи зустрів смерть.

Польський воєвода Стемпківський ще кілька років потому мордував гайдамаків у своїй резиденції в с. Кóдні. Тисячі людей полягли там. Та й помилуваним було не легше: їм виколювали очі, відрубували одну руку й ногу і так, сміючись, викидали на погибель.

Незважаючи на люту розправу, окремі гайдамацькі загони продовжували нападати на шляхту аж до остаточного занепаду Польської держави наприкінці XVIII століття.

Так трагічно завершилася ще одна спроба відновлення української державності. Проте народ довго зберігав у пам'яті лицарський подвиг предків. Своєю поемою Шевченко прославив Гайдамаччину навіки. 1917 року, коли українці знову повстали за незалежність, елітні курені вояків української армії, що йшли на смерть, але не відступали в бою, називали себе гайдамаками.

★ Творчий задум поеми. Створити велику поему про славних повстанців Шевченко задумав ще в 1838–1839 роках. Ідея не давала йому спокою, відривала навіть від улюбленої справи – малювання, відволікала увагу. Отож, споглядаючи шедеври Карла Брюллова, він «замислювався і плекав у своєму серці свого сліпця кобзаря і своїх кровожерних гайдамаків».

Поштовх для виникнення цього задуму і відповідно завдань, які поет ставив перед собою, кілька:

1. *Народно-легендарний образ Гайдамаччини* Шевченко носив у своєму серці ще з дитинства. Річ у тім, що його рідна Звенигородщина перебувала в епіцентрі бурхливих подій Коліївщини. У війську Залізняка і Гонта воювало чимало селян з Керелівки. Отож малий Тарас захоплено слухав спогади колишніх гайдамаків. Особливо вражали хлопця розповіді діда Івана – очевидця, а може, й учасника Коліївщини. Ще малим ходив Тарас із сестрою Катериною до Мотронинського монастиря, де гайдамаки святили ножі. На цвинтарі поруч з монастирем читав написи на гайдамацьких могилах. А ще закарбувалися у вразливому дитячому серці сила-силенна народних легенд, переказів, пісень про Коліївщину. Одна з гайдамацьких пісень – «Ой поїжджає по Україні козаченько Швачка» – стала Шевченковою улюбленою. Отже, дитинство цього нащадка гайдамаків пройшло в атмосфері благоговійної пам'яті про них.

ДОКАЗ

Прочитайте «Епілог» до поеми «Гайдамаки» від початку до слів «...тепер розказав».

І ось у Петербурзі юнак ознайомлюється з творами багатьох польських і російських авторів, де гайдамаків зображено як примітивних *озвірілих розбійників і злодюг*. Прикро вразила Тараса повість Михайла Чайковського «Вернигора», у якій Івана Гонту змальовано зрадником, безжальним убивцею рідних синів.

Отож поет береться за перо, аби *спростувати наклепи* на Коліївщину, повернути гайдамакам заслужену славу героїв і водночас пробудити в серцях сучасників забутий гайдамацький дух.

2. Саме в ці роки молодий Шевченко *формує світогляд*, шукає свої відповіді на вічні запитання: які основоположні закони буття? що є гріх? що породжує суспільне зло і як з ним боротися? Осмислення трагічної і повчальної історії гайдамацького повстання допомогло поетові зробити найглибші духовні узагальнення.

3. Шевченко також вирішив дати гідну *відповідь російським шовіністичним критикам*, що зневажливо відгукнулися про перший «Кобзар». Полеміка вилилася в засадничі міркування про долю українського слова, української культури загалом.

✶ **Жанр твору.** За жанром «Гайдамаки» – *геройно-історична романтична ліро-епічна поема-епопея*.

Це перша романтична епопея в українському письменстві, що започаткувала *нову форму* епопеї у світовій літературі. Новаторство твору полягає в тому, що тут епос (розповідь про повстання) поєднується з лірикою (ліричні відступи, пісенні фрагменти) та драмою (діалогізована мова), також поезія чергується з прозою (у розділі «Свято в Чигирині») тощо.

Якраз через нерозуміння експериментаторського характеру твору його критикували прихильники традиційних літературних форм (Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, молодий Іван Франко).

✶ **Ідейний зміст твору.** У поемі переплітаються *дві* начебто протилежні *ідеї*. *Перша* – *заперечення принципу помсти*: якщо відповідаєш на зло помстою, то лише примножуєш його (пригадайте «Страшну помсту» Миколи Гоголя). Щоб довести моторошну безглуздість цього принципу, Шевченко *відступає від історичної правди* (і має на це повне право, бо пише художній, а не науковий твір). Розмах і тривалість гайдамацької помсти в поемі гіперболізовано, подано також вигаданий епізод убивства Гонтою своїх дітей.

За ту трагедію, що сталася, поет засуджує і поляків, і українців. Поляків за те, що «“Уб’єм брата! Спалим хату!” – Сказали, і сталось...»; українців – за сліпу помсту: «Замучені руки Розв’язались – і кров за кров, І муки за муки!»

Ця взаємна ненависть *погубила і тих, і тих*, призвела до перемоги спільного ворога – Російської імперії. В епілозі Шевченко гірко підсумовує: «Посіяли гайдамаки В Україні жито, Та не вони його жали» (цебто: наслідками їхньої боротьби скористалися інші).

Найчіткіше ця ідея поеми висловлена в «*Передмові*»: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову зі своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля».

Єдиний спосіб розірвати коло зла – це *відповісти любов'ю на ненависть*, прощенням на лють. Винести саме такі уроки з трагічної історії закликає Шевченко українців і поляків. У пізнішому вірші «Полякам» поет розгорне цю ідею докладніше.

Друга рівнозначна з першою провідна ідея «Гайдамаків» – *благочиння перед подвигом предків*, які в найнесприятливіших умовах повстали й загинули за Україну, довівши, що вони такі лицарі, гідні сини Вітчизни, а не «ягнята», «раби незрячі».

Інша річ, що гайдамаки відповіли сліпою жорстокістю на сліпу жорстокість. Шевченко *дорікає* їм, але *не заперечує* їхнього подвигу, навпаки, закликає сучасників продовжити справу прадідів, врахувавши їхні помилки.

★ **Композиція.** «Гайдамаки» – твір *складний за будовою*. У поемі два прологи: лірико-філософський та історичний («Інтродукція»), десять розділів, епілог, «Передмова» (що фактично є післямовою), звернення до передплатників книги («Панове субскрибенти») і «Пріписи» (примітки, зроблені самим поетом).

Сюжет поеми розгортається *двома лініями*, які взаємодоповнюються і переплітаються: 1) *історична* – загальний перебіг повстання; 2) *інтимна* – доля Яреми й Оксани.

Основні сюжетні вузли обох ліній такі:

- ♦ експозиція 1 – загальний стан у польській державі та розбої конфедератів;
- ♦ експозиція 2 – Ярема наймитує в Лейби;
- ♦ зав'язка 2 – Ярема прощається з Оксаною і йде в гайдамаки, дівчину викрадають конфедерати;
- ♦ зав'язка 1 – освячення ножів біля Мотронинського монастиря, початок повстання;
- ♦ кульмінація 2 – Ярема рятує Оксану й одружується з нею;
- ♦ кульмінація 1 – гайдамаки захоплюють Умань, Гонта вбиває і ховає своїх синів;
- ♦ епілог – повідомлення про страту Гонти, смерть Залізняка на каторзі, про остаточне приборкання України.

Композиція переповнена ліричними відступами і вставними піснями. Ще одна особливість – у творі немає розв'язки (очевидно, аби уникнути цензурних заборон).

✳ **Персонажі поеми.** Важливий у творі вже аналізований образ автора. Він через прологи, епілог і ліричні відступи вибудовує мозаїчну, подрібнену на численні епізоди композицію твору.

У системі персонажів виділяються два збірні образи – **гайдамаки** і **ляхи**, які контрастно протистоять між собою. Проміжне місце займає корчмар **Лейба**, однаково ненависний і тим, і тим, котрий сам ненавидить як українців, так і поляків.

Поляки з'являються в поемі переважно на другому плані, а то й «за лаштунками». Докладно вони зображені лише в розділах «Конфедерати» й «Титар». Однак їхні вчинки тут такі промовисті, що авторова моральна оцінка не викликає сумнівів.

У такому ж дусі витримано відповідні згадки в «Інтродукції»: «шляхетство навісне гуляє», «шляхта репетує», «магнати палять хати», «пани казалися», «руйнували, мордували, церквами топили».

Головний герой поеми – повсталий український народ, **гайдамаки**. Шевченко наголошує на загальнонаціональному, *надкласовому характері* повстання: «убогий, багатий поєднались» (хоч і не приховує деяких станових суперечностей між гайдамаками). Повстанці зображені романтично гіперболізовано – переважно як цілісна могутня сила. Час від часу автор вихоплює з цієї громади то один якийсь образ (Ярему, Залізняка, Гонту, півпарубка, запорожця, кобзаря), то цілу суспільну верству (старшини – перший, другий, третій). Завдяки поєднанню цих двох планів – загального і конкретного – бачимо структуру й душу гайдамацької маси.

Найбільше уваги автор приділяє образу **Яреми Галайди**. У «Передмові» зазначається, що «Галайда наполовину видуманий». Отже, персонаж мав *прототипа*. Можливо, ним був Семен Неживий. Він наймитував у гончаря. Під час Коліївщини очолив загін, що діяв у Керелівці та довколишніх селах. Перекази про цього народного героя поет, напевне, знав з дитинства.

Образ Яреми показаний у розвитку. На початку поеми це затурканий наймит. Водночас він людина з ніжною, прекрасною душею, здатний на сильне почуття (кохання до Оксани). Згодом у вирі повстання Ярема стає мужнім месником, який у пориві гніву здатен навіть мертвих вішати. Так він розплачується за свої особисті кривди й страждання всього народу. Образ Яреми виразно романтичний (надзвичайний герой, наділений винятковими, гіперболізованими рисами).

Особливим, немислимим трагізмом вирізняється образ Гонти. Це лицар, герой, що виявляє саможертвону відданість «святій правді-волі» України.

Польські літератори й історики зображали Гонту зрадником, кривавим злодієм, убивцею власних дітей. Як відомо, насправді Гонта був людиною гуманною. Під час повстання намагався уникати зайвого кровопролиття. У захопленій Умані особисто врятував чимало польських жінок і дітей, заховавши їх у православній церкві та будинку українського міщанина Багатого. Виконуючи останнє прохання свого лютого ворога – уманського губернатора Младановича, врятував від смерті його сина й доньку. Тим паче не вбивав ватажок своїх синів за католицтво – уже хоч би тому, що мав чотирьох доньок і одного сина, котрі, як і дружина, були православними.

Можливо, ці факти Шевченко й знав, але свідомо підхопив польську традицію, щоправда, докорінно її трансформувавши.

Річ у тім, що в образі Гонти поет показує трагедію людини в умовах імперії, коли доводиться вибирати між кар'єрою, особистим щастям і вірністю пригнобленій Вітчизні. Щоб показати всю складність, нестерпність такого вибору, Шевченко вдається до гіперболізації. Реальний Гонта жертвує заради України кар'єрою і життям, герой «Гайдамаків» зрікається ще дорожчого – *власних дітей*. Це *спокута* провини перед рідним краєм. Адже, служачи в загарбника (Потоцького), одружившись із полькою, намагаючись якось влаштуватися у ворожому світі окупантів, Гонта зраджував Україну. І ось тепер мусить розплачуватися за зраду (тему покарання національних зрадників Шевченко розвине згодом у поемі «Великий льох»). Поет захоплюється силою духу героя, відданістю Україні й водночас співчуває йому за те, що вибрав хибний шлях спокути. Пізніше в поемах «Наймичка» і «Марія» Шевченко покаже інший шлях спокути гріха – саможертвону любов'ю.

Кульмінаційні сцени вбивства й поховання Гонтою своїх синів – емоційно найнапруженіші, найтрагічніші в поемі, а може, і в усій творчості Шевченка. Кожний учинок героя тут глибоко вмотивований. Надзвичайно майстерно відображено психічний стан, нестерпну внутрішню роздвоєність Гонти – насамперед за допомогою діалогічної манери письма.

Підготуйте виразне читання цих двох сцен (від слів «Аж ось ведуть гайдамаки...» до «...Умань запалала» та від «А хто такий У чорній киреї...» до «...та й сховався», передайте діалоги, внутрішню боротьбу Гонти – батька і патріота через зміну інтонацій (діалогізованість) його монологів.

Зверніть увагу: Гонта двічі – спочатку громаді, а потім синам – пояснює, чому мусить так чинити: «Бо не я вбиваю, А присяга».

О. Сластіон. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки»

У цих словах звучать і доведений до немислимої крайності *принцип злопомсти*, і водночас *абсолютна відданість* Україні – знову амбівалентність. Проте, згубивши безвинних рідних дітей, *не можна залишатися людиною*. І Гонта це розуміє. Іванові страждання такі великі, що, здається, небо над ним повинно розколотися або земля під ногами розступитися. Він розуміє, що відтепер пропавший навіки. Його чекає *доля Каїна*, якому немає місця між людьми, якого скрізь переслідуватиме пекло усвідомлення свого гріха. Гріх настільки страшний і непоправний, що, каючись перед Богом у час поховання синів, Гонта не чекає прощення, навпаки, просить душі синів:

Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає...

Така жахлива доба колоніального рабства, що кидає людину в пекельне коло зла. Саме тому все своє життя, усю творчість Шевченко присвятив справі визволення України.

Другий період творчості (1843–1847)

Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє – і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати.

Пантелеймон Куліш

ПЕРША ПОДОРОЖ В УКРАЇНУ (1843–1844)

Шевченкове життя в Петербурзі було бурхливим і цікавим: прийоми, модні літературні салони, вишукане товариство, навчання в академії. А тут ще захопився організацією театру, написав навіть для нього драму «Назар Стодоля», сам грав на сцені. Та все-таки імперська чужина гнітила душу.

І ось поетова мрія здійснилася – у травні 1843 року він приїздить на Батьківщину. Понад 14 років тому покидав її кріпаком, а повернувся вільною людиною, художником і знаменитим поетом. Його скрізь радо вітали. Зупинявся в поміщицьких маєтках – Григорія Тарновського в Качанівці, Миколи Репніна в Яготині та багатьох інших (заробляв на прожиття малюванням портретів на замовлення). Поводився природно, розмовляв тільки рідною мовою. Ним цікавилися панянки, багато хто з них почав вивчати українську, щоб поспілкуватися з відомим поетом чи хоча б почитати його твори. Чудово співав народні пісні – мав на диво гарний баритон і прекрасний музикальний слух.

З трепетом у серці відвідав рідну Керелівку – діда, братів, сестер, родичів, приятелів. Удома переодягнувся в селянський одяг і пішов «на вулицю», де перетанцював з усіма дівчатами.

Однак, як би гостинно не приймали Шевченка, не міг довго всидіти на одному місці. Адже його головною метою було *побачити, пізнати справжню Україну* – таку, якою вона стала: її народ, інтелігенцію, панство, владу, громадські настрої. І справді багато об'їздив: Чернігівщину, Полтавщину, Київщину. Намагався відвідати насамперед видатні історичні місця – побував на дніпровському острові Хортиця, де колись вирувала Запорозька Січ, у Чигирині – столиці козацької держави Хмельницького, у Переяславі, Києві.

Познайомився і заприятелював з національно свідомими інтелігентами – професором Київського університету Михайлом Максимовичем, літератором Пантелеймоном Кулішем, поетом Віктором Забілою.

Багато малював, задумав альбом «Живописна Україна» як періодичне видання про видатні історичні події, природу, народний побут милої серцю Вітчизни (на жаль, пощастило видати лише перший випуск цього малярського проекту). Саме від 1843 року Шевченко-художник остаточно позбувся впливу академічного класицизму. У його малярську творчість увійшли теми й сюжети з народного життя («Селянська родина», «Старости», «На пасіці», «Чумаки серед могил»), пов'язані з українською історією («Дари в Чигирині»). Шевченко створює численні зарисовки селян, жанрових сцен, пейзажі, пов'язані з пам'ятками старовини («Видубицький монастир у Києві», «Воздвиженський монастир у Полтаві»). Плідні зміни відбуваються в портретному живописі Шевченка: з кращих робіт зникають елементи колишньої парадності, помітнішими стають риси психологізму, елементи староукраїнського бароко (портрети Пантелеймона Куліша, Миколи Репніна, Ганни Закревської, автопортрет).

Почав клопотатися про викуплення своїх братів і сестер та їхніх родин з кріпацтва. Для цього потрібно було аж 2 тисячі

Т. Шевченко. Чигирин із Суботівського шляху.
1845 рік

рублів. Думав заробити їх, видаючи «Живописну Україну», і дуже переймався, чи вдасться. На жаль, не вдалося.

Та добре вдалося поетові інше – побачити *реальний стан* уярмленої, сплюндрованої України: ♦ замучене, затуркане кріпаччиною *селянство*; ♦ ненаситне, пихате й обмежене *панство*, і не тільки «привезене» – польське чи московське, а часто і своє, рідне; ♦ прислужливу *інтелігенцію*, що, замість дбати про свій народ, слухняно служить загарбникам за жалюгідні подачки; ♦ *націю*, що русифікується, деградує на очах.

Болісними *спостереженнями* й *узагальненнями* переповнені вірші того часу, зокрема «Розрита могила» і «Чигрине, Чигрине...».

Прочитайте вірш «Чигрине, Чигрине...». **1.** Як поет оцінює минуле, сучасне і яким бачить майбутнє Батьківщини? **2.** Поміркуйте, чому «Уродила рута... рута... Волі нашої отрута» (зважає, що рута – зілля, що використовувалося під час весільного обряду). Тож яке «весілля» України Шевченко вважає першопричиною національної катастрофи? **3.** Якими ножами закликає поет рятувати Україну? Якого значення в цій справі надає слову?

Саме з цього часу поет *відкине натяки й недомовки*. Він уже не братиме до уваги, чи подобаються його твори цензурі, чи ні, писатиме так, ніби тієї цензури й немає. Його творів не друкуватимуть, але вони йтимуть до народу в численних списках.

На початку 1844 року Шевченко *повертається до Петербурга* закінчувати навчання в академії. «Чигирин» творив уже в дорозі. Проте вражень, висновків так багато і вони такі глибокі, що митець відчуває необхідність написати фундаментальний твір-узагальнення, твір-діагноз тому імперському режимові, у пазурах якого гине Україна. Так з'являється поема «Сон».

ПОЕМА «СОН» (1844)

Задумана ще дорогою з України (може, звідти й мотив подорожі), ця поема була завершена до початку липня 1844 року.

✿ Тема твору – зображення справжньої суті російського тоталітарного імперського режиму.

✿ За жанром «Сон» – *ліро-епічна сатирична поема*, зразок саме *політичної¹ сатири*. Такого різновиду ліро-епосу світова література ще не знала, його творцем є Шевченко.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Один з основних засобів гумору – іронія.

Проте для сатиричного викриття явищ часто використовується **с а р к а́ з м** (грец. *реу м'ясо*) – це особливо дошкульна, викривальна насмішка, вияв *межової ненависті й зневаги* до зображуваного. Якщо власне **і р о́ н і я** – прихована, м'яка, часто доброзичлива насмішка, то сарказм – *пряма, відкрита, гнівна*, тут уже сміх поєднується з гіркою і гнівом. Коли почуття обурення й гніву стає надмірним, митець зовсім залишає насмішку і вдається до інвективи. **І н в е к т і в а** (від лат. *нападати, лайлива промова*) – *пряме, найгостріше засудження певної вади*.

✿ **Композиція.** Поема не поділена на розділи, але за змістом у ній можна виокремити *вступ* (від початку до слів «...У Господа Бога») і *три частини* – картини України, Сибіру, Петербурга.

Прийоми *сну, подорожі* та зумовлена ними *мозаїчна побудова* дають можливість авторові в порівняно невеликому творі показати широку панораму життя Російської імперії. Оскільки це сон, то можлива й *фантастика*. Отож поема переповнена різними чудернацькими перетвореннями (трансформаціями).

Як і в «Гайдамаках», стрижнем, що об'єднує розрізнені епізоди, є **образ автора**. У творі він уособлює *весь український народ*, що пізнає істину. Звідси такий полемічний запал, суто українська (селянська) манера оповіді, образність: Петербург – «ѓород на болоті», петропавловський шпиль – «швайка загострена», у царя Петра «якимсь листом голова повита» тощо.

Часом автор уже за традицією *одягає різні маски*: п'яниці (у вступі), селянина (в описі Петербурга). Мовляв, що візьмеш із пияка-простака, йому можна висловлювати й заборонені, бунтарські думки. Проте, як виявиться, саме цей простак і побажить істину, яку не можуть розгледіти можновладці та вчені.

Вступ є своєрідним філософсько-ліричним заспівом до всієї поеми.

¹ **П о л і т и к а** (грец. *державна діяльність*) – діяльність, пов'язана з відносинами між націями, класами, державами; способи досягнення і збереження державної влади.

Уважно прочитайте уривок від початку до слів «...Немає! Немає!». Назвіть людські вади, які тут описано. Ці вади вічні чи характерні лише для Шевченкової епохи? Наведіть приклади слів, ужитих в іронічному значенні.

Перед нами багатолика, актуальна в усі епохи *галерея людського зла*. Весь уривок побудований на витонченій *іронії*, про що свідчить лексика, тропіка, в'їдливо-притишена інтонація. На перший погляд, вістря глузу скероване на видимих жертв зла – нещасну, затуркану, визискувану «братію», що «мовчить собі, витріщивши очі! Як ягнята». Чому? А тому, що саме вона своєю покірністю уможливорює сваволю. Рабська заява братії: «Нехай... Може, так і треба» – викликає в оповідача спалах обурення. Він уже саркастично повторює за нею: «Так і треба», виказуючи до братії зневагу за те, що для неї «немає Господа на небі», в неї немає Бога в серці, бо вона втратила совість, гідність, стала гіршою за худобу («ягнят») – ось так непомітно *автор діалогізує оповідь*. Ще жалюгідніша та братія, коли полакейськи схиляється перед злом, покірно страждає на сім світі у надії заслужити собі рай на тому. Недостойний рай той, хто своєю праведністю і силою духу не наближає його в житті земному. Так уже у вступі автор починає розгортати провідну ідею твору.

Зверніть увагу на важливу *деталь*: герой-оповідач летить над імперією разом із совою, може, й сам перетворюється на сову. *Сова* – це символ мудрості, істини, а водночас крик сови навіває сумний, тривожний настрій. Уже цей образ налаштує на відповідну тональність твору.

✳ **Символічний зміст основних картин поеми.** Крок за кроком Шевченко розкриває *механізм державної влади* в Російській імперії. Найдокладніше його досліджено в кульмінаційній, третій частині твору.

1. Уважно перечитайте уривки з третьої частини від слів «І знов лечу. Земля чорніє...» до «...Вон видишь – палати» та від слів «Боже мій єдиний...» до «...Усе те заснуло». **2.** Конкретними прикладами доведіть, що ця картина саркастична, побудована на гротеску. **3.** Яке авторське ставлення до царя, цариці, панства? За допомогою яких тропів (епітетів, порівняць, метафор) воно виявляється? Чи не видається вам опис зовнішності цариці надто жорстоким?

Ще одна грань тоталітарної¹ влади – *терор*. Кожного, хто виявляє критичне ставлення до неї, влада карає. Для цього в

¹ Тоталітарний (лат. *весь, цілий*) – пов'язаний з повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства і людини.

тоталітарних країнах є могутній репресивний апарат, безліч тюрем. Тож ліричний герой опиняється в Сибіру.

Тоталітарна держава є державою-паразитом, вона витягує всі соки з народу, щоб утримувати величезний бюрократичний, репресивний апарат, армію. Скажімо, за Миколи I Росія мала найбільшу армію у світі – близько мільйона солдатів. Подушний податок, упроваджений ще Петром I, використовувався тільки на фінансування армії. А ще хабарництво, казнокрадство, головоутиятство отих «кабанів годованих»... Саме тому в царській Росії бідував народ.

Проілюструйте цю думку картиною злиденного існування петербурзької бідноти (третя частина поеми).

«Українському питанню» цілком присвячена *перша частина* твору. Розпочинається вона чарівним вранішнім пейзажем, а на його тлі відкривається панорама *пекельних бідувань народу*. Тут «Латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають...», «розпинають Вдову за подушне», відбирають назавжди в неї сина; всюди лютує голод: «а онде під тином Опухла дитина, голоднее мре...». Бачимо й покритку, життя якої покалічене паничем, що «з двадцятую, недоліток, Душі пропиває!».

Це один аспект гноблення – *соціальний*. Інший – *національний* – розкривається в третій частині. Кожна імперія, а Російська особливо, намагається *денаціоналізувати* підкорені народи, позбавити своєрідності, убити їхні національні душі, мову, культуру.

1. Вдумливо перечитайте в третій частині уривок від слів «По тім боці Твердиня й дзвіниця...» до «...Проклятий! Проклятий!». **2.** Чим пам'ятник Петру I нагадав оповідачеві загарбницьку політику цього царя в Україні? **3.** Як Шевченко оцінює діяльність Петра I і Катерини II? Які ви можете навести історичні аргументи на доказ цього твердження?

Петербурзький пейзаж наштовхує оповідача на роздуми про трагічну долю багатьох українських козаків, яких насильно гнали на болотисті береги Неви будувати столицю чужої імперії. Тисячі наших земляків там померли від каторжної роботи, холоду та хвороб. Оповідач ніби чує сумну пісню, яку співає душа гетьмана Полуботка. Шевченко читав рукопис «Історії русів», де було вміщено викривальне звернення гетьмана до царя Петра. Відгомони його відчуваються в пісні.

Ота давня трагедія поневолення Батьківщини відгукується масовим національним зрадництвом, деградацією українців (так званим *малоросійством*).

СУДЖЕННЯ

«Що ж таке малорос? Це – тип національно дефективний, скалічений психічно, духовно, а – у наслідках, часом – і расово... Малоросійство... плакається систематичним упорскуванням комплексу меншовартості («ніколи не мали держави», «темне селянство», «глухий хохол» і т. п.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури...»

*Євген Маланюк (1897–1968),
видатний український поет, культуролог,
літературознавець, політичний емігрант*

Шевченко *першим* звернув увагу на цю національну недугу.

Уважно перечитайте уривок третьої частини від слів «Штовхаюсь я; аж землячок...» до «...Цур тобі, мерзенний Каламарю». Які риси малороса тут проявляються?

Цей «землячок» говорить жакливим суржилом – рідної мови він відцурався, а чужої так і не навчився. Дешеві «цинові гудзики» на мундирі «землячка» свідчать, що він належить до дрібних чиновників. Проте пихи в нього через край. Пишається, що став у Петербурзі «здешнім», що знає всі входи і виходи. Хвалиться своєю вченістю («Мы, брат, просвещенны...»). Проте ця його вченість зводиться до вміння брати хабарі. Такий тип українця в поета викликає відразу.

Через кілька сторінок Шевченко знову повертається до цієї болісної теми.

Перечитайте уривок від слів «От і братія сипнула...» до «...Бездітна вдовице!». Якими рисами доповнено тут образ малороса?

Зверніть увагу на *амбівалентність* і *трансформацію* в авторській оцінці цих землячків – слуг імперії. Спочатку поет насміхається з їхніх переживань, що почуваються, мовляв, у Петербурзі людьми другого ґатунку. Потім іронію змінює почуття розпачу, горя, бо ж це «квіти молодії» нашого народу, заглушені московським бур'яном. Так, це справжня трагедія, тому з відчаєм говорить Шевченко: «Плач, Україно! Бездітна вдовице!».

Аби сформулювати *провідну ідею* поеми, пригадаймо її назву – «Сон», авторське визначення жанру – «комедія» (поет вживає це слово не в буквальному, а в іронічному значенні) та епіграф – слова з Євангелія від апостола Івана: «Духа істини світ не може сприйняти, бо не бачить його і не знає його». Дух істини – це *вчення Христа* про свободу і людинолюбство. Однак

у Російській імперії носії цього вчення караються на каторзі, натомість злочинці верховодять на свободі, купаються в розкошах і славі, вигублюють цілі народи. Тому життя цієї імперії – комедія абсурду¹, гротеску. І триває вона лише тому, що народ спить.

Як ви розумієте символіку прикінцевої сцени, коли зникають усі слуги царя, а він перетворюється з ведмедя на кошеня?

ПІДСУМКОВЕ СУДЖЕННЯ

«Про кінець темного царства не може вже бути й сумніву, коли поет у останнім уступі “Сну” розкусив найбільшу його загадку, всевладність царя. Відки плыве та всевладність? Чи із справдішньої сили самодержця? Зовсім ні. Його сила, власне, в тих, котрі в нім бачать свою силу, в його рабах і знарядях. Без них він безсильний, без нього вони безсильні. Отже, де ж лежить їх спільна сила? Власне, в тих путах, що сковують їх одних із другими. Вони сильні тим, що вони невольники й нелюди. А скоро і в їхніх серцях защемить людське почуття, збудиться бажання волі, тоді й страшна їх сила розвіється, тоді настане кінець темного царства, не стане «ні власті, ні кари», розпочнеться нове царство, царство братолюбія між людьми».

Іван Франко

«РІК ВИСОКОГО СОНЦЯ»

22 березня 1845 року Шевченко закінчив Петербурзьку академію мистецтв і одержав диплом «вільного художника», а 24 березня знову *вирушив на Батьківщину*. Перед цим продав видавцеві всі свої твори за 1500 рублів, щоб було за що жити перший час. Той внутрішній голос, який повів на шлях оборонця нації, тепер кликав в Україну. Як і першого разу, зупинявся в різних поміщиків малювати портрети, відвідував друзів.

Улітку оселився в Києві й клопотаннями київських друзів, насамперед Михайла Максимовича, був прийнятий художником у Тимчасову комісію для розгляду старовинних актів, або, як вона ще називалася, *Археографічну комісію*. Ця робота цілком відповідала внутрішній настанові Шевченка. Виконуючи доручення комісії, він багато подорожував Київщиною, Полтавщиною, Поділлям, Волинню, Чернігівщиною. Малював пам'ятки архітектури – палаці, церкви, руїни укріплень, а також предмети старовини, чарівні куточки природи, записував народні пісні, легенди, перекази. Водночас продовжував придивлятися до життя народу, панства, інтелігенції, вів тривалі бесіди, суперечки. Так поступово нагромаджувалися враження, факти, щоб перелитися пізніше в поетичні рядки.

¹ А б с у р д – немилозвучність, безглуздя.

Майже всю осінь і зиму 1845 року Шевченко провів у Переяславі в доброго знайомого лікаря Андрія Козачківського. Поета мучила тяжка недуга (застида із серйозними ускладненнями). Козачківський лікував його. Хвороба то відступала, то загострювалася. І саме в цей важкий час талант поета сягнув найвищого свого розквіту. Не випадково Євген Сверстюк назвав цей 1845-й «роком високого сонця України». На папір лягли такі геніальні твори, як «Єретик», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «Посланіє», «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Як умру, то поховайте...».

Пізніше з творів, написаних у 1843–1845 роках, поет скомпонував рукописну збірку під назвою «Три літа». На титульній сторінці автор помістив портрет біблійного пророка Єремії та взяв епіграф з його плачу. У такий спосіб порівняв своє призначення з місією Єремії. Як відомо, цей пророк зрозумів, що сучасну йому рідну націю врятувати неможливо, а тому все натхнення спрямував на створення нації майбутньої. Схожі ідеї звучать у збірці «Три літа».

У грудні 1845 – січні 1846 року утворилася таємна політична організація **Кирило-Мефодіївське братство**. Засновниками братства були Микола Гулак, Микола Костомаров і Василь Білозерський. А *натхненником*, безсумнівно, став саме Шевченко (хоча формально в організацію, очевидно, й не входив). Головний мотив усіх творів поета періоду «Трьох літ» – *заклик до формування свідомої української еліти*, спроможної взяти на себе відповідальність за долю нації. І ось ця заповітна ідея зрештою втілюється.

Метою братства проголошувалося визволення всіх слов'янських народів, серед них і українського, від національного гноблення, об'єднання їх у вільну федеративну республіку з парламентарним устроєм і надання кожному народові рівних прав та широкої автономії на засадах демократичної свободи й вільного національного розвитку, скасування станових привілеїв, ліквідація кріпацтва, знищення самодержавства. Кирило-мефодіївці *дбали про розвиток української мови*, мали намір заснувати школи з рідною мовою навчання для селянських дітей, видавати книжки й посібники для простого народу.

Братчики ставали першими і найвдячнішими слухачами позачензурної збірки «Три літа». Складені Миколою Костомаровим програмні документи братства – «Книги буття українського народу», статут та відозви до українців, росіян і поляків – безпосередньо перегукувалися з ідеями основних Шевченкових творів.

Та були й принципові відмінності. Кирило-мефодіївці, за усталеною традицією (пригадайте бодай «Історію русів»), залицалися *ще федералістами*: майбутню слов'янську державу уявляли як об'єднання національних автономій навколо Росії,

«з московською мовою для спільного порозуміння», з єдиним президентом, спільною армією тощо. Шевченко ж був уже **націоналістом**: виступав за утворення Української демократичної незалежної держави. Через ці розбіжності він, напевно, і не вступив до братства, хоча й часто відвідував його таємні зібрання.

Майже весь 1846 рік і початок 1847-го поет провів у роз'їздах Україною, працюючи в Археографічній комісії та гостюючи в друзів і знайомих. На початку 1847 року Шевченко одержав посаду вчителя малювання в Київському університеті. Одразу ж задумав організувати ще й академію мистецтв для обдарованих дітей з народу. Водночас загорівся ідеєю нового видання «Кобзаря», виношував малярські й поетичні задуми, та здійснитися цим планам не судилося...

ПОЕМА «КАВКАЗ» (1845)

Черкес. Гравюра
XIX століття

✿ **Історична довідка.** З часів Івана Грозного російське самодержавство вело загарбницькі війни на Кавказі. Наприкінці XVIII століття, після завоювання Криму, почалося поступове «освоєння» Північного Кавказу, тобто збройне витіснення тубільців і заселення цих територій військовими формуваннями.

1817 року Росія розпочала активні військові дії за підкорення всього Кавказу. Ця війна тривала *близько півстоліття* (до 1864 року) і вирізнялася особливою жорстокістю. Проте горді, вільнолюбні горяни продовжували затятий опір. Офіційна література, преса, урядова пропаганда нав'язували думку, що «христолюбиве російське воїнство» несе диким народам світло науки, високі моральні ідеали, блага цивілізації. Та від початку 1840-х років російська армія зазнала низки серйозних невдач.

✿ **Передумови написання поеми.** Шевченко з болем і осудом стежив за тим, що чинять російські колонізатори на Кавказі. Однак поразки царських військ та ще й від невеликого народу, що захищає свою свободу, не могли не викликати в поетовій душі піднесення, віру. Значить, Російську імперію можна-таки подолати!

Безпосереднім *поштовхом* до створення поеми стала сумна звістка про загибель у бою з горянами поетового друга *Якова*

де Бальмєна. Це був український шляхтич шотландського походження, вирізнявся людяністю, освіченістю, національною свідомістю, мистецьким обдарованням – писав вірші, прекрасно малював. Не дивно, що, познайомившись улітку 1843 року, Бальмен і Шевченко щиро заприятелювали. Будучи офіцером, Бальмен мусив відбувати службу на Кавказі, хоча всім серцем засуджував ту несправедливу війну, співчував народам, котрі відстоюють свою незалежність.

Шевченко в загибелі друга звинувачував не кавказців, а російський великодержавний шовінізм, на совісті якого десятки тисяч смертей російських солдатів і горян. Розбурхані переживання вилилися в поетичні рядки.

✳ **Жанрово-композиційна специфіка поеми.** Ця поема вирізняється особливо *пристрасною емоційністю*. Така авторська настанова зумовила дуже специфічний жанр «Кавказу» – це *лірична поема-соната*¹.

Звідси й сонатна побудова твору. Поема складається з п'яти частин, розділених інтервалами², а також зміною тональності, інтонації авторського монологу, віршового розміру. В основі композиції твору лежить характерне для сонати *протиставлення двох мотивів*: ✳ викриття суспільно-політичної системи Російської імперії у зв'язку з війною царизму на Кавказі та ✳ співчуття поневоленим народам, прославлення борців за волю.

✳ **Зміст твору.** Розглянемо докладніше, як розгортаються мотиви в кожній з п'яти частин твору.

І частина. Її смисловим стрижнем є образи *Прометей* та *орла*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ

За старогрецькими міфами, Прометей – це титан, покровитель людей, що викрав вогонь з Олімпу й віддав його людям. За це Зевс люто покарав титана: наказав прикувати його до скелі в Кавказьких горах. Щодня орел виривав з нього печінку, та вона знову виростала за ніч.

Прометей став одним з «вічних образів» світової літератури, про нього писали Гесіод, Овідій, Кальдерон, Вольтер, Гете, Шеллі, Байрон та інші визначні митці. Він традиційно символізує незламного борця за щастя людства, *ворога і жертву тиранії*.

Шевченків Прометей – це трагічний і водночас оптимістичний образ, що уособлює *страждання кавказців*, а також їхнє *непереможне прагнення до волі* («Воно знову оживає І сміється

¹ **Соната** (лат. *звучу*) – жанр камерної музики, твір для одного або двох інструментів, що складається з кількох, переважно п'яти, частин, заснований на протиставленні й розвитку двох тем, які подаються в різних тональностях (так характеризує жанрову своєрідність «Кавказу» авторитетний сучасний шевченкознавець Ніна Чамата).

² **Інтервал** (лат. *проміжок, відстань*) – перерва, пауза.

В. Кушнір. Прометей

знову»). У поемі цей образ виникає цілком виправдано тому, що міф про Прометея пов'язаний з Кавказом, а ще тому, що кат-орел асоціюється з орлом – гербом Росії. З двох контрастних символів Прометея та орла починають розгортатися два протилежні мотиви твору.

II частина. У цій частині проявляються специфіка молитви поета, характерні для нього риси стилю – діалогічність, амбівалентність, трансформація. Перед нами пристрасний монолог-звернення до Бога. Спершу автор висловлює за християнськими традиціями *смирненість* і *покору* перед Творцем. Однак розхвильована душа цим не може обмежитися й болісно запитує у Всевишнього, коли ж нарешті запанує

справедливість («правада») у світі.

Поки що «Кати знущаються над нами, А правда наша п'яна спить». Чим це пояснити? У відчаї поет кидає навіть *докір* Богові (адже молитва має бути цілком щирою – що на душі, те і в слові): «Коли одпочити Ляжеш, Боже, утомлений? І нам да-си жити!» Кидати такий тяжкий докір Творцеві нестерпно боляче побожному поетові, але цей *біль очисний*. Він посилює *віру* в силу і справедливість Бога, у перемогу добра:

Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.

Так поет ніби одержує відповідь від Бога, веде діалог. До речі, у цих рядках започатковується нова ідейно-тематична лінія у творчості Шевченка – *пророка*. Відтепер поет намагатиметься передбачити майбутню долю української нації. Безпомилність його прогнозів досі викликає захоплення й здивування. Кінцеві слова «А поки що течуть ріки, Кривавії ріки!» ніби *повертають* нас із високих сфер, де поет спілкувався з Богом, на грішну землю, до кавказької війни. Так перекидається асоціативний місток до наступної частини.

III частина. Тут Шевченко переходить до навидовижу майстерного й гострого *сатиричного* слова:

Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо.

Зверніть увагу, як непомітно *діалогізується авторський монолог*. Підміняти множиною однину й наголошувати на милості було прийнято в монарших указах і циркулярах. Отже, Шевченко дає змогу висловитися головному ініціатору війни Миколі I, а в його особі російському тоталітаризмові загалом. Утративши пильність, цей співрозмовник непомітно для себе тут і далі цілком виявляє свою потворну сутність.

Отже, «милостиве» самодержавство застукало «сердешну» волю і цькує її, винищує тисячі людей, проливає море сліз. На цьому очевидному контрасті виникає *ідка іронія*, що одразу переростає в *сарказм*.

Далі постає жахлива картина результатів тієї загарбницької війни: для обох сторін вона виливається тяжкими втратами рідних, пекучим горем. Далі короткий, але неймовірної сатиричної сили удар по винуватцях цього безглузлого смертотворення:

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!

Тобто слава тим, хто цькує волю! І поряд з ними – слава і «нашим батюшкам-царям». Усі – хорти, псарі та царі – поставлені поетом в одну шеренгу. Сарказм досягає вершини. Безсумнівно, та «слава» насправді *сором, гріх*. Спостерігаємо майстерну трансформацію: «слава»-ганьба загарбникам непомітно перетікає в славу горянам. Поет пристрасно закликає їх:

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Так основну тему вивершує *релігійний мотив*. У цих словах – *провідна ідея твору*. Вони стали одним з найвідоміших Шевченкових афоризмів. Їх вишивали на прапорах Армії УНР і Української повстанської армії. Саме за ці слова так люто ненавидять Шевченка російські шовіністи.

IV частина. Розпочатий у III частині діалог, дискусія загострюється. **Перший голос** належить персонажеві, що виражає *офіційну позицію російського самодержавства*. Ми ніби слухаємо якогось царського чиновника чи військовика, який умовляє горян припинити опір і добровільно скоритися

Російській імперії. Поет уміло пародіює основні вигадки офіційної великодержавної пропаганди. Іноді він змушує свого героя ніби обмовитися – тоді в нього з язика зривається те, що мав би тримати тільки на думці.

Другий голос належить самому ліричному героєві, тобто опонентові імперіаліста. Його слово пристрасно-викривальне, інвективне.

Розпочинає діалог імперіаліст. Він підступно запевняє у своїх нібито добрих намірах, прагне сподобатися, вихваляється здобутками своєї держави і тим самим умовляє: приєднуйтеся до нас. А тим часом кожен народ, що потрапив під владу Російської імперії, потерпав від злиднів, голоду. Ось чому так іронічно звучить обіцянка навчити кавказців, «почому хліб і сіль почім».

Російські колонізатори однією з підпор самодержавства називають «*православ'є*», постійно підкреслюють своє святенництво і при цьому цинічно топчуть основи християнства. Ось імперіаліст у творі бундючно заявляє: «Ми християне... Усе добро, сам Бог у нас!» і тут же, розслабившись, утративши самоконтроль, випадково виказує найпотаємніші істинні свої думки, які зазвичай старанно приховує. Чужу власність він з доброго дива починає вважати своєю. Його дратує, що не він у цих краях повний господар, що не все підпорядковане йому, що не всі плазують перед ним. Отакі «християне».

Шевченкова фраза: «Од молдованина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує!» – стала знаменитою формулою суті імперської політики. Усі народи залякані, позбавлені права на самовираження: «Все мовчить». «Бо благоденствує!» – в'їдливо насміхається поет. Сатиричну влучність цього вислову можна до кінця зрозуміти, лише врахувавши, що «благоденствіє» було офіційним визначенням становища народу в царській Росії.

Далі Шевченко іронічними штрихами представляє найрізноманітніші *вияви лицемірства вищих кіл російської держави* – чиновництва, поміщицтва, офіційної церкви, ідеологів самодержавства. Це середовище, де ненавидять намагання демократично влаштувати суспільство («французів лаєм»), де програють у карти своїх же людей, православних, лишень кріпаків, і водночас лукаво виступають проти торгівлі неграми десь в Америці.

І знову у відповідь на це блюзнірство займається болючим гнівом поетова душа – на пекло перетворили ниці люди світ. І лунає грізна *інвектива* усім цим «суесловам і лицемірам». У цю мить поет згадує про того, хто пожертвував собою, пішов на хрест заради порятунку людства, – *про Спасителя*. Отак ми цінимо його жертву!

Підсумкове звинувачення російських «православних» імперіалістів найвибуховіше. У цьому місці гнів, осуд, ненависть авторського слова допомагає виразити яскрава алітерація на [р]. І оцю пекельну «комедію» (пригадаймо образ зі «Сну»), цей сатанинський карнавал, у якому примушують животіти своє суспільство, вони силяться поширити і на інші, поки що вільні народи.

У частина. Карнавальні осміяння колонізаторів, іронічні викриття, саркастичні вибухи, громи і блискавки інвектив залишилися позаду, трансформувалися в *елегію щемного прощання з дорогою людиною, якій «Довелось запить з московської чаші московську отруту»*. Шевченко знав про прив'язаність свого друга до України, тому свято вірив, що його душа буде постійно витати над рідним краєм.

Чи актуальна проблематика цього твору нині?

ПОЕМА «ПОСЛАНІЄ» (1845)

У поемі «Посланіє» Шевченко втілює в життя розпочату в «Кавказі» місію національного пророка.

✳ **Адресат і мотив.** Це один з кількох *основоположних творів* Шевченка. Насамперед важливо усвідомити, кому він адресований. Перечитайте ще раз заголовок і вдумайтесь в його зміст: він навмисне найдовший у «Кобзарі», щоб читач спіткнувся і замислився: *«І мертвим, і живим, і ненарождєним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє»*. Заголовок виводить твір у понадстанову, понадчасову систему координат. До речі, ось Шевченкове *розуміння нації*: «і мертві, і живі, і ненарожденні земляки в Україні і не в Україні». Тобто українська нація – це ті минулі, нинішні й майбутні покоління, які відчували, відчувають і відчуватимуть зрідненість, духовний зв'язок із землею, що зветься Україна, мають спільну вічну національну душу, навіть якщо живуть на чужині. Отже, Шевченко адресує своє слово *всій українській нації*, всім її поколінням, малює жахливу картину можливої майбутньої загальноукраїнської катастрофи і застерігає від неї.

Водночас прочитується і *конкретно-історичний рівень*: у своєму часі поет звертається до *провідної верстви нації* (українського поміщицтва й інтелігенції). Річ у тім, що в період «Трьох літ» Шевченко чітко усвідомив визначальну роль еліти в духовному та державному відродженні нації. На середину XIX століття в Україні зберігалися ще *уламки старої еліти*. Це були нащадки козацької старшини, які стали дворянами. Дехто з них залишався патріотом, дбав про рідну культуру.

Однак більшість того дворянства під тиском колонізаторів зросійщувалася, духовно деградувала, перетворювалася на зажерливих і лютих кріпосників, мучителів свого ж народу. Поступово з'являлася і *нова інтелігенція*. Це були високоосвічені молоді люди різного походження (від дворянського, священницького до селянського), що прагнули відродження України. Проте вони ще перебували в духовних пошуках, сумнівалися, сперечалися, яких ідей дотримуватися – національних, християнських чи космополітичних, федералістських, раціонально-атеїстичних¹.

Обидва ці середовища поет добре знав і до обох звернувся. Важливо пам'ятати, що це звернення побудоване в традиційному для Шевченка *амбівалентно-трансформаційному* ключі, серцевиною його є різка внутрішня опозиція. З одного боку, поет дуже гостро, з усією силою сатиричного таланту *картає* освічених земляків за їхні провини перед українським народом, а з іншого – намагається по-доброму *усовістити* їх, звертається до їхніх гуманних і патріотичних почуттів з тим, щоби повернути до служіння знедоленій Батьківщині. У цьому особливість «*виправної*» *Шевченкової сатири* (як називав її дослідник Юрій Івакін). А також величезна художня сила твору, котрий не тільки тривожить громадянське сумління, а й відкриває шлях, на якому можна спокутувати власні гріхи перед Богом і рідним народом.

✿ **Жанр і композиція.** Саме така настанова твору зумовила його жанрово-композиційні особливості. За жанром це *лірична поема-послання*.

Послання – жанр насамперед біблійний, тому й Шевченкова поема виростає з *біблійної традиції*, передовсім з новозавітних апостольських послань-листів до окремих церковних громад (римлян, коринфян, галатів, ефесян) чи до всіх християн (так звані соборні послання).

Найбезпосередніший перегук Шевченкового твору – з *Першим соборним посланням святого апостола Івана*. Саме з нього поет узяв епіграф, котрий розкриває ідею поеми: «Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата свого ненавидить, лож єсть». Відчувається зв'язок Шевченкової поеми зі староукраїнською *полемічною літературою* (з посланнями Івана Вишенського).

Композиційно поема подана суцільним текстом, але за змістом у ній можна виділити *п'ять частин*.

1. *Епіграф* – стисла констатація ідеї.

2. *Вступ* (рядки 1–32). Тут розгортаються обидва мотиви твору: а) критика української еліти, що зневажає власний

¹ Атеїзм – безбожність, заперечення і теоретичне спростування уявлень релігії.

народ; б) заклик до соціального примирення, активного громадського життя заради відродження нації. Ця частина за стилем, образністю нагадує псалми.

3. *Критичний портрет* сучасної поетові еліти (рядки 33–193). Тут інвектива з елементами бурлеску («Нема на світі України», «Якби ви вчилися так, як треба») трансформується в картання («Ох, якби те сталось...», «Подивіться лишень добре...»), а потім у пересторогу-заклик («Схаменіться! будьте люди...», «Так от як кров свою лили...»). Фрагмент за стилем нагадує біблійні описи апокаліптичного суду над людьми.

4. *Узагальнення* попередніх мотивів і підсумок (рядки 194–245). Тут переважає проповідницький монолог автора, в якому є елементи полеміки.

5. *Завершення* (рядки 246–261) – концентрація смислу твору.

Проаналізуйте самостійно образ автора. Яку роль у побудові твору він відіграє? Знайдіть фрагменти, де він є самотнім уболівальником за людей, пророком, апостолом-проповідником, сатириком-полемістом.

★ **Символіка й ідейний зміст.** Простежмо, як розгортаються *провідні мотиви* «Посланія». Основний полемічний запал автор спрямовує на *українських інтелігентів-раціоналістів*. Адже якраз у їхніх руках майбутня доля Батьківщини. Вони абсолютизують розум і відкидають релігійність, почуття як основу духовного життя. У майбутньому такий підхід призведе до страшних наслідків – передчуває поет. Ці інтелігенти «шукають» і «питають» у чужому краю, «по німецькому показу» повстають проти Бога, підносять людський розум і вірять у людську всемогутність. Ось їхня програма:

І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я!
Та кудий німець узловатий,
А більш нікого!

Що собою символізує цей «куций німець узловатий»? Річ у тім, що раціоналізм – типова *риси саме німецького національного характеру*. Зрештою, відомий життєвий поштовх до створення цього символу: на початку 1840-х років молоді друзі Шевченка – київські студенти – захоплено читали німецьких філософів-атеїстів Фейєрбаха і Штрауса. Отже, це чужий бездушний, холодний розум. «Куций» – бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. «Узловатий» – який заплутує вузлами, суть думки якого дуже важко зрозуміти.

Шевченко віщує, так ніби бачить внутрішнім, духовним зором *майбутні діяння провідної верстви*. Із сумом він передбачає, що «гірше ляха» розіпнуть Україну «свої діти». Хто ці «свої діти»?

Не кріпосники тут передовсім маються на увазі, а ті, хто хочуть просвітити «Материні очі Современними огнями. Повести за віком, За німцями, недоріку, Сліпую каліку», тобто раціоналісти. Поет попереджує їх: прийде час, коли «невчене око» (традиційна народна Україна) відкине чужі, безбожницькі, убивчі ідеї (оксिमорон «...і премудрих Немудрі одурять!»). Однак перед тим «просвітителям» ще заподіють страшне лихо і собі, і всьому краю:

Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!

Яке пророче передбачення того страхітливого кровопролиття, що багато років точитиметься в Україні у XX столітті! Однак усе це зовсім не значить, що поет закликає до невігластва, печерної темряви. Навпаки, він схиляється перед наукою, в ній бачить порятунок людства. За неповних п'ять місяців до смерті поет звернувся до себе, до людства, до Бога з медитацією-запитом:

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

В останньому рядку – суть Шевченкової просвітницької концепції. Людей мають навчати *апостоли* (учні Христа, що стали самі вчителями), навчати Господньої правди і науки, слова їхні мають «огнем невидимим пекти замерзлі душі» – будити в людині божественне, духовне начало. Сам же поет невтомно сіяв усе життя саме таку науку. Символічно, що остання його прижиттєва книжка – «**Буквар**». В основі його – дві головні молитви «Отче наш» і «Вірую в єдиного Бога», короткий нарис про поширення християнства, а також дві думи: «Про пирятинського Поповича Олексія» та «Про Марусю Попівну Богуславку» – обидві із серцевинною ідеєю пошани до батьків, роду, християнської віри та самопожертви заради Вітчизни. Саме з цього, на думку Шевченка, треба починати народну освіту.

А щодо *чужої мудрості* – автор «Посланія» радить землякам жити за властивим для українства законом *золотої середини*:

Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Ваш розум творитиме добро лише тоді, коли виростатиме з душі вашого народу. Беріть від інших націй *усе найкраще*, але тільки те, що *не заперечує* душі вашої нації.

Основою ж нашої душі є *любов до людини*. Отож тільки нею має керуватися наш розум, щоби не служити злу. Поет трепетно благав: «Обійміте ж, брати мої, Найменшого брата». І тут маються на увазі не лише «гречкосії», а вся нація, котру покликана очолити інтелігенція. Лише тоді, коли розум служитиме не собі самому, не ненависті, оживе «Слава України, І світ ясний, не вечірній Тихо засіє...»

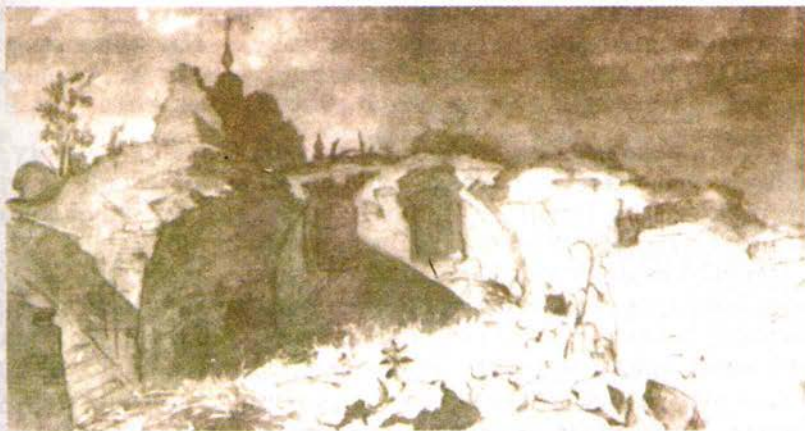
Творче завдання Повправляйтеся виразно читати поему. Передайте інтонацією у відповідних фрагментах заклик, гнів, пересторогу, прохання.

ПОЕМА «ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ» (1845)

Поема «Великий льох» – найзагадковіший твір у «Кобзарі». Йому Шевченко надавав найбільшого значення, вклав у нього особливо глибокий національно-політичний і навіть містичний сенс.

Передумови появи. До написання цього твору поета спонукали конкретні болісні *спостереження*. Під час першої (1843) і другої (1845) подорожей в Україну він відвідував *Суботів* – село поблизу Чигирина, що було свого часу літньою резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького; збирав народні пісні, думи, легенди й перекази про добу Хмельниччини, ретельно вивчав місцевість, архітектурні пам'ятки, виконав тут кілька малюнків.

У Суботові та й по всій Україні здавна ширилися перекази про те, що Богдан Хмельницький перед смертю заховав *державну скарбницю* десь у таємних підземеллях під своїм палацом. Ці чутки часто принадажували в село археологів-аматорів та скарбошукачів-мародерів.

Т. Шевченко. Богданові руїни в Суботові. 1845 рік

Як бачимо з тексту поеми, спокусилася Богдановим добром і *російська влада* – направила до Суботова поліційну експедицію, котра перерила все село, поруйнувала давні гетьманські льохи, потривожила козацькі кості, але так ніякого скарбу й не знайшла. Шевченко або сам став свідком цього вандалізму, або чув докладні розповіді про нього з уст суботівців, бачив його сліди. Усе це глибоко вражало поета; *біль і образа* спонукали до глибоких роздумів над долею України, над причинами її нещастя. Так з'явився «Великий льох».

✿ За жанром «Великий льох» – політична поема-містерія.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

У давні часи (XIII–XV століття) *містеріями* (грец. *тайнство, таємний релігійний обряд на честь якогось божества*) іменувалися драматичні *вистави на сюжети біблійних оповідей*, які ставили у святкові дні на майданах міст і сіл Західної Європи (українським відповідником такого дійства був вертеп).

У *романтичній літературі* (перша половина XIX століття) містеріями називали символічні поеми, які характеризувалися гротесковою неймовірністю зображуваного, наскрізним, ускладненим символізмом, участю надприродних сил як персонажів твору, переплетінням фантастичного з реальним, а також таємничістю, філософічністю, тяжінням до драматизації, діалогічної форми.

Шевченко майстерно *поєднав* у своїй поемі жанрово-стильові особливості обох різновидів містерії – середньовічного і романтичного. При цьому наскрізним засобом художнього осмислення буття обрав *символізацію*: кожен образ і навіть деталь у творі глибоко символічні.

✿ **Проблематика.** «Великий льох» можна без перебільшення назвати «книгою буття українського народу»: тут геніально осягнуто й підсумовано історичне *минуле* Батьківщини, її *сучасність* та зроблено пророцьке передбачення її щасливого *майбутнього*.

✿ **Суть основних символічних образів.** Образну систему та ідейний зміст поеми творять три символічні вузли: 1) три потрійні образи (душі – ворони – лірники); 2) народження «нового Гонта»; 3) саморуйнування церкви-домовини.

Перший символічний вузол. Спочатку перед нами постають **три грішні душі**, що, покарані Богом, не можуть знайти спокою і витають білими, як сніг, пташками над Суботовим. Не випадково вони прилетіли сюди подивитися, як розкопуватимуть льох, і сіли для цього саме «на похиленому хресті На старій церкві». Адже з тим льохом і з церквою безпосередньо пов'язана їхня лиха доля. За що ж душі терплять покути?

Перша душа покарана за те, що дівчинкою-підлітком *перейшла з повними відрами дорогу Хмельницькому* (тобто символічно посприяла удачі), коли той їхав до Переяслава підписувати фатальну угоду з Москвою. **Друга** – ще недолітком, не розуміючи, що коїть, *напоїла коня* (символічно висловила прихильність) цареві Петрові, розпинателеві України, коли той повертався з Полтавської битви через Бату́рин (напередодні вщент вирізаний і спалений москалями). **Третя** – ще немовлям у сповитку, побачивши з канівських гір лискучу царську галеру, що пливла Дніпром, *усміхнулася Катерині II* – «лютому ворогу», «голодній вовчиці». Як бачимо, поступово зменшується вік душ (підліток – дитина – немовля); так само прикметні місця дії: могутня столиця України за Хмельницького – Чигирин, слабша столиця за Мазепи – Батурин, нарешті – спустілі, окрадені гори.

Безсумнівно, під трьома невпокоєними душами розуміється *національно-державницька самосвідомість українського народу*. За Хмельницького та свідомість найдозріліша, за Мазепи поменшала, а в період закріпачення України Катериною стала немовлям.

Шевченко наголошує, що до цього змаління, поступового вбивання української душі призвела *московська окупація України*. Однак гріх, вину за цю трагедію покладає насамперед *на самих же українців*, що виявили недалекоглядну поблажливість, миролюбність, прихильність до ворога, дали себе ошукати.

Душі нетерпляче ждуть розкопання льоху тому, що Бог наказав апостолу Петрові повпускати їх у рай лише після того, «Як все москаль позабирає, Як розкопа великий льох». Тобто ці винні українські душі заспокоються лише тоді, коли цілком загине вся нація. Доки ж карається нація, карайтеся й ви, винуватці цих страждань, – така, за Шевченком, *Господня логіка національного буття*. Адже в усіх представників народу – «і мертвих, і живих, і ненарождєнних» – *спільна національна душа*. Цей же мотив невпокоєння, витання душ загинблих українців над землею аж до часу цілковитої загибелі чи визволення Батьківщини звучить і в інших творах (поеми «Сон», «Кавказ», вірш «Як умуру, то поховайте...»).

Сутність душ та їхніх епох осягаємо глибше, розкодовуючи *символотвірні деталі*. **Перша душа** – Пріся. Уже саме ім'я промовисте, адже Прісцилла латинською значить *давнія, традиційна*. Її гетьман Хмельницький на руках носив і цілував, до неї «залицялись і сватати стали» (себто висловлювали прихильність, пропонували дружбу і співпрацю різні сусідні держави). Однак вона, перейшовши вповні Богданові шлях на Переяслав, «Батька, матір, себе, брата, Собак отруїла Тією клятою водою». Отже, Пріся – це та Україна, що під час

«сватання» виявила прихильність до московитів з-посеред інших залицьяльників (пригадайте мотив весільної руті у вірші «Чигринне, Чигринне...»). Проклята вода, якою промосковське українство отруїло всю Україну, – присяга Москві. Політична наївність, недалекоглядність, довірливість («А того й не знала, Що він їхав в Переяслав Москві присягати!..») не знімає вини, відповідальності.

Друга душа – персоніфікація тієї частини України, яка не підтримала Мазепу, *посприяла перемозі чужого царя над своїм гетьманом*. Якщо перша душа бодай осягає і визнає свою провину («От за що караюсь, От за що мене, сестрички, І в рай не пускають»), то друга зовсім несвідома свого гріха, а тільки здогадується, за що її покарано: «Мабуть, за те, що всякому Служила, годила... Що цареві московському Коня напоїла!..» Цареві московському, а не Мазепі.

Заляканість, покірність цієї України стає вже абсолютною. Не випадково ця душа – недоліток, тобто так учинити могли тільки діти, а не дорослі свідомі люди, котрі вболівають за долю Батьківщини. Хай цей гріх із примусу – цар «звелів», з покірності – вона всякому «служила, годила», навіть катові її ж народу, хай їй незрозуміла власна зрада, але провина душі непростима, тому досі вона не має спокою.

Наслідки тієї зради страшні: сестра, мати – зарізані. *Сестра* – Україна, що залишилася вірною Мазепі; *мати* – Гетьманщина загалом (матір обох сестер).

«Що вже я просила Московського копитана, Щоб і мене вбили. Ні, не вбили, а пустили Москалям на грище!» Це значить: Гетьманщина після невдачі Мазепи стала грищем москалів. Не зарадили й благання тієї України, що допомогла Петрові подолати Мазепу.

А «бабуся, що осталась На тій пожарині (в Батурині. – В.П.), Та що й мене привітала В безверхій хатині», що й поховала – сама вмерла й зотліла в хаті. *Бабуся* обох сестер, материна мати, – це образ державної, єдиної, соборної України (вочевидь, ще з Київської Русі починаючи).

Третя душа уособлює нову, «малоросійську» Україну, яка народилася після ліквідації Гетьманщини, після зруйнування Січі, – Україну цілком поневолену – «сповиту», що не сміла й слова промовити («ще й не говорила»), а тільки плакала. Мати її на руках носила, забавляла і, щоб розважити, галеру золотую їй показала, а дитя й *усміхнулося Катерині II*, що пліла на ній. Та в ту ж мить разом з матір'ю і вмерло. І навіть після смерті не має спокою нещасна душа. Такий тяжкий гріх учинила вона своїм усміхом. Знову ж таки несвідомо, не знаючи, що «тая цариця – Лютий ворог України, Голодна вовчиця!..» Несвідомість, унаслідок якої Україна (мати й дитина) загину-

ла, не виправдовує ані Шевченко, ані Бог («Бо так сказав Петрові Бог»).

Друга трійка образів – **три ворони**. Це уособлення всього потворного, підлого, корисливого, жорстокого, що є в національних характерах українців, поляків і росіян, що отрує життя кожного з цих народів; національне зло, скероване не назовні, а всередину.

Злітаючись до маяка – місця зустрічі, ворони коротко вітаються і заявляють про себе. Розпочинаються перехвалки, котра з ворон більше нашкодила своєму народові. Тут автор удається до прийому сатиричного самовикриття персонажів.

Польська ворона хвалиться тим, що спричинила занепад Польщі, розлила ріки крові в польському повстанні 1830 року, у Сибір загнала свою шляхту та в Парижі пиячить, бенкетує з емігрантами.

Московська – «С татарами помутила¹, С мучителем (себто з Іваном Грозним. – В.П.) покутила, С Петрухою попила, Да немцям запродала», а тепер укази каркає на згубу народові. Цією гамою смислових відтінків Шевченко окреслює специфіку московської держави: вона знищила Золоту Орду, але водночас цілковито перехопила її модель деспотичної влади. Не випадково філософ Микола Бердяєв назвав Росію християнізованим татарським царством. Далі зосереджується увага на постатях двох найжорстокіших царів-тиранів – Івана Грозного і Петра I, які стали взірцями для наступних диктаторів імперії. Сучасну (на середину XIX століття) варварську політику царату не лише щодо загарбаних, а й щодо власного, російського, народу автор ілюструє трагічною історією будівництва Петербурзько-Московської залізниці, яке велося з 1843 до 1851 року (московська ворона хизується, що «Три укази накаркала На одну дорогу... Да шесть тысяч в одной версте Душ передушила»).

Українська ворона старша й досвідченіша. Вона запродувала козаків усім, хто тільки бажав того (йдеться про традиційне за Польщі й Гетьманщини винаймання козаків іншими державами для участі у війнах). Думала, що з Богданом уже їх поховала, але «встали, погані, Із шведською прибудую...» (з Іваном Мазепою. – В.П.). Вона Батурина спалила, Сулугу в Ромні загатила тільки старшинами, а такими просто козаками Фінляндію засіяла, гурти за гуртами виганяла та цареві болота гатила. Тут автор згадує найбільшніші сторінки української історії початку XVIII століття:

1) знищення московськими військами Батурина з усіма його мешканцями 1 листопада 1708 року, що сталося через зраду прилуцького полковника Носа та його козаків;

¹ М у т и т ь – хитрувати, приховувати, забивати памороки.

2) варварську розправу над усіма українцями в місті Ромнах, яку наприкінці 1708 року вчинив загін саме «малоросійських» козаків, вірних Петрові;

3) запроторення за наказом (хай і вимушеним, формальним) наших-таки гетьманів на будівництво Петербурга козаків, де вони десятками тисяч гинули.

Згодом ворона селянство «в крепость завдала, І дворянства страшну силу У мундирах розплодила» (Шевченко має на увазі юридичне оформлення указом Катерини II від 3 травня 1783 року кріпосного права в Україні та інше розпорядження 1785 року про зрівняння української старшини в правах з російським дворянством, унаслідок чого українські посполиті часом ставали власністю українських поміщиків). Як бачимо, автор добирає передовсім ті національні трагедії, які відбувалися *не без участі земляків* (української ворони).

Та й тепер українська ворона найзатятіша, вона скликала сусідок в Україну, бо саме тут має народитися хлопчик, що буде, як той Гонта, катів катувати, брата не покине, розпустить правду-волю по всій Україні. Його ворони прагнуть знищити за всяку ціну, «поки сліпі люде».

Отже, українська ворона – це ті *українці-запроданці*, що допомагають катам Батьківщину розпинати, це оті «Раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття», це «нянькі, дядькі отечества чужого», це ті п'явки, які «сміються та лають Батьків своїх, що змалечку Цвенькать не навчили по-німецькій».

Показова й остання трійка образів – **три лірники**. Вони – каліки: «Один сліпий, другий кривий, А третій горбатий». Символіка прозора – йдеться не про фізичне, а про *духовне каліцтво*. Це жалюгідні, затуркані люди, без історичної пам'яті, без національної й особистої гордості. Промовиста вже та деталь, що перед нами не кобзарі чи бандуристи, а саме *лірники*. Якщо кобза та бандура супроводжували козаків, переважно виражали дух козацького лицарства, то ліра – *інструмент старців*.

Цим народним співцям тільки хлібець на думці. Вони прийшли в Суботів співати «про Богдана», аби пожитися милостинею від тих, хто буде розкопувати великий лох – плюндруватиме найбільшу вітчизняну святиню. Та ще й невдахитюхтії проспали саме розкопування, а потім покірно-слізливо далися москалям випороти себе, не знаючи й за що. Отже, лірники – символічне *втління української душі сучасної*. Це *інтелігенція*, духовна еліта нації. Здогадуємося про це, зокрема, з безглуздої суперечки персонажів саме про маяки. Маяки колись застерігали від небезпеки, вказували правильний шлях. Цю місію в сучасному житті нації мають виконувати її духовні провідники, але їм це невтямки. Помітивши маяк,

лірники плетуть усілякі нісенітниці. Авторська оцінка цих образів амбівалентна – і співчуття, і осміяння.

✳ **Провідна ідея «Великого льоху».** Ідея поеми *двопланова*, однією гранню спрямована в *дотеперішність* (минуле й авторове сьогодення), а іншою – в *майбутнє*.

✳ Аби пробудити людську та національну гідність читача, поет показує моторошну *панораму ганьби України*: наївності й легкодухості, недоумства безгрішно-грішних душ; жорстокості й підлості ворон; духовного каліцтва лірників; безкарного загарбницького мародерства москалів. На цю грань ідеї вказує, зокрема, епіграф, узятий із 43-го псалма Давидового.

✳ Проте поет зображує в містерії і *завтрашній день*. Особливо символічними рядками він завершує поему:

Так малий льох в Субботіві
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

Розкриттю другої грані ідеї твору безпосередньо підпорядкований ключовий, заголовний образ великого льоху та символічні вузли – народження «нового Гонта» і саморуйнування церкви-домовини.

Богданів льох – визначальний, багатогранний та ускладнений образ в ідейному контексті твору. Автор непомітно, особливо витончено *містифікує* його: означає в назві один льох, а всю увагу привертає до іншого. Дійові особи так і не здогадуються, а читачі довідуються лише з останніх передепілогових рядків, що сталася помилка (для персонажів прикра, для України щаслива) – знайшли і *розкопали не великий, а малий льох*. Великий же виявить себе в майбутньому, а поки що поет лише в епілозі стисло окреслює його суть.

Отже, є два льохи, обидва вони – спадщина Богдана Хмельницького. Шевченко оцінює постать гетьмана амбівалентно: *захоплюється* ним як очільником Української держави і *картає* його, бо він помилився, не вберіг цю державу (у творах «Розрита могила», «Великий льох», «За що ми любимо Богдана...», «Якби-то ти, Богдане п'яний...»). Отже, обидва льохи символізують державу Хмельницького: *великий* – її *велич* (волеюбність, демократизм), *малий* – її *малість* (міжусобні чвари старшини, недалекоглядну Переяславську угоду, наслідком чого стала Руїна). Тому знаходять там замість скарбу «Черепок, гниле корито й костяки в кайданах!». Ці деталі теж символічні – розкривають суєтний корисливо-насильницький бік Гетьманщини.

Проте образ великого льоху прочитується не лише як антитеза малому, а й значно ширше. Це варіант одного з основних

у «Кобзарі» образу *могили* – символічного місця переховування української душі, волі. Отже, у великому льоху *спить воля України, спить Україна*, тільки спить, і розрити цей льох значить збудити Україну, дати їй волю. Коли наша душа (лицарство, волелюбність) прокинеться, заговорить в українцях, тоді буде здобуто волю, побудовано досконалу державу, за «новим і праведним законом». Попри всі страхітливі удари, Московщині так і не вдалося ще знищити це осердя. Якщо тільки його виявлять і розкопають загарбники, воно загине; а постане в усій силі й красі, коли буде розбуджене «новим Гонтою» після зруйнування церкви-домовини.

Отож, розгляньмо докладніше й ці *два символічні вузли*.

«Новий Гонта». Поет наголошує на невмирущості козацького духу в українському народі. Навіть ворона скрушно визнає: «Та й живущі ж, проклятуці!». Тому обов'язково народиться новий Гонта, який «розпустить правду й волю По всій Україні», звільнить Батьківщину від загарбницької наруги. Тобто у «Великому льоху» акцентується на *основній ролі сильних особистостей, провідників-героїв* у національно-визвольних змаганнях.

Прикметно, що це народження змальовано в містичному, *євангельському ореолі*, як Різдво Спасителя: над Києвом (як над Віфлеємом) з'являється комета («мітла»), біля Дніпра і Тясмина дрижить земля, стогне гора над Чигирином. Шевченко переконаний, що пророків-спасителів посилає на землю Господь, що відродження України можливе тільки з Божою поміччю.

Разом з Гонтою з'являється на світ і його *брат-антипод*. У такий спосіб автор попереджає про труднощі й суперечності національного ренесансу.

Наступний вузол, що постає в епілозі «Стоїть в селі Суботові...», – передбачення майбутнього *самозруйнування церкви-домовини*. Що символізує собою ця картина? В Іллінській церкві в Суботові Хмельницький «молився, Щоб москаль добром і лихом З козаком ділився»; молився напередодні найфатальнішого свого кроку, звідси поїхав «в Переяслав Москві присягати». Коли взяти до уваги, що Шевченко зараз-таки каже: «Мир душі твоїй, Богдане», то можна думати, що на таку згоду, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився, й Шевченко пристав би. А що «не так воно сталося», то ця церква Богданова стала «*домовиною України*». Отже, приспана-замордована загарбниками у великому льоху Україна прокинеться, встане тоді, коли «Церков-домовина Розвалиться». Тобто коли буде розірвана Переяславська угода, якою Богдан «Занапастив... вбогу Сироту Україну». Йдеться тут не лише про правниче, дипломатичне скасування якихось документів. Шевченко

закликає кожного українця позбутися комплексу «меншого брата», *зректися згубної промосковської орієнтації*, стати самостійним, гідним своїх славних прадідів і себе. Останні епілогові рядки містерії струменіють надзвичайним емоційним напруженням:

Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Так чітко розкриває автор надією твору.

Творче завдання Прослухайте пісню «Стоїть в селі Суботові...» у виконанні гурту «Кому вниз» (www.ukrcenter.com/read). Чи вдалося музикантам у сучасній манері передати задум і настрої Шевченкового твору?

ЦИКЛ «ДАВИДОВІ ПСАЛМИ» (1845)

Переконавшись в істинності своєї місії посередника між Богом і українським народом, Шевченко наприкінці 1845 року звертається безпосередньо до біблійних текстів – укладає цикл переспівів псалмів.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Поетичний цикл (грец. *коло, колесо, обертання*) – це група творів, що пов'язані однією темою, настроєм, місцем або часом написання.

Переспів – вірш, написаний за мотивами поетичного твору іншого автора. На відміну від перекладу, автор переспіву може змінювати ритм, трансформувати чи додавати нові образи.

Пригадайте нещодавно вивчене. **1.** Що вам відомо про єврейського царя Давида? **2.** Які жанрові особливості та провідні мотиви псалмів? **3.** Наскільки популярними були псалми в давній Україні?

Отже, Шевченко з раннього дитинства добре знав псалми – слухав їх удома та від лірників, навчався за ними читати в школі, захоплювався писаннями Сковороди.

1843 року княжна Варвара Репніна, котра стала справжньою духовною поєстестрою Шевченка, подарувала йому Біблію, яку він завжди возив із собою і часто читав. Коли в жовтні 1845 року поет, застудившись у дорозі, лежав хворий у свого знайомого в Миргороді і не мав під рукою ніяких книжок, то

виручала Біблія. Можливо, саме в ті дні були задумані переспіви, у грудні ж роботу над ними було вже завершено.

Зі 150 псалмів поет відібрав десять: 1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136, 149 – зосередив увагу на тих текстах, у яких розкриваються найважливіші істини, звучать *найзлободенніші для його епохи мотиви*, які, зрештою, відповідають його переживанням і сумнівам.

У той час поет настирливо шукав *основу для свого вже сформованого світогляду* і не знаходив її в жодній тогочасній ані філософській, ані політичній теорії. Знайшов лише в Біблії, зокрема у псалмах. Ритмізовану прозу псалмів він передав віршем, що зробило тексти мелодійнішими, художньо досконалішими.

1-й псалом описує дві дороги, які завжди пролягають перед людиною: щасливу дорогу праведних і злочасну грішних. Тому цей текст можна розглядати як вступ до всього Псалтиря. У цьому псалмі розкривається ідеал старозавітної віри – людина, *що не йде на жоден компроміс зі злом*. Також тут утверджується ідея про кінцеву безперспективність зла, безвір'я. Зло є дорогою в нікуди, у провалля.

Текст псалма є зразком *досконалої риторики*, адже побудований на антитезі. Духовна сутність і доля обох героїв-антиподів розкриваються за допомогою розгорнутих порівнянь: праведник – плодоносне, вічнозелене дерево; безбожник – розвіювана вітром полова.

У Шевченковому переспіві цілком зберігається ідея оригіналу, наскрізна антитеза, образність, зокрема порівняння, лишень дещо конкретизується, прояснюється зміст. У всьому циклі цей псалом виконує функцію *основоположного вступу* – констатує основний закон буття. Усвідомлення цього закону дає змогу поетові залишатися собою, зберігати праведність душі в цьому лукавому світі.

Прочитайте також переспіви 43-го, 52-го, 132-го і 136-го псалмів. Які проблеми в них порушені, за допомогою яких символів і художніх засобів доведено ідею?

Виразний підсумок усього Псалтиря, а відтак і Шевченкового циклу – **149-й псалом**. Це – *прославлення справедливого Бога*, подяка праведника Творцеві за підтримку. Тут переважає почуття схвилюваності, нескazanного душевного піднесення вірного¹, що після болюх розчарувань, тяжких випробувань і сумнівів відчуває нарешті підтримку і ласку Бога.

Псалом також прославляє національну гідність і згуртованість єврейського народу. Псалмоспівець мислить себе

¹ Вірний – той, хто неухильно дотримується догматів віри.

невіддільною часткою своєї нації, щиро радіє її успіхам і просить у Бога покарання для її ворогів.

Роблячи переспів, Шевченко *перейшов від конкретно національної (єврейської) проблематики до загальнолюдської*. У творі виражене поетове передчуття справедливого останнього Суду Божого, що обов'язково настане, остаточно знищить зло і встановить рай на землі. Зло тут уособлене в традиційному для Шевченка образі *царя* (як синоніма поневолення, насильства), добро, вселенська гармонія – в образі «слави преподобних».

Деякі дослідники стверджують, що вірш «Як умру, то поховайте...» – останній, уже не переспіваний, а авторський псалом циклу. Тим паче і в збірці «Три літа» автор розмістив передостанніми «Давидові псалми», а зразу за ними, останнім, цей вірш. Порівняйте «Як умру, то поховайте...» з переспівами 43-го і 149-го псалмів. Що спільного в цих творах?

БАЛАДИ. «ЛІЛЕЯ» (1846)

1. Повторіть відомості про походження та переосмислення жанру балади, про специфіку балади фольклорної та літературної (див. стор. 38, 200). **2.** Пригадайте вивчену в 7-му класі баладу Тараса Шевченка «Тополя». Як у цьому творі реалізується фольклорний прийом метаморфози? **3.** Прочитайте баладу «Причинна». Який провідний мотив твору? Автор ще тільки шукає першопричини зла чи вже знаходить їх? На прикладі яких образів балади засуджується принцип злопомсти (кола зла)?

Балада – один з улюблених жанрів Шевченка в перший і частково в другий період творчості. З-під поетового пера вийшли такі славновісні балади, як «Причинна», «Тополя», «Утоплена», «Русалка», «Лілея».

Більшість своїх балад Шевченко створив на основі фольклорних. Так, поштовхом для найдовершенішої, найпоетичнішої «Тополю» стала народна балада «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси», яку любила сестра Катерина і часто співала з малим Тарасом. «Русалка» написана на мотив пісні «Ой у полі могила...», у якій розповідається про покритку, що понесла серед ночі новонароджене дитя «у річку скупати» (топити).

Зображаючи в баладах *перетворення* дівчини на тополю, русалку, лілею (тобто вдаючись до трансформації, метаморфоз), Шевченко підкреслює взаємозв'язок людини з довколишнім природним і навіть надматеріальним, потойбічним світом, одухотвореність усього живого, здатність відчувати й переживати.

Після надзвичайно продуктивного попереднього року 1846 рік став для Шевченка *творчою паузою* – весь час забидала напру-

жена праця в Археографічній комісії, виснажували постійні відрядження. Так за рік з'явилися тільки два твори – «Лілея» та «Русалка». Ці балади стали ніби *відгомонам* періоду ранньої творчості поета. Навіяли їх народні пісні, які Шевченко часто зачудовано слухав, збираючи по селах «старожитності».

Балада «Лілея» постала з численних народних легенд і пісень про перетворення *дівчини на лілею*. Ще з часів Середньовіччя в християнській традиції лілея символізувала дівочу чистоту, невинність і моральність. Відтоді й поширилося вірування про те, що ця квітка з'явилася як перевтілення душі невинної дівчини, котра багато терпіла від лихих людей і в муках умерла.

1. Уважно прочитайте баладу «Лілея». **2.** Доведіть, що у творі легендарний сюжет переплітається із соціально-побутовим. **3.** Обґрунтуйте тезу, що балада побудована на наскрізному контрасті. **4.** Чи справедлива, на вашу думку, образа лілеї на людей, що свою злість на пана зігнали на нещасній дівчині? **5.** Знайдіть і проаналізуйте в «Лілеї» риси романтичної балади.

Третій період (1847–1857).

«Невольничча муза»

«В КАЗЕМАТІ»

Кирило-Мефодіївське братство діяло тільки 15 місяців. 1847 року зрадник написав донос, тож згодом почалися обшуки й арешти. Першими заарештували в Петербурзі Миколу Гулака, у Києві – Миколу Костомарова, Опанаса Марковича.

Не знаючи про ці події, Шевченко 5 квітня поспішав з Чернігова до Києва *на весілля до Миколи Костомарова*. Проте на переправі через Дніпро поета вже чекали жандарми. До речі, про небезпеку його попередили і паромник, і якийсь офіцер, але поет знехтував попередженнями, не позбувся рукописної збірки «Три літа» (мабуть, пожалів «своїх дітей»). Потім під час слідства саме ці твори стали *головним доказом* його «злочину проти держави й государя».

17 квітня поета *привезли до Петербурга* й ув'язнили в казематі¹ III відділу², а згодом – у Петропавловській фортеці. Під час допитів Шевченко *тримався мужньо*, відповідав на запитання з гідністю. Він рішуче заперечив свою належність до

¹ Каземат (італ. *невидиме укріплення*) – тут: приміщення у фортецях, де тримали в'язнів.

² Повна назва – Третій відділ власної Його Імператорської Величності канцелярії – орган політичного нагляду і розшуку в Росії у 1826–1880 роках, таємна поліція.

братства, бо й справді формально не був його членом. Однак не це стало головним звинуваченням, а *«крамольні вірші»*. На запитання про причини, що спонукали його до написання «самых дерзких стихов против государя-императора», відповідав відверто: «Бувши ще в Петербурзі, я чув скрізь зухвальства й осуд государя й уряду. Повернувшись до Малоросії, я почув ще більше й гірше між молодими й між статечними людьми; я побачив злидні й жахливе пригнічення селян поміщиками, посесорами та економами-шляхтичами, і все це робилось і робиться іменем государя й уряду...»

Крім допитів, були ще довгі дні й ночі в одиночній камері майже півтора місяця. Що переживав, передумував поет у тій похмурій самотині, ми так ніколи й не довідалися б, якби не поезія. Навіть тут, у казематі, не полишав ту справу, через яку позбувся всього – кар'єри, надій на особисте щастя, тільки недавно одержаної волі. Шевченкові пощастило роздобути великий аркуш тонкого поштового паперу. Склавши його вчетверо, написав на ньому 13 віршів. Пізніше об'єднав ці твори в цикл під назвою *«В казематі»*.

Пригадайте вірші з циклу *«В казематі»*, вивчені у 8-му класі («Ой три шляхи широкії...» та «Мені однаково...»). Які мотиви й ключові образи цих творів? До яких художніх засобів вдається в них автор?

Переливи різних душевних станів, настроїв, думок породили *широку жанрову палітру циклу* – тут і послання («Чи ми ще зійдемося знову...»), і елегія («Мені однаково...», «В неволі тяжко...»), і балади («За байраком байрак», «Не кидай матері! – казали...»), і діалог («Не спалося, а ніч, як море...»), і пейзаж («Садок вишневий коло хати...»), і пісня («Ой одна я, одна...»).

Основний настрій циклу – *сумовито-елегійний*. Чимало віршів присвячено «соузникам»-братчикам. Поет співчуває їм, веде внутрішній духовний діалог з ними, підтримує, передчуває їхні й свої тяжкі випробування і просить про одне:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я луте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Центральним у циклі є вірш *«Мені однаково...»*. Це повторна – уже в момент найтяжчого випробування – присяга на вірність Батьківщині.

Справжнім шедевром лірики поета справедливо вважають вірш *«Садок вишневий коло хати...»*. У ньому закарбовано ідеальну, досконалу для людини модель життєустрою, що здавна (ще від Трипілья) виробилася в Україні і, незважаючи

на всі руйнівні удари ззовні, продовжувала функціонувати аж до знищення хліборобської верстви більшовицьким режимом. Сутність цієї моделі – у родинному укладі, душевності, гармонійному взаємозв'язку людини з довкіллям і Богом, у зрівноваженні двох форм буття – духовної і матеріальної. Отож у змалюваному Шевченком світі бачимо село як громаду дружних сімей, споріднених, але й суверенних, самодостатніх; тут панує *гармонія людини і природи* (хліборобська праця, садок, хрущі, вечерея й сон коло хати), *людини і мистецтва* (спів дівчат, що вертаються з поля), *гармонія людини і Космосу, Бога* (зіронька над родиною, що вечеряє в саду).

Послухайте на компакт-диску «Тарас Шевченко. «Кобзар»» романс Миколи Лисенка «Садок вишневий коло хати...» у виконанні Єлизавети Чавдар. Чи вдалося, на ваш погляд, композиторові й співакці передати всю глибину, багатогранність, красу вірша? Які інтонаційні засоби вони для цього використали?

НА ЗАСЛАННІ

З усіх заарештованих найтяжче покарали Миколу Гулака і Тараса Шевченка. Проникливості жандармів треба віддати належне – точно визначили найнебезпечніших ворогів імперії.

ДОКАЗ

«...Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны... по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников...»

Художника Шевченко, за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений».

Олексій Орлов,

генерал, начальник III відділу

(з доповіді Миколі I про Кирило-Мефодіївське братство)

Цар затвердив вирок, запропонований Орловим, дописавши власноруч на документі: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать».

30 травня 1847 року Шевченка під вартою відправлено до місця служби. **Орське укріплення**, що знаходилося за 250 верст від Оренбурга, було обнесене земляним валом. Усередині розташовані казарми й зо два десятки приватних будиночків. Навкруги степ, покраяний барханами і вкритий подекуди куща-

ми колючок. Сильний східний вітер часто дув по кілька днів, несучи клуби їдкої, задушливої курави. Літо пекуче, восени та навесні – дощі й непролазне багно, взимку – морози й страшні хуртовини, які засипали снігом поселення.

Солдатчина була для поета найстрашнішою карою.

ДОКАЗ

Тарас Шевченко (щоденник, 19 червня 1857 рік): «Коли б з мене був душогуб, кровопивець, то й тоді не можна було б вигадати тяжчої кари, як заслати мене в Окремий Оренбурзький корпус солдатом... і до всього цього мені ще заборонено малювати. Відібрати найшляхетнішу частину мого бідного животіння. Трибунал під орудою самого сатани не спромігся б виректи такого холодного, нелюдського присуду. А бездушні виконавці вироку дотрималися його з огидною точністю» (з рос.).

Зверніть увагу на важливий момент вироку: Шевченка відправляли в солдати «до вислуги» – поки не стане офіцером. А оскільки в поета не було жодних здібностей до військового ремесла та й не збиралася влада присвоювати йому якийсь чин, це означало *довічну каторгу*.

Спершу добродушний комендант укріплення Дмитро Ісаєв дозволив Шевченкові жити на приватній квартирі, відвідувати знайомих тощо. Та незабаром на цю посаду було призначено майора Мешкова. Цей самодур насолоджувався своєю владою над митцем: перевів у казарму, по кілька годин ганяв по плацу, вимагаючи марширувати, бігти, падати, лізти. Муштра поетові давалася важко, тому часто доводилося терпіти принизливі покарання. Не знаходив спокою і в казармі. Там були постійний галас і важка задуха. Більшість солдатів ставилася до поета з повагою, але були й мучителі, донощики, крадії.

Проте найбільше гнітила Тараса Григоровича заборона писати й малювати. Довго втерпіти такої муки він не зміг, хоч добре розумів, на яку небезпеку наражається. Поклик таланту виявився сильнішим за «высочайшее повеление»:

Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білі листи.

«Лічу в неволі дні і ночі...»

Досі збереглися чотири маленькі саморобні книжечки, які поет робив на кожен рік окремо і куди крадькома

Т. Шевченко.
Автопортрет 1847 року

записував свої вірші. Ховав їх за халяву чобота, звідси й назва – *захалявні*. Потім переписав усі твори в окремий зошит, якому дослідники пізніше дали назву «*Мала книжка*».

Більшість віршів Тарас Шевченко написав під час роботи в *Аральській експедиції* (1848–1849), яка досліджувала Аральське море. Очолював цю експедицію *Олексій Бутаків* – російський мореплавець. Він і залучив до неї Шевченка як художника. Протягом двох років Тарас Григорович був звільнений від військової муштри, дістав дозвіл малювати і створив 200 акварелей. Це краєвиди Аральського моря, степові пейзажі, написані під час сухопутного переходу від Орської фортеці до укріплення Раїм, портрети друзів і казахів, виконані під час зимівлі на острові Кос-Арал.

Після закінчення роботи експедиція повернулася до *Оренбурга*, де Шевченко працював над завершенням малярських творів, необхідних для звітування. Тут, в Оренбурзі, він знайомиться з багатьма польськими засланцями, зокрема з художником Броніславом Залеським, пише вірш-звернення до поляків «Ще як були ми козаками...» та ін.

На початку 1850 року було написано донос про те, що солдат Тарас Шевченко порушує «высочайшее повеление» – ходить у цивільному, живе на квартирі, а не в казармі, малює й пише вірші. 23 квітня 1850 року Шевченка заарештували.

До особливого розпорядження його посадили на гауптвахту. У жовтні 1850 року відправили під посилений нагляд у нове місце заслання – *Новопетровське укріплення*, яке знаходилося на півострові Мангишлак. Каспійське море омивало випалені сонцем степи. У цій пустелі поет прожив сім років. Другий період заслання тривав з 1850 до 1857 року. За цей час Шевченко не написав жодного вірша.

Особливо тяжкими були перші роки перебування в Новопетровському укріпленні. Щоденна муштра, казарми та ще пильний нагляд ротного командира і спеціально приставленого солдата, який навіть перевіряв кишені поета, шукаючи олівці чи папір.

Усі роки заслання Шевченка нестерпно мучила туга за Україною.

ДОКАЗ

Тарас Шевченко (з листа до друга Андрія Лизогуба за 16 липня 1852 року): «Єдине, чого б я просив у Бога, як найбільшого блага, це хоч перед смертю поглянути разочок на вас, добрих друзів моїх, на Дніпро, на Київ, на Україну, і тоді як християнин спокійно вмер би я. І тепер не неволя давить мене у цій пустелі, самотність – ось мій найлютіший ворог. У цій широкій пустелі мені тісно, а я один» (з рос.).

У Новопетровському укріпленні Шевченко протягом 1853–1857 років написав близько двох десятків *повістей*

російською мовою (збереглося їх лише 9). Про російськомовні твори митця варто сказати окремо. Насамперед нагадаймо, що майже три чверті свого короткого віку Шевченко прожив на чужині – переважно в російськомовному та частково польськомовному середовищах. Обома цими мовами достоту вільно володів у побуті. І так уже сталося, що всі свої чужомовні твори теж написав з побутових, життєвських міркувань.

Дві ранні поеми – «Слепая» і «Тризна» – покликали до життя юначе бажання довести російським критикам, що він, учорашній кріпак-малорос, теж може «компонувати по-московськи» (шовіністи тоді часто ехидно зауважували, що Шевченко пише тільки українською, бо російської не знає).

Чимало листів написано російською переважно тому, що адресувалися петербурзьким і московським друзям. Російською з'явилися п'єси «Никита Гайдай» і «Назар Стодоля», бо планувалися для постановки на петербурзькій сцені.

Російськомовність же повістей і щоденника пояснюється кількома причинами: ♦ писати російською було не так небезпечно, як «крамольною» українською, а в'язень перед звільненням намагався бути обачним і легальним; припускають, що комендант Іраклій Усков виклопотав Шевченкові право писати російською; ♦ після тривалого, як здавалося йому, забуття митець намагався повернутися в літературу, нагадати про себе, а для цього треба було надрукуватися в петербурзьких журналах (російськомовних).

Однак російська не була мовою його душі. Російськомовні тексти Шевченка переповнені українізмами, але все одно позбавлені тієї природної свободи, розкутості, глибини й багатозначності слова, гри тексту й підтексту, які характерні для його українських творів.

Не випадково ці повісті за життя автора так і не надрукували. Саме за естетичну слабкість порівняно з «Кобзарем» їх критикували. Відчуваючи все це, сам Шевченко відразу ніби відсторонився від своїх, але вимушено «не по-своєму» створених повістей, підписавши їх псевдонімом К(обзар) Дармограй.

Та цінні ці твори передовсім тим, що розповідають про життя самого Шевченка – дитинство, перебування в Петербурзі, в Україні в 40-х роках, на засланні. Найбільшої уваги з російськомовної прози Шевченка заслуговує щоденник – «Журнал», як його назвав митець. Ці нотатки дають багатий матеріал для пізнання внутрішнього світу поета.

Щоденник він почав вести, щойно довідався про можливість звільнення від осоружної солдатчини. З цього твору дізнаємося про життя й оточення Тараса Григоровича на засланні й одразу після звільнення, про творчі плани і життєвські надії.

Десятирічна каторга забрала здоров'я, енергію, душевні сили, але не зламала письменника.

ДОКАЗ

Тарас Шевченко (запис у щоденнику за 20 червня 1857 року): «Усе це невимовне горе, усі вияви приниження й наруги минули, начебто й не торкаючись мене. Найменшого сліду не залишили по собі... Мені здається, що я той же, яким був десять літ тому. Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилася» (з рос.).

ОГЛЯД ТВОРЧОСТІ ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ

Не зламатися під ударами долі на каторзі, зберегти віру і багатство душі Шевченкові допомогла *творчість*.

Перші три роки (1847–1850) поет провів в Оренбурзі, Орську, в Аральській експедиції. Далі тривало семирічне заслання на півострові Мангішлак у Новопетровському укріпленні.

Творчо найпліднішим виявився *орсько-аральський етап*. Нехтуючи «височайшою» заборонаю, поет уперто продовжував писати. А отже, не дав режимові задушити свій талант, *не дозволив* знищити себе як митця. Незважаючи на несприятливі умови для творчої праці, поет написав понад сто творів, серед яких – дев'ять поем. І це ще не все: деякі тексти загубилися, деякі Тарас Григорович мусив знищувати сам – коли виникала загроза обшуку. Збагачений осяяннями «року високого сонця», пізнішим трагічним досвідом неволі, талант поета на засланні висвітлювався новими неповторними гранями.

Провідна тема цього періоду – *трагізм людської долі* в «темному царстві» імперії і водночас здатність людини протистояти суспільному злу. Лише тепер погляд на проблему стає не стільки суспільно-політичним, скільки моральним. У поезії, зокрема в поемах цього періоду, прослідковується *еволюція світогляду* Шевченка. У період «Трьох літ» поет не цурався бунтарства. Тепер же явно переважають християнські ідеї саможертвовної любові до ближнього, духовного самовдосконалення.

ДОКАЗ

Тарас Шевченко (з листа до Анастасії Толстої від 9 січня 1857 року): «Господь очистив, вилікував моє бідне, хворе серце. Він відвів від очей моїх призму, через яку я дивився на людей і на самого себе. Він навчив мене, як любити ворогів і тих, що нас ненавидять. А цього не навчить жодна школа, крім тяжкої школи випробувань і численних довгих бесід із самим собою» (з рос.).

З'являється цілий цикл поем, у яких автор прагне *збагнути першопричини гріха*, помсти; доводить, що коло зла можна розірвати тільки одним способом – *саможертвовною любов'ю*,

прощенням ворогові, добротворенням («Варнак», «Москалева криниця», «Титарівна», «Княжна», «Меж скалами, неначе злодій...»).

✳ **Мотиви «невільницької» лірики.** Провідним жанром і найвищим здобутком Шевченкової творчості третього періоду стала, безсумнівно, медитативна (інтимно-філософська) лірика. Вона переважає в доробку митця навіть кількісно. Ніколи в житті Шевченко не написав стільки ліричних віршів, як за чотири орсько-аральські роки.

Найважливішою стильовою особливістю «невільницької» лірики є поглиблення психологізму (тобто майстерності дослідження найтонших порухів людської душі). Уміле відтворення душевного світу людини вирізняло Шевченка і раніше (пригадайте хоч би образ Гонти в «Гайдамаках»). Тепер це вміння вдосконалене. Поет художньо конкретизує та індивідуалізує поетичні переживання (виражає їх через життєві, зримі, яскраві образи). Не просто показує вже готове, сформоване переживання, а відображає процес його народження, розвиток у душі героя, тобто мислить віршем.

Поезії часто будуються на психологічному самоспостереженні, самоаналізі, у формі внутрішнього монологу із самим собою або з уявним співрозмовником.

Розгляньмо докладніше центральні мотиви «невільничої» лірики.

✳ **Автобіографізм** настроїв, сповідь душі митця. Цей мотив проходить червоною ниткою через усю «Малу книжку», а найдокладніше розробляється у вірші «Хіба самому написати...». Поета мучить неволя, самота, відірваність від України, від одноподумців і друзів. А відтак – болісне зітхання:

Неначе люта змія
Розтоптана в степу здиhaє,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю...

У душу митця закрадаються давні сумніви: чи потрібна когось його поезія, чи приймають її людські серця. Більше того, на якусь мить озивається сумнів у тому, чи досить духовна, чи варта такої жертви наша нація: «Для кого я пишу? для чого? За що я Україну люблю? Чи варт вона огня святого?..»

Проте одразу ж той сумнів трансформується в глибоку переконаність: «А все-таки її люблю, Мою Україну широку».

✳ **Мотиви жіночої долі.** Жінка, а надто жінка-мати, для Шевченка – і в житті, і в творчості – завжди була уособленням

найвищої краси, духовності, доброти й лагідності, була живим символом України:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молода
З своїм дитяточком малим.

Так озивалася в поетовому серці *жіночна українська душа*, а ще трепетна *пам'ять* про найдорожчу у світі людину – матір, про любих сестер, оту рідну з дитинства «чорнобриву Оксаночку», а ще *вдячність* найщирішому другові – князні Варварі Репніній та *зачарування* жінками, у яких він закохувався...

У багатьох творах Шевченко *молиться перед Богом за жінку, молиться навіть перед жінкою* (зокрема, в поезії «І станом гнучим, і красою...»). Тому особливо боляче було бачити поетові, як жорстокий, нищий, егоїстичний світ топче беззахисні, наївні, довірливі жіночі душі. Найжахливіша трагедія людини для Шевченка – це насамперед *трагедія жінки, а ще – дитини*.

Жіноча доля стала провідною темою і в «невільничій» поезії – у поемах та в ліриці. У цих творах особливо тонко розкриваються характерні для всієї «Малої книжки» мотиви – самотність, недоля, поривання до щастя, бажання «серцем поділитися».

Близькі між собою за тематикою вірші «Маленькій Мар'яні» та «І станом гнучим, і красою...». В обох творах споглядання дівочої краси викликає в поета думку, що *людське зло занাপстить ту красу*, дівчину не мине лиха доля. Той же мотив розгортається у вірші «У нашім раї на землі...». Тут змальовані зворушливі й водночас трагічні образи двох селянок – матері шлюбної дитини і матері-покритки, яка народила байстря від «панича лукавого». Обом матерям поет провіщає сумну долю: діти першої покинуть її, підуть «на заробітки, в москалі», вона залишиться самотньою, зубожіє («Нагоди Старої нічим одягти І витопить зимою хату»). Син покритки «Піде собі сліпця водить», а її «покине Калікою на розпутті, Щоб собак дражнила, Та ще й вилає». Ці нещасні жінки уособлюють саму Україну – ошукану, замучену загарбниками та своїми дітьми, які «гірше ляха її розпинають». Як бачимо, всі три вірші побудовані на *контрасті* – між красою героїнь і їхніми долями. За основу багатьох творів про Україну взято такий самий контраст – між раєм природи і пеклом людського життя (перша частина поеми «Сон», «Якби ви знали, паничі...»).

Надзвичайно драматична колицьова пісня «Ой люлі, люлі, моя дитино...», у якій мати (мабуть, покритка) кається перед немовлям за свій гріх і навчає: коли її не стане, щоб дитина йшла не між люди, бо вони злі, а в гай зелений і там пригорталася до калини, як до рідної неньки: «Бо я любила, моя дитино, її колись».

ПІДСУМКОВЕ СУДЖЕННЯ

«Шевченко зобразив саме серце людини, всю сферу життя її душі – як один всесвіт, найсправжніший і найважливіший, з безперервною протиставою в ньому між двома сторонами: “незлюбних, праведних”, як діти, – і, як звірі, “скажених”, деспотичних. В зображенні вселюдського серця і сама поезія Шевченка стала, можна сказати, без помилки, найсердечнішою в історії світової лірики. Ніхто так відразу і так повно не змушував звучати найщиріші й найніжніші струни: десь на останніх глибинах серця, куди ніхто з людей не проникав поетичними словами».

*Василь Барка (1908–2003),
визначний сучасний український письменник
і мислитель, політичний емігрант*

Четвертий період творчості (1857–1861)

Впливові петербурзькі друзі постійно *клопоталися* про помилування Шевченка. Проте їм скрізь відмовляли, бо сам цар вважав поета особистим ворогом, пам'ятаючи поему «Сон». 1855 року Микола I помер. З нагоди вступу на престол Олександра II політичним засудженням була оголошена амністія¹. Однак прізвисьце Шевченка викреслив зі списків сам новий імператор. Численні громадські діячі, особливо віце-президент Петербурзької академії мистецтв Федір Толстой і його дружина Анастасія, не припиняли клопотань і нарешті досягли успіху.

1 серпня 1857 року надійшов офіційний наказ про звільнення. Наступного дня Тарас Григорович залишив Новопетровське укріплення. Закінчилося десятирічне ув'язнення великого поета України.

Щоправда, довгождана воля виявилася «волею на прив'язі». Півроку Шевченко мусив жити в *Нижньому Новгороді*, почувачи себе в'язнем: йому заборонили відвідувати обидві столиці. На щастя, зустрілися поетові й у цьому місті добрі люди і з тамтешніх українців, і з росіян, що допомагали й грошима, й словом розради.

Шевченко пише листи давнім побратимам, просить приїхати до нього. На прохання відгукнувся *Щепкін*. Зустріч щирих друзів відбулася якраз на Святвечір. Щепкін не просто приїхав погостювати, а й дав кілька вистав на честь Шевченка. А той із вдячності намалював портрет великого актора і присвятив йому поему «Неофіти».

¹ Амністія (грец. *прощення*) – помилування, звільнення засуджених з ув'язнення або пом'якшення кари.

До речі, це був перший поетичний твір, написаний після семирічної перерви. Потроху відтавала, оживала душа після лютої зими каторги – і знову *повернулася муза*. Вона зігрівала змучене серце, дарувала радість творчості.

Проілюструйте щойно наведену думку відповідними рядками з поеми «Неофіти».

У Нижньому Новгороді Тарас Григорович самовіддано працює: створює кілька десятків архітектурних пейзажів, більше 20 портретів, три автопортрети, перечитує газети й журнали, нелегальну літературу, знайомиться з деякими декабристами, які саме поверталися з каторги. Крім того, увесь 1858 рік Шевченко «проціджує» з «Малої книжки» до так само рукописної «Більшої книжки» невідлучну поезію, готує нові редакції багатьох творів. Із 121 тексту попереднього рукопису переписує в новий лише 79, решту вважає недосконалими начерками (багато з тих забракованих поезій нині визнають шедеврами медитативної лірики). До «Більшої книжки» він уноситиме надалі всі нові твори.

У березні 1858 року Шевченко повертається до Петербурга, де за ним установлюють суворий поліцейний нагляд. Провівши довгі 10 років на каторзі за свої переконання, з великими труднощами одержавши волю, а тепер, опинившись у чужому аристократичному середовищі, Шевченко все одно залишався собою – *тримався гідно*, відверто висловлював протиперські погляди, розмовляв лише українською мовою, взимку носив український селянський кожух і смушеву шапку.

ДОКАЗ

«Шевченко зовсім не робив враження людини, прибитої долею: він повадився просто і вільно й ніколи не ніякував, як то буває в осіб, фортуною покривджених і тому опанованих бісом постійної амбітної гризоти. Кажуть, що хитрість – характеристична риса малоросіян; Шевченко в такому разі був би різким винятком із загального типу, бо ж він був людиною у вищій мірі нелукавою, загальноодвертою й навіть безстрашною...» (з рос.).

*Яків Полонський,
російський поет, який добре знав Шевченка*

У червні Тарасу Григоровичу відвели *житло в будинку Академії мистецтв*. Це була вузька кімната, яка мала тільки одне, але величезне, як на вокзалі, вікно. Кімната погано опалювалася в умовах холодної петербурзької зими, від вікна постійно тягло холодом і сирістю. Ці несприятливі умови згодом фатально позначатися на вже підірваному здоров'ї поета. Але й за цю ласку він щиро дякував благодійникам.

У столиці працював невеликий гурток діячів української культури, так звана *Петербурзька громада* (Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Микола Костомаров та ін.). Колишні кирило-мефодіївці почали видавати перший україномовний літературно-науковий журнал «*Основа*». Кожне його число відкривалося новими поезіями Тараса Шевченка. Громада займалася також організацією народних шкіл в Україні, створенням підручників рідною мовою. Активну участь у всіх цих справах брав і Шевченко. Зокрема він уклав «*Буквар південно-руський*», що призначався для недільних шкіл (книжка вийшла вже після смерті поета 1861 року).

Водночас митець напружено займався *творчою працею*. Попри заповзяті клопотання, цензура дозволила друкувати лише ті твори, які були видані до першого арешту поета. 1860 року нове видання вийшло у світ під попередньою назвою – «*Кобзарь*». Кошти на нього дав український цукрозаводчик Платон Симиренко, сам колишній кріпак.

У серпні 1860 року Шевченко подав на виставку, що експонувалася в Академії мистецтв, кілька своїх офорти¹. 2 вересня 1860 року рада Петербурзької академії мистецтв присвоїла Шевченкові звання *академіка гравюри*. Надання цього високого звання засвідчувало велику роль Тараса Григоровича в розвитку малярства в Росії та Україні.

ОСТАННЯ ПОДОРОЖ НА БАТЬКІВЩИНУ

Увесь час митець *рвався в Україну*, але начальство довго не давало офіційного дозволу на цю поїздку. Лише наприкінці травня 1859 року такий дозвіл було одержано. До речі, слідом за Шевченком було надіслано жандармським властям Київської губернії розпорядження про таємний нагляд за ним.

Ідучи через усю Україну, Тарас Григорович *відвідував давніх друзів*. У Переяславі гостював у лікаря Андрія Козачковського, далі побував у Прохорівці, у маєтку Михайла Максимовича. Звідти переїхав човном на правий берег Дніпра, відвідав село Пекарі й Канів. Мальовнича місцевість йому дуже сподобалася. Він намалював краєвид «*Коло Канева*» і вирішив придбати тут над Дніпром *ділянку землі*, щоб оселитися назавжди, побудувати хату, одружитися і дожити віку в спокої та творчій праці:

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.

¹ Офорт (франц. *азотна кислота*) – нанесення малюнків на поверхню, при якому лінії роблять різцем або голкою на смоляному покритті металевої граверної дошки і протравлюють кислотою.

Відвідав Шевченко також рідну *Керелівку*. Побачився з братами, пожив у сестри Ярини кілька днів. На півтора місяця зупинився в *Корсуні* у троюрідного брата Варфоломія Шевченка. Любив поговорити з жителями міста та довколишніх сіл, записував пісні, читав свої нелегальні вірші. На той час Шевченко був добре відомий по всій Україні, у кожній селянській оселі сприймали його як народного героя і заступника, знали напам'ять багато його творів, співали пісні на його слова.

На початку липня Тарас Григорович поїхав купувати облюбований шматок землі над Дніпром біля с. Пекарі. Поліція стежила за кожним кроком і словом поета. Під час цієї поїздки його було *заарештовано за «крамольні розмови»* про те, що не треба «ні царя, ні панів, ні попів». Поета тримали під вартою у с. Мόшнах та в Черкасах, звідти направили до Києва. А далі – назад у Петербург, уже назавжди...

Тарас Григорович дуже *страждав від самотності*, побутової невлаштованості. Заповітною його мрією було створення родини, але не таланило. Взагалі *кохання* – чи не найболючіша грань його життя (мабуть, тому в поета майже немає автобіографічної любовної лірики, надто пекучими були ці переживання для нього). Отож і ми не будемо особливо заглиблюватися в цю делікатну тему. Нагадаємо лишень: ще підлітком Тарас закохався в **Оксану Коваленко**, зберіг її образ на все життя і не раз відтворював у поезії. Під час першої подорожі в Україну сватав доньку керелівського панотця Григорія Кόшиця **Феодόсію**. Однак батько не згодився на шлюб. Можливо, тому що Тарас ще підлітком наймитував у нього – нерівня.

1844 року поетове серце приворожила **Ганна Закревська**, молода дружина поміщика з Березової Рудки, якій уже пізніше присвятив чимало творів.

Кохання княжни **Варвари Рєспноїї**, певно, варто вважати нерозділеним. Якби Тарас полюбив її, їхні долі могли б скластися інакше. Одначе стосунки княжни і колишнього кріпака огорнуті легендами. Розказували, наприклад, що проти їхнього одруження рішуче виступила Варварина мати, мовляв, не годиться блакитній дворянській крові мішатися з чорною мужичою. Прощаючись, княжна подарувала поетові Біблію і сказала: «Люди розлучають нас, але Бог повинчає як не на цьому, так на тому світі». До речі, і Тарас, і Варвара так ніколи й не одружилися з іншими.

На засланні поет боготворив **Агату Ускóву**, дружину коменданта Новопетровського укріплення. Зрозуміло, це був не примітивний флірт із заміжною жінкою, а світле, романтичне почуття.

Повертаючись із заслання, у Нижньому Новгороді поет щиро закохався в юну акторку місцевого театру **Катерину**

Піунóву. Вони дружили, працювали разом над театральними проектами, проте на Шевченкову пропозицію руки і серця 17-річна дівчина відмовила.

Під час останньої нетривалої подорожі в Україну Шевченко встиг уподобати кріпачку князя Лопухіна, наймичку брата Варфоломія **Харитину Довгопóленко.** Однак дівчина вже кохала іншого.

Хоч і обертався у вищих колах суспільства, проте одружитися Тарас Григорович хотів з *простою селянкою*, кріпачкою, наймичкою, сиротою. Коли йому пропонували обрати собі пару серед панянок, він відповідав: «Я по плоті й духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе поєднувати з панською кров'ю? Та й що та панночка одукована¹ робитиме в моїй мужицькій хаті?»

Останньою його любов'ю стала **Ликéра Полусма́к.** Народилася вона 1842 року у с. Безуглівцях на Чернігівщині, рано осиротіла. Була кріпачкою. Молодою привезена до Петербурга, стала покоївкою. Звісно, мріяла про родинне щастя, таке, яким бачила його в міщанських родин. До важкої ролі дружини поета, генія аж ніяк не була готова. До Шевченкових почуттів ставилася досить легковажно, дозволяла собі позаочі попліткувати, понасміхатися з нього («Він і старий, і, здається, скупий, так неохота йти за його»). Приваблювало хіба те, що пан, відомий чоловік, мабуть, багатий, приятельки заздритимуть...

Шевченко ж полюбив дівчину всім серцем, зі щирістю й наївністю генія. На застереження друзів не зважав. Найняв Ликері окрему кімнату, справив гарний посаг. Усе вже йшло до одруження. Та зненацька наречені *порвали* стосунки. Про причину їхнього розриву достеменно не відомо. Напевно, вони просто були дуже різними людьми – за віком, за вихованням, за рівнем культури і за життєвими настановами. Сталося те, що мало статися.

Та не випадково Шевченко полюбив її, адже було в Ликериній душі все-таки й щось світле, піднесене. Щоправда, виявиться воно пізніше. Кажуть, довідавшись про несподівану смерть Тараса Григоровича незабаром після їхнього розриву, дівчина топилася в Неві, її врятували, довго хворіла. Пізніше вийшла заміж – чи за перукаря, чи за різника. Шлюб виявився невдалим. Чоловік пиячив, бив. Коли діти виросли, залишила

Т. Шевченко. Портрет Ликери Полусмак. 1860 рік

¹ О д у к ó в а н и й – освічений, вихований по-шляхетськи.

остогидний Петербург і оселилася в Каневі. Жила тихо, працювала багато. Знімала кутки в чужих людей. Мрія про свою «хату і кімнату» не здійснилася... Шила жіночий одяг. З того й жила. Мала досвід лікування хворих, особливо дітей.

Старші канівчани згадували, як у дитинстві їх рятувала добра Ликера. Іще згадували смачні пиріжки, якими частувала їх у березневі дні в пам'ять про Шевченка.

Цілий рік відкладала копійки, щоб гідно пом'янути свого Тараса. Панахиду замовляла дорогу, з півчими, хоругвами, хресним ходом. Сама йшла позаду тихо, у своїй довгій чорній сукні, яку носила у свято і будні. Роздавала дітям пиріжки за упокій душі Тараса.

Хотіла бути похованою коло Шевченка. Вирішила купити клаптик землі під горою, у ногах Тараса, щоб бути там похованою. Замовлень на одяг мала багато і таки купила б той клаптик ґрунту, але в господині, у якої мешкала Ликера, захворів син. Удова тяжко побивалася за єдиною дитиною, і Ликера не витримала: віддала заощаджені гроші на лікування. Син був урятований, а господиня на цвинтарі в Каневі купила два місця, де пізніше поховали й Ликеру, і її.

Постарілій Ликері допомагали канівчани, підтримували українські письменники. Час був важкий. Тривала Перша світова війна. Довелося бабусі Ликері доживати віку в богодільні¹. Над ліжком повісила портрет найдорожчої людини – Шевченка, прикрасила рушником з червоними півнями, який вишивала колись на весілля з Тарасом. Перед смертю просила покласти цей рушник у домовину. Не стало Ликери буремного 1917 року.

...Та повернімося в 1860 рік. Розрив з Ликерою дуже вразив Шевченка, надломив його морально і фізично. Поет відчував: це загинула остання надія на родинне щастя. Свій несказаний жаль, душевний пекучий біль Тарас Григорович звірив лише паперові:

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу!

¹ Богодільня – притулок для інвалідів, убогих старих самотніх людей.

Останні місяці життя поета були *тяжкими й тривожними*. До особистих проблем додалося багато інших. Цензура не давала дозволу на друкування нових творів – заборону 1847 року ніхто не скасовував. Потрібні були виснажливі клопотання й гроші. Церковні власті заборонили поширення його українського «Букваря». Брат Варфоломій так і не квапився купувати землю. Не вирішувалася справа з викупом рідні з кріпацтва – пан загнув величезну суму. Готувалася земельна реформа. Шевченко жив надією, що 19 лютого – у ювілей вступу на престол – цар оголосить маніфест про скасування кріпацтва. Однак дива не сталося... Тривога за долю братів і сестер, усіх нещасних кріпаків роздирає душу.

Г. Багаутдінов.
Останній автопортрет
Тараса Шевченка

Перші ознаки *серцевої хвороби* в Тараса Григоровича виявилися ще в Новопетровському укріпленні. Повернувшись із заслання, він трохи видужав. Проте згодом через усі життєві негаразди хвороба знову дала про себе знати. З осені 1860 року мучив біль у грудях; захворювання серця спричинило водянку, тобто скопчення надлишкової води в організмі. Від початку 1861 року Шевченко уже не виходив з кімнати, але до останнього дня не втрачав надії на одужання, яку пов'язував з Україною: «От якби до весни дотягти, – казав він. – Та на Україну... Там, може, й полегшало б, там, може б, ще трохи подихав». На початку березня вода почала інтенсивно підступати до легенів. В останні дні Тарас Григорович не міг говорити, тяжко дихав. Уночі з 9 на 10 березня надійшли телеграми з Полтави, Харкова – вітали з днем народження. Поет радів, як дитина, дякував, що люди його не забувають, і сказав: «От якби додому, там би я, може, одужав...»

Ніч минула в муках. Уже не говорив, бо кожне слово коштувало неймовірних зусиль. Удосвіта (о пів на шосту) 10 березня хотів зійти вниз у майстерню. На останній сходинці упав і замовк уже навіки.

За десять днів до смерті Шевченко написав останній свій вірш «**Чи не покинуть нам, небого...**». Це прощання поета з життям:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога...

Здається, не здійснилися найзаповітніші мрії: хотілося знайти пару, створити родину... Праглося поставити «хату і кімнату» у ріднім краї, – а доводиться помирати в похмурій кімнатині в чужому холодному місті. Думалося викупити рідних із кріпацтва – і не вдалося. Однак яким промінням тихої радості, душевного спокою, непохитною вірою світиться цей вірш! Чому? Бо, переступаючи поріг вічності, Шевченко відчував, що *виконав своє покликання* на цім світі: мав стати духовним провідником, апостолом України – і став ним, повинен був створити «Кобзар» – і створив. Так помирати може лише людина, котра, озираючись назад, каже собі: «Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою». Поет ці слова сказав у вірші «Доля». І ось тепер в останніх рядках останнього вірша малює побачену посмертну свою будучину, розповідає своїй музі – «сусідоньці убогій»:

...У раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю – предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралою, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах –
І веселенько заспіваєм...

ОГЛЯД ТВОРЧОСТІ

В останні роки Шевченко написав значно менше, ніж у період «Трьох літ» чи в Орській фортеці на Кос-Аралі: давалися взнаки вимушене семирічне мовчання, підірване здоров'я, поліційний нагляд, особисті негаразди... 1857 року було написано лише дві поеми – «Неофіти» і «Юродивий» (остання залишилася незакінченою), а до 1861-го – кілька десятків віршів і одну поему. Однак це був час основоположних узагальнень попередніх духовних пошуків.

Ключові мотиви цього періоду – *громадянсько-політичний* і *медитативно-філософський*. Ці два ліричні струмені гармонійно співіснують чи й переплітаються між собою.

СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ ШЕВЧЕНКА

Важливо, що в цей час Шевченко формулює *суспільний ідеал українця*, стисло й точно виражає уявлення нашого народу про досконале суспільство (пізніше це назвуть національною мрією або національною ідеєю). Про це йдеться у вірші «Сон»

(«На панщині пшеницю жала...»), що розкриває мрію жінки-кріпачки, тобто закріпаченої української душі.

Уважно прочитавши вірш, визначте і чітко сформулюйте п'ять основних складників українського суспільного ідеалу. Як ви розумієте кожен з них?

За уявленнями наших предків і на Шевченків погляд, гармонійною часткою світу ми стаємо лише в *родинному* колі. Крім того, родина покликана жити в *громаді*, тобто в оточенні однодумців, друзів, яких об'єднують віра, погляди на світ, спільні інтереси і прагнення, взаємоповага, але в жодному разі не страх, не чиясь сила. Людина створена *вільною*. Навіть перед Богом вона «не раб, але син» (Біблія, Послання до галатів. — 4: 7); «Ми не раби Його — ми люди!» — вторить апостолам Шевченко. Причина всіх бід людських — насильство, поневолення одного іншим. Тому й пише поет у вірші «Царі»: «Бо де нема святої волі, Не буде там добра ніколи». Людина доти не знайде собі щастя, доки не стане вільною.

Матеріальна основа свободи — *приватна власність*. Володіючи тією ж такою землею, ти ні від кого, крім Бога та самого себе, не залежиш, нікому нічим не зобов'язаний, живеш так добре, як добре працюєш. Ось чому споконвіку право власності вважалося в нас священним і недоторканим, а крадіжка, грабунок — таким же тяжким злочином, як і вбивство. Ось чому найзаповітнішим прагненням українця завжди було не багатство як таке, не влада, не посади і почесні, а «своє поле», про що, власне, свідчить «Сон» і майже вся наша класична література.

Суспільно-політична основа свободи є *державою*, у якій визнається однакова цінність, рівність перед законом усіх «Адамових дітей»; держава, яка твориться народом і служить йому, а не навпаки; лад, який забезпечує кожному індивідові настільки повну свободу, наскільки вона не обмежує свободу інших.

«ІСАІЯ. ГЛАВА 35» (1859)

Особливо виразно громадянсько-політичні й медитативно-філософські мотиви переплітаються в численних творах Шевченка на біблійну тематику («Неофіти», «Марія», «Подражаніє 11 псалму», «Подражаніє Іезекілю», «Осії. Глава XIV», «Саул», «Молитва»).

Один з найвідоміших творів цієї групи — «Ісаія. Глава 35». Вірш є переспівом («подражанієм») 35-ї глави біблійної книги пророка Ісаїї (бл. 765–700 р. до н. е.). Він був найбільшим пророком Ізраїлю. Жив у тяжкі часи загарбання Юдейської держави асирійцями. Своїми промовами втішав земляків у нещасті.

35-та глава його книги – це пророцтво майбутнього чудесного порятунку Богом єврейського народу та знищення його ворогів.

Шевченко зберіг у переспіві образи оригіналу, специфіку мови та ідею, поширив символіку до загальнолюдських, планетарних масштабів. У тривалих болісних роздумах поет в останні роки життя доходить засадничого висновку: остаточно подолати світове зло, побудувати досконале суспільство люди зможуть *лише за допомогою Бога*, бо тільки Він знає істинні шляхи, тримає в руках кінці та начала, в силі остаточно розділити добро і зло. Тому майже весь «Кобзар» є смиренною мольбою: «Встань же, Боже, суди землю І судей лукавих. На всім світі Твоя правда, І воля, і слава».

Аналізований вірш якраз і передає захоплення майбутнім дивом перетворення (преображення) світу, встановлення Господньої гармонії (раю) на землі. Сяйво, мелодія наближення тієї гармонії виявляється в кожному образі й слові твору, у переливі барв асонансів, алітерацій, у спалахах інтонаційних окликів. Поет докладно змальовує символічний пейзаж весняного оживлення, цвітіння пустелі. На цьому тлі розквітлої природи до людей приходить *довгождане звільнення*. Шевченко пророкує, що Всевишній наділить людей одним, але найбільшим даром – фізичною і духовною досконалістю (зцілить розчакнуту душу): «Незрячі прозрять, а кривие, Мов сарна з гаю, помайнуть. Німим отверзуться уста; Прорветься слово, як вода». А вже досконала людина оживить «зцілющою водою» землю, сплюндровану «лукавими чадами», поверне їй багатство і красу. Досконалій людині «вольнії, широкії Скрізь шляхи святії Простеляться», тобто відкриється істина, сенс буття, таїна щастя. Але «не найдуть шляхів тих владики», у цьому буде їхня найтяжча кара – *у позбавленні майбутнього*. А вчорашні раби «без гвалту і крику» ввійдуть тими шляхами Господньої істини в Едемський сад, і вся земля знову стане раєм.

1. Уважно прочитайте вірш. 2. Проаналізуйте, яку кольорову гаму творить автор. 3. Які звуки виділяються алітераціями й асонансами? 4. Які тропи увиразнюють провідний мотив?

СИМВОЛІЧНИЙ ЗМІСТ ПОЕМ НА ТЕМУ ЖІНОЧОГО ГРІХА

Раніше ми вже з'ясували, що в образі жінки Шевченко уособлює Україну, а то й саму людину – добру, щиросерду, наївну, довірливу, беззахисну, спраглу щастя і таку нещасну в цьому людським же злом отруєному світі.

Поет добре розумів: Господь лише тоді порятує людство, коли воно *духовно відосконалюватиметься*. Отож і героїні «Кобзаря», трансформуючись одна в одну, ведуть читача до

порятунку духовного і засвідчують своїми долями, який тяжкий рух до нього. Тож проаналізуємо насамперед три поеми: «Катерина» (1838), «Наймичка» (1845) та «Марія» (1859).

1. Прочитайте ці поеми. **2.** Що вам відомо з Нового Заповіту про Діву Марію, про народження, життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа? **3.** Що спільного в цих поемах і чим вони різняться?

Написані в різні періоди, поеми різняться стилем, авторськими настановами. У «Катерині» переважає романтична піднесеність, у «Наймичці» – життєво-побутова конкретика, в «Марії» – символічна узагальненість. Однак вони між собою щільно пов'язані, становлять своєрідний людинознавчий триптих¹.

У поемі «Катерина», крім основної, людинознавчої, помічаємо виразну супровідну національну тему.

У вступі до поеми прочитуються два смислові пласти: 1) *морально-побутовий* – остоорога дівчатам, аби не зналися з підступними й жорстокими російськими офіцерами; 2) *політичний* – застереження наївній, довірливій українській душі, аби зуралася імперської Московщини, мов чуми, бо інакше загине, як загинула Катерина.

Отак на двох рівнях, злободенному і глибинному, прочитується вся поема. Шевченко за усталеною методою бере типову історію зведення дівчини насамперед як форму для втілення своєї ідеї. Суть нещастя Катерини не так у народженні нешлюбної дитини, як у тому, що довірилася, дала себе зганьбити *ворогові*. І отже, осквернила, згубила свою душу. Лише в цьому контексті стає зрозумілим *учинок батьків*.

Позбувшись єдиної доньки, вони згорають від розпачу й болю, але все-таки *виганяють її*. Чому? Батьки мають ті самі переконання, що і герой Миколи Гоголя Тарас Бульба. Виряджаючи дочку, мати (саме мати, до нестями люблячи її, свою «ягодку», «пташечку», «цвіт рожевий») промовляє у відчай страшні слова: «Якби знала, до схід сонця була б утопила... Здалась тоді б ти гадині, Тепер – москалеві...» Батьки відгортають дитя своє, що підкорилось москалеві, за законом предків, рятуючи в такий спосіб від осквернення. Не вберегли старі дочки:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні дєньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.

За Шевченком, *вірність Христові й вірність Україні – рівнозначні*. Бо говорив Христос: «Я ж прийшов порізнити чоловіка

¹ Т р и п т и х (грец. *складений утрое*) – композиція з трьох самостійних, проте пов'язаних спільним ідейним змістом творів.

з батьком його, дочку з її матір'ю, і невістку зі свекрухою її... Хто більш, як мене, любить батька чи матір, той мене недостойний. І хто більш, як мене, любить сина чи дочку, той мене недостойний» (Матвій. – 10: 35, 37). Так само промовляє до сердець українців нація. Зауважмо, батьки Катерини вмирають («В селі довго говорили Дечого багато, та не чули вже тих річей Ні батько, ні мати...»), цією символічною смертю автор підкреслює: вони таки знайшли в собі сили виконати заповідь Бога і нації...

Поміркуйте, як національним мотивом «Катерина» перегукується з поемою «Великий льох».

Однак повернімося до основної теми, спільної для всіх трьох поем, – *людинознавчої*.

Три жінки стоять на *трьох сходинках* наближення до Бога. Усі три – Катерина, наймичка Ганна і Марія – вродливі, добрі й лагідні. Усі вони через свою наївну щирість чинять гріх – стають покритками. Звісно, це суперечить євангельській оповіді, адже насправді Пречиста *не була покриткою*, проте авторові конче необхідно всіх трьох героїнь поставити в однакові вихідні умови, а також принагідно наголосити: усі люди вже за природою своєю гріховні, йдеться лише про те, як вони живуть з тією своєю гріховністю. Нагадаймо, Шевченко завжди, переповідаючи якісь значні історичні події, додавав щось від себе, змінював, аби увиразнити закладену в них ідею.

Три жінки (три типи людей) поведуться в однакових умовах по-різному.

На *першій сходинці* зупинилася Катерина (хоча все-таки ступила на неї, зберігши совість, честь, шляхетність). Найтяжчий її переступ у тому, що *наклала на себе руки*, цим самим порушила волю Всевишнього і – що найстрашніше – поникла перед лицем зла та мимоволі примножила його, прирікаючи на *наглу смерть сина*. Одне слово, відмовилася шукати шлях до Бога.

Ні, автор не картає свою героїню за малодушність, навпаки, жаліє її, сироту. І це закономірно: у кожного з нас, таких слабких і беззахисних, є своя межа терпіння, сили волі й віри. Катерина просто переступила свою межу.

Однак є люди, котрі, долаючи пекельні муки, підіймаються на *вищу сходинку*. Це наймичка Ганна. Вона зупинила в собі зло, подолала спокусу самогубства, підкорилася волі Божій і спокутала свій гріх, *зробивши все для синового щастя*.

На *третью*, найближчу до Всевишнього, *сходинку* підіймається Марія. Вона спокутала свій гріх *спасінням плоду цього гріха* – Ісуса, який приніс спасіння людям. Проте не тільки це. Після розп'яття Сина Пречиста Діва, хоч сама падала

трупом від болю й скорботи, *знайшла духовні сили надихнути «своїм святим огненним словом» апостолів, що виявилися «нетвердими й душеубогими» (бо ж люди). Ця слабка, змучена жінка єдина в найтяжчу хвилину не втратила віру, підхопила добро, не дала його зупинити – уможливила майбутній порятунок людства, що вбило її сина. Отак покритка стала Покровою – заступницею і надією стражденного світу.*

Зрозуміло, *син* у цих трьох поемах є символом *майбутнього й добра*. Катерина, розчавлена злом, зрікається майбутнього та довіреного їй Господом добра. Ганна ж приймає майбутнє і, так би мовити, фізично продовжує добро (рятує й виховує сина). Марія продовжує добро ще й духовно – не тільки рятує, виховує Спасителя, а й підхоплює Синову справу після Його загибелі.

Тож людина, якщо вона хоче бути Людиною (богоподібною істотою), має відповідати на зло добром, а неминучі гріхи свої перетворювати на чесноти. Закономірно, що *ідеалом людини* в «Кобзарі» є саме Марія. Певно, ніхто зі смертних не створив і вже не створить рівної з поемою «Марія» молитви за людину і людині.

ПІДСУМКОВЕ СУДЖЕННЯ

«Якщо «Катерина» – поема-притча про зневажену й зруйновану любов, що не вміла шануватися, «Наймичка» – поема-притча про любов згармонізовану, здатну світити за всяких обставин, то «Марія» – поема-міф про святу любов, яка в людській душі возродилась і досі світить «в душі скорбящей і убогій»».

Євген Сверстюк

МЕДИТАТИВНА ЛІРИКА

В останні роки Шевченко подарував світові також низку глибоких, сповнених життєвою мудрістю *медитацій* («Росли укупочці, зросли...», «Ликері», «Не нарікаю я на Бога...», «Якби з ким сісти хліба з'їсти...» та ін.).

Зокрема, привертає увагу сповідальний триптих «Доля», «Муза», «Слава», написаний в один день на початку лютого 1858 року. Шевченко тут окреслює мету своєї мистецької праці: вибороти кращу долю, прихилити до своєї творчості музу¹ і здобути на цій мистецькій ниві *славу* (щиріу приязнь, добру пам'ять українців). Центральним у триптиху є вірш «Доля». Поет розмірковує про свою долю. У дитинстві він був

¹ М у з а – у давньогрецькій міфології кожна з дев'яти богинь – покровительок мистецтв і наук. Храми на їхню честь називали мусейонами (звідси «музей» та «музика»); (перен.) джерело поетичного натхнення.

«сіромою» (старченням). Однак доля змилювалася над ним, стала «другом, братом і сестрою» – відвела в школу і наказала вчитися, щоб вийшов у люди. Далі Шевченко *самоіронізує*, докоряє долі: «вивчився. А ти збрехала. Які з нас люде?» Тут явний натяк на десятилітню каторгу, на тодішній стан напівзвільненого в'язня в Нижньому Новгороді. Та одразу ж іронія трансформується в щире *вдячність*:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Отже, в тому, що з ним сталося, поет насправді не звинувачує долю. Він сам своїми творами розпочав боротьбу за волю України. І в тій боротьбі *не можна було лукавити*, бо чисте діло вимагає чистого сумління.

ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ

Через три дні після смерті Тараса Григоровича відбувся похорон на *Смоленському цвинтарі в Петербурзі*. Весь день ішов густий лапатий сніг, але провести поета в останню путь зібралася сила-силенна шанувальників.

Шевченкові друзі одразу почали клопотатися про дозвіл *перепоховати його в Україні*. Тільки наприкінці квітня було одержано позитивну відповідь.

Поховати великого сина України було вирішено за його «Заповітом» – *під Каневом*, на високій горі, що звалася *Чернечою*, – біля того місця, яке він облюбував і де хотів «поставить хату і кімнату». Сталося це *22 травня 1861 року*. Старе й мале, хлопці й дівчата шапками, пеленами, пригорщами носили землю кілька днів і насипали над прахом поета високу могилу. Над нею спочатку поставлено високий дерев'яний, а згодом – чавунний хрест, щоб було видно його з Дніпра й далеко навколо.

Відтоді Чернеча, або Тарасова, гора стала *національною святиною*, куди приїздили й приїждять мільйони українців та добрих друзів України поклонитися духовному батькові нашої нації.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1. Поет найглибше та художньо найдосконаліше *розкрив українську душу*, осмислив минуле, сучасне й майбутнє України.

2. Творчість Шевченка стала духовною основою формування сучасної української нації. Для українців усіх наступних поколінь він став могутнім *джерелом національної свідомості*, символом України.

Пам'ятник Тарасу Шевченкові у Вашингтоні

3. Шевченко першим з українських літераторів піднявся на *відкриту боротьбу з Російською імперією, з тоталітаризмом, утвердив політичний ідеал націонал-демократії.*

4. Шевченкові, як нікому зі світових письменників до нього, вдалося виразити багатий внутрішній світ *простой людини*. Він максимально наблизив авторську літературу до народу, який визнав його своїм поетом і речником¹.

5. Саме Шевченко зробив найбільше для утвердження української літературної мови *на народно-національній основі:*

- ♦ *збагатив лексику* (ввів багато раніше не вживаних слів із фольклору та розмовно-побутової мови; широко використовував церковнослов'янізми, чужомовні слова; створював нові лексеми – «ревучий», «широкополі», «худосилі»);

- ♦ *удосконалював синтаксичний лад* літературної мови (спрощував будову речень, наближаючи до розмовної традиції);

- ♦ *суттєво розширив художні, виражальні можливості нашої мови* (створював оригінальні словосполучення: «мое свято чорноброве», «незаходимий світ», «поборники святої волі»; поєднував слова високого й низького стилю: «святопомазана чуприна», «цар неситий» тощо).

Отже, Шевченко підніс українську мову до рівня найрозвинутіших мов світу.

¹ Р е ч н и к – виразник чийхось поглядів та інтересів.

6. Маючи абсолютно оригінальний, ліричний талант, митець збагатив світовий романтизм цілком неповторним його різновидом.

7. Шевченко звернувся до тем, проблем, ідей (національних, соціальних, політичних, філософських, історичних), які до нього ще не порушувалися в українській літературі або зачіпалися неспішно й звужено.

8. Він став новатором у галузі художньої форми: збагатив жанрову систему української літератури (дав досконалі зразки уже наявних тоді жанрів – балада, елегія, думка, медитація, щоденник; розширив їхні можливості) та став творцем героїко-романтичного, ліро-епічного, сатиричного різновидів поеми.

9. Поет створив оригінальну, доти не знану форму віршування – *шевченківський вірш*.

СУДЖЕННЯ І СУМНІВИ

«Великий подвиг Тараса Шевченка полягав передусім у тому, що він, вивидивши поняття про свій народ – повернувши цьому поняттю його споконвічну гідність, – водночас підніс до загальнолюдського рівня і відроджувану літературу цього народу. Власне, це був колективний подвиг, колективна праця цілої когорти інтелігенції, яка національно пробуджувалася (чимала частина її згрупувалася в Кирило-Мефодіївське братство – розгром його знову на багато років знекровив українську літературу і науку), – але саме геній Тараса Шевченка осяяв цей подвиг і цей труд незвичайно яскравим і чарівним світлом».

Іван Дзюба

Уривок з роману «Вальдшнепи»: «А за те я його ненавиджу... що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому леґіон? Хіба це не Шевченко – цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина, – хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати по-катеринячи, бунтувати “по-гайдамачому” – безглуздо та безцільно – й дивитися на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму¹? Хіба це не він, цей кріпак, навчив нас лаяти пана, як-то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуйствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й скаже: “А ти, матюша, все-таки талант”. Саме цей іконописний “батько Тарас” і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитися у державну одиницю. Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а от я гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі...»

Микола Хвильовий (1893–1933),
видатний письменник і публіцист,
лідер українського відродження 1920-х років

¹ Пасеїзм (франц. *минуле*) – пристрасть до минулого, милування ним і водночас байдуже або вороже ставлення до сучасності.

«Не перший і не останній це бунт проти нього... Та чи ж винен Шевченко, що такий довгий і такий відповідальний час від нього бралось лише «Катерину» та «Садок вишневий»? Чи ж винен він, що з його напруженої, завше з затиснутими п'ястками, завше гнівної постаті зроблено й канонізовано пісню ікону «кобзаря Тараса»? Хто винен, що для певної частини суспільства нашого довгі часи існував «Кобзарь» психологічно в розмірі «дозволеного цензурою»? В цім-бо й полягала та пророча остога Шевченка про «збудження окраденими». І коли сталося по слову його... ряди тих, що вийшли на поле бою, не густіли кількістю: няньки й дядьки отечества чужого перефарбовувалися в які хоч кольори...

«Малокультурна й безвольна» людина – це ті два кити, на яких побудовано отого лубочного, вмовленого ворогами й тими, що гірше ворогів, – Шевченка... Отже, культурний Пушкін залишає... «Тавриліяду» (бурлескн, вульгарн, богохульн поему про Діву Марію. – В.П.), а «малокультурний» Шевченко досягає духовних висот у своїй «Марії»...

Що ж сказати про Шевченка – як «безвольну людину»? Про людину, що прожила не життя, а дійсно «житіє», виконала дійсно подвиг великий, пройшовши, як «сквозь строй», крізь страшну миколаївську добу, добу заслань, віддавань у салдати, палок і шпіцрутенів, а головне, крізь заслання й атмосферу п'яних унтерів, – пронесла свою суцільну віру, свою єдину одержимість, свою побиту, зранену, скривавлену, але незламну і неупокорену душу...

...Єдиним ліком, єдиним рятунком проти всіх Хвильовим так гостро окреслених національних хворіб наших є саме вогняна, вулканічна, страшна в своїм національним демонізмі поезія Шевченка – і до цього часу – тільки вона одна і ніяка інша!»

Євген Маланюк

*(у відповідь на художнє міркування
Миколи Хвильового, що подано вище)*

«Шевченко цілком заслуговує на почесі, якими оточується. Він був більше, як українець, – він був державним мужем і громадянином світу. Він був більше, як поет, – він був хоробрим войовником за права і волю людей. Він писав вірші, щоб вести рішучий бій за волю. Його поезія – з народу й для народу. Вона подавала надію тим, що впадали у розпач, і спонукала до дії тих, хто без неї погодився б на рабство.

Коло Шевченкових слухачів було таке широке, а вплив був такий великий, що його слова знаходили читача і любов далеко поза кордонами рідної країни. Видання його поезій були такі вартісні, що кожна родина старалася мати дві книжки – Біблію і Шевченка...»

Ліндон Джонсон,

президент США 1963–1969 років

Творче завдання Користуючись творами поета, наведеними в підручнику матеріалами та додатковою літературою (список дивіться далі), підготуйте промови на такі теми: ♦ «Микола Гоголь і Тарас Шевченко: спільне і відмінне в долі та художньому світобаченні». ♦ «Напрями художнього осягнення світу і людини в поезії Тараса Шевченка». ♦ «Жанрове, стильове, образне збагачення Шевченком української поезії». ♦ «Світова велич Тараса Шевченка». ♦ «Тарас Шевченко і наш час».

Запитання і завдання

- 1. Що вас найбільше вразило, схвилювало в біографії Шевченка?
- 2. Прочитайте напам'ять улюблені поезії Шевченка. Які образи постають у вашій уяві під час декламування цих творів?
- 3. Як Шевченко заслужив вічну пам'ять нащадків?
- 4. Тарас Шевченко (з повісті «Музикант»): «Я страшенно люблю дивитися на щасливих людей, і, по-моєму, немає прекраснішого, немає чарівнішого видовища, як образ щасливої людини» (з рос.). Що таке щастя для поета і для вас особисто?
- 5. Як ви ставитеся до творів живопису Шевченка? Які картини справили на вас особливе враження, чим? Яких художників – українських і зарубіжних – ви знаєте?
- 6. Тарас Шевченко (з листа за 10 і 15 лютого 1857 рік): «Без вдумливого розуміння краси людини не побачиш всемогутнього Бога у дрібному листочку найменшої рослини. Ботаніці та зоології необхідний захват, інакше ботаніка й зоологія буде трупом між людьми. А захват цей набувається тільки глибоким розумінням краси, нескінченності, симетрії та гармонії в природі» (з рос.). Як ви розумієте філософські погляди Шевченка на красу природи? Згадайте принагідно специфіку змалювання природи в його поезії.
- 7. Тарас Шевченко (з повісті «Музикант»): «Істинно прекрасне і піднесено-духовне не потребують ремісницьких “золочених” і навіть золотих прикрас» (з рос.). Чи дотримувався Шевченко цього принципу у власній поетичній практиці? Свої міркування підтвердьте аналізом конкретних творів з «Кобзаря».

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982.
2. Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. – К., 1990.
3. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. – К., 1991.
4. Мовчанюк В. Медитативна лірика Т. Шевченка. – К., 1993.
5. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994.
6. Сверстюк Є. Шевченко і час. – К., 1996.
7. Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1997.
8. Вічний як народ. Сторінки до біографії Т. Шевченка / Упор. О. Руденко, Н. Петренко. – К., 1998.
9. Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998.
10. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. – К., 2000.
11. Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000.
12. Барка В. Правда Кобзаря. – Рівне, 2002.
13. Смаль-Стоцький С. Тарас Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси, 2003.
14. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. – К., 2004.
15. Смілянська В. Шевченкознавчі розмисли. – К., 2005.
16. Пахаренко В. Шкільне шевченкознавство. – Черкаси, 2007.
17. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008.

18. Тарас Шевченко. Кобзар // Мультимедійний компакт-диск. – Телекомпанія «TV-Просвіта», 2004.

19. Митці України – Тарасові Шевченку / Упор. С. Іваненкова. – Презентаційний набір дисків. – К., 2004.

20. Kobzar forever. Пісні на вірші Тараса Шевченка // Мультимедійний компакт-диск. – Міжнародний фонд ім. Кирила Стеценка, 2005.

21. www.kobzar.info

22. <http://shevchenko-life.kiev.ua>

Пантелеймон КУЛІШ

(1819–1897)

Дбаймо про свою будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не підійме, ніхто ж і не обігріє та й не освітить так, як ми самі.

Пантелеймон Куліш

Разом із Шевченком і Гоголем однією з найвидатніших постатей доби українського романтизму став Пантелеймон Куліш. Його мистецька й наукова спадщина величезна й багатогранна. Він працював як поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик, історик літератури, публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець, педагог, історіософ. Крім того, був редактором, видавцем, громадським діячем.

Навіть уже в зрілому віці він міг 14 годин на добу просидіти над своїми рукописами майже без перерв. Упертість самовідданого письменника й науковця поєднувалася в ньому з надзвичайною, немислимою працездатністю, помноженою на християнську безкорисливість. Дослідники твердять, що Куліш вирізнявся ретельністю бджоли, впертістю вола, героїзмом Дон Кіхота і практицизмом німця.

ДОЛЯ МИТЦЯ

Народився Пантелеймон Олександрович 8 серпня 1819 року на хуторі біля козацького містечка Воронежа Чернігівської губернії (нині це Сумщина). Досить рідкісне навіть на той час ім'я хлопчика пояснюється тим, що народився він якраз напередодні дня святого Пантелеймона. Дітей раніше за християнською традицією називали іменем святого, в день якого вони народилися. Святий тоді ставав заступником і навчителем цієї душі.

Святого Пантелеймона в народі звуть ще Палікопою, бо нерідко в серпні, в жнива, блискавки підпалювали копи¹ збіжжя. Можливо, завдяки своєму святому Куліш мав таку запальну, пристрасну вдачу (не випадково пізніше називав себе «гарячим Паньком»).

Походив він з давнього козацько-старшинського роду. Проте вся родина працювала в полі нарівні з наймитами, розмовляла добірною українською мовою, шанувала козацьку старовину, зберігала прадідівські звичаї й обряди. Дуже співучою була Панькова мати, донька сотника Гладкого, Катерина.

Тому цілком закономірно, що саме фольклор став для Панька поштовхом до слова, книжки, самоосвіти, а основою його світобачення був послідовний український націоналізм.

Навчався юнак у Новгород-Сіверській гімназії. Особливо багато читав: твори Квітки, Гулака-Артемовського, Гребінки, захоплювався творами Олександра Пушкіна. Справжнім відкриттям для чутливого до краси, національно свідомого гімназиста став збірник «Українські народні пісні», укладений Михайлом Максимовичем. Куліш вивчив цю книжку напам'ять, а пізніше згадував, що саме вона наштотхнула його на думку про літературну творчість.

Перша творча спроба юного автора – оповідання «Циган», перероблене з почуті колись від матері казки.

1837 року Куліш став студентом Київського університету, але не надовго. Річ у тім, що уряд вимагав, щоб в університетах навчалися тільки діти дворян, діяли спеціальні комісії з перевірки «благородства» студентів. Пантелеймон жодних документів, які б засвідчували його дворянство, подати не міг, тому був виключений. Однак завдяки неабияким здібностям юнака його залишили «вільним» студентом. Він навчався на словесному, а потім на правничому факультетах.

Особливо цінував Куліш лекції професора, ректора Михайла Максимовича, яким захопився ще заочно, вивчаючи його збірник. Поступово Куліш здружився з Максимовичем, який усіляко підтримував допитливого студента, що жив тоді в тяжких злиднях, зацікавив Пантелеймона історичними романами Вальтера Скотта.

Творчість Вальтера Скотта ви вивчали на уроках зарубіжної літератури в 7-му класі. Якими творами уславився цей письменник? Про які події йдеться в романі «Айвенго»?

Максимович допоміг своєму талановитому учневі влаштуватися вчителем, коли той змушений був припинити навчання в

¹ К о п á – стіжок із 60 снопів хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху.

університеті. Куліш працював у гімназіях Луцька, Рівного, Києва, а на вакаціях¹ мандрував Україною, записував від кобзарів, старих селян думи, пісні, перекази, збирав скарби народної мови.

Молодого вчителя й літератора цілком захопив панівний тоді в літературі *романтизм* з його інтересом до історії, фольклору, етнографії.

Під впливом народних дум і популярних тоді романів Вальтера Скотта Куліш створив свою першу історичну поему «Україна». До неї увійшли народні та написані самим поетом думи. За авторським задумом, це мала бути українська епопея на зразок «Іліади» й «Одіссеї» Гомера. Однак видана 1843 року поема успіху в читачів не мала, бо виявилася художньо слабкою. Після цього письменник довго не наважувався виступати з віршами, а зосередився на *історичній прозі*: «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят літ тому», «Сотник Шрамко», «Повість про український народ». За старою книжною традицією ці твори були російськомовними.

Приблизно 1843 року Куліш розпочинає найкращий свій твір – історичний роман-хроніку «Чорна рада» і пише одразу два варіанти – український та російський.

Літературний авторитет молодого письменника невпинно зростає. У цей час він знайомиться з Тарасом Шевченком, із засновниками Кирило-Мефодіївського братства Миколою Костомаровим, Василем Білозерським, іншими молодими патріотами. Однак незабаром Куліш виїздить до Петербурга, тож прилучається до діяльності товариства лише епізодично, під час поїздок до Києва.

Якось добрий товариш Василь Білозерський запросив Пантелеймона погостювати в їхньому родовому хуторі Мотронівка й познайомив зі своєю сестрою – золотокою і чорнобривою Сашою. Вона була щирою українською патріоткою та ще й поеткою, яка писала під псевдонімом *Ганна Барвінок*. 22 січня 1847 року Пантелеймон і Олександра стали на рушник. Весілля вирувало в Мотронівці цілий тиждень. Старшим боярином був Шевченко, тримав у церкві над головою нареченого вінець, а під час самого весілля захопив усіх присутніх чудовим співом.

Навесні 1847 року Петербурзька академія наук оплатила Кулішеві відрядження за кордон для навчання. Так наукова подорож поєдналася з весільною. З дороги молодята писали й Шевченкові, аби їхав за кордон удосконалюватися як художник. Саша готова була віддати на Шевченкову поїздку всі гроші й коштовності, які подарували їй на весілля. Та захопливим планам молодят не судилося здійснитися: у Варшаві (уже

¹ Синонім до слова «вакації» – канікули.

зовсім недалеко від кордону) Куліша несподівано *заарештували* за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства (членом якого він, до речі, формально не був) і відправили під вартою до Петербурга.

Додому молода дружина поверталася сама. Страх за долю чоловіка, відчай через невизначеність власного життя призвели до того, що Олександра занедужала і втратила ще не народжену дитину. Більше дітей у Кулішів не було...

Куліша засудили на чотиримісячне ув'язнення, а далі вислали до Тули. Тут у злиднях і самоті подружжя провело три роки і три місяці. Однак заслання не зламало Пантелеймона Олександровича – він активно вивчав світову літературу та російську історію, багато писав.

Звільнили письменника в грудні 1850 року із заборонаю працювати в освіті й друкуватися. Попри це Куліш розпочав у Петербурзі активну *видавничу діяльність*, надрукував двотомний фольклорно-етнографічний збірник «Записки про Південну Русь» (1856), літературний альманах «Хата», заснував власну друкарню, де видавав твори українських письменників і дешеві книжечки для народу.

У всіх цих виданнях Пантелеймон Олександрович використовував створений ним правопис – «*кулішівку*». Цей правопис, що ґрунтується на *фонетичному* принципі («як чується, так і пишеться»), по суті зберігається в нас донині.

1861 року Василю Білозерському вдалося отримати дозвіл на видання першого українського двомовного громадсько-політичного й літературно-мистецького *журналу* «Основа». Його організаторами стали сам Білозерський, Шевченко та Куліш. Навколо редакції згуртувалися всі національно свідомі українські сили як з Петербурга, так і з України. Журнал сприяв піднесенню національно-культурного руху, розвитку й популяризації української мови, залучав інтелігенцію до поширення освіти рідною мовою серед народу.

За ініціативи Куліша й Костомарова «Основа» розгорнула широку роботу щодо складання словника української мови (цю справу успішно завершив Борис Грінченко тільки 1909 року).

В «Основі» друкували твори близько сорока українських письменників, серед них – Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Панько Куліш, Микола Костомаров, Леонід Глібов, Ганна Барвінок, Олександр Кониський, Степан Руданський. Журнал друкував також матеріали, присвячені малярським виставкам, музичному життю.

Відділ критики в «Основі» вів Куліш, отже, він став *першим професійним українським літературним критиком*.

Загострення політичної боротьби на початку 60-х років XIX століття призвело до чергового наступу імперської реакції

на українську культуру. Друкування Кулішем і Білозерським українських книжок влада сприймала як сепаратизм¹, а Куліша вважала неблагонадійним. 1863 року було видано *валуєвський циркуляр* (іменується за прізвиськом його автора – міністра внутрішніх справ Петра Валуєва), яким заборонялося друкування українських книжок, окрім художніх, закривалися українські недільні школи. Припинила роботу і друкарня Куліша, багато вже підготовлених книг так і не побачило світу. Цензура закрила журнал «Основа» ще за рік до того.

Пригнічений цими подіями, Куліш із родиною виїхав до Варшави (яка тоді входила до складу Російської імперії). Тут одержав посаду високопоставленого чиновника. Часто приїжджав до Львова (тоді – за кордон, бо ця територія належала Австрії). Близько зійшовся з тамтешньою українською інтелігенцією, брав участь у культурному житті Галичини. Пожертвував значні кошти на видання журналу «Правда», друкував у ньому свої твори, активно працював у редакції.

Куліш береться й за реалізацію давньої заповітної ідеї – *перекладу українською мовою Біблії*. Справу цю задумав ще в 40-х роках Тарас Шевченко, залучивши до роботи над перекладами й друзів. Однак через розгром Кирило-Мефодіївського братства ця робота припинилася. І ось тепер Куліш із властивим йому запалом знову взявся за справу. До речі, щоб робити переклади з оригіналу, уже в зрілому віці почав вивчати давньоєврейську мову. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років у «Правді» та інших виданнях письменник під псевдонімом *Павло Ратай* публікує різні частини Старого Заповіту. Щоб пришвидшити темпи, Куліш залучає до співпраці галичанина, випускника семінарії, студента Віденського університету *Івана Пулюя* (який, до речі, стане пізніше видатним фізиком, ректором Празького університету, першовідкривачем рентгенівського випромінювання). Протягом 1871 року вони разом переклали Новий Заповіт (окремим виданням переклад вийшов 1880 року у Львові). Прикметний факт: під час поїздки Галичиною в Куліша було вкрадено валізу з рукописом готового до друку перекладеного Нового Заповіту. Маючи феноменальну пам'ять, Панько Олександрович відновив утрачений текст без жодних чернеток.

Узагалі український переклад Біблії Куліш вважав надзвичайної ваги місією, адже це підносить духовність народу, допомагає українцям глибше зрозуміти і щиріше сприйняти серцем Святе Письмо, а також засвідчує найвищий рівень розвитку нашої мови. Тому до останніх днів свого життя цей трудар

¹ Сепаратизм (лат. *відокремлення*) – прагнення національних меншин у межах імперії до відокремлення й створення власної держави.

невтомно працював над перекладом Біблії, але, на жаль, не встиг закінчити його. Продовжили Кулішеву справу Іван Пулюй разом з видатним письменником Іваном Нечуєм-Левицьким. І лише 1903 року у Відні вийшло у світ повне видання Святого Письма українською мовою.

Повернувшись 1873 року до Петербурга, Куліш ще деякий час обіймав державні посади, але більшу увагу зосереджував на науковій та літературній діяльності. В історичних і публіцистичних працях цього часу (зокрема, в тритомній «Історії возз'єднання Русі») *негативно оцінював* селянські й козацькі повстання та їхніх співців (у тому числі й Тараса Шевченка), явно перебільшував культурницьку місію щодо України польської шляхти й російського царату.

Залишивши державну службу, останні десять літ прожив на своєму *хуторі Мотронівка* (на Чернігівщині), періодично виїжджаючи до Галичини й Західної Європи. В хутірській самотині надзвичайно багато творив як поет, перекладач, історик, публіцист.

У ці роки Куліш опинився майже в повній ізоляції – його сторонилися друзі й шанувальники. Книги видавав за власний кошт, жив скромно, удень працював у полі, а ночами писав.

Останньою радістю в житті Панька Олександровича стало святкування золотого весілля з Олександром Білозерською. Через 20 днів, 14 лютого 1897 року, письменника не стало. Як згадувала дружина, навіть непритомний, у передсмертній гарячці він поривався писати. У труну чоловікові Ганна Барвінок поклала папір, олівець і козацьку смушеву шапку.

ОСОБЛИВОСТІ СВІТОГЛЯДУ

Світогляд Куліша надзвичайно *складний, мінливий і суперечливий*. Цю боротьбу протилежних ідей у душі письменника зумовили надто бурхлива, суперечлива доба, у яку він жив, та його вельми емоційна й гонориста натура.

Проте у світобаченні митця проступають *три основоположні, незмінні ідеали*, найвищі цінності: духовне відродження України, хутір, народна мова. Розглянемо їх докладніше.

1. **Україна.** Куліш присвятив своє життя справі *відродження України*. Метою цього відродження він вважав культурний, духовний розквіт нації, а державність – лише одним із засобів (не єдиним і не головним) для досягнення цієї мети.

Разом з тим Куліш цілком і однозначно *відкидав насильство* («кривавим манівцем до щастя не дійдеш»). Його лякав можливий бунт розлютованої віками гноблення черні – у сліпій

жорстокості вона може знищити не лише своїх кривдників, а й надбання культури, саму багатовікову мораль.

Тому ще кирило-мефодіївцям письменник радив зовсім залишити політику, а зайнятися суто культурницькою працею. Оце те, що й відрізняло Куліша від Шевченка, який державність вважав головною запорукою національного відродження, усвідомлював взаємозв'язок і культурного, і політичного відродження, допускав у крайньому випадку і насильство (немстиве) у боротьбі зі злом.

Пригадайте, який рядок змінив Куліш у вірші Шевченка «До Основ'яненка». Як це позначилося на ідеї твору?

Однак тут треба наголосити на кількох важливих моментах.

- ◆ Недооцінення видатної ролі козацтва в державотворенні й культурному житті України, напевно, пов'язане з тим, що Куліш у 1860–70-х роках потрапив під вплив польських історичних концепцій.

- ◆ Позірне захоплення нібито культурницькою роллю Росії в Україні мало дещо інші корені. Після поразки польського повстання 1863–1864 років Росія поведла ще жорстокішу колоніальну політику проти Польщі, позбавила її всіх прав і свобод. Опинившись у Варшаві й побачивши все це на власні очі, Куліш остаточно переконався, що політична боротьба шкідлива для справи національного відродження. Тому він вирішив, що Україні корисніше *пйти на компроміс* із російською владою, аби тільки зберегти можливості для громадсько-культурної праці, народної просвіти. Тож видиме русофільство в «Історії возз'єднання Русі» – насамперед дипломатичний хід, за який письменник згодом щиро каявся. Та про те, як насправді оцінював у той час Куліш Росію, довідуємося з його статті «Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті», яка була опублікована в Галичині під псевдонімом, тобто без озирань на російську цензуру.

ФАКТ

Пантелеймон Куліш (уривок зі згаданої статті): «Чи не гірше ж оце пригнічено Україну нашого часу, ніж за короля Жигмонта III і його єзуїтів? Тоді хоч слово “Україна” zostавалося на волі, а тепер і назвати себе офіційно і печатно не можна українцеві інше, як челевеком русским або жителем такої й такої губернії. Назву “Русь” розкинула Москва на всю Московщину, а історію України і її словесности нехтує по школах яко видумку або річ нікчемну. На всі мови, які ввійшли в широченну територію імперії, переложено слово Боже: є переклад латинський, зирянський і т. д., нема тільки українського, бо, кажуть москалі, українськава языка нет на свете...»

Усю свою діяльність Куліш спрямовував на те, щоб Україна розумно організовувала своє суспільне життя на засадах *просвітницьких і християнських* ідеалів справедливості, згоди й братерства. Він бачив і відображав у творах соціально-класові суперечності й закликав до їхнього мирного розв'язання в ім'я національної єдності («До гурту, паненята з мужичатами!»). На його думку, всі сили нації треба скерувати не на революційну перебудову життя, а на мирне піднесення українського народу до рівня західноєвропейських народів з найрозвинутішою культурою.

2. Хутір. Водночас Куліш *відкидав західний, міський* (індустріальний) тип цивілізації, бо там людина відірвана від природи, віддаляється від Бога, від інших людей, там панує метушня, користолюбство, зиск, зневага до родових і національних традицій, цінностей.

Натомість найдосконаліший спосіб влаштувати життя, на думку письменника, винайшли українці, це – *хутір*. Тут людина постійно на природі, займається хліборобством на своїй землі, тобто є вільною і гармонійною часткою довкілля. Хуторяни живуть великими дружними родинами, зберігають національні традиції, християнську мораль. Тому це фізично й духовно здорові, добрі, впевнені в собі люди. Разом з тим хуторянам треба запозичувати із Заходу високий рівень освіченості, культури, техніки, твердо зберігаючи при цьому свої традиції.

3. Народна мова. Шлях до істини, ключ до розуміння світу, на тверде Кулішеве переконання, можна знайти *через мистецтво слова* (вірші «Чарований ключ», «До кобзи та до музи», «Сум та розвага»). При цьому глибини людської душі можна відчутти і виразити лише народною мовою, бо тільки вона є «безпосереднім голосом серця». Схильний до різких протиставлень, письменник вибудовує опозицію: мова літературна (міська, штучна, породжена розумом) і народна (хутірська, справжня, породжена серцем).

Звідси *естетичні погляди* Куліша:

- ♦ найвищим взірцем для літератури є народна творчість;
- ♦ головне завдання літератури – художнє осягнення й відтворення національної душі.

Куліш, як мало хто в той час, відчув небезпеку насування *машинізованої тоталітарної епохи*, яка перетворить народи на залякані, бездуховні натовпи (так воно й станеться у XX столітті). До цього підштовхує *холодний раціоналізм*, який у другій половині XIX століття став уже в Європі панівним. Ми-тець пристрасно, гарячково шукає якийсь новий тип *мислення*, котрий би змінив фатальний хід історії. Він звертається до Біблії, сподіваючись знайти в ній підґрунтя для подолання

крайнощів раціоналізму, намагається поєднати, примирити протилежні ідеї, погляди, суспільні сили. Відтак опиняється в тогочасній добі «своїм серед чужих і чужим серед своїх», а зрештою – самотнім і незбагнутим. Але в цих намаганнях, певно, найбільша його заслуга перед Україною і людством.

Загальна характеристика творчості

Як уже мовилося, творчий доробок Пантелеймона Куліша величезний за обсягом, проте дуже *неоднорідний*. Сюди входять:

- ♦ *поетичні збірки*: «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Хуторні недогарки»;

- ♦ *поєми*: «Україна», «Маруся Богуславка», «Кумейки», «Грицько Сковорода», «Дон Жуан», «Магомед і Хадиза» та ін.;

- ♦ *прозові твори*: роман-хроніка «**Чорна рада**», оповідання «Орися», «Дівоче серце», «Гордовита пара» та ін.;

- ♦ *драми*: «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай»;

- ♦ *переклади*: Біблія, збірка поезій «Позичена кобза»;

- ♦ *науково-публіцистичні праці*: «Записки про Південну Русь», «Історія возз'єднання Русі», «Хмельниччина», «Виговщина», «Листи з хутора», «Хутірська філософія і віддалена від світу поезія»;

- ♦ *літературно-критичні статті* про Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Євгена Гребінку, Григорія Квітку, Івана Котляревського, перша наукова біографія Миколи Гоголя та ін.

ПОЕЗІЯ

Перша поетична спроба – поема «Україна» – виявилася невдалою. Тому Куліш довго не брався за вірші. Крім того, він цілком резонно відчував, що його поетичний талант значно слабший від Шевченкового.

Лише після смерті побратима Тараса Куліш наважився взятися за поетичне перо. Себе Панько Олександрович вважав безпосереднім продовжувачем справи Шевченка як творця української лірики.

Збірка «Досвітки» (1862) містить зразки громадянсько-патріотичної, пейзажної, інтимної лірики. Майже вся збірка написана під час подорожі за кордон, тому один з наскрізних її мотивів – *туга за Батьківщиною*, гіркі роздуми про поневолений народ. У «Досвітках» уміщено також історичні поєми («Кумейки», «Великі проводи»), у яких автор осмислює добу козацьких повстань.

Через двадцять років після першої збірки побачила світ наступна – «Хуторна поезія», до якої ввійшли оповідання, вірші та лист-звернення до української інтелігенції. У збірці автор намагається обґрунтувати думку, що для блага України треба працювати *виключно на ниві культури*, плекати рідне слово, пробуджувати національну самосвідомість народу (вірш «До кобзи»).

Куліш різко виступає *проти політичної, особливо революційної (насильницької) боротьби*, бо переконаний, що, повставши, озлоблений, темний народ знищить усі надбання культури, а потім сам потрапить під ще страшніший гніт нових поневолювачів.

Як ви оцінюєте таку позицію автора? Якими історичними фактами можна підтвердити чи заперечити його думку?

У деяких поезіях збірки автор занадто гостро докоряє українському народові за його козацький, бунтарський дух і водночас закликає *іти шляхом культури, духовності*. Цей мотив розгортається, зокрема, в посланні «До рідного народу». Тут вчувається дискусія з народниками, що ідеалізували українців, звідси такий полемічний, навіть епатажний¹ тон:

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Твір побудований на вкрай різкій *антитезі*: варварство – мова. Свій народ поет називає «варваром», «азіятом мізерним» (тобто руйнівником). Він – у рабстві («Забрав усе великий твій добродій» – виразний натяк на Росію; знову перегук із Шевченком: «Москалики, що заздріли, то все очухрали», – читаємо в поемі «Великий льох»). Однак сам винен у своїй неволі, бо спровокував Велику Руїну й відкрив шлях «для сусідського хижацтва». Єдиний скарб цього народу – мова, цебто частка духу в ньому.

Повний заголовок вірша такий: «До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів». Отже, автор пояснює, що перекладає світову літературну класику насамперед заради того, щоб земляки побачили взірці високої духовності, своє варварство на цьому тлі та повернулися «до сім'ї культурників».

Образ автора в цьому творі, як і в багатьох інших зразках громадянської лірики, стилізований під старозавітного пророка Єремію (зверніть увагу на другий епіграф). Тому звучать такі різкі оцінки, повчання, гнівні інвективи, проповідування.

¹ Е п а т а ж – поведінка, спрямована на свідоме порушення загальноприйнятих правил і норм.

Уважно прочитайте вірш. Дайте відповіді на запитання. **1.** Чи згодні ви з такою оцінкою нашого народу, його історії? **2.** Порівняйте цей твір з «Посланням» Тараса Шевченка. Чим схожі і чим різняться ставлення двох авторів до українців? **3.** Яку роль у вірші відіграють епіграфи? **4.** У яких рядках виразно проступає мотив твору? **5.** Які риторичні фігури використовуються у вірші, з якою метою? **6.** Яким поетичним розміром написаний вірш? Яку інтонацію він зумовлює? Дослідіть спосіб римування, зверніть увагу на його оригінальність.

Вершиною поетичної спадщини митця стала збірка «Дзвін» (1893). Вона складається з двох частин: *публіцистичної* та *ліричної*. У *першій* розгортаються традиційні для ідеології Куліша мотиви *очищення від «руїнницької ненависті» козацтва*, переважає гнівна, навіть лайлива полеміка з опонентами. Попри явну упередженість і надмірну різкість оцінок, є тут яскравість контрастів і характеристик (як-от: псевдопатріотів – «їсте, п'єте, спите і любите Україну»).

Друга, лірична, частина наповнена, за словами Івана Франка, «перлами нашої поезії». Це щира сповідь ліричного героя – самовідданого патріота України (поезія «Піонер»).

У декількох віршах збірки зворушливо описана краса світу, виявилися романтичні пориви поетового серця. Одні з них адресовано вірній дружині («Чолом доземний мій же таки знаній...»). Інші є просто вишуканими елегіями чи пейзажними замальовками.

Прочитайте поезії «Троє схотінок» і «Заворожена криниця». Визначте жанр і провідний мотив кожної з них. Доведіть, що перший твір будується на антитезі. Які цінності автор протиставляє в ньому? Які риси романтизму виявилися в поезії Пантелеймона Куліша?

Загалом поезія Пантелеймона Куліша не стала видатним мистецьким явищем, проте вона вичерпно ілюструє світогляд, розкриває душевні переживання автора і достовірно передає атмосферу тієї романтичної доби.

ПРОЗА

Літературний талант Панька Олександровича повніше *виявився в прозі*, ніж у поезії чи тим паче в драматургії. Як прозаїк він виступав активніше й успішніше в перший період творчості (в 40–60-х роках). Писав Куліш українською і російською мовами.

Досить широка *тематика* його творів: боротьба предків з турками, татарами, поляками, а також сучасний авторові селянський і поміщицький побут. Звертався письменник до багатьох

прозово-епічних жанрів: історичні повісті й романи («Михайло Чарнишенко»), родинно-побутові, соціально-побутові та сатиричні оповідання («Дівоче серце», «Циган», «Гордовита пара», «Товкач»), художні нариси («Родинні бесіди»).

Деякі жанри саме *він увів* в українську літературу: оповідання-ідилію («Орися»), історичне оповідання («Січові гості», «Мартин Гак»), історичний роман («Чорна рада»).

РОМАН-ХРОНІКА «ЧОРНА РАДА»

Найвизначніший твір Пантелеймона Куліша – роман «Чорна рада». Його поява засвідчила піднесення української прози на новий, вищий рівень після повістей Григорія Квітки. Загалом «Чорна рада» стала одним з вершинних досягнень української прози XIX століття.

Працювати над романом митець почав, очевидно, ще 1843 року. Перша редакція була завершена вже 1846 року. Проте арешт і заслання перешкодили публікації повного тексту твору. У 50-х роках Куліш створює другу редакцію роману. 1857 року «Чорна рада» виходить друком одразу українською (в Петербурзі) та російською (у Москві) мовами.

За час, що минув між двома редакціями роману, помітно змінилися погляди Куліша. На зміну романтичному захопленню козацькою добою прийшов похмурий скепсис. Ось чому в «Чорній раді» письменник то звеличує Запорозжя, то проклинає його.

«Чорна рада» – *перший україномовний роман* в історії літератури.

✳ **За жанром** це соціально-історичний роман-хроніка (адже змальовує справжні події минулого в їхній часовій послідовності та історичних осіб, що брали участь у цих подіях).

Вибудовуючи жанрову і загалом художню структуру «Чорної ради», Куліш бере за взірць історичні романи популярного тоді в Україні *Вальтера Скотта*. Та це тільки частковий вплив, адже роман Куліша цілком оригінальний, *самобутній*.

✳ **Історична основа твору.** У романі змальована одна з найтрагічніших в історії України *доба Руїни*, що розпочалася після смерті Богдана Хмельницького (1657). Єдина й сильна гетьманська держава почала занепадати, її *розкололи* на дві частини – Правобережжя й Лівобережжя. Почалася довга кривава боротьба за гетьманську владу. Основними претендентами на булаву були: на Правобережжі *Павло Тетеря*, якого підтримувала Польща, на Лівобережжі переяславський

полковник *Яким Сомко* та кошовий отаман Запорозької Січі *Іван Брюховецький*.

На старшинській раді 1662 року гетьманом було обрано Сомка, який намагався повернути державі недавню єдність, силу і незалежність, виступав проти польського й московського втручання у внутрішні справи України. До затвердження царем він залишався наказним (тобто тимчасовим) гетьманом. Проте цар не затвердив Сомка, підозрюючи його в сепаратизмі.

Складна політична боротьба призвела до *Чорної ради під Ніжином 1663 року*, на якій було скинуто Сомка й обрано гетьманом Івана Брюховецького. Чорною цю раду назвали тому, що в ній брала участь, крім козаків, ще й *сільська та міська біднота (чернь)*.

Брюховецький завоював прихильність царських воевод хитрощами й підкупом, народ піддурив порожніми обіцянками. Ставши гетьманом, він жорстоко розправився зі своїми суперниками, зокрема стратив Сомка, а феодальне гноблення народу ще більше посилив. Проти Брюховецького, його старшини та царських воевод вибухали повстання. Під час одного з них його вбили.

Доба Руїни тривала аж до 1687 року, аж поки гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Мазепу.

✶ Джерела роману:

- ✦ козацькі літописи, зокрема Літопис Самовидця (який, до речі, саме Куліш першим дослідив і видав);
- ✦ народні історичні пісні й перекази;
- ✦ «Історія русів» та інші праці українських, польських і російських істориків.

✶ **Тема, конфлікт і проблематика твору.** Тема роману – змалювання подій напередодні й під час Чорної ради 1663 року, ширше – творення узагальненого образу українського суспільства після смерті Хмельницького.

Основний **конфлікт** – між патріотично-державницькими ідеалами й анархічними¹ та корисливими інстинктами.

Визначальні **проблеми** роману такі:

1. Дослідження *причин занепаду* держави Хмельницького, перетворення України на Велику Руїну. Корені цієї трагедії Куліш цілком резонно знаходить насамперед в українському суспільстві. Основні винуватці:

- ✦ козацька старшина, що, здобувши владу й багатство, починає паніти (Матвій Гвинтовка), немилосердно визискує простолюд, спричиняючи його бунтарство;

¹ Анархізм (грец. *безвладдя*) – заперечення будь-якої державної влади, порядку, дисципліни.

♦ низове запорозьке козацтво, яке підбурює селянсько-міщанську чернь проти старшини («своїє шляхти», «кармазинників»);

♦ названі в романі й зовнішні призвідники руйнації України – польські й московські колонізатори.

2. Пошук тієї *суспільної сили*, яка спроможна згуртувати націю, відновити і зміцнити державу. Такою силою письменник вважає політично свідому, культурну частину козацької старшини, тобто *національну еліту* (адресатів Шевченкового «Послання»).

Однак цій державницькій силі, яку в романі представляють гетьман Сомко і полковник Шрам, не вдалося відстояти завоювання Хмельницького, вона зазнала поразки через егоїстичне владолобство, зрадництво, користолюбство іншої частини суспільної верхівки та внаслідок бунтарсько-грабіжницької агресивності озлобленої, одуреної «черні».

Отже, *центральна ідея* твору – утвердження думки про *необхідність національної злагоди* українців, про те, що провідною силою для розумної організації українського суспільства є його *національна еліта* (культурна, освічена, здатна до мудрого державотворення частина).

3. Наприкінці роману порушено ще одну проблему – *суть людського щастя*. Свої міркування автор передає словами кобзаря (чоловіка божого), який бачить щастя «не в гетьманстві» (себто не у високих чинах), не в багатстві, славі, а в *праведному житті за принципами християнської моралі*. Тут письменник підхоплює провідні ідеї філософії Григорія Сковороди.

Ці визначальні проблеми деталізуються низкою *конкретніших*: історична місія Запорозької Січі, козацтво і козацька честь, патріотизм і вірність присязі, складні взаємини України з Московщиною та Польщею, кохання і родинне життя, дружба і побратимство, вірність і зрада, моральне самовдосконалення людини та ін.

✳ **Особливості композиції.** Ідейний зміст, проблематику роману розкривають уміло організована композиція та майстерно виписана система образів.

1. Що таке композиція і сюжет епічного твору? **2.** Скільки основних сюжетних ліній у романі «Чорна рада»? **3.** Визначте етапи розгортання кожної сюжетної лінії (експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію і розв'язку). **4.** Знайдіть у творі позасюжетні елементи (портрети, пейзажі, авторські відступи). З якою метою вони використовуються?

Композиційним стрижнем твору є романтичний мотив *дороги* (подорожі). Аж до центральної, кульмінаційної в романі події – Чорної ради – твір складається зі сцен зустрічей і зіткнень Шрама та його сина з окремими особами і групами людей – представниками городових козаків, селян, міщан, запорожців, дідичів, козацької старшини. Так ми ознайомлюємося з життям та суспільними позиціями різних верств і станів тогочасної України. Сюжет розгортається навколо *центральної події* – Чорної ради, що є кульмінаційною точкою у розвитку конфлікту.

У романі паралельно розвиваються *дві сюжетні лінії*. Головна з них *історична* – Чорна рада. Автор подає розгорнуту передісторію цієї події, розповідає про підготовку до неї. Проведення ради зображено стисло, в конкретних бурхливих масових сценах сутичок різних груп. В останніх розділах ідеться про долі головних героїв після Чорної ради.

Друга сюжетна лінія – *любовна*, вона складніша за традиційний любовний трикутник: тут переплітаються стосунки Лесі, Петра, Сомка і Кирила Тура.

✳ **Образи твору.** Надзвичайно різноманітна, багатолика галерея образів роману. До речі, Куліш помітно збагачує *художній психологізм* української літератури, робить крок уперед до багатозначності, ускладненості персонажів: Тур, Сомко, Брюховецький внутрішньо суперечливі, у різних ситуаціях поведуться по-різному. Усе це надає образам переконливості, достовірності.

Усі герої твору чітко розділені на дві групи: прихильників Сомка і прихильників Брюховецького.

♦ **Гетьман Сомко.** Яким Сомко – наказний гетьман, вірний продовжувач політики Богдана Хмельницького. Саме він є *носієм авторської ідеї*.

Сомко наділений ідеальними рисами народного героя – лицарством, мужністю, шляхетністю, доброзичливістю. Він проводить тверду, продуману державницьку лінію – намагається сильною рукою об'єднати українські землі в потужну державу, рівну серед інших. Орієнтиром у державотворенні для Сомка є *традиція славних пращурів* – Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха.

1. Перечитайте в розділі VI уривок від слів «Увійшли в світлицю, а там уже все готове...» до слів «Годі вже про великі діла». Як характеризують репліки Сомка його самого та його світогляд? **2.** Пригадайте епізод, коли Тур намагається звільнити ув'язненого гетьмана (розділ XVI). Про що свідчить поведінка Сомка в цій сцені?

Загибель Сомка символічна, вона засвідчує початок винищення національної еліти, а відтак – початок Великої Руїни України, яка триватиме і в Кулішеву добу, й потому.

♦ **Полковник Іван Шрам.** Найближчий однодумець і соратник Сомка – паволоцький полковник **Іван Шрам**, що уособлює *патріотично-героїчні сили* української нації.

Шрам загартований, «пошрамований» у жорстоких битвах. Він – сподвижник Хмельницького, і в післябогданівську добу залишався активним діячем. Ось і зараз, незважаючи на свої «літа й рани», вирушає в дорогу, бо «треба Україну рятувати».

Шрам – *освічена* людина (навчався в Київській братській школі), збагачена життєвим досвідом. Два його старші сини полягли в боях за Україну під час Хмельниччини; третій (Петро) також вихований патріотом рідного краю. Шрам прагне, щоб обидві частини України об'єдналися під міцною владою мудрого і шляхетного гетьмана Сомка. Гнівно дорікає полковник тій частині можновладних українців, що забувають або зраджують інтереси Батьківщини, засуджує також народні бунти, затурканість «черні».

Смерть Шрама (який символізує цілу верству свідомих, активних патріотів) – один з трагічних наслідків Чорної ради, *свідчення національної катастрофи*. Однак живим залишається **Петро Шраменко**. Цей молодий, сміливий, достойний козак та його **Леся** символізують незнищенність нашого народу, звільнення і розквіт України в майбутньому.

Дайте характеристику Петра Шраменка й Лесі Череванівни у вигляді рольової гри. Готуючи виступи, скористайтеся таким планом:

1. Про автора, який створив мене, і твір, у якому я «живу».
2. Хто я? Мій портрет.
3. Як позначився вплив родини на виховання й становлення моєї особистості?
4. Що я люблю і що ненавиджу в цьому світі?
5. Мої друзі та подруги. Які життєві уроки вони мені дали?
6. Чи маю ідеал, яка моя мета в житті?

♦ **Кирило Тур.** Курінний отаман **Кирило Тур** – найяскравіший *романтичний образ національного героя* в романі. Він утілює могутній, волелюбний, лицарський дух запорозького козацтва, української нації загалом. Куліш створив цей образ на основі народних переказів, легенд, історичних пісень і дум про запорожців, зокрема про козака **Мамая**, козаків-характерників (тобто чарівників).

Кирило – ніби справжній тур¹, неприборканий і загадковий. Його вчинки відчайдушні, непередбачувані, неймовірні, характер складний і суперечливий. То він, як «шибайголова» й «паливода», викрадає наречену в Сомка, то йде на смерть заради визволення гетьмана з темниці.

Мова Тура багата жартами, примовками, афористичними висловами, фразами з дум і пісень.

♦ **Іван Брюховецький.** У центрі другої групи персонажів – Іван Брюховецький. Головна його риса – державно-політичний авантюризм². Цей образ створено за принципом сатиричного «зривання масок», тобто розкриття справжньої суті, замаскованої під благопристойність натури.

Брюховецький зображений як антипод, протилежність Сомка. Якщо в Сомка «душа щира, козацька», лицарська, то Брюховецький хитрий, підступний, мстивий і жорстокий. Владу запорозького кошового, а потім і гетьмана Лівобережної України він здобуває не заслугами, а підкупамі, інтригами, обманом.

Щоб посилити антипатію читача до Брюховецького, автор вдається до таких епітетів, як «гадюка», «ниций Іванець», «безбожний харцизяка»³, «нечестивий пройдисвіт».

1. Простежте за зовнішністю, поведінкою і мовою Брюховецького до і після ради. Про що це свідчить? **2.** Як характеризують гетьмана-рятівника інші персонажі роману?

Так само негативно схарактеризована в романі та старшина, що підтримує Іванця. Усі корисливі пройдисвіти, які заради утвердження своєї влади над народом, за привілеї та багатство ладні служити будь-кому і чинити найбрудніші злодіяння (з найбільшою повнотою це виявляється в образі Матвія Гвинтовки).

¹ Тур – великий дикий бик, що жив на території України, винищений остаточно близько 300 років тому.

² Авантюра (франц. *пригода*) – ризиковане, сумнівне діяння, часто з корисливими, безчесними намірами, розраховане на випадковий успіх.

³ Харциз – розбійник, грабіжник.

Л. Жемчужников.
Козак їде на Січ

Досить критично змальовує Куліш у романі і **простолюд**. Адже це саме він обрав на Чорній раді не Сомка, а Брюховецького – не того, хто дбав про мир і добробут, а підступного негідника й здирника, що потім зробив життя того ж таки простолюду нестерпним. Чому так сталося? Через людську затурканість, невміння відрізнити розум від хитрості. Куліш із прикрістю зауважує, що дуже часто народ, дбаючи про мале (засоби до існування, дрібні одномоментні вигоди), забуває про велике (чесність і міцність влади, здатної забезпечити розвиток держави й достойне, заможне життя). Це так звана *психологія «личаків»*¹: голосувати за того, хто більше пообіцяє.

Що ж протиставити Руїні, тобто недалекоглядності народу й зажерливості нищих і підступних можновладців? Те, що протиставляють Сомко, Шрам, Тур, – *козацьку честь і самопожертву*. Вони віддають своє життя за мир і спокій у ріднім краї. Для них захищати все чесне, порядне, жити для України – це природний стан, закон буття. Лише тоді, коли таких людей в Україні буде достатньо, Руїна припиниться.

1. Пригадайте, у яких творах Тарас Шевченко висловлює думки про недалекоглядність народу та захланність і зрадливість вищих верств. Прочитайте відповідні цитати з «Кобзаря». **2.** Як саме проблематика й образи роману перегукуються з нашою сучасністю?

✳ Ознаки романтизму у творі. «Чорна рада» – це яскравий зразок українського романтизму. Як же виявляється цей стиль у романі?

♦ Автор ставить перед собою та успішно виконує завдання – дати, може, не такий мальовничо-солодкавий, принагідний, як у класицистів, але *живий повнокровний образ України середини XVII століття*. Він намагається зрозуміти українське минуле як життя широке, всеохопне, прагне осягнути дух змальовуваної доби, її неповторність, місце в українській історії.

♦ Письменник не оминає, а, навпаки, підкреслює суперечності, *антитези дійсності*, показує і *відворотні явища*, і різні, часом негативні українські характери, різні класи з різними інтересами, пориваннями, ідеалами.

♦ З вітчизняної історії автор добирає *епізод вельми романтичний* (вирішальний, трагічно-напружений). Відтворюється цей епізод у химерному переплетінні пригод, зіткненні сильних особистостей, суспільного й особистого, обов'язку і пристрастей.

¹ Л и ч а к и – буквально це селянське взуття з липи; (перен.) так називали найубогіший, найзатурканіший простолюд.

♦ Характери у творі *яскраві, виняткові*, основну увагу автор зосереджує на розкритті їхньої психології, ставить їх у найтяжчі ситуації межового вибору, аби в такий спосіб виявити справжню їхню суть.

♦ *Мова* твору насичена історизмами й архаїзмами, *вишукана й багата*. Автор використав колоритні народні вислови, що зникли вже в його час («недруг отчизний», «недоляшки», «доскочив скарбу», «сів хутором»). Герої вживають і вульгаризми («гарбуза втелючить»). Отже, маємо характерне для романтики прагнення витворити мову для «повної літератури» (здійяти різні мовні пласти, передати мову всіх верств і сфер життя).

♦ Роман пройнятий *духом символізму*: за картиною бурхливих подій і боротьби різних людей автор бачить щось глибше, загальне, боротьбу «правди і кривди». Символічні і співи кобзаря: пісні його «як чари», він сліпий, як Гомер, та «бачить те, що видющий зроду не побачить». Символічна постать Івана Брюховецького – він уособлює демонічне спокусництво, його згубна агітація схожа на «чари». *Символічні краєвиди* – ніч, від якої «думка розжевріє, як від Божого Слова», «Київ – Єрусалим». Символічні й постаті запорожців, яким «усе... дурниця: чи жить, чи вмерти...». Назва твору також прочитується як символ: рада чорна не тільки тому, що в ній бере участь простолюд, – вона чорна, бо спричинила Руїну, бо на ній перемогли чорні сили.

♦ Якраз із цією рисою козацької психології пов'язане ставлення до історії, до дійсності, до життя з *романтичною (конкретніше – християнською) іронією*, як до іграшки, до «суєти суєтствій», за словами божого чоловіка. І правдиве християнство кобзаря, і «юродство» Кирила Тура – вираження того самого внутрішнього прагнення до Бога. Та навіть запорозька гульня – прояв «безпечного та якогось смутного» погляду на світ, адже «гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта», бо «козацької душі і весь світ не поповнив би... Тільки один Бог може її сповнити». Життя «помаже по губах медом, ти думаєш: отут-то щастя! Аж глянеш – усе одна омана». Все, крім вищого суду над людськими вчинками, крім останніх вироків над злом та добром, над живим та мертвим, які Куліш вкладає в уста божого чоловіка: «Іванця Брюховецького Господь уже покарав, а праведному чоловікові якої треба нагороди? Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо, а славному слава у Бога!»

Роман «Чорна рада» відразу набув надзвичайної популярності серед читачів і відіграв значну суспільну роль. Він сприяв зростанню національної самосвідомості українців, посилював зацікавлення багатьох на події минувшиною.

1. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989.
2. Зеров М. П. Куліш: «Чорна рада» // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 196–204.
3. Слоновьовська О. «Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали...»: Аналіз роману П. Куліша «Чорна рада» // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 11–16.
4. Куліш П. Матеріали і дослідження. – Л., 2000.
5. Жулинський М. Пантелеймон Куліш // Слово і доля. – К., 2002. – С. 117–145.
6. Чижевський Д. П. О. Куліш – український філософ серця // Філософські твори: У 4 т. – К., 2005. – Т. 2.
7. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007.
8. <http://lib.misto/kiev.ua/Ukr/tvir/Kulish>
9. <http://www.abc-people.com/data/kulish-p>

Марко ВОВЧОК

(1833–1907)

Живу і мислю думою одною про ті світлі часи, коли людина стане володарем своєї долі, свого щастя.

Марко Вовчок

Марко Вовчок – літературний псевдонім Марії Вілінської. Вона була непересічною, надзвичайною особистістю – і як жінка, і як письменниця. Багато незрозумілого, таємничого залишила по собі. Нею захоплювалися Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Тургенев, Дмитро Писарев, Олександр Герцен та інші видатні чоловіки того часу, а багатьох жінок чомусь вона дратувала. Марко Вовчок була зіркою петербурзьких салонів. Брала участь в антисамодержавному русі, спілкувалася з політемігрантами. Будучи росіянкою, досконало вивчила українську мову, пізнала національну душу і стала класиком нашої літератури, а потім чомусь на багато десятиліть відійшла в тінь, замовкла. Стала видатною російською і французькою письменницею.

ДОЛЯ ПИСЬМЕННИЦІ

За походженням Марія – *росіянка*. Народилася 22 грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське Орловської губернії (нині Липецька область). Мати, Прасков'я Петрівна, походила зі збіднілого дворянського роду Данілових, а занедбане Єкатерининське було її посагом. Батько – армійський майор Олександр Вілінський, на Орловщині відбував службу, походив, очевидно, з українсько-польської шляхти. У всякому разі мову українську знав. Любив співати українських пісень і дідусь по матері Петро Гаврилович. Так закладалися ще генетичні основи майбутнього захоплення Марії Олександрівни. Родові корені письменниці – її перша, але не остання таємниця.

Вихованням і навчанням Марії та її брата Валеріяна спочатку займалася мати – учила їх читати й писати, грати на роялі, вивчали вони й французьку мову. Родина жила в злагоді й достатку. Проте Маші ще не виповнилося й семи років, як батько занедужав, а невдовзі й помер. Уже після того народився ще один Машин брат Дмитрик.

Мати побоялася залишатися сама з трьома дітьми, тож необхідно та поспішно вийшла заміж за вродливого унтер-офіцера Дмитрієва. Це був затятий картяр и пияк, а до того ще й брутальний, зарозумілий солдафон. Він жорстоко знущався з дружини та нерідних дітей, а кріпаків узагалі тероризував по-звірячому, за людей не вважав. Якось через це спалахнув навіть бунт у їхньому маєтку. Уже в ранньому дитинстві майбутній письменниця врзалася в душу головна, найгостріша тема її творчості.

1845 року Марію віддали вчитися в приватний пансіон для *шляхетних дівчат у Харків, в Україну*. Тут вона вперше захопилася українськими піснями, мовою, відчувши серцем її мелодійність і красу. Допитлива дівчина дуже серйозно ставилася до навчання, досконало оволоділа французькою мовою, самотужки вивчила польську, багато читала. У пансіоні вчителі дивилися на вбогу ученицю Вілінську холодно й зверхньо, а ще дошкульним було зневажливе глумливе ставлення багатих зарозумілих учениць. Маша тримала себе незалежно, ні перед ким не принижувалася, і цього їй не прощали. Напевно, не одна вихованиця цього пансіону стане згодом прототипом збірного образу інститутки з однойменної повісті Марка Вовчка.

Після навчання в пансіоні в сім'ю вітчима дівчина повертатися не захотіла. Влаштувалася в Орлі в знатній родині своєї тітки вихователькою дітей. Тут познайомилася з відомим українським етнографом і фольклористом *Опанасом Марківичем*, який відбував в Орлі заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. 1851 року проти волі тітки одружилася з ним і виїхала в Україну. У пошуках заробітків подружжя часто

переїжджало – з Чернігова до Києва, а потім до *Немирова* на Вінниччині.

Під впливом чоловіка Марія захопилася збиранням українського фольклору, тісно спілкуючись із простим народом, добре вивчила його мову, побут, звичаї, а незабаром *почала писати* твори з народного життя.

Прочитавши перше оповідання дружини «Сестра», Опанас був вражений художньою майстерністю, життєвістю змісту, красою і багатством мови. Заохочуючи Марію до подальшої літературної праці, він створив їй належні умови: увільнив од будь-яких побутових клопотів, спеціально найняв у селі хатину. Перечитував усе нею написане, редагував, робив зауваження, давав поради. Якби не Маркович, то чи й стала б росіянка Вілінська видатною українською письменницею?

У січні 1857 року Марковичі вирішили надіслати два перші оповідання Пантелеймону Кулішеві, який тоді разом з Білозерським мав у Петербурзі друкарню. Через якийсь час надіслали ще десять творів. Невдовзі прийшла позитивна відповідь. На початку грудня в Немирів з Петербурга надійшла велика посилка зі щойно видрукованою її збіркою «Народні оповідання Марка Вовчка».

«Хрещеним батьком» цієї книжки став *Панько Куліш*. Одержуваним оповіданням він давав назви, редагував їх, нарешті скомпонував у збірку і видав у своїй друкарні.

Книжка була підписана псевдонімом *Марко Вовчок*. Походження і значення цього псевдоніма – ще одна таємниця письменниці. Є кілька версій, та всі вони видаються вірогідними та доповнюють одна одну.

1. Це поділене навпіл та дещо змінене прізвище за чоловіком МаркоВичка.

2. За сімейними переказами, рід Марковичів походив від козака Марка, якого прозвали Вовком за його сувору вдачу.

3. Це натяк на твердий, замкнутий, непоступливий характер Марії.

4. Ім'я Марко дуже поширене в Україні, зокрема довкола Немирова, як і прізвище Вовк, Вовченко, Вовчок. Уздовж шляху з Немирова на Брацлав розташовані аж два села з такою назвою. Можливо, псевдонім символізує узагальнене поняття «оповідач з народу».

Книжка одразу викликала жвавий інтерес українських і російських читачів, принесла авторці літературне визнання. Зокрема, появу нового яскравого таланту вітав *Тарас Шевченко* в поетичному посланні «Марку Вовчку». У немирівський період було написано й повість «*Інститутка*».

Марія писала й *російською*. Як не переконував чоловік, що дар її український, що тільки в українській літературі вона

зможе створити щось достойне, дружина вперто стояла на своєму. Можливо, не давав спокою, вимагав художнього втілення досвід її попереднього російського життя, а також озивалося прагнення утвердитися в «общерусском» (всєімперському) літературному просторі, здобути столичне визнання (пригадайте мотиви, що спонукали Шевченка взятися за російськомовні повісті).

У всякому разі згодом з'явилася збірка «Рассказы из русско-го народного быта» («Оповідання з російського народного побуту»). Найвідомішими серед творів збірки стануть оповідання «Маша», «Игрушечка», «Надежда», «Саша». Однак це буде блідий відбиток українських «народних оповідань». Справді, талант літературний, певно, не може бути двомовним...

СУДЖЕННЯ

«Хто читав українського Марка Вовчка, той, хоч би який запеклий теоретик, напевно стоятиме під впливом чару й розкішності його чудової мови. В московських творах Марка Вовчка на дивне диво зовсім навпаки: мова ординарна, безбарвна, неорганічна мішанина людової (народної. – В. П.) великоруської з мовою канцелярії та школи... Так і чуєш, читаючи ті оповідання, що вони неначе переклади з якоїсь іншої мови, рідної і натуральної мови авторки».

Іван Франко

А молоду письменницю приваблювала столиця – літературні журнали салону, культурне, світське життя, тим паче тепер, коли переконалася в непересічності свого таланту. Отож на початку 1859 року Марковичі прибули до Петербурга. Тут познайомилися не тільки з місцевими українськими, а й з російськими та польськими письменниками. Зокрема з *Іваном Тургенєвим*. Цей видатний російський письменник віртуозно переклав російською «Народні оповідання», а далі й «Інститутку», ввів Марію Олександрівну в найелітніше російське літературне середовище, щоправда, всіляко відгороджував її від українського.

У Петербурзі ж таки здійснилася давня мрія Марка Вовчка – зустріч із *Шевченком*. «Народні оповідання» Куліш надіслав Тарасові Григоровичу ще в Нижній Новгород. Шевченко щиро захопився збіркою, назвав її «надхненною книгою», навіть просив довідатися адресу авторки, щоб висловити свій захват. А коли приїхав у Петербург, то заохотив членів «Громади» зібрати гроші та зробити подарунок молодій письменниці. На зібрані 120 рублів Тарас Григорович купив золотий браслет і разом з поезією «Сон» («На панщині пшеницю жала...») надіслав у Немирів Марії Олександрівні.

Тож у Петербурзі Шевченко зустрівся з нею приязно, захоплено, як з давнім, щирим другом. Не могли наговоритися, адже мали дуже багато спільного і в поглядах, і в характерах. Через

кілька днів Тарас Григорович написав *елегію-присвяту* «Марку Вовчку», у якій назвав молоду письменницю «кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих», своєю «силою молодого», своєю донею. Коли 1860 року вийшов другим виданням «Кобзар», то ця книжка була присвячена Маркові Вовчку. Крім того, на титульній сторінці подарованого примірника автор написав: «Мойй єдиній доні Марусі Маркович і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко». Між тогочасними українськими письменниками з такою великою силою і мужністю кріпацьке зло викривала тільки вона, продовжуючи традиції Шевченка в цій боротьбі.

До її творів Шевченко ставився з великою пошаною. Коли Маркович запропонував йому редагувати твори Марка Вовчка, той навідріз відмовився: «Як можна до цього доторкатися! Це для мене джерело істини і краси!» Він був проти редагування її творів Кулішем, бо дуже боявся, що він їх «опрозить». Сам сприймав їх як «поезію в прозі». На запитання Тургенєва, якого автора слід читати, щоб якнайшвидше навчитися української мови, Тарас Григорович сказав: «Марко Вовчок! Він один володіє нашою мовою». Це було дружнім перебільшенням, але в чомусь і правдою.

Марко Вовчок присвятила Шевченкові повість «Інститутка» та казку «Чортова пригода». Усе життя берегла як найдорожчу свяtinю подарований ним золотий браслет.

Тяжко захворівши, Марко Вовчок навесні 1859 року в супроводі чоловіка й сина та ще в товаристві Івана Тургенєва їде на лікування до Німеччини. Там зустрічається з Менделєєвим, Сеченовим, іншими світилами російської науки, зав'язує листування з Герценом – найвидатнішим борцем проти російського самодержавства, політемігрантом, видавцем журналу «Колокол». Восени зустрічається з ним у Лондоні. І відтоді стає активною розповсюджувачкою герценівських нелегальних видань, пересилає в «Колокол» матеріали з України та Росії.

Щодалі більше давалася взнаки скрута. Єдиним прибутком родини були гонорари з Петербурга за нові Маріїні публікації. Чоловік рвався в Україну – боліла душа за рідним краєм, також не міг спокійно жити на утриманні дружини, крім того, гнітив сімейний розлад. У цьому винні були й чужа країна, й численні «доброзичливці» та «друзі», і надзвичайно різні, непоступливі характери обох. Тож восени 1860 року Опанас Маркович сам повертається в Петербург, а незабаром – на Батьківщину, оселяється в Чернігові. Фактично це було розлучення, хоча Марія та Опанас продовжували листуватися, зберігали досить дружні стосунки. Навіть після того, як у Марковича з'явилася нова родина, він, як тільки міг, допомагав колишній дружині й синові – практично до кінця свого життя (не стало Марковича рано, 1867 року).

За кордоном Марія Олександрівна вивчила кілька мов. Маючи рідкісну пам'ять і тонке чуття фонетичних особливостей кожної мови, в Німеччині вона говорила як німкеня, у Франції – як француженка, в Італії – як італійка; без акценту, вільно розмовляла польською та англійською.

Попри всі негаразди, Марко Вовчок продовжувала активно писати. Нові твори пересилала в «Основу» та інші петербурзькі журнали. У цей час були написані українською мовою «Ледащиця», «Лимерівна», «Три долі», російською – «Глухой городок», «Червонный король», «Тюлевая баба» тощо; багато переклала зарубіжних авторів – Жуля Верна, Віктора Гюго, Ганса Крістіана Андерсена та ін.

Якою була Марко Вовчок? За спогадами Тургенєва, вона не вирізнялася особливою вродою, але була висока, з довгою русою косою, яку закладала короною довкола голови, мала чудові, незвичайної глибини сірі очі і вміла одягатися зі смаком, володіла даром «підкоряти людей і робити з ними що сама хотіла». Була натурою мрійливою, самозаглибленою (це добре видно зі щирих листів до чоловіка), а також замкнутою, дуже вольовою, незалежною, категоричною, поводитися стримано, холодно, аристократично.

СУДЖЕННЯ

«Нам вона здалася боязкою чи не світською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до мене, ні до Куліша не горнулася; як по нашому темпераменту, була непривітна, негаряча».

*Ганна Барвінок,
письменниця, дружина Пантелеймона Куліша*

У всякому разі було в цій жінці щось таке, що примушувало захоплюватися нею майже всіх знайомих чоловіків. Можливо, дивовижне поєднання зовнішньої беззахисності, граційності з внутрішньою рішучістю й самостійністю, можливо, відточений, критичний інтелект у парі з житейською наївністю, щиро-сердною чутливістю (не випадково Шевченко назвав її «кротким пророком»).

До чоловіків ставилася прихильно, але як тільки починали розчаровувати її або посягати на самостійність – різко, безоглядно розривала з ними стосунки. Наприклад, припинила дружбу з Кулішем, коли помітила його самозакоханість і пиху. До речі, «гарячий Панько» так і не простив цього Марії, бо вона виявилася єдиною жінкою, що залишила його (завжди залишав він). У відповідь Куліш відмовився видавати твори Марії чи навіть до них доторкатися. А ще пізніше висловив здогад (можливо, й цілком щирий), що Марком Вовчком, себто автором «Народних оповідань» та «Інститутки», був Маркович,

а не Вілінська. На основі листів і творів Марії Олександрівни, зокрема й писаних після смерті чоловіка, Іван Франко й інші авторитетні науковці досить аргументовано довели, що цей здогад безпідставний. Однак сумнів посіяно, озивається здогад у читацькому середовищі й донині...

Дуже багато зробив для Марії Іван Тургенєв, але близько спілкуватися з ним письменниця припинила, коли помітила в образі Базарова з роману «Батьки і діти» злісну карикатуру на недавно померлого критика Миколу Добролюбова, що був фанатично відданий літературі.

Справді, ця жінка безоглядна і в захопленнях, і в розчаруваннях, але, попри все, вона жила повноправним життям і завжди залишалася собою.

За кордоном Марко Вовчок серйозно взялася за *історичну прозу* з української минувшини («Сава Чалий», «Гайдамаки»). Отже, й на чужині письменниця зберегла свою любов до України.

Особливо вдалою виявилася *повість-казка* «Маруся». В основі її сюжету – події, пов'язані з Андрусівським перемир'ям 1668 року, коли дві країни-хижачки – Польща й Росія – розчакнувши живе тіло України по Дніпру: Правобережжя знову потрапило під гніт Речі Посполитої, а Лівобережжя – Московії.

У повісті досить вдало зображено гетьмана Петра Дорошенка, що прагнув визволити Україну і від польського, і від російського ярма, протиставлено його користолубному й зрадливому Іванові Брюховецькому. Закінчується твір народною легендою про Дівочу могилу, де татарин застрелив маленьку героїню.

Перекладена французькою мовою повість набула широкої популярності. З 1875 року вона 20 разів виходила окремою книжкою, стала улюбленим твором французьких дітей, отримала нагороду від Французької академії, була рекомендована міністерством освіти для шкільних бібліотек. У паризьких школах «Маруся» входила до числа тих книжок, якими наприкінці навчального року нагороджували кращих учнів.

Після восьми років закордонного життя Марія Олександрівна повертається в Росію і майже десять років мешкає в Петербурзі, співпрацює з журналами «Отечественные записки» та «Русское слово», багато пише (переважно російською мовою), перекладає твори французьких авторів, зокрема всі романи Жуль Верна.

Трагічно склалося *особисте життя* письменниці: ще за кордоном вона закохалася в юриста й публіциста *Олександра Пассека*. Але їхнє щастя тривало недовго – 1867 року коханий помер на руках у Марії від туберкульозу.

Ще одна спроба створити нову родину – романтичні теплі стосунки з молодим критиком *Дмитрієм Писаревим*. Марія захоплювалася його критичними працями, підтримувала матеріально й морально, коли вийшов після ув'язнення за політичні

погляди, турбувалася про нього, коли погіршало Дмитрієве здоров'я. Умовила поїхати відпочити на морі. Та якось Дмитрій пішов купатися й потонув, хоч був неабияким плавцем. Ця нагла смерть дорогої людини стала навіть для мужньої Марії нестерпним ударом: вона зчорніла, ураз постаріла на кілька років, удень і вночі сиділа в каплиці над домовиною, а під час похорону побивалася так, що не могли стримати сліз навіть суворі чоловіки.

Особливо складними для письменниці виявилися 1870-ті роки. Надії на визнання в російській літературі не справдилися (таки не помилявся свого часу Опанас Маркович). Треба було тяжко працювати над перекладами заради шматка хліба.

1878 року Марія Олександрівна *вдруге взяла шлюб* з чиновником *Михайлом Лобачем-Жученком*. Жила в місцях служби чоловіка – на Київщині, Ставропіллі, Кавказькому узбережжі Чорного моря. Поступово відійшла від активної літературної та громадської діяльності. Лише зрідка друкувала російсько- й україномовні твори в періодиці.

Осінь життя письменниці провела на Кавказі, де працював чоловік і вона мала змогу лікувати хворе серце... 1902 року Марія Вілінська востаннє відвідала Київ, заходила в редакцію журналу «Киевская старина», запропонувала для друку казку «Чортова пригода», присвячену Тарасу Шевченкові. Це був останній завершений україномовний твір письменниці.

Навесні 1906 року Марко Вовчок із сім'єю оселяється в затишній садибі з великим тінистим садом у кабардинському містечку Нальчик. Незважаючи на тяжку хворобу, продовжувала роботу над повістю «Гайдамаки», любила писати в саду під старезною грушею.

Улітку 1907 року хвороба прикувала Марію Олександрівну до ліжка, а 10 серпня її не стало. Поховали письменницю під улюбленою старою грушею.

Своєрідним життєвим підсумком цієї людини можуть бути слова, які вона написала в одному з листів незадовго до смерті: «Я прожила весь свій вік, ідучи по одній дорозі і не звертаючи вбік. У мене могли бути помилки, слабкості, як у більшості людей, але в головному я ніколи не осквернила себе відступництвом».

«НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ» (1857)

Пригадайте, що таке оповідання. Які оповідання яких авторів ви вивчали раніше?

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Оповідання – це невеликий за розміром епічний твір здебільшого про одну або кілька подій з життя персонажа, зрідка кількох персонажів.

Визначальні особливості оповідання:

- ♦ характери персонажів показано переважно вже сформованими;
- ♦ немає широкої мотивації подій;
- ♦ описів мало, вони стислі.

Найяскравіше *творча манера* Марка Вовчка виявилася в двох збірках «Народних оповідань», що побачили світ відповідно в 1857 і 1862 роках.

1. Тут авторці, як жодному іншому прозаїкові до цього часу, вдалося показати український народ таким, яким він сам себе бачив, яким був насправді. Ці збірки – унікальні за глибиною та енциклопедичністю живих українських народних характерів. Тут і героїчна історія нашого народу, і мрії про щастя, і містичні уявлення й вірування, і реальне життя з його світлими і темними, веселими та сумними сторонами, а над усім цим – страхітлива примара кріпацтва.

2. Марко Вовчок за традицією Миколи Гоголя і Григорія Квітки веде *оповідь від першої особи*. Її героїні-оповідачки позбавлені будь-якої штучності, говорять невимушено, справжньою народною мовою. Водночас вони виявляють себе надзвичайно обдарованими психологами, що володіють здатністю наскрізь бачити людську душу.

3. Проза Марка Вовчка навіть дивує браком очевидних, традиційних естетичних прийомів. Цим досягається та невимушеність, природність зображеного, однак насправді ті прийоми є – вони *невидимі*.

Тексти письменниці стають *мистецькими* («поетичними») завдяки:

- ♦ *надзвичайному багатству та красі мови*, що пересипана пісенними висловами, прислів'ями, приказками, постійними епітетами, порівняннями, народнорозмовними метафорами, літотами, інверсіями, риторичними запитаннями, звертаннями, вигуками, довгими синонімічними рядами тощо;

- ♦ *витонченому психологізмові*, тобто розкриттю внутрішнього світу людини, насамперед жінки-селянки. Марко Вовчок досягає психологізму, використовуючи практично лише художні деталі (портрети, мовні, сюжетні, пейзажні).

4. Письменниця якісно розвинула *жанрову систему* української прози, збагатила її:

- ♦ соціально-побутовим оповіданням («Козачка», «Одарка», «Горпина», «Ледащія»);

- ♦ баладним оповіданням («Чари», «Максим Гримач», «Данило Гурч»);

- ♦ соціально-етичною повістю («Інститутка»);

- ♦ психологічним оповіданням і повістю («Павло Чернокрил», «Три долі»);

- ♦ соціальною казкою («Дев'ять братів і десята сестриця Галя»);

- ♦ історичною повістю-казкою («Кармелюк»);

- ♦ художнім нарисом («Листи з Парижа»).

5. Частину «Народних оповідань» написано в *романтичному* ключі. Тут конфліктують сильні, горді, безкомпромісні характери, що діють у бурхливі, суворі часи козаччини. Як, наприклад, в оповіданнях «Максим Гримач» та «Данило Гурч», де авторка відображає драматичні родинні стосунки і закликає не спотворювати деспотизмом і майновими розрахунками людське щастя. В оповіданнях «Чари» та «Свекруха» наявні елементи народної фантастики. Оповідання «Сон» змальовує щасливе заміжжя жінки за чумаком. У цих творах багато уваги приділяється описам народних звичаїв, повір'їв, одягу, страв тощо, ідеться насамперед про родинно-побутові взаємини.

Однак у більшості оповідань збірок розкривається трагізм уярмленого селянства, сатанинська жорстокість, антигуманність кріпосної системи, непереборне прагнення народу до волі. Тут ідеться про соціальні відносини, непримиренні конфлікти між поміщиками й кріпаками («Козачка», «Два сини», «Горпина»). Це вже *реалістичні* за стилем і за методом твори.

Ф. Кричевський.
Любов

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Реалізм – мистецький напрям і стиль доби, що прийшов на зміну романтизму у *другій половині XIX століття* і був панівним до кінця XIX століття. Якщо романтик зосереджував основну увагу на внутрішньому світі людини (а відтак – і на інтимному, родинному, духовному, містичному), то для реаліста стає визначальною проблема *взаємин людини й суспільного середовища*, впливу соціально-економічних обставин на формування характеру особистості.

Митці-реалісти намагаються відтворювати, наслідувати *реальне, суспільно-побутове, повсякденне, доволі щире життя*. Тому основну увагу звертають на сучасність, а не на історичне минуле чи уявне майбутнє; не ідеалізують, не прикрашають дійсність; змальовують насамперед події (а не почуття); тому розвиваються насамперед епічні прозові жанри (оповідання, повісті, романи). З цим напрямом і творчістю його представників ви докладніше ознайомитеся в 10-му класі.

Характерною рисою стилю Марка Вовчка було *поєднання реалістичного підходу до світу з романтичним чи навіть сентименталістським*. Така єдність помітно підсилювала ліризм, емоційність оповіді, трагізм зображуваних картин.

Уважно прочитайте твір «Максим Гримач». 1. Знайдіть у ньому ознаки жанру оповідання. 2. Яку роль виконують у творі пейзажі? 3. Випишіть з оповідання яскраві народні слова й вислови, які вже стали архаїзмами. 4. Які інші фольклорні художні засоби використовуються у творі? 5. Чому батько спершу не дав згоди на одруження Катрі з Семеном? Що він, на ваш погляд, вище цінував – заможність чи свободу? 6. Доведіть, що в оповіданні представлені саме романтичні характери. 7. Порівняйте твір «Максим Гримач» з оповіданням «Вечір проти Івана Купала» Миколи Гоголя, повістю «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка, баладою «Причина» Тараса Шевченка. Якими стильовими особливостями всі ці твори схожі? А що відрізняє «Марусю» й «Максима Гримача» від решти творів? Які елементи сентименталізму й реалізму в оповіданні «Максим Гримач» ви помітили?

ПОВІСТЬ «ІНСТИТУТКА» (1858–1859)

Найвідоміший реалістичний твір Марка Вовчка – *соціально-етична повість «Інститутка»*. Це, за словами Івана Франка, «перлина нашої літератури».

У повісті змальовано долі двох дівчат – Устини й інститутки. Обидві вони молоді та вродливі. Але перша – кріпачка, рабиня, друга ж – її власниця, кріпосниця. Устина, попри страждання та приниження, весела, життєрадісна, доброзичлива, волюбна. Інститутка – бездушна, жорстока, пихата егоїстка з комплексом меншовартості. Вона небагата, з невеликим приданим. Тому, навчаючись у пансіоні, відчувала свою другорядність порівняно з іншими інститутками. Звідси її прагнення здаватися багатшою, аристократичнішою, ніж є насправді. Цим зумовлена і її лють на весь світ, зневага до кріпаків.

Аналізуючи повість, можемо помітити *два взаємопов'язані виміри її ідейного змісту: соціальний, конкретно-історичний, та моральний, понадчасово-загальнолюдський*. Отже, *ідея твору двогранна*. Перша, зовнішня грань – *заперечення кріпосницького ладу як украй антигуманного, жахливого суспільно-політичного устрою*.

Ось уже майже півтора століття, як скасовано кріпосне право, а «Інститутка» залишається гостро злободенною і, мабуть, ніколи не втратить актуальності. Чому? Бо має другу, внутрішню грань ідеї – *засудження егоїзму й жорстокості як основи людського зла*. Вийти на цей загальнолюдський рівень проблематики письменниці вдалося завдяки майстерному психологізмові.

Марко Вовчок показує зло в чистому вигляді, аналізує його (зриває з нього маски). Потужним контрастом злу в повісті є *добро*. Зла у творі багато, воно могутнє, але йому протистойть Устина й деякі інші персонажі, що зберігають у собі добро і морально перемагають інститутку.

ЗНАЧЕННЯ ДОРОВКУ ПИСЬМЕННИЦІ

Творчість Марка Вовчка стала найпомітнішим явищем в українській прозі середини XIX століття. Створивши прекрасні зразки романтизму, письменниця також започаткувала наступний напрям у нашій літературі – реалізм. Вона рішуче виступила на захист уярмленого народу, зокрема покріпаченого селянства, поглибила психологізм, розширила жанрову палітру вітчизняної прози.

Найбільшим досягненням творчості Марка Вовчка, на думку літературознавців, є *мова* – лексично багата, синтаксично досконала, задушевно-пісенна, пересипана образними висловами, близька до ритмічної прози.

Марко Вовчок помітно вплинула на подальший розвиток нашого письменства. Її *школу* пройшли Юрій Федькович, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Улас Самчук та інші відомі майстри слова.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Іваненко О. Марія. Роман. – К., 1986.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Історія української літератури XIX ст. / За ред. М. Яценка. – К., 1996. – Кн. 2.
4. Ключек Г. Анатомія добра і зла: Повість Марка Вовчка «Інститутка» // Українська мова та література. – 1998. – Ч. 19.
5. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. – К., 1999.
6. Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упор. В. Агеева. – К., 2002.
7. Насенко М. Художня література України: від міфів до реальності. – К., 2005.
8. <http://www.chl.kiev.ua/bibliograf/Vovchek>

ВИСНОВКИ

Ось ми і розглянули тисячолітній шлях рідного художнього слова (від IX до XIX століття). На основі вивченого можемо зробити деякі важливі висновки.

1. Художня література є одним з найяскравіших виявів людського духу. Це – творення мистецьких образів за допомогою слова. Словесне мистецтво (література) має дві стадії розвитку та форми вияву: народну (колективну, усну) й авторську (індивідуальну, писемну) творчість.

2. Українці мають усі підстави пишатися своєю прадавньою, великою і самобутньою літературою. Її фольклорний корінь виростає з глибини кількох тисячоліть, про що свідчать мотиви й образи, скажімо, весільних пісень. Корінь письменства бере свій початок зі славної і таємничої доби Київської Русі – з дохристиянських і ранньохристиянських часів.

Д. Безперчий. Бандурист

3. З розвитком письменства постійно збагачувалася книжна мова, наближаючись до народної. Від початку XIX століття швидко формується сучасна українська літературна мова на основі народної, а разом з нею і нова українська література. Започаткував цей процес Іван Котляревський. Його «Енеїда» стала першим твором нової української літератури, п'єса «Наталка Полтавка» – першим драматичним твором, а повість Григорія Квітки-Основ'яненка «Маруся» – першим прозовим. Нову літературу на західноукраїнських землях утверджували письменники «Руської трійці», насамперед своїм альманахом «Русалка Дністровая».

4. Практично водночас із західноєвропейським (а можливо, й раніше) зародилося українське книгодрукування. Величезний вплив на духовність України, слов'янського світу, усєї Європи справили такі потужні культурні й літературні центри, як Львів, Острог, Київ. Попри важкий колоніальний гніт духовний розвиток України ніколи не припинявся, лише – залежно від умов – зосереджувався то в Наддніпрянщині, то в Галичині. У першій половині XIX століття з'являється українська журналістика, літературна критика, відновлюється книговидання, неабиякі заслуги в цьому друкарні Пантелеймона Куліша й Василя Білозерського та першого україномовного журналу «Основа».

5. Постійно розвивалася, збагачувалася жанрова система української літератури – завдяки засвоєнню й переосмисленню жанрів фольклору (балада, дума), досвіду чужоземних літератур (епічна поема, байка, історичний роман тощо), творчим пошукам вітчизняних авторів (думка, політична сатирична поема).

6. Дедалі поглиблювалися взаємозв'язки літератури з іншими видами мистецтва (театром, музикою, живописом), що особливо виразно виявилось у творчості Тараса Шевченка.

7. Неухильно посилювалися психологізм, ліризм і майстерність образотворення художніх текстів.

8. Наша література досконало й різнобічно відображала, досліджувала українську душу, а також робила все для її пробудження, зцілення.

9. Українське письменство – невід'ємна частина загальноєвропейського. Воно пройшло ті самі етапи, що й письменства інших високорозвинених націй: фольклор, середньовічний монументалізм та орнаменталізм, ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, реалізм, модернізм (із цілою низкою течій) і постмодерн (про три останні напрями ви довідаєтеся в 10–12-х класах). Постійно розширювалися наші взаємозв'язки з болгарською, сербською, польською, білоруською, російською, німецькою, французькою, англійською літературами.

10. Водночас наша література виробила самобутні, неповторні риси, зумовлені своєрідністю української душі. Серед них:

- ♦ особливо глибокий духовний зв'язок із землею, природою, сільським світом; звідси посилена увага до народного, хліборобського побуту, звичаїв, традицій, до фольклорних жанрів, образів, символів, художніх прийомів; форма розповіді, у якій виявляється народний склад мислення і мовлення;

- ♦ ключовим у нашій літературі став образ жінки, що уособлював саму Україну (українську душу), а також ідеал людяності, добра, краси;

- ♦ незмінна орієнтація на моральні й філософські ідеї християнства;

- ♦ помітна перевага романтичного методу над реалістичним, а відтак – поезії над прозою, лірики над епосом тощо;

- ♦ щодалі ґрунтовніший інтерес до національних проблем, послідовна боротьба за визволення Батьківщини від чужоземного поневолення.

Усі ці риси найяскравіше виявилися у творчості Тараса Шевченка, що стала першорядним, цілком неповторним явищем не лише в українській, а й у світовій культурі.

ПІДСУМКОВЕ СУДЖЕННЯ

«Ми з вами – чи не єдина на планеті нація, яка має право і повинна дотримуватися, крім культу Бога і Батьківщини, ще й культу Слова. Уточнюю – культу сильного, енергетичного художнього слова. Слово зберегло нас як націю. Не економіка, не науково-технічні винаходи (хоча й вони були), не переможні війни, не роль у світовій історії, не геополітичне розташування в самісінькому центрі Європейського материка, зрештою – навіть не хліборобський геній українців, навіть не унікальні світочі нашої матеріальної культури Софія та Лавра – порятувало і зберегло нас від забуття і загибелі саме Слово. Наше Слово».

Володимир Яворівський,
відомий сучасний письменник, публіцист,
громадський діяч

6 РОЗДІЛ

ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

6 РОЗДІЛ З ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

Огляд українського літературного процесу XX століття

Завершивши вивчення основного курсу літератури в 9-му класі, ми насамкінець здійснимо невелику екскурсію в XX століття. Докладнішу ж розмову про цей період історії вітчизняної літератури ви вестимете в 11–12 класах.

1. Твори яких вітчизняних письменників XX століття ви вивчали раніше або прочитали самостійно? Чим вони вам запам'яталися? **2.** Які основні події української історії відбувалися в цей період?

XX століття – бурхлива і, певно, найтрагічніша епоха в історії українського письменства. Ще наприкінці XIX століття в нашій культурі утвердився **модернізм**, що прийшов на зміну реалізму другої половини XIX століття. Новий напрям започаткували Ольга Кобилянська, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Володимир Винниченко та інші талановиті митці. У цей час розгортається потужне чергове національне відродження, яке зрештою увінчалось *мирною українською революцією* навесні 1917 року (її творчий дух геніально передав Павло Тичина у віршах «Золотий гомін», «Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли...»).

Уперше після Гетьманщини Україна постала як незалежна держава – *Українська Народна Республіка*. Але незабаром *комуністичний режим потопив у крові* нашу землю. З крахом УНР тисячі українських патріотів емігрували. Серед них і значна частина видатних майстрів слова – Володимир Винниченко, Микола Вороній, Олександр Олесь, Іван Липа, Дмитро Чижевський, Євген Маланюк... Це була *перша хвиля* української політичної еміграції.

Її центром стала Чехо-Словаччина, влада якої підтримувала українців. Більшість літераторів-емігрантів об'єдналися в так звану «*Празьку школу*» (Євген Маланюк, Олена Теліга, Олег Ольжич, Юрій Липа, Наталя Лівницька-Холодна, Леонід Мосендз та ін.). З-під їхнього пера вийшли десятки талановитих, чесних, патріотичних книжок.

У підрадянській Україні тим часом політика «військового комунізму» (цілковитого грабунку населення) призвела до повного розвалу господарства і *першого Голодомору 1920–1921 ро-*

ків, що забрав півмільйона життів. Тому влада змушена була піти на тимчасові демократичні поступки – оголосила *неп* (нову економічну політику) й *українізацію*. Відразу розпочалося всебічне *культурно-національне відродження 1920-х років*. Українці охоче здобували освіту, рідна мова запанувала не лише на селі, а й у містах, у школах, університетах, у пресі, на радіо, в театрі, на заводах, у владних кабінетах. Значних здобутків сягнули наука, театр, кіно, малярство, а насамперед література. Провідні митці цього часу – Микола Хвильовий, Павло Тичина, Микола Зеров, Максим Рильський, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, Олександр Довженко, Володимир Сосюра – продовжили розвиток модернізму, збагатили його неповторними поетичними, прозовими, драматичними шедеврами.

Однак на початку 1930-х років, прагнучи припинити поривання нашого народу до незалежності, комуністична імперія почала *нищівний наступ на Україну*. Найжорстокіших ударів зазнали *селянство й інтелігенція* – душа і мозок нації. Під час колективізації та зумисне організованого Голодомору 1932–1933 років більшовики знищили близько 10 мільйонів селян. Тоді ж спалахнули нечувані за масовістю розправи з інтелігенцією. Протягом 1930-х років за сфабрикованими звинуваченнями розстріляли й замучили в концтаборах сотні тисяч безвинних учителів, лікарів, священників, інженерів, науковців, військовиків, художників, акторів, композиторів, письменників. За підрахунками дослідників, до 1930-го року на підрадянській Україні працювало 259 літераторів, після 1938 року з них залишилося тільки 36. Тому період 1920-х років і назвуть *«розстріляним відродженням»*.

Від 1930-х років протягом півстоліття влада вперто й немилосердно нав'язуватиме українській культурі *«метод соціалістичного реалізму»*. Це – система норм і приписів, що намагалася перетворити мистецтво на примітивний засіб пропаганди компартійних ідей. Такий примус призвів до застою й деградації української культури.

Певне послаблення ідеологічного тиску відбулося під час *Великої Вітчизняної війни*. Тоді імперія, виявившись неготовою до оборони, під загрозою повної окупації почала заохочувати патріотичні, волелюбні настрої населення. І ось ніби ожили «приборкані велетні» – ті класики 1920-х, що, рятуючись від смерті, підкорилися режимові. З'являються художньо довершені, пройняті щирою любов'ю до України, позбавлені офіціозу твори Павла Тичини (поема «Похорон друга»), Максима Рильського (поема «Слово про рідну матір»), Олександра Довженка (кіноповість «Україна в огні»), Володимира Сосюри (вірш «Любіть Україну»), Юрія Яновського (роман «Жива

вода»). За це невдовзі вільнодумців було покарано лютими політичними цькуваннями, що й спричинили передчасну смерть Юрія Яновського, Олександра Довженка, Володимира Сосюри, інших правдолюбів.

Після Другої світової війни на Заході опинилися тисячі українців: хтось добровільно втік з комуністичного пекла, хтось потрапив у полон і вже не повертався (бо в СРСР полонених вважали зрадниками й ув'язнювали), когось вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Це була *друга хвиля* еміграції.

У діаспорі опинилися, зокрема, вже відомі, талановиті літератори Тодось Осьмачка, Іван Багряний, Улас Самчук, Василь Бάρка, Докія Гумénна, Юрій Шéрех та ін. Найавторитетнішою літературною організацією того часу був **МУР** (Мистецький український рух), який згодом, уже в США, переріс у «*Слово*» – широке об'єднання українських письменників на еміграції, що діє й досі.

Оригінальним, новаторським явищем у літературі діаспори стала «*Нью-йоркська група*» поетів, що виникла в середині 1950-х років (Богдан Бойчук, Емма Андієвська, Богдан Рубчак, Юрій Тарнавський, Віра Вовк). У стилі цих молодих митців бачимо вже новий літературний напрям – **постмодернізм**.

У СРСР після смерті Сталіна (1953 року) поступово наставляла політична відлига. І знову зажеврило *українське відродження*. Найодіозніші приписи соцреалізму почали відкидати й деякі старші письменники (Максим Рильський, Андрій Малишко, Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Дмитро Павличко). Молоде ж покоління митців відкрито виступило проти сірої соцреалістичної псевдокультури, денаціоналізації, компартійного контролю, за свободу творчості, за пробудження людської гідності й національної самосвідомості народу. Це покоління *шістдесятників* (Іван Світличний, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Григій Тютюнник, Валерій Шевчук, Василь Стус, Василь Захарченко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк та багато інших).

Компартія одразу розпочала жорстоку війну проти цього руху. Шістдесятників усіляко переслідували, а з 1965 року знову, як і в 1930-х, почалися арешти. Багаторічними політв'язнями стали, зокрема, Іван Світличний, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Василь Захарченко, Євген Сверстюк. Інших митців – Ліну Костенко, Валерія Шевчука, Івана Дзюбу – позбавили можливості друкуватися. У концтаборах загинули Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Юрій Литвин. Іван Світличний помер незабаром після звільнення.

Наприкінці 1960-х встигла ще заявити про себе *Київська школа* поетів, до якої входили переважно студенти Київського університету (Микола Воробйов, Віктор Кóрдун, Василь Голо-

бородько, Михайло Григорів). У їхній новаторській творчості також проступали вже елементи постмодернізму. Режим позбавив цих молодих людей можливості завершити вищу освіту і майже на 20 літ перекрив їм доступ до читачів.

В умовах похмурої *комуністичної реакції 1970 – початку 1980-х років* у літературу прийшла нова когорта талановитих, чесних митців. Серед них Ігор Калинець, Василь Герасим'юк, Ігор Римарук, Григорій Чубай, Галина Пагутяк, Костянтин Москалець, Любов Пономаренко, Наталка Білоцерківець, Леонід Кононович. Але вони залишалися «в тіні» офіційної літератури, писали в основному «в шухляду». Не випадково це покоління зараз образно іменують «*квіти в темній кімнаті*».

З крахом комуністичної системи поступово відійшов у небуття й соцреалізм. З *середини 1980-х* наша культура, література *знову відроджується* (будемо сподіватися, тепер уже остаточно). Об'єдналися нарешті українотерений і діаспорний літературні потоки; повернулися чи прийшли до читачів твори колись замовчаних або заборонених авторів; зникла цензура. Письменники активно розробляють раніше недозволені теми (правда про минуле, глибини людської душі, таїна Бога, віри тощо), вільно експериментують зі словом, шукають близьку їхній душі форму. Нині плідно працюють і старші митці-класики (Анатолій Дімаров, Сергій Плачинда, Дмитро Павличко, Іван Драч, Василь Захарченко, Борис Олійник), і представники Київської школи, сімдесятники, і автори, які зреалізували свій талант уже у вільній Україні (Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Олександр Ірванець, Іван Андрусяк, Степан Процюк, Сергій Жадан, Василь Слупчук, Любо Діреши і багато інших).

Безперечно, літературний процес – явище живе, суперечливе, непередбачуване. Тому тривають гострі мистецькі дискусії, трапляються зіткнення думок і смаків, творчі кризи і злети. Але все це і є середовище, у якому тільки й може розвиватися справжня література.

Складіть розгорнутий план щойно прочитаного огляду української літератури ХХ століття.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. / За ред. В. Дончика. – К., 1993–1995.
2. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 4 кн. – К., 1994–1995.
3. Мовчан Р. Українська проза ХХ століття в іменах. – К., 1997.
4. Солод Ю. Українська література ХХ: погляд на межі тисячоліть. – К., 1999.
5. <http://litakcent.com/>

Іван ЛИПА

(1865–1923)

Що вам відомо про українські визвольні змагання 1917–1921 років? Які діячі їх організовували й очолювали?

Іван Левкович Липа – активний діяч українського національного відродження кінця XIX – початку XX століття. Без жодного перебільшення – він жив Україною і для України. Заради неї обрав фах лікаря, став політиком, літератором, мислителем. Коли українська революція зазнала остаточної поразки, він невдовзі помер від горя...

ЛЮДИНА І ПОЛІТИК

Рід Лип походить з Полтавщини. Іванові предки брали участь ще в повстанні Івана Мазепи супроти російської окупації. Згодом Липи переселилися до кримського міста Керч. Там і народився майбутній письменник 24 лютого 1865 року. Ріс білочубий Іванко жвавим, міцним, життєрадісним хлопчиком, любив разом з однолітками купатися в морі, ловити рибу, плавати на човні, грати в гилки, у війну. На найближчій горі Митридат організовували цілі «воєнні дії» з мало не сотнею учасників.

Також Іванко співав у церковному хорі. Ставши гімназистом, старанно навчався, допомагав не вельми багатим батькам, заробляючи репетиторством, цікавився філософією. А ще виростав справжнім патріотом – розмовляв лише рідною мовою, перечитав усю українську класику, «Енеїду» знав напам'ять, зачаровувався славною князівською та козацькою минувшиною. Вступивши до Харківського університету (на медичний факультет) 1888 року, юнак значно посилив усі ці захоплення. В Харкові, як і в більшості міст імперії, діяла Українська громада (об'єднання патріотично налаштованих українців). Але громадівці обмежувалися суто просвітницькими справами або ж мислили Україну тільки у складі Росії. Молодих патріотів така нерішучість, млявість не влаштовувала. Влітку 1891 року харківські студенти Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Іван Липа та службовець Віталій Боровик під Каневом на могилі Тараса Шевченка заснували таємне товариство «**Братство тарасівців**». Незабаром до нього приєдналися інші видатні українці – Борис Грінченко, Микола Міхновський

(творець ідеології українського націоналізму), Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, Володимир Самійленко та ін. Це була перша політична організація, що, підхопивши Шевченкову традицію, боролася за цілковиту не лише культурну, а й політичну самостійність України.

Пригадайте, як трактували ідею слов'янської федерації члени Кирило-Мефодіївського братства і Тарас Шевченко.

Програму братства підготував і виголосив на Шевченківському вечорі в лютому 1893 року в Харкові Іван Липа.

За рік-два осередки товариства з'явилися в більшості українських міст. 1893 року поліція заарештувала Івана Липу та ще кількох тарасівців (було викрито канал переправлення нелегальної літератури з Галичини). Однак арештанти нікого не видали, і організація продовжила боротьбу, перетворившись 1900 року в РУП (Револьюційну українську партію) – першу повноцінну політичну партію в Наддніпрянщині.

Відбувши тринадцятимісячну неволю, Липа продовжив навчання. Після закінчення університету працював лікарем на Херсонщині, в Полтаві, найдовше – в Одесі. Побудував тут лікарню для незаможних, організував видавництво, заснував альманах «Багаття». Тож не дивно, що після Лютневої революції 1917 року громада міста обрала саме Івана Липу комісаром (керівником) Одеси. 1919 року його призначено міністром культури і віросповідань. На цій посаді Липа багато зробив для створення Української автокефальної (себто незалежної) православної церкви. Також він був одним з авторів Конституції УНР.

Однак брутальна російсько-більшовицька окупація зруйнувала всі державницькі здобутки й надії, зробила вигнанцями сотні тисяч найсвідоміших, найактивніших українців. Серед них опинилася й родина Лип. Їх прихистило містечко Винники, що неподалік Львова. Іван Левкович повернувся до лікарської практики. З усіх сил дбав про те, аби єдиний син Юрій здобув гідну освіту, хоча коштів ледве вистачало на більш ніж скромне існування. А ще нестерпно боліло серце за Україну, де «оселився Каїн, убійник свого брата, і запанував із усім своїм хамським кодом; любов свята вмерла й народилася звіряча жорстокість» (оповідання «Кара»).

Довідавшись зненацька про свою невиліковну хворобу – рак, Липа тримався мужньо. Приховував страшну новину від рідних, аби не завдавати їм завчасного смутку. Залишався привітним і веселим, як завжди. В останні дні потурбувався про збереження спадку для сина. 13 листопада 1923 року серце невтомного борця зупинилося навіки.

ОГЛЯД ТВОРЧОСТІ

Іван Липа був не лише талановитим лікарем, видавцем, організатором, політиком, а й мислителем і майстром слова. Собі та світові доводив багатогранний творчий потенціал української душі. З юних літ писав вірші, казки для дітей і дорослих (збірки «Казки про волю», «Тихе слово»), психологічні й символічні новели, повісті («Нові хрести»), спогади, притчі.

Казки Івана Липи ви вивчали ще в 5-му класі. Які з них вам запам'яталися? Чому?

Найхарактерніші *риси стилю* письменника: ♦ філософська заглибленість, ♦ притчовість, ♦ обмаль мовних прикрас, ♦ короткі речення, ♦ суворональність, ♦ ідеал дієвого, саможертвовного, героїчного життя.

Іван Липа понад усе цінував людину, а відтак сповідував принцип *практичного ідеалізму*: прагнув, щоб його твори ставали «школою для душ», допомагали людям піднятися над щоденною метушнею, над собою до чогось вищого, духовного, творчого. Кожен Липин рядок промовляє: людино, ти створена вільною, гідна «сама керувати власним життям». Але для цього маєш бути смілива в боротьбі зі злом, уперта в доланні труднощів, терпляча в чеканні перемоги, готова до випробувань і творчої праці заради ближнього, заради світу.

Цією наскрізною ідеєю пройнятий, зокрема, й цикл «Тринадцять притч». Кожна притча – алегоричне відображення роздумів після якогось життєвого конфлікту чи душевного зворушення автора. Творилися вони впродовж 25 літ. Але складається враження, що писані одна за одною і разом становлять цілісну науку життя.

Уважно прочитайте в хрестоматії притчі «У невідомому путь», «Геній». Дайте відповіді на запитання. 1. Що таке притча? Які притчі ви вивчали раніше на уроках української та зарубіжної літератури? 2. Дослідники визначають ідею притчі «У невідомому путь» так: той, хто прагне до високої мети, – йде у «невідомому путь». І нехай не сподівається, що цілком досягне бажаного результату протягом свого короткого віку. Зміст життя кожної окремої людини – то лише нескінченне змагання на шляху до вищого, недосяжного. Чи згодні ви з цим трактуванням? Визначте, які чотири етапи пройшла черепаха на своїй життєвій дорозі. 3. У чому, за визначенням притчі «Геній», поклонання людини? Пригадайте, як відповідає на це запитання Біблія (Буття. – 1: 1–31). 4. Які зі згаданих вище прикмет стилю Івана Липи ви помітили в цих притчах?

Справжній людинолюб Іван Липа достукувався до сердець усіх землян. Але насамперед прагнув відкрити світло Істини

українцям, зокрема своєму синові. Принаймні це останнє йому вдалося сповна. Юрій Липа став достойним сином свого батька.

ФАКТ

Юрій Іванович Липа (1900–1944) – видатний український письменник, публіцист, лікар, філософ, громадський діяч. Під час визвольних змагань воював козаком куреня морської піхоти Армії УНР, був заступником командира Одеської січі. На еміграції закінчив медичний факультет Познанського університету (в Польщі). Керував літературним об'єднанням «Танк». Видав поетичні збірки «Суворість», «Світлість», «Вірую», історичний роман «Козаки в Московії», політологічні дослідження «Призначення України», «Розподіл Росії», книжку з фітотерапії «Ліки під ногами», багато інших праць. Закатований сталінськими карателями 18 серпня 1944 року як лікар, що рятував від смерті поранених вояків Української повстанської армії.

Які ідеї батька зреалізував у своєму житті Юрій Липа?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Липа І. Світильник неугасимий. Тринадцять притч. – К., 1994.
2. Історія української літератури ХХ ст. / За ред. В. Дончика. – Книга перша. – К., 1993 (про Ю. Липу).
3. Стриж В. Заповіт тарасівців // <http://ukraina-foreve.narod.ru>
4. <http://uk.wikipedia.org/wiki>
5. [http://chtyvo.org.ua/authors/Lypa Ivan](http://chtyvo.org.ua/authors/Lypa_Ivan)
6. <http://www.soroka-tm.com/ua>

Іван БАГРЯНИЙ

(Іван Лозов'ягін)

(1906–1963)

Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська. Коли НКВС піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм цезне так, як фашизм німецький.

Іван Багрянний

Іван Багрянний – яскрава і драматична постать в українському письменстві ХХ століття. У його патріотичних, духовно насажених творах знайшли правдиве відбиття найгостріші проблеми

епохи. Він один з перших у досконалій художній формі відкрив світові моторошну правду про людозжерну систему радянських концтаборів (ГУЛАГ). Але до рідного краю його твори мандрували аж півстоліття – коли нарешті перемогла та правда, яку відстоював усе життя мужній письменник.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Народився Іван 2 жовтня 1906 року в місті Охтирці на Сумщині в родині муляра Павла Лозов'ягіна. Через багато літ митець із вдячністю присвятить батькові-трудівникові збірку поезій «В поті чола».

Освіту здобував у церковнопарафіяльній школі та Київському художньому інституті. Доки навчався, підпрацьовував на різних роботах, аби не померти з голоду.

Вірші почав писати українською, хоч і навчався в російськомовній школі. Це був протест проти вчителя і вчительки, які зневажливо називали хлопця «мазепинцем», бо лічив в арифметиці не так, як вони веліли, а так, як навчила мати.

На очах в Івана 1920 року чекісти познущалися з його дядька й 92-річного діда – кололи багнетами, стріляли з револьверів. Розкуркулення, голод, примусова колективізація, свавілля місцевої влади викликали в душі письменника протест. У Києві став учасником опозиційної щодо влади літературної групи «МАРС».

1927 року вийшли друком перша збірка поезій «До меж заказаних», поема «Монголія». 1929 року написав «зухвалу» поему «Аве Марія». Автор видав її своїм коштом і сам розіслав по книгарнях. Доки цензура прийняла рішення про заборону книжки, майже весь тираж розійшовся. Поема розпочиналася словами: «Вічним бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим і своїй бідній матері крик свого серця присвячує автор». 1930 року з'являється історичний роман у віршах «Скелька», у якому йшлося про споконвічне гноблення Росією України.

Після цієї публікації письменник потрапив під нагляд НКВС¹. Незабаром його твори вилучають з бібліотек і книгарень, а через вісім місяців у Харкові на вулиці заарештовують.

У камері-одиначці харківської в'язниці його морили безсонням, голодом, психічними тортурами, аби офіційно, в пресі, сам засудив «своє минуле, всіх соратників, свою літературну творчість як класово ворожу» і написав велику хвалебну поему

¹ НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ (так називали тоді таємну поліцію).

про Сталіна. Але Багрянний не скорився. За це засуджений до концтаборів.

1936 року втік з табору, переховувався на *Зеленому Клину*. Потім повернувся додому, та вже через чотири дні його заарештували. Знову моторошна Харківська в'язниця, де митець пробув майже два з половиною роки, з них 83 дні – в камері смертників. Тут, зокрема, написав вірш «З камери смертників», який адресував «каїнам, хамам і провокаторам». Незламність борця вражає.

1940 року Багряного звільнили під нагляд у зв'язку з тяжкою хворобою легень. Від початку війни працював в українському підпіллі, писав пісні, статті, за поширення патріотичних ідей був засуджений фашистами до розстрілу, але випадково врятувався. Мусив залишити рідне місто й пробиратися до Львова. Там брав участь у боротьбі УПА проти німців, ініціював створення підпільного уряду Української Головної визвольної ради. У цей час пише роман «**Тигролови**» – перше значне прозове полотно.

З наближенням фронту емігрував на Захід, жив переважно в Німеччині. Виявивши велику творчу енергію, разом з іншими письменниками-емігрантами створив восени 1945 року Мистецький український рух (МУР).

У перші повоєнні місяці на вимогу Сталіна почалося примусове повернення (репатріація) колишніх радянських громадян до СРСР. Мешканці демократичних західних країн часто дивувалися, чому репатріанти не хочуть повертатися додому. Адже не здогадувалися, що нещасних там катуватимуть, кидатимуть у табори, розстрілюватимуть. Багрянний прояснив ситуацію в памфлеті «**Чому я не хочу вертатись до СССР?**»: «Я один з тих сотень тисяч людей-українців, що не хочуть вертатись додому, під більшевизм, дивуючи тим цілий світ. Я є українець, робітник з походження, маю 35 років, уроджений на Полтавщині, зараз живу без сталого житла, в вічній нужді, никаючи, як бездомний пес, по Європі, утікаючи перед репатріаційними комісіями з СССР, що хочуть повернути мене на “родіну”».

Далі публіцист описує трагічні сторінки національної історії України, громадянської війни, колективізації, голоду 1932–1933 років, сталінських концтаборів, репресій над українською творчою інтелігенцією, нашою церквою, «ілюструючи» оповідь власною долею. «Я не хочу вертатись до своєї Вітчизни саме тому, що я люблю свою Вітчизну. А любов до Вітчизни, до свого народу, цебто національний патріотизм, в СССР є найтяжчим злочином. Так було цілих 25 років, так є тепер. Злочин цей зветься на більшовицькій мові – на мові червоного московського фашизму – “місцевим націоналізмом”».

Це була перша гучна заява про більшовицький геноцид проти України. Перекладений європейськими мовами цей памфлет одержав міжнародне визнання й обговорювався в ООН.

У еміграції Багряний продовжував активно займатися *громадсько-політичною діяльністю*. Разом з однодумцями заснував і очолював до самої смерті Українську революційно-демократичну партію (УРДП), створив і постійно редагував газету «Українські вісті», дбав про об'єднання української демократичної молоді. Нарешті був обраний головою Української Національної Ради.

До нескінченних громадських клопотів додалися ще й серйозні недуги: сухоти, цукровий діабет, серцева недостатність (так позначилися роки, проведені в тюрмах і таборах).

Попри все, Багряний знаходить час для творчості, хоч і виснажується щодня до повної знемоги. Адже усвідомлює: за природою свого покликання він перш за все митець, але трагедія, неволя Батьківщини покликала його до політики, до битв. Тому ця хвора, виснажена, завантажена сотнями громадських обов'язків людина з невлаштованим побутом породила стільки художньо довершених творів.

1946 року виходить відновлена з пам'яті давніша поетична збірка «Золотий бумеранг». 1947 року – створена ще в камері смертників драматична повість «Морітурі», де описано трагічну долю в'язнів сталінських тюрем, 1948 року – повість «Розгром», присвячена пам'яті українського патріота Михайла Пронченка, розстріляного фашистами в Кривому Розі 1943 року; сатирична комедія «Генерал». 1950 року – роман «Сад Гетсиманський», в основу якого лягли документальні факти майже дворічного перебування автора під слідством у харківських тюрмах і який відкрив світові жахливу правду комуністичного терору. 1953 року побачила світ повість «Огненне коло» про трагедію українських юнаків, що загинули в бою під Бродами. 1957 року – повість «Маруся Богуславка». Уже після смерті автора, 1965 року, опубліковано роман «Людина біжить над прірвою» про молодого українця, справжнього героя, який, опинившись між двома однаково ворожими арміями – радянською і фашистською, рокований на смерть, але долає всі випробування, виборює право на життя і волю.

Літературознавець Василь Гришко точно визначив основний мотив творчості Івана Багряного – «тріумф людської гідності на іспиті людини в межовій ситуації боротьби й страждань серед нелюдськості підневільної дійсності», його ж романи назвав творами «про позитивного героя в негативній дійсності, про героя в справжньому розумінні героїчного, як велично-людського протиставлення силам пануючого зла».

Зболене серце письменника-борця зупинилося 25 серпня 1963 року. На могилі Багряного в Новому Ульмі (Німеччина) викарбовано його ж слова з поеми «Мечоносці»:

Ми є. Були. І будем ми!
Й Вітчизна наша з нами.

1992 року митця пошановано найвищою Державною премією України імені Тараса Шевченка (посмертно).

РОМАН «ТИГРОЛОВИ» (1943)

Що вам відомо про Зелений Клин?

Зелений Клин. Століттями живучи «на нашій – не своїй землі», українці повсякчас мусили шукати порятунку від злиднів на чужині. Із західноукраїнських країв виїжджали переважно до Америки й Канади, зі східноукраїнських – на Сибір і Далекий Схід.

Масове переселення наших селян у Примор'я, на Амурщину почалося 1882 року. Тисячі людей гинули протягом виснажливої морської подорожі з Одеси через Індійський океан аж до гирла Амура. Ще більше – в дикому, безлюдному краю з суворим кліматом. Нестерпно важко було розчищати ліс, ставити житло, орати цілині землі. Та українська працьовитість і прагнення до волі здолали всі труднощі. За кілька років з'явилися затишні села з біленькими хатами й квітучими садами, заврожаїлися поля, завелось багато худоби.

Підтвердьте згадані щойно факти розповіддю героя «Тигроловів» старого Сірка про переселення.

До початку ХХ століття українці становили вже абсолютну більшість населення Приморського краю – майже півмільйонну громаду. Цю величезну територію, заселену вихідцями з нашого краю, і почали називати Зеленою Україною, або *Зеленим Клином*.

Царська влада, даючи поселенцям певні економічні пільги, робила все, аби денаціоналізувати їх. Після революції в умовах бодай відносної свободи відбулося бурхливе піднесення українського суспільно-політичного й культурного життя. З'явилися україномовні часописи, школи, навіть педагогічний інститут, посилюлися зв'язки з Батьківщиною.

Але на початку 1930-х імперсько-комуністичний режим зупинив усі ці процеси. Знову відновилася посилена русифікація Зеленого Клину, котра триває досі. Одночасно з цим більшовики розгорнули жорстоке розкуркулення і примусову колек-

тивізацію. Пограбували до нитки, виселили, розстріляли десятки тисяч людей. Бо працьовиті українці в основному жили заможнo.

Пригадайте, чому родина Сірків змушена була залишити своє село й перебраться в лісові нетрі.

Попри всі зусилля влади, досі ще в деяких селах Зеленого Клину звучить українська мова. А з розвалом радянської імперії знову виникли українські культурні товариства, що відновлюють зв'язки з Батьківщиною, збирають бібліотеки, театральні, хорові, танцювальні колективи, відроджують прадідівські традиції й обряди.

★ **Як було написано «Тигролови».** Іван Багрянний перебував на Далекому Сході більше 5 років. Як каторжанин БАМЛАГу (табору, в'язні якого будували залізницю – Байкало-Амурську магістраль) та як утікач. Займався мисливством у тайзі, обходив і об'їздив весь край, добре вивчив його природу, клімат, історію, повсякденне життя людей.

Вражень було так багато, що вони весь час просилися на папір. Нагода трапилася восени 1943 року, коли письменник опинився в Західній Україні. Переховуючись від гестапо, він мусив якось кілька тижнів провести на конспіративній квартирі, практично не виходячи з кімнати. У цей час і народився роман. Працюючи майже цілодобово, уже на 14-й день Багрянний завершив рукопис. Незабаром перебрався до Львова і подав написане на літературний конкурс. Потому, цілком зосередившись на підпільній роботі в УПА, уже й не цікавився своїм творінням. Але роман сам нагадав про себе. Виявилось, що на конкурсі він отримав *першу премію* й незабаром вийшов окремою книжкою під назвою «Звіролови».

За жанром «Тигролови» – пригодницький роман.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Пригодницький роман – це твір, сюжет якого насичений незвичайними подіями й несподіваними поворотами, розгортається швидко й захопливо. Для такого роману характерні мотиви переслідування, втечі, викрадення, атмосфера таємничості й загадковості, ситуації припущення й розгадування. Відомі пригодницькі романи Фенімора Купера, Олександра Дюма-батька, Джека Лондона, Жуля Верна, Роберта Льюїса Стівенсона.

Які пригодницькі романи ви вивчали на уроках зарубіжної літератури в молодших класах? Прочитайте «Тигролови» і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому цей твір за жанром саме пригодницький роман? **2.** Що символізує поїзд-«дракон» на початку твору? Зверніть увагу на деталь: назва паротяга «Й.С.»

(«Йосип Сталін»). **3.** Наскрізнний прийом роману – антитеза. Які епізоди й образи це виявляють? **4.** Які епізоди життя Григорія Многогрішного і родини Сірків у тайзі вас зацікавили? Чим саме? **5.** З яких деталей видно, що герої залишаються українцями навіть так далеко від своєї Батьківщини? **6.** Що ви довідалися про спосіб життя в сталінському СРСР з епізоду поїздки двох Григоріїв до Хабаровська? **7.** Який епізод твору кульмінаційний? **8.** Яку роль у романі відіграють описи природи? **9.** Підготуйте характеристику образів Григорія Многогрішного і родини Сірків. Скористайтеся для цього планом характеристики літературного персонажа, а також поміркуйте принагідно над такими запитаннями: ♦ За що Многогрішного було кинуто в катівні НКВС? Чому режим вважає його найнебезпечнішим ворогом? ♦ Григорій – праправнук гетьмана Дем'яна Многогрішного. Як позначилося походження на вдачі, світогляді юнака? ♦ Які риси характеру Григорія виявилися в його стосунках з Наталкою? **10.** Визначте ідею та проблематику роману. **11.** Напишіть твір-роздум на тему «Сміливі завжди щасливі».

ПІДСУМКОВЕ СУДЖЕННЯ

«Іван Багряний усе життя біг над прірвою з вірою в людину, прагнучи запалити в ній негасиму іскру, яка б висвітлила шлях із чорної прірви зневіри, приниження і знеособлення в безсмертя».

Микола Жулинський

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Багряний І. Автобіографія: 3 листів Івана Багряного до Дмитра Нитченка // Слово і час. – 1994. – № 2.
2. Жулинський М.Г. Іван Багряний // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – Ч. 1.
3. Лавріненко Ю. Іван Багряний – політичний діяч і письменник // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К., 1994. – Кн. 2.
4. Шугай О. Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду. – К., 1996.
5. Ключек Г. Романи Івана Багряного «Тигролови» і «Сад Гетсиманський». – Кіровоград, 1998.
6. <http://www.ukrlit.vn.ua//bagryaniy>

Василь ГЕРАСИМ'ЮК

(нар. 1956)

Я знаю, чому моя правда на правду подібна.

Василь Герасим'юк

Василь Герасим'юк – митець, для якого поезія – не словесна гра, а спосіб існування, найважливіше призначення на землі.

✱ Доля. Майбутній поет побачив світ 18 серпня 1956 року в гуцульській родині, проте аж у Караганді (Казахстан). Туди примусово вивезли рідних за те, що допомагали волякам УПА. На засланні батьки й познайомилися. «У Карпатах вони жили на різних верхах, – розповідає поет, – а в тому бараці вийшло, що одні нари були зверху, а другі знизу. І ось на нижніх – мій батько зі своєю матір'ю, а на верхніх – моя бабуся, моя мама і ще її молодша сестра спали».

Один з Василевих дідів був командиром Січових стрільців (західноукраїнських військових формувань, що боролися за свободу України ще в 1914–1920 роках), інший – командир УПА.

Невдовзі після народження сина батьки змогли повернутися в рідне село Прокураву на Івано-Франківщині. Це село особливе: у ньому споконвіку жили й досі живуть народні митці – музики, різьбярі, вишивальниці, ткачі, кушніри¹. Дивовижні голоси цимбалів і сопілок, химерні узорі гуцульських килимів і витинанок ще в шкільні роки покликали хлопця до творчості. Лише своїм знаряддям він обрав не різець, а слово.

Завершивши навчання на філологічному факультеті Київського університету (1978 рік), Герасим'юк працював редактором у видавництвах «Молодь», «Дніпро», кіносценаристом, зараз *радіожурналіст*. Слухачі національного радіо добре знають його програму «На межі тисячоліть». 1991 року за сценарієм Герасим'юка було знято художній фільм «Нам дзвони не грали, коли ми вмирали» – про героїзм і трагедію народу в роки боротьби УПА.

Та головне покликання Герасим'юка – поезія. Він – автор збірок «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1990), «Діти трепети» (1991), «Осінні пси Карпат» (1998), «Поет у повітрі» (2002), «Була така земля» (2003), «Папороть» (2006) та ін. Вірші майстра перекладено двадцятьма мовами

¹ Кушнір – майстер, що вичивляє хутро зі шкур і шиє хутряні вироби.

Р. Сельський. Карпатський пейзаж

світу. 2003 року він став лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка.

☀ Особливості художнього стилю.

1. Поезія Герасим'юка цілком *вирослає з гуцульського світу*. У ній живуть, промовляють суворо-прекрасна карпатська природа, наповнена діалектизмами співуча мова гуцулів, їхні радощі й болі, їхні тисячолітні вірування, міфи, обряди, де химерно поєднались язичництво та християнство. Поет передає не зовнішню екзотику Гуцульщини, а її *магію* (внутрішню таємничу духовну суть). Наприклад, у творах про Карпати автори часто згадують *смереки*, але тільки як характерні пейзажні деталі та й годі («...Де стрімкі потоки-ріки, де смерічок ген розмай»). В однойменній же збірці Герасим'юка смерека – прообраз міфічного світового дерева життя і роду:

Коли в тобі зрубали високу і горду смереку,
не притримуй – хай падає
і боляче придавить серце...
Тоді обітни їй гілля,
але залиш верхівку,
бо й таке верхів'я ще пригодиться
...вивільнить твою душу.

(«Дидактичний етюд»)

Науку мистецтва поет осягає, розгадуючи дивовижну символіку узорів на килимах славетної майстрині Параски. Її руки –

це «руки вічної таємниці мого народу» (поезія «Килим Параски Танасійчук»).

2. У народній традиції закорінена *глибока, інтуїтивна віра* поета.

З того ж джерела – *поєднання християнських і язичницьких мотивів* у ліриці Герасим'юка (бо будь-яка ідея, якщо вона осяяна правдивою любов'ю, богоугодна, свята), а також постійне звернення до біблійних образів.

3. Від народного мистецтва поетове *тяжіння до художньої умовності, густої метафоричності, символізації*.

Пригадайте особливості вірувань прадавніх українців. Що таке анемізм, тотемізм? Як ці вірування позначилися на фольклорних символах?

Відтак вірші Герасим'юка не осягнеш тільки розумом, їх краще відчувати душею, даючи волю своїй уяві, інтуїції.

ДОКАЗ

«Реакція на вірші має бути на сенсорному¹ рівні, а якщо такої реакції нема, то все інше не має сенсу. Можна вірші розшифровувати при бажанні. А ні, то сприймайте мою збірку на інтуїтивному рівні».

Василь Герасим'юк

4. Лірика Герасим'юка має *епічну підоснову*. Майже кожен вірш – це враження, роздуми, духовні потрясіння, викликані якоюсь реальною подією, людською долею, історичним фактом.

Наприклад, одна з наскрізних у творчості митця – тема жертовної боротьби УПА за свободу Батьківщини. Трагізм цього подвигу розкривається не через опис самих подій, а через відтворення переживань молодого повстанця в момент бою чи загибелі; матері, яка втратила дітей; дівчини, що жертвує собою задля України. Цим переживанням віриш, приймаєш їх до серця, бо за ними вгадується жива правда.

Ще в першій збірці «Смереки» Герасим'юкові вдалося, обходячи пильну цензуру, надрукувати такий вірш:

Вибігла серед ночі з хати
в одній лише сорочці білій,
біловолоса!..
Не одну нічку
на черешні ночувала,
на розквітлій –
непомітна...
Ховалася – не сховалась,
понесла йому в ліс їсти...

¹ Сенсо́рний (лат. *відчуття*) – пов'язаний з чуттям, органами чуттів, чутливий.

Витікав з бункера потік,
лайно виносив...
Не виніс тільки цвіту черешневого,
пелюстку чорну...

В основі твору – реальний факт. Справді жила така дівчина-красуня. Гуцули зазвичай чорняві, а вона білява. Кохала повстанця, що переховувався в лісі в бункері (таємному схроні), носила йому їсти. Рятуючись від облав, не одну ніч ночувала на черешні, бо хай увесь двір перевернуть, але ж кому спаде на думку шукати на дереві. Так біла красуня-черешня оберігала біляву красуню-дівчину. Але не вберегла.

Українські повстанці

ФАКТ

«Вони знали, що дівчина ця – наречена сотника УПА (до речі, вуйка моєї мами). Врешті їх таки вистежили й оточили. Щоб не датися живим у руки, сотник спочатку застрілив її, потім себе, обох витягли на поверхню, познущалися над тілами, вкинули назад до бункера, замінували й підірвали».

Василь Герасим'юк

Як бачимо, поет володіє дивовижною здатністю сказати про головне (тут – показати трагедію цілого народу) *через окремі деталі*, підтекст, виразні символи. Мотив білого на білому підкреслює найчистішу, святу красу і водночас її беззахисність у цьому жорстокому світі. Жах, протиприродність загибелі двох молодих людей, яким би тільки цвісти – жити, кохати, ростити дітей, увиразнює контраст: чорна пелюстка черешневого цвіту (загибель краси, чистоти, мрій, щастя).

5. Багато поезій Герасим'юка написано *верлібром*.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Верлібр, або **вільний вірш** – це твір, що не має строфічної будови, рими, поетичного розміру, а ритм у ньому досягається лише наспівною інтонацією. Походить від замовлянь, голосінь та інших форм неримованої народної поезії.

Отже, і за допомогою верлібру митець передає фольклорний дух (зверніть увагу, як верлібровою побудовою, повторами, інверсіями, епітетами перегукується щойно згаданий вірш з народними голосіннями). Крім того, верлібр увиразнює епічну, розповідну манеру письма.

Герасим'юк успішно продовжує характерну для української душі, започатковану ще Григорієм Сковородою, Миколою Гоголем, Тарасом Шевченком *екзистенційну традицію* в українській літературі. Його цікавить насамперед жива, конкретна, неповторна людина, у душі якої, мов у краплі води, віддзеркалюється Всесвіт. Гострі проблеми сьогодення поет осмислює, вдаючись до історичних аналогій¹, переплетення гуцульської язичницької міфології та християнської етики.

Ліричний герой Герасим'юка – справжній чоловік, лицар, національно свідомо особистість, якій болить нищення чужинцями та цивілізацією духовного світу нашого народу (вдумайтеся лише в назву збірки – «Була така земля»). Дослідники зауважують, що в поетичному світі Герасим'юка постійно звучать мотиви жертви, поєдинку, драматичного напруження, тривоги, розлуки. І це не випадково. Адже основоположна правда буття, пізнати яку так прагне поет, відкривається людині лише в найдраматичнішій ситуації, на краю прірви, на межі між життям і смертю.

Прочитайте вірші «Чоловічий танець», «Перший сніг», «Жива ватра». Зверніть увагу, що аркан – це гуцульський чоловічий танець, у якому танцюристи, стаючи один за одним, роблять довгий ланцюг, а потім еднаються в коло, розходячись і звиваючись. **1.** Про що, на ваш погляд, ідеться в кожному з творів? Спробуйте відтворити ланцюжок почуттів, переживань автора або створіть свій власний ланцюжок на основі цих текстів. **2.** Як характеризують ліричного героя Герасим'юка ці твори? Які особливості художнього світу поета в них виявилися? **3.** Які художні засоби ви помітили в цих віршах? Як вони допомагають розкрити провідний мотив? **4.** Які думки й почуття викликає у вас поезія Василя Герасим'юка?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Герасим'юк В. «...Все мало би бути навпаки». Інтерв'ю // Літературна Україна. – 1998. – 7 травня.
2. Герасим'юк В. Була така земля. Вибране. – К., 2003.
3. Ковалів Ю. Поетичний космос Василя Герасим'юка // Літературна Україна. – 2003. – 6 лютого.
4. Голобородько Я. Поетична меритократія: В. Герасим'юк, І. Ринарук, Т. Федюк. – К., 2005.
5. Андрусак І. Різьбар // Нація і держава. – 2006. – 15 серпня.
6. Горпинич В. Василь Герасим'юк. Матеріали до уроків // Українська мова та література. – 2008. – Ч. 13–16.
7. <http://dzyga.com.ua/interv/kruk>

¹ Аналогія (грец. *відповідність*) – схожість між предметами чи явищами.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЗОРОПОЕЗІЯ

Як уже мовилося, сьогоденна українська література вирізняється свободою й різноманітністю творчих пошуків. Зокрема, значної популярності набуває зоропоезія.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

З о р о п о е з і я (або візуальна поезія, візіопоезія, поезомалярство) – синтетичний різновид мистецтва, у якому поєднуються елементи літератури та малярства. Авторська ідея тут розкривається і *через зміст, і через зовнішній вигляд твору*. Текстовий знак (літера, слово, речення) набуває глибокого *символічного*, узагальненого значення.

Зоропоезія є майже в усіх культурах світу (пригадайте, наприклад, український рушниковий орнамент з вишитими літерами). Дослідники вважають, що в Україну вона прийшла разом із запровадженням християнства і кириличного письма.

Пригадайте, як виготовляли книги на Русі. Що таке устав?

У православній традиції слово і малярський образ тісно пов'язувалися: напис був важливим елементом оздоблення і символіки (уважно роздивіться давні ікони й церковні тексти).

Особливий інтерес до зорової літератури з'являється в епоху *бароко*.

Пригадайте, якого значення надавали поети бароко зовнішньому вигляду творів. Що таке акровірш і мезостих? Які різновиди курйозного віршування творив Іван Величковський?

Остромирове євангеліє.

Ініціал літери «В»

Цю традицію відродили на початку ХХ століття письменники-авангардисти¹ (зокрема, французький поет Гійом Аполлінер, український – Михайль Семенко).

У часи диктатури соцреалізму (30–80-ті роки ХХ століття) будь-які художні пошуки, зокрема візіопоетичні, називали «буржуазним формалізмом» і засуджували. Проте деякі автори (Микола Холодний, Віктор Женченко, Микола Мірошніченко, Володимир Лучук) намагалися творити зорові вірші. Коли поет

¹ **А в а н г а р д і з м** (від франц. *попереду* і *сторожа*, *передовий загін*) – мистецтво протесту проти традиційної примітивної міщанської культури, руйнування узвичаєних у суспільстві поглядів і смаків. Розвинулося на початку ХХ століття.

Я
велет дзвін
мої ступиня
ніби сийні гала
сятали гей сятали
далекомревих гін
і сатанів москвин
Петро шалений цар
що я Мазепин дар
а в покомунені часи
як в Україноньці-Русі
біди спізнали храми всі
мене відступниці Я убиці
турнули так неначе з небесі
з білощої дохмарної дзвіниці
Тепер я експонат в дворі музею
де міліє зелен-сад де кам'яні баби
приблизись аж до нас із давньої доби
Я нудькують в закуткові цілою сім'єю
Я тут собі мовчу немов ховаю таємницю
в самому серці розпреславної Полтави
Однаке я ще марю я ще мрію про Дзвіницю
зороздвигної земної Української Держави.

М. Сарма-Соколовський.

«Дзвін гетьмана
Івана Мазепи»

Іван Лучук, Мирослав Король, Олександр Шарварок та ін.). Назва розшифровується: «Голінні Ентузіаста РАКа ЛІТерального». 1998 року Володимир Чупринін започаткував альманах української зорової поезії та поезографіки «Зрима рима».

Характерні форми зоропоезії – паліндром і фігурний вірш.

КОНСУЛЬТАЦІЯ. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Паліндром (грец. *біжу назад*) – вишукана віршова форма, у якій певне слово або цілий рядок можна читати зліва направо і навпаки, при цьому зміст зберігається. Іван Величковський називав цю форму *рак літеральний*.

Фігурний вірш – поезія, в якій традиційний поетичний текст подано в нетрадиційній формі малюнка (хреста, чаші, піраміди, шаблі тощо). Малюнок увиразнює зміст, мотив твору.

Іван Лучук став автором найдовшого паліндрома – із 3333 знаків. Анатолій Мойсієнко створив паліндромний сонет шекспірівського зразка. А Олександр Шарварок написав цілий роман-паліндром «Чар-Драч».

Нерідко маленький твір цієї форми стає справжнім духовним відкриттям, як, наприклад, паліндроми Івана Іова: «Ісус – усі!»; «Вір і в звірів».

У фігурному вірші переплітаються, взаємодоповнюються два рівні образності – мовний і графічний.

1. Прочитайте твори Миколи Мірошніченка «Фенікс-птах з земель руських (тобто з Київської Руси)» і Миколи Сарми-

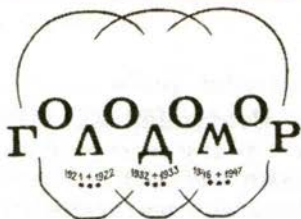
і оперний співак Віктор Женченко надрукував вірші «Шибениця», «Трагедія», йому пригрозили за-сланням. Після арешту іншого поета – Миколи Холодного – його зоропоезії було підшито до кримінальної справи як нібито антирадянські документи – шифровки для ЦРУ (розвідуправління США).

Перша збірка зоропоезії – книжка «Око» Миколи Мірошніченка вийшла друком лише 1989 року, коли ідеологічний тиск послабився.

З утвердженням творчої свободи популярність зоропоезії невпинно зростає. Уже 1991 року утворилася група українських паліндромістів «Геракліт» (Анатолій Мойсієнко, Микола Мірошніченко, Іван Іов, Назар Гончар, Володимир Лучук,

Соколовського «Дзвін гетьмана Івана Мазепи». 2. Випишіть з них невідомі вам слова. За тлумачним словником і з контексту з'ясуйте їхнє значення. Зробіть висновки про лексичне багатство цих поезій. 3. Спробуйте намалювати руського фенікса-птаха. 4. Проаналізуйте рими в обох творах. Наскільки вони точні й оригінальні? 5. Розгляньте твір Мирослава Короля «Голодомор». 6. Які думки і почуття він у вас викликав? 7. Як автор передав взаємопов'язаність усіх трьох Голодоморів? 8. Який підтекст, на ваш погляд, має трикрапка?

М. Король. «Голодомор»

Іноді поети і художники поєднують свої зусилля. Тоді з'являються надзвичайно оригінальні досконалі твори. Ось так виглядає, скажімо, зоровий паліндром Анатолія Мойсієнка «Хижих мечем мирим» у графіці Волхва Слововежі (Володимира Чуприніна).

Придивіться, якими засобами протиставлено чужу, загарбницьку силу і нашу, козацьку. Чи випадково тут зображені мечі та козацька шабля і саме таких розмірів? Як ви зрозуміли авторську ідею цього твору? Чи актуальна така ідея для сучасної України?

Отже, майстерно створена зоропоезія переконливо демонструє безмежні можливості людської уяви, фантазії, вирізняється художньою довершеністю і зосереджує увагу на ключових проблемах буття особистості, народу, людства.

А. Мойсієнко. «Хижих мечем мирим»

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Холодний М. Усмішка Джоконди. – К., 1995.
2. Лучук І. Паліндроми. – Л., 1997.
3. Мірошніченко М. Побачити луну навиворот // Зрима рима. – 1998. – Ч. 1.
4. Назаренко Т. Поезографія: сучасна зорова поезія українською мовою. – К., 2005.
5. Коваленко В. Перелесниця. – Черкаси, 2006.
6. <http://h.ua/story/108863>

ПІСЛЯМОВА

Дорогі друзі!

Наступного навчального року на вас чекають нові захопливі зустрічі у світі української літератури. Ви ознайомитеся з творами письменників-реалістів і модерністів, матимете нагоду подискутувати, самостійно пошукати відповіді на запитання.

Щоб ці зустрічі восени були для вас цікавими, корисними і не надто обтяжливими, розпочніть підготовку до них уже влітку. Поедняйте відпочинок з читанням текстів, які вивчатимете в 10-му класі, обов'язково занотуйте зміст прочитаних творів, виписуйте цитати, що допоможуть вам згодом робити докладний художній аналіз. Відкривайте для себе й цікавий світ біографічних романів і повістей про письменників, творчість яких ви вивчили цього року або вивчатимете наступного. Досвідчені вчителі твердять: «Тільки той збагне письменника до глибин, хто побуває там, де він народився, хто зайде до меморіального музею, постоїть у мовчанні над його могилою» (Борис Степанишин). Літні канікули дають вам прекрасну нагоду здійснити літературні подорожі Україною. Тож неодмінно скористайтеся нею! Щасливих вам відкриттів на просторах рідного краю, а насамперед – на сторінках книжок.

Автор

Твори, які ви будете вивчати в 10-му класі

1. *Іван Нечуй-Левицький*. «Кайдашева сім'я», «Дві московки»¹, «Микола Джеря»*, «Хмари»*, «Над Чорним морем»*, «Гетьман Іван Виговський»*.

2. *Панас Мирний*. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Лихі люди»*, «Повія»*.

3. *Іван Карпенко-Карий*. «Мартин Боруля», «Хазяїн»*.

4. *Михайло Старицький*. «Оборона Бущі», «Виклик»*, «Молодість Мазеши»*, «Кармелюк»*, «Остання ніч»*, «Богдан Хмельницький»*, «Руїна»*.

5. *Іван Франко*. «Сікстинська Мадонна», «Гімн», «Безмежне поле...», «Чого являєшся мені...», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня», «Легенда про вічне життя», «Декадент», «Розвивайся ти, високий дубе...», «Мойсей», «Сойчине крило»*, «Перехресні стежки»*, «Украдене щастя»*, «Терен у нозі»*, «Основи суспільності»*.

¹ Твори, позначені зірочкою (*), пропонуватимуться для додаткового читання.

6. Роман Горак. «Тричі мені являлася любов»*.

7. Борис Грінченко. «Каторжна».

8. Михайло Коцюбинський. «Intermezzo», «Тіні забутих предків», «Цвіт яблуні»*, «Сміх»*, «Дебют»*, «Сон»*, «Хвала життю»*, «На острові»*, «Під мінаретами»*.

9. Ольга Кобилянська. «Земля», «Людина»*, «Valse melan-colique»*, «Царівна»*, «Некультурна»*, «Битва»*, «У неділю рано зілля копала»*, «Природа»*.

10. Василь Стефаник. «Камінний хрест», «Марія»*, «Катруся»*, «Святий вечір»*, «Палій»*, «Новина»*.

11. Леся Українка. «Contra spem spero!», «І все-таки до тебе думка лине...», «Стояла я і слухала весну...», «І ти колись боролась, мов Ізраїль...», «Хвиля», «Все-все покинуть, до тебе полинуть...», «Уста говорять: "Він навіки згинув!..", «Лісова пісня», «Бояриня»*, «To be or not to be?...»*, «Хотіла б я піснею стати...»*, «Мріє, не зрадь...»*, «Кассандра»*, «Одержима»*.

12. Микола Вороний. «Іванові Франкові», «Блакитна панна», «Інфанта», «Vae victis!»*, «Мавзолей»*, «Ти не любиш мене...»*, «Dies irae»*.

13. Олександр Олесь. «З журбою радість обнялась...», «Чари ночі», «О слово рідне, орле скутий!..», «По дорозі в Казку», «Любов»*, «Лебідь»*, «Ой була на світі та удівонька...»*, «О принесіть як не надію...»*, «Мойй матері...»*, «Танець життя»*.

14. Володимир Винниченко. «Момент», «Гріх»*, «На той бік»*, «Раб краси»*, «Чорна Пантера і Білий Медвідь»*, «Сонячна машина»*, «Записки кирпатого Мефістофеля»*.

15. Степан Васильченко. «Талант»*.

16. Спиридон Черкасенко. «Казка старого млина»*.

17. Гнат Хоткевич. «Авірон»*, «Камінна душа»*.

К. Трутовський. Шевченко над Дніпром

Молитва

Злоначинающих спині,
І пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзичдущим рукам
І покажи, і поможи,
Святу ю силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

Тарас Шевченко

ЗМІСТ

З Нагірної проповіді Ісуса Христа	3
Любі друзі!	4

1 розділ

ТЕОРЕТИЧНИЙ ВСТУП

Своєрідність і розвиток художньої літератури	8
Чуттєво-мисленнєве дерево	8
Секрети художнього твору	9
Літературний процес	11
Періодизації історії літератури	13
Література і нація	14
Художній аналіз твору	15

2 розділ

УКРАЇНЬСКА ДУША

Риси національного характеру	20
------------------------------------	----

3 розділ

ФОЛЬКЛОР

Своєрідність фольклору	26
Світ української пісні	27
Обрядова поезія. Народна драма	28
Весілля як драматичне дійство	29
Весільні пісні	30
Родинно-побутові пісні	33
Пісні про кохання	34
Балади	38

4 розділ

ДАВНЯ УКРАЇНЬСКА ЛІТЕРАТУРА

Вступні зауваги	46
Європейське Середньовіччя	47
Українське Середньовіччя	49
Українська антика	49
Київська Русь та її культура	51
Особливості руської літератури	55

Світ Біблії	57
Оригінальна література Русі-України	67
Монументалізм	67
«Повість минулих літ»	68
Орнаменталізм	71
Києво-Печерський патерик	71
Староукраїнське письменство	75
Європейський Ренесанс	75
Український Ренесанс	76
Суспільно-культурне відродження	77
Українська ренесансова поезія	80
Полемічна проза	81
Іван Вишенський	83
Життєвий шлях	83
Огляд творчості	85
Бароко	88
Європейське бароко	88
Українське бароко	89
Історично-мемуарна проза	92
Козацькі літописи	92
«Історія русів»	96
Українська барокова поезія	100
Іван Величковський	103
Староукраїнська драматургія	105
Григорій Сковорода	110
Світогляд Сковороди	111
Афоризми Григорія Сковороди	116
Життєвий шлях мудреця	117
Байкарська творчість	123
Ліричні твори	125
Значення творчості Григорія Сковороди	127

5 розділ

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Передумови та зміст чергового національного відродження	130
Становлення і сутність нової української літератури	134
Література доби класицизму. Європейський класицизм	136
Український класицизм	136
Іван Котляревський	137
Доля письменника	138
«Енеїда»	144
«Наталка Полтавка»	163
Значення творчості письменника	172

Сентименталізм	174
Григорій Квітка-Основ'яненко	175
Доля письменника	176
Огляд творчості	180
Сентименталістські твори	183
Класицистично-бурлескні твори	186
Романтизм (перша половина XIX століття). Сутність напрямку ...	190
Український романтизм	192
Петро Гулак-Артемівський	193
Микола Костомаров	194
Віктор Забіла	195
Михайло Петренко	197
Євген Гребінка	198
Становлення нової літератури на західноукраїнських землях	200
«Руська трійця»	201
Маркіян Шашкевич	204
Микола Гоголь	207
Український світ дитинства	208
У Петербурзі	209
Пора творчого розквіту	213
Наближення до російської культури	214
Чий же письменник Гоголь?	217
Тарас Шевченко	220
Дитячі роки поета	220
Юність у Петербурзі	224
Загальна характеристика творчості	228
Шевченківський вірш	229
Особливості творчого стилю поета	231
Перший період творчості (1837–1843)	233
«Рече та стогне Дніпр широкий...»	233
«Думи мої, думи мої...»	234
«До Основ'яненка»	236
«Нащо мені чорні брови...»	237
Огляд історичної теми	238
Поема-епоса «Гайдамаки»	238
Другий період творчості (1843–1847)	247
Перша подорож в Україну	248
Поема «Сон»	250
«Рік високого сонця»	254
Поема «Кавказ»	256
Поема «Посланіє»	261
Поема «Великий льох»	265
Цикл «Давидові псалми»	273
Балади. «Лілея»	275

Третій період творчості (1847–1857). «Невольничча муза»	276
«В казематі»	276
На засланні	278
Огляд творчості періоду заслання	282
Четвертий період творчості (1857–1861)	285
Остання подорож на Батьківщину	287
Огляд творчості	292
Суспільний ідеал Шевченка	292
«Ісаія. Глава 35» (1859)	293
Символічний зміст поем на тему жіночого гріха	294
Медитативна лірика	297
Повернення в Україну	298
Значення творчості Тараса Шевченка	298
Пантелеймон Куліш	303
Доля митця	303
Особливості світогляду	308
Загальна характеристика творчості	311
Поезія	311
Проза	313
Роман-хроніка «Чорна рада»	314
Марко Вовчок	322
Доля письменниці	323
«Народні оповідання» (1857)	329
Повість «Інститутка» (1858–1859)	332
Значення доробку письменниці	333
Висновки	334

6 розділ

З ЛІТЕРАТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ

Огляд українського літературного процесу ХХ століття	338
Іван Липа	342
Людина і політик	342
Огляд творчості	344
Іван Багряний	345
Життєвий і творчий шлях	346
Роман «Тигролови» (1943)	349
Василь Герасим'юк	352
Сучасна українська зоропоезія	357
Післямова	360
Твори, які ви будете вивчати в 10-му класі	360
Молитва	362

Навчальне видання

ПАХАРЕНКО Василь Іванович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

В оформленні шмуців і заставок використано роботи
Т. Шевченка, Д. Нарбута, В. Кандинського

Головний художник *Світлана Железняк*
Завідувачка редакції мови
та літератури *Наталя Заблоцька*
Редактор *Віта Чала*
Художнє оформлення *Юлії Конопко*
Художній редактор *Олена Мамаєва*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Тамари Скалиги,*
Людмили Ємець

Здано на виробництво та підписано до друку 28.05.2009.
Формат 60×90/16. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 23,0. + 0,25 форзац.
Умовн. фарбо-відб. 92,0 + 0,88 форзац.
Обл.-вид. арк. 22,79 + 0,39 форзац. Вид. № 953.
Наклад 3000 прим. Зам. № 207а

Видавництво «Гене́за»,
04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво про Державну реєстрацію
серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів
на ДП «Видавництво і друкарня «Таврида»,
вул. Генерала Васильєва, 44,
м. Сімферополь, АРК, 95000.
E-mail: marketing@tavridabook.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1174 від 25.12.2002 р.